

CRISIA

XLVIII
2018

Editura Muzeului Țării Crișurilor

Oradea

CRISIA 2018

Redactor responsabil al publicațiilor Muzeului Crișurilor	Dr. Aurel Chiriac
Colegiul de redacție:	Dr. Gabriel Moisa - secretar de redacție
Bord editorial (membri):	Dr. Florina Ciure, Drd. Gruia Fazecaș
Consiliul științific:	Prof. univ. dr. Cesare Alzati - Università Cattolica Del Sacro Cuore, Milano Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu - Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca Dr. Gyrgy Feiszt - Vas County Archives of Szombathely Prof. univ. dr. Gianfranco Giraudo - Universitatea Ca' Foscari din Veneția Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta - Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca Prof. univ. dr. Francesco Leoncini - Universitatea Ca' Foscari din Venetia Cercetător Științific I, Dr. Florin Gogâltan - Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca Dr. Gizella Nemeth - Sodalitas Adriatico-Danubiana, Duino Aurisina Prof. univ. dr. Adriano Papo - Universitatea din Udine Academician Ioan-Aurel Pop - Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca Prof. univ. dr. Doru Radosav - Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca Dr. Matteo Taufer - Universitatea din Leipzig

Orice corespondență se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l'adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR
410087 ORADEA
Armatei Române nr. 1/A
ROMÂNIA
Tel/Fax: 0259479918
Email: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitrașcu (1971)
© Copyright by Muzeul Țării Crișurilor

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

C R I S I A
XLVIII

ORADEA 2018

SUMAR

(SOMMAIRE – SUMMARY-INHALT)

FLORIN GOGĂLTAN

Despre cronologia aşezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpat. O privire retrospectivă a ultimilor 15 ani. 9
About the chronology of the multi-layered settlements of the Bronze Age in the Carpathian Basin. A retrospective of the last 15 years.

GRUIA FAZECAŞ, MARIAN LIE

Determinarea suprafeţei sitului arheologic de epoca bronzului de la Toboliu – Dâmbu Zănăcanului 29
Area delineation of the Bronze Age site from Toboliu “Dâmbu Zănăcanului”

GRUIA FAZECAŞ, FLORIN GOGĂLTAN

Situl aparţinând epocii bronzului de la Diosig “Colonie”. O reevaluare* 39
Bronze Age Site from Diosig “Colonie”. An appraisal

DORU MARTA, GRUIA FAZECAŞ

Note pe marginea câmpului de movile de la Cheţ – Buduslău (judeţul Bihor) 57
Some additions concerning mounds field from Cheţ – Buduslău

CRISTIAN IOAN POPA

Statuetele cu capetele bifurcate din ariile Gáva Gornea-Kalakaca şi Basarabi 63
Statuets with two heads in Gáva, Gornea-Kalakača and Basarabi areas

IOAN CRIŞAN, SORIN BULZAN

Cercetări arheologice preventive din anul 2016 pe dealul promontor de la Oradea 79
The Preventive Archeological Research on the Promontor Hill in Oradea In 2016

SORIN BULZAN

Locuirile dintre ape. Noi cercetări de suprafaţă în teritoriul comunei Sântandrei 91
New Archaeological Survey in the Sântandrei Commune Bihor County, Romania

GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO

La fine della missione in Transilvania del generale Giovanni Battista Castaldo. 105
 1552–53
The End of General John Baptist Castaldo’s Task in Transylvania. 1552–53

FLORINA CIURE

Cucerirea Oradei de către imperiali (1692) într-un izvor veneţian contemporan 125
The Conquest of Oradea by the Habsburgs (1692) in a Contemporary Venetian Source

BLAGA MIHOC

Despre măsurile luate de Maria Tereza şi Iosif al II-lea împotriva „cerşetorilor”, în contextul modernizării Imperiului Habsburgic 135
About the Measures Taken by Maria Theresa and Joseph II Against Beggars in the Context of Modernization of the Habsburg Empire

M. MARCELLA FERRACCIOLI, GIANFRANCO GIRAUDO	
I fratelli Sebastiani tra diplomazia ed esilio <i>The Sebastiani Brothers Between Diplomacy and Exile</i>	141
AUGUSTIN MUREȘAN	
Sigiliile cu scena învierii lui Iisus Hristos ale localității Ostern (azi Comloșu Mic), județul Timiș <i>Resurrection of Jesus Christ Scene on the Seals of Ostern (Comloșu Mic), Timiș County</i>	149
MIHAI GEORGIȚĂ	
Ecouri ale Revoluției polone din 1830-1831 în Ardeal, Banat și Crișana <i>Echoes of the Polish Revolution from 1830-1831 in Transylvania, Banat and Bihor County</i>	155
CĂLIN GHEMIȘ	
Tezaurul aparținând sfârșitului epocii bronzului descoperit la Oradea în anul 1911 - precizări documentare <i>The Late Bronze Age Gold Hoard discovered at Oradea in 1911 - documentary aspects</i>	171
RĂZVAN MIHAI NEAGU	
Considerații privind viața și activitatea preotesei Lucreția Mureșan (1875-1946) <i>Considerations Regarding the Life and Activity of the Priestess Lucreția Mureșan (1875-1946)</i>	181
LUMINIȚA POPESCU	
Solidaritate și caritate la româncele din Ungaria în anii Marelui Război <i>Solidarity and Charity in the Romanians at Hungary in the Years of the Great War</i>	189
AUGUSTIN MUREȘAN, IOAN CRIȘAN	
Drapelul reconstituit al Gărzii Naționale Române din Cefa (județul Bihor) <i>The Reconstituted Flag of the Romanian National Guard of Cefa (Bihor County)</i>	203
LAURENȚIU-ȘTEFAN SZEMKOVICS	
Distincții onorifice acordate clerului român în 1918 <i>Honorary Distinctions Granted to the Romanian Clergy in 1918</i>	209
GABRIEL MOISA	
Contribuții la istoria Partidul Comunist din România interbelică. Organizația Județeană Bihor <i>Contributions to the History of the Communist Party of Romania in the Interwar Period. Bihor County Organization</i>	223
CRISTIAN CULICIU	
Activitatea politico-ideologică a „oamenilor muncii” în Oradea (1970-1989). Contribuții documentare <i>The Political and Ideological Activity of the Working Class in Oradea Between 1970 and 1989. Documentary Contributions</i>	233
GABRIEL MOISA	
Despre „beneficiile” regimului comunist în județul Bihor: supraveghere și control <i>About the “Benefits” of the Communist Regime in Bihor County: Surveillance and Control</i>	245

NOTE

BRUGÓS ANIKÓ

- Importanța educației muzicale la copii, bazată pe concepția compozitorului Kodály Zoltán 261
The Importance of Musical Education to the Children, Based on the Concept of Composer Kodály Zoltán

RECENZII

RONALD HOCHHAUSER

- Helmut Kulhanek, *Mori în Reșița și împrejurimile mai apropiate*, Editura Doku Verlag, 265
Mechernich (Germania), 2016, 137 p.

CRISTIAN CULICIU

- Cristina Liana Pușcaș, *Rezistență anticomunistă în întrebări și răspunsuri*, Editura 267
Eikon, București, 2017, 234 p.

FLORINA CIURE

- Europa orientalis. Studi e ricerche sui paesi e le culture dell'est europeo*, 269
XXXVI/2017, 534 p.

DESPRE CRONOLOGIA AȘEZĂRILOR MULTISTRATIFICATE ALE EPOCII BRONZULUI DIN BAZINUL CARPATIC. O PRIVIRE RETROSPECTIVĂ A ULTIMILOR 15 ANI.

În amintirea profesorului Bernhard Hänsel (1937-2017)

Florin Gogâltan*

ABOUT THE CHRONOLOGY OF THE MULTI-LAYERED SETTLEMENTS OF THE BRONZE AGE IN THE CARPATHIAN BASIN. A RETROSPECTIVE OF THE LAST 15 YEARS.

Abstract

Fifteen years ago, during an Alexander von Humboldt fellowship at the Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität Berlin I have put together a catalogue of Early Bronze Age (EBA) and Middle Bronze Age (MBA) multi-stratified settlements in the Carpathian Basin (c. 2500-1600/1500 BC). A total of 188 multi-stratified sites (Fig. 1) ascribed to five horizons were placed in chronological order (Fig. 2). The new AMS data have substantially modified the relative chronology of this period (Fig. 3). The present paper only comprises the recent information regarding the chronology of the tell and tell-like settlements in the Carpathian Basin. An english version of this article will appear, hopefully within a reasonable time, in a volume titled *Reinecke's Erbe. Terminologie, Chronologie und Identität in Mitteleuropa zwischen 2300 und 1600 v.Chr. Reinecke's Heritage. Terminology, Chronology and Identity in Central Europe between 2300 and 1600 BC.*

Keywords: Bronze Age, tell and tell-like settlements, Carpathian Basin, Chronology.

În vara anului 1999 profesorul Bernhard Hänsel împreună cu mentorul meu dr. Tudor Soroceanu vizitau Clujul cu scopul de a prelucra depozitul de la Uioara, cel mai mare depozit de bronzuri din Bazinul Carpatic. Din nefericire acel proiect a eșuat. În schimb în urma unei discuții de aproape 3 ore, profesorul Hänsel mi-a propus să aplic pentru o bursă Alexander von Humboldt. În ceea ce privește proiectul de cercetare, am fost întrebat ce părere am despre tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic. I-am răspuns sincer că în afară unor sondaje modeste pe care le-am făcut în tell-urile de la Foeni-*Cimitirul Ortodox* (GOGÂLTAN 2014C, cu bibliografia mai veche), Foeni-*Gomila Lupului* (GOGÂLTAN 2014D, cu bibliografia mai veche) și Semlac-*Livada lui Onea* (GOGÂLTAN 2014F, cu bibliografia mai veche) nu știu foarte multe lucruri despre acest subiect. Spre surprinderea mea mi-a mărturisit că nici el nu înțelege prea bine procesul de formare al așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic, cu toate că a avut rezultate deosebite în cercetarea tell-ului de la Mošorin-*Feudvar* și a împrejurimilor sale (HÄNSEL / MEDOVIĆ 1991; HÄNSEL / MEDOVIĆ 1998; FALKENSTEIN et. al. 2016). Șansa a făcut ca proiectul meu intitulat „Der Beginn der bronzzeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Studien zu Siedlungswesen und Chronologie der Zeit um 2000 v.Chr.” să fie acceptat, devenind astfel o perioadă de aproape 2 ani (martie 2001-decembrie 2002) bursier Alexander von Humboldt la Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität Berlin. Întâlnirea cu profesorul Hänsel și anii petrecuți la Berlin au schimbat fundamental viața mea și a familiei mele. Va rămâne pentru totdeauna în amintirea mea!

*

Reinecke's Erbe. Terminologie, Chronologie und Identität in Mitteleuropa zwischen 2300 und 1600 v.Chr. Reinecke's Heritage. Terminology, Chronology and Identity in Central Europe between 2300 and 1600 BC a fost tema unui *Humboldt Kolleg* care s-a ținut la castelul Křtiny, nu departe de Brno, între 12–15 iunie 2017 (GOGÂLTAN 2017A). În aceeași perioadă avea loc la Berlin un moment festiv unde prieteni, colegi și foști studenți au omagiat personalitatea profesorului Hänsel (HANSEN 2018). Nu am putut participa la acel eveniment dar i-am dedicat

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, floringogaltan@gmail.com.

acest articol cu speranța că va apărea la scurtă vreme în lucrările simpozionului din Cehia. Din discuțiile pe care le-am avut în octombrie 2018 la Halle cu unul dintre editorii respectivului volum, am aflat cu neplăcere că apariția sa va mai dura ceva timp. Am mai avut o experiență nefericită de acest fel când un articol pe care îl dedicasem profesorului Hänsel la împlinirea vârstei de 75 de ani a apărut după cinci ani, cu puțin înainte de moartea sa la 1 aprilie 2017! (GOGĂLTAN 2013; GOGĂLTAN 2016B). Între timp au văzut lumina tiparului noi articole sau monografii dedicate așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic (MOLNÁR / CIUTĂ 2017; JAEGER et al. 2018A; KIENLIN et al. 2018). Consider oportună publicarea acestei variante în limba română, care este de altfel mai extinsă, pentru ca informația să nu fie depășită.

*

Prima și cea mai dificilă sarcină la începutul bursei mele Alexander von Humboldt a fost să stabilesc care sunt caracteristicile unui tell al epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Parcurgând literatura de specialitate, am constatat că cele mai importante acumulări stratigrafice au avut loc atunci când aceeași comunitate construiește și reconstruiește, într-un spațiu restrâns delimitat de elemente de fortificare, locuințe de suprafață având structuri din lemn care sunt luate periodic. Existau situații când acumulările stratigrafice depășeau 1 m, fiind surprinse mai mult de 3 niveluri de locuire caracteristice aceleiași „culturi arheologice”¹. Pentru astfel de așezări am folosit denumirea de tell (*Tellsiedlung*, *tell-settlement*). Atunci când au fost identificate doar două niveluri arheologice și o stratigrafie de până la 1 m am considerat că ele intră într-o așa numită categorie a așezărilor de tip tell (*tellartige Siedlungen*, *tell-like settlement*)². Acolo unde nu s-au efectuat săpături arheologice, dar în literatura de specialitate erau informații privind existența unei așezări multistratificate, am folosit noțiunea de așezare având forma unei movile sau ridicături (*Siedlungshügel*, *mound-like settlement*) (GOGĂLTAN 2002, 23-24; GOGĂLTAN 2003, 63). Pornind de la informațiile găsite în bibliografie până în anul 2002, am strâns 188 de situri care îndeplineau criteriile stabilite mai sus (GOGĂLTAN 2005A, Fig. 1; GOGĂLTAN 2005B, 161, Abb. 1; GOGĂLTAN 2006, 61, Abb. 1; GOGĂLTAN 2008A, 40, Fig. 1; GOGĂLTAN 2008B, 82; GOGĂLTAN 2017B, Map. 1, Annexe 1) (Fig. 1)³.

De la bun început am fost conștient că o astfel de definire a așezărilor multistratificate este criticabilă. Însă, așa cum m-a asigurat B. Hänsel, doar urmărirea unui principiu asumat poate asigura coerența unei cercetări. De vreme ce nu am putut să verific toate așezările multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic pentru a le putea stabili și forma pe care au avut-o în teren⁴, doar respectarea unui anumit criteriu stratigrafic, așa cum era el consemnat în literatură, putea sta la baza întocmirii unui catalog al acestor situri. Aceste opinii privind terminologia tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic au atras atenția unor specialiști preocupați de acest subiect⁵. Alții le-au respins⁶ sau pur și simplu ignorat (UHNÉR

¹ Printr-un nivel de cultură am înțeles acea unitate stratigrafică care constă din mai multe depuneri (orizonturi de construcție, podele, incendieri etc.) și care începe odată cu construcția unei case și ia sfârșit prin nivelarea sa (GOGĂLTAN 2002, 24, n. 166). În acest fel au fost definite nivelurile de locuire ale tell-ului de la Kastanas (HÄNSEL 1989, 55-58, Abb. 8).

² Un foarte bun exemplu pentru acest tip de așezare multistratificată, care a fost recent investigată și publicată, este cea de la Kakucs-*Turján* (JAEGER et al. 2018A).

³ Lista acestor așezări se găsește la GOGĂLTAN 2017, Annexe 1.

⁴ Pe parcursul bursei mele Alexander von Humboldt am beneficiat de suport financiar și pentru o deplasare de două luni în Slovacia, Ungaria și România în vederea studierii la fața locului a acestui tip de habitat. Nici astăzi nu am reușit încă să vizitez toate aceste așezări!

⁵ Câteva dintre articolele mele privind problematica tell-urilor din Bazinul Carpatic se găsesc menționate în: LINK 2006, 7-10, etc.; MOLNÁR 2006, 76; ROSENSTOCK 2009, 20, 229, 235, 238; DANI / FISCHL 2010, 105; HANSEN 2010B, VII; HANSEN / TODERAȘ 2010, 138; DRAȘOVEAN / SCHIER 2010, 165; MARTA et al. 2010, 128; EARLE / KRISTIANSEN 2010B, 24; EARLE / KRISTIANSEN 2010C, 254; RACZYK et al. 2011, 57; ROSENSTOCK 2012, 42; KIENLIN 2012; METZNER-NEBELSICK 2013, 332; KIENLIN 2015; GĂVAN 2015; etc. Unii au uitat să citeze aceste opinii: „Unserer Meinung nach waren diese spezifischen befestigten Siedlungen (aus mindestens drei Siedlungsschichten bestehende und mit einer unteren Grenze der Schichtgröße von einem Meter) ein Wirtschafts- und Handelszentrum oder Sitz der Macht für jede Mikroregion” (NÉMETI / MOLNÁR 2012, 15).

⁶ Opiniile mele și ale lui T. Link au fost criticate de F. Horváth, unul dintre specialiștii cu cea mai mare experiență în cercetarea arheologică a tell-urilor neolitice din Bazinul Carpatic (HORVÁTH 2009, 159-160). Nu este locul aici să răspund la aceste observații. Sper să o fac cu o altă ocazie pornind de la experiența acumulată în cadrul noului proiect (2013-2016) privind cercetarea tell-urilor epocii bronzului din vestul României. Reacții critice cu privire la criteriile mele stratigrafice au fost formulate și de R. Ganslmeier în analiza acelei »tellartigen« Siedlung de la Niederröblingen în centrul Germaniei (GANSLMEIER 2011, 37-

2010; DUFFY 2014; NICODEMUS 2014) ori le-au interpretat greșit⁷. Pentru majoritatea celor care s-au ocupat ulterior de tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic, cu câteva excepții⁸, au existat alte priorități științifice decât problemele de terminologie (DAVID 2009; FISCHL / KIENLIN 2013; KIENLIN 2015; DANI et al. 2016; JAEGER et al. 2018A; KIENLIN et al. 2018; etc.).

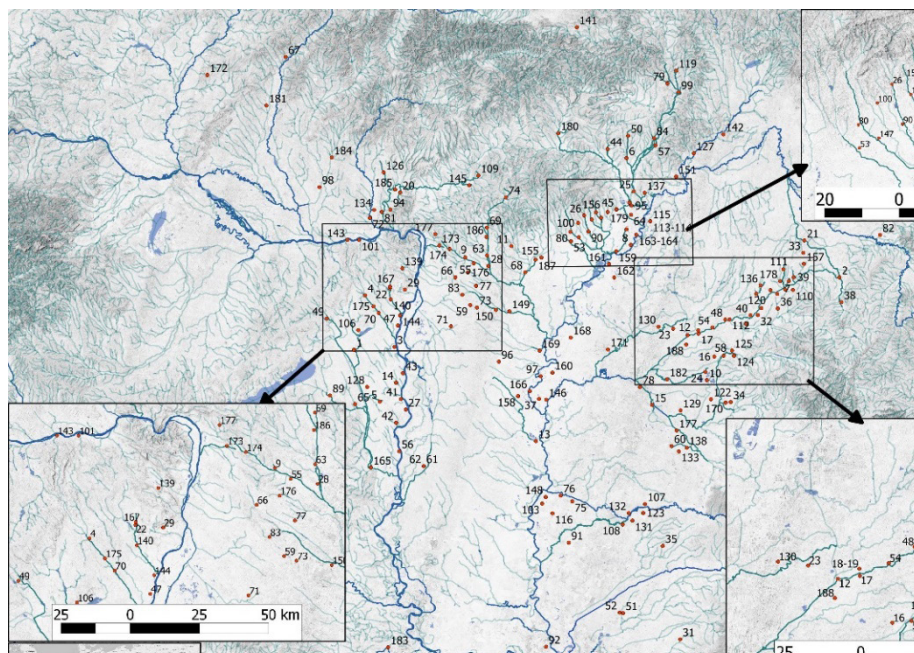

Fig. 1. Așezările multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic (cca. 2500-1600/1500 BC)

O etapă firească care a urmat acestei cercetări a fost discuția cu privire la cronologia acestor situri (GOGĂLTAN 2005A; GOGĂLTAN 2005B). Numărul limitat de pagini pe care le-am avut la dispoziție cu ocazia volumului omagial Bernhard Hänsel nu mi-a permis și publicarea cronologiei fiecărei așezări cuprinse în catalogul meu. Chiar dacă multe dintre informațiile strânse nu mai sunt de actualitate⁹, am considerat ca nefiind lipsită de importanță publicarea listei așezărilor multistratificate ale bronzului timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic și cronologia acestora așa cum a fost ea concepută în urmă cu 15 ani (GOGĂLTAN 2017B). Doar astfel acest stadiu al cercetărilor poate fi corectat și depășit.

În stabilirea cronologiei absolute și relative a acestor așezări am plecat de la datele ¹⁴C pe care le-am avut la dispoziție până în anul 2002 atât pentru tell-uri cât și pentru alte situri caracteristice comunităților care au dezvoltat așezări multistratificate în Bazinul Carpatic. Totul a fost raportat relativ la ceea ce am denumit cu 20 de ani în urmă cronologia ungaro-transilvăneană a bronzului timpuriu și mijlociu din estul Bazinului Carpatic (GOGĂLTAN 1998; GOGĂLTAN 1999). În mod firesc am făcut referiri și la sistemul relativ al Europei centrale (sudul Germaniei și Austria), sistemul Hänsel și cronologia helladicului (Fig. 2). La acea vreme am structurat evoluția cronologică a tell-urilor și așezărilor de tip tell în cinci orizonturi distincte care acopereau perioada cuprinsă între cca. 2500 BC și 1600/1500 BC (GOGĂLTAN 2005A, 7-24; GOGĂLTAN 2005B, 161-172; GOGĂLTAN 2008, 40-41; GOGĂLTAN 2008B, 82-83; GOGĂLTAN 2017B, 31-

42). Vezi de asemenea și T. Kienlin (KIENLIN 2012, 257-258; KIENLIN 2015; KIENLIN 2018) cu rezerve sale privind funcția economică și socială a tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic (GOGĂLTAN 2010). Un răspuns la unele dintre formulările sale critice se găsește la GOGĂLTAN 2016A.

⁷ Vezi de exemplu afirmații care nu-mi aparțin: „Some have suggested that the term ‘tell’ be abandoned altogether. Gogăltan (2001, 23), for example, has argued that the word is an Arabic and archaeological neologism that causes more confusion than it helps” (PARKINSON / GYUCHA 2012, 112).

⁸ FISCHL et al. 2015, 120 („Due to the relatively limited thickness of their layers (sometimes less than 1 meter in the preserved state) most of them can only be classified into the category of tell-like settlements.”).

⁹ Vezi în acest sens noile informații oferite de VICZE 2005; ANDERS et al. 2010; DANI / FISCHL 2010; DANI 2012; KIENLIN et al. 2018; etc.

36). Din punct de vedere cronologic cel mai timpuriu tell, cel de la Vinkovci-*Tržnica*, aparținând culturii Somogyvár-Vinkovci, apare în jur de 2500 BC și reprezintă primul orizont din schema mea cronologică (GOGÂLTAN 2017B, 31, Map 2). Cel de-al doilea orizont cronologic, datat aproximativ între 2400-2300 BC este caracterizat de apariția primelor tell-uri ale culturii Nagyrév precum cele de la Bölcske-*Vörösgyűrű*=*Vörösgyír*, Dunaföldvár-*Kálvária*=*Öreghegy*, Sióagárd-*Gencs puszta*=*Várdomb* sau Gerjen-*Váradpuszta*=*Várad*, localizate de-a lungul malului drept al Dunării și pe cursul mijlociu al râului Tisa: *Tószeg-Laposhalom* și Nagyrév-*Zsidóhalom*=*Áldozó halom* (GOGÂLTAN 2017B, 31, Map 3-4). Al treilea orizont, datat aproximativ între 2300 și 1950 BC, este reprezentat de apariția majorității tell-urilor epocii bronzului (GOGÂLTAN 2017B, 32, 34, Map 5-6). Așa cum am precizat recent, nu am avut suficiente date care să-mi permită stabilirea cu exactitate a momentului de început al unui număr mare de tell-uri. Acest lucru este dovedit de existența unui număr de 96 de așezări (care reprezintă mai mult de jumătate din cele 188 de așezări incluse în catalogul meu) care prezintă o datarea incertă de-a lungul bronzului timpuriu III și bronzului mijlociu I (GOGÂLTAN 2017B, Annexe 2). De aceea am fost nevoit să folosesc o secvență mai mare de timp pentru cel ce-al treilea orizont. Cel de-al patrulea orizont (bronz mijlociu II/Reinecke A₂), datat aproximativ între 1950 – după 1700 BC, reprezintă momentul de apogeu al răspândirii așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic până în arealul culturii Mađarovce: Ivanovce-*Bašta*=*Skala*, sau Unín-*Zámčisku* (GOGÂLTAN 2017B, 34, 36, Map. 7). Ultimul orizont, cel de-al cincelea, a fost datat între cca. 1650 și înainte de 1500 BC și este caracterizat de formarea unui număr restrâns de noi tell-uri caracteristice stilului Vátya precum Aba-Belsőbáránd-*Bolondvár* sau Tiszaalpár=Alpár-*Várdomb*=*Nagyvárdomb* (GOGÂLTAN 2017B, 36, Map 8). Ca și în neoliticul târziu, cu 3000 de ani înainte, spre sfârșitul bronzului mijlociu acest tip de habitat a dispărut subit.

Câțiva specialiști care s-au ocupat cu problematica acestui tip de așezări a epocii bronzului din Bazinul Carpatic au menționat și folosit sistemul cronologic propus de mine (KIENLIN 2015, 36; GĂVAN 2015; JAEGER 2016, 92; etc.).

*

a.Chr.	Sudul Germaniei și Austria	Bazinul Carpatic (Hänsel)	Cronologia maghiară și transilvăneană	Grecia continentală	Orizonturile tell-urilor epocii bronzului	Culturi
1500	B2	MD III früh	Bronz târziu BT I	SH IIB		Vatya III, Gerjan, Mad arovec târziu
1600	B1	MD II	Bronz mijlociu BM III	SH IIA	Orizont 5	
1700	A3	MD I		SH I	Orizont 4	Otomani II, Vatya II, Fűzesabony II, Vatina II (Feudvar, Cornești-Crvenka) Mad arovec timpuriu
1800				MH III		
1900	A2	FD III		BM II		
2000			BM I	MH I	Orizont 3	Nagyrév, Mureș I, Hatvan, Gornea-Orlești, Otomani I, Vatya I, Vatina I (Pancevo-Omoljca, Cornești-Crvenka) Wietenberg, Tokod
2100				FH III		
2200						
2300	A1	FD II	Bronz timpuriu BT III		Orizont 2	Nyírség, Nagyrév, Sanislău
2400	A0	FD I	BT II			
2500			BT I	FH II	Orizont 1	Somogyvár-Vinkovci

Fig. 2. Cronologia bronzului timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic (nivelul anului 2002)

În ultimii 15 ani, cercetarea arheologică din Ungaria, Slovacia, România și Serbia a fost marcată de un număr mare de săpături arheologice în situri atribuite bronzului timpuriu și mijlociu. Foarte importante s-au dovedit proiectele de cercetări sistematice din tell-urile epocii bronzului de la Vrable-*Fidvár* (BÁTORA et al. 2012, cu bibliografia mai veche), Santovka-*Nad Búrom* (BÁTORA / TÓTH 2014, 327-328, cu bibliografia mai veche), Vesele-*Hradisko-Podzámske*

(MARKOVÁ / STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 2015, cu bibliografia mai veche) în Slovacia, Százhalombatta-Földvár (POROSZLAI / VICZE 2005; STIG SØRENSEN / VICZE 2013), Túrkeve-Terehalom (CSÁNYI / TÁRNOKI 2013, cu bibliografia mai veche), Kakucs-Bala-domb (JAEGER / KULCSÁR 2013) și Kakucs-Turján (JAEGER et al. 2018A), Polgár-Kenderföld (DANI et al. 2003), Ároktő-Dongóhalom (FISCHL 2006) în Ungaria, Carei-Bobald (NÉMETI / MOLNÁR 2012, cu bibliografia mai veche; MOLNÁR / CIUTĂ 2017), Pecica-Șanțul Mare (NICODEMUS / O'SHEA 2015, cu bibliografia mai veche), Toboliu-Dâmbul Zănăcanului (FAZECAȘ 2014A, cu bibliografia mai veche; LIE et al. 2015), Sântion-Dealul Mănăstirii (FAZECAȘ 2014B, cu bibliografia mai veche) în România, Moșorin-Feudvar (FALKENSTEIN et al. 2016, cu bibliografia mai veche) și Oreșac-Židovar în Serbia (LJUŠTINA 2013, cu bibliografia mai veche).

La cercetarea arheologică propriu-zisă a tell-urilor s-au adăugat o serie de proiecte care au vizat investigarea unor micro-regiuni în care acest tip de așezare a fost caracteristic. În Ungaria este vorba despre investigațiile din zona râului Benta (EARLE / KRISTIANSEN 2010A; EARLE et al. 2014; KLEHM / NYÍRI 2016), a râului Criș (DUFFY 2014) sau câmpia Borsod-ului și poalele Munților Bükk (FISCHL et al. 2015A; KIENLIN et al. 2018, cu bibliografia mai veche). În România, trebuie menționate cercetările non-invazive din câmpia Carei-ului și valea râului Ier (MARTA et al. 2010; KIENLIN et al. 2017, 107-117) sau proiectul *Trăind în tell-urile epocii bronzului. Un studiu de arheologie a așezărilor la frontiera estică a Bazinului Carpatic* (GOGÂLTAN et al. 2014; GOGÂLTAN 2016A)¹⁰.

*

Relativ recent am discutat despre cronologia bronzului timpuriu și mijlociu de la frontiera estică a Bazinului Carpatic, unde am făcut evident referiri și la noile contribuții privind cronologia acestei perioade din Ungaria sau Slovacia (GOGÂLTAN 2015). Față de ceea ce am propus în 2003/2005/2008 (GOGÂLTAN 2005A, Fig. 2; GOGÂLTAN 2005B, Abb. 2; GOGÂLTAN 2008A, Fig. 2) și am reluat mai apoi în 2014 (GOGÂLTAN 2014A, Fig. 6) au apărut o serie de modificări. Tell-urile și așezările de tip tell ale epocii bronzului sunt caracteristice doar vestului României, ele lipsind în Transilvania (GOGÂLTAN 2014A, Pl. I). De aceea voi face referiri doar la sistemul cronologic și evoluția cultural-istorică a acestei regiuni. Astfel, bronzul timpuriu I a fost plasat

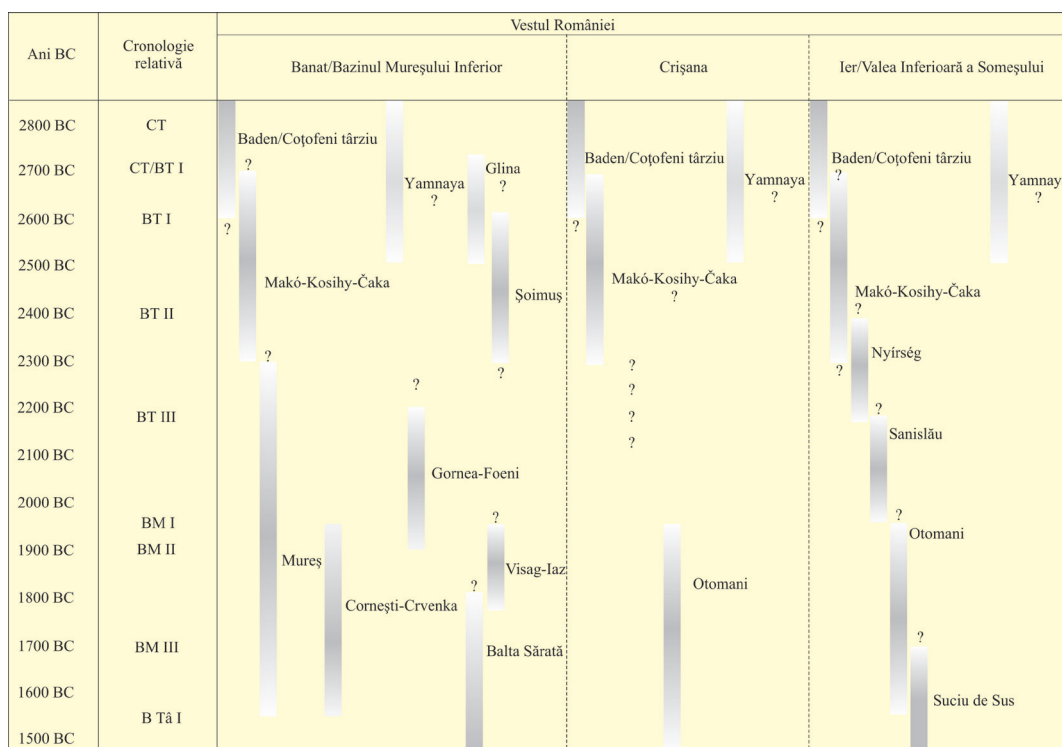

Fig. 3. Cronologia bronzului timpuriu și mijlociu din vestul României. Prescurtări: CT (cupru târziu), BT (bronz timpuriu I), BT II (bronz timpuriu II), BT III (bronz timpuriu III), BM I (bronz mijlociu I), BM II (bronz mijlociu II), BM III (bronz mijlociu III), B Tâ I (bronz târziu I)

¹⁰ Acest grant a fost finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, proiectul PN-II-ID-PCE-2012-4-0020. Vezi www.bronzeagetells.ro.

între 2700/2600 BC și cca. 2400 BC. În vestul României comunitățile Makó-Kosihy-Čaka și Šoimuș își continuă evoluția și în bronzul timpuriu II (cca. 2400 BC – 2200/2100 BC). Habitatul lor, ca și cel al așa numitului grup Nyírség, se caracterizează prin așezări cu un singur nivel de locuire. În bronzul timpuriu III (2200/2100 BC – 2000/1900 BC) își fac apariția primele așezări multistratificate ale stilurilor ceramice Mureș, Gornea-Foeni sau Sanislău (GOGÂLTAN 2014A, Fig. 6). La începutul bronzului mijlociu (2000/1900 BC), continuă evoluția comunităților cu ceramică decorată cu impresiuni textile de tip Gornea-Foeni sau a celei de tip Mureș. Până la sfârșitul bronzului mijlociu (1600/1500 BC), se remarcă tell-urile și așezările de tip tell ale stilurilor ceramice Cornești-Crvenka, Otomani și Wietenberg (GOGÂLTAN 2014A, Fig. 6) (Fig. 3).

Între timp au fost publicate noi puncte de vedere cu privire la cronologia bronzului timpuriu și bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic. În teza sa de doctorat, Amy Nicodemus, fără să dea vreo explicație, folosește un sistem cronologic relativ în care atât bronzul timpuriu cât și bronzul mijlociu sunt împărțite în două faze (A și B). Bronzul timpuriu A (cca. 2800/2700 - 2500/2400 BC) s-ar caracteriza prin etapa timpurie (inițială) a culturii Mureș, cultura Makó, Nagyrév timpuriu, grupul Csepel dar și prin culturile Coțofeni și Vučedol. În bronzul timpuriu B (cca. 2500/2400 – 2200/2000) își fac apariția în câmpia Panonică tell-urile culturilor Mureș (timpuriu), Nagyrév, Hatvan (timpuriu), iar în nord-estul Bazinului Carpatic cultura Nyírség. În Transdanubia regăsim culturile Somogyvár-Vinkovci și mai apoi Kisapostag iar în Transilvania cultura Glina III-Schneckenberg. De ce ar sta lucrurile așa, cine este curios să citească lucrarea, nu va găsi nici un răspuns. La fel sunt tranșate lucrurile și pentru bronzul mijlociu care „continues many organizational aspects from the EBA, but in some areas more centralized polities emerge”. Pentru partea timpurie a bronzului mijlociu (2200/2000-1800/1700 BC) se remarcă faza clasică a culturii Mureș, etapa târzie Hatvan, cultura „Ottomány”, Vatyá și chiar „Weitenberg (sic!) groups are found throughout Transylvania”. Ca și această etapă „the latter Middle Bronze Age (MBA-B, c. 1800/1700-1500/1400 BC) shows a mix of regional continuity and organizational change” (NICODEMUS 2014, 105-113). Dacă problemele de cronologie ridică unele semne de întrebare, lucrarea are în schimb câteva capitole care o așează printre referințele bibliografice obligatorii ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic.

Că lucrurile nu stau deloc așa pentru bronzul timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic este dovedit de două noi studii pe care nu le-am discutat în articolul meu amintit mai sus. În același volum editat de Rita E. Németh și Botond Rezi, Viktória Kiss împreună cu colaboratorii ei aduc o contribuție importantă pentru cunoașterea etapei de trecere de la bronzul timpuriu la bronzul mijlociu în vestul Ungariei. Noile date AMS din necropola Kisapostag de la Bonyhád plasează acea etapă bronz timpuriu III într-o perioadă cuprinsă între 2100-1900 BC, fiind astfel contemporană cu secvență A1b din cronologia central europeană. Față de ceea ce știam anterior, atât debutul cât și finalul acestei etape este urcat cu cca. 50 de ani (Kiss et al. 2015; HAJDU et al. 2016, 356-357). În această situație nu ar mai exista un bronz mijlociu I unde s-ar plasa, așa cum vom vedea mai jos, începuturile unor tell-uri precum Pecica, Sântion, Százhalombata, Kakucs-Bala-domb, etc.

Klára P. Fischl, V. Kiss, Gabriella Kulcsár și Vajk Szeverényi, unii dintre cei mai cunoscuți specialiști ai bronzului timpuriu și mijlociu din Ungaria, ne propun o nouă sinteză privind realitățile cultural-istorice din preajma anului 2200 BC în Ungaria, plecând de la cele circa 30 de date noi AMS care ne stau la dispoziție pentru perioada cuprinsă între 2500/2400 și 2200/2100 BC. Nu sunt diferențe semnificative între schița lor cultural cronologică pentru estul Ungariei și ceea ce am propus eu pentru vestul României (FISCHL ET AL. 2015B). Am o singură observație. Nu există o realitate culturală Ottomány/Otomani I care să se plaseze în bronzul timpuriu III. Nivelul cel mai de jos de la Otomani-Cetățuie/Várhegy aparține stilului ceramic Sanislău (mai nou ORDENTLICH et al. 2014), fapt consemnat cu mulți ani în urmă de Petre Roman și János Némethi (ROMAN / NÉMETHI 1986, 212. Vezi și MOLNÁR 2014, 17, n. 92, 29, n. 227, 119-120), dar recepționat ca atare doar de către unii colegii din Ungaria (DANI 2001, 136).

Recent Géza Szabó vine cu o interesantă propunere privind cronologia bronzului timpuriu din Bazinul Carpatic. El consideră că este mai potrivit a împărți bronzul timpuriu în doar două etape fără alte subdiviziuni. Astfel bronzului timpuriu 1 (2600/2500 BC ~2150 BC) acoperă perioada când evoluează culturile Makó-Kosihy-Čaka, Somogyvár-Vinkovci, proto-Nagyrév și grupul Csepel. Bronzul timpuriu 2 (~2150 BC ~ 1900 BC) caracterizează perioada timpurie

de expansiune a culturilor Nagyrév, Mureș timpuriu, Nyírség, Hatvan și a ceramicii incrustate Transdanubiene (SZABÓ 2017). Această nouă cronologie a bronzului timpuriu din Bazinul Carpatic cred că este o opțiune care nu trebuie neglijată. Ea simplifică actuala cronologie relativă și corespunde noilor date AMS.

Plecând de la datele ^{14}C publicate pentru o serie de situri Wietenberg din Transilvania, „Otomani-Gyulavarsánd” din „nord-vestul Transilvaniei”¹¹ și cultura Füzesabony-Otomani din Slovacia, Zsolt Molnár consideră că „the MB I period can be placed in the 2070–1890 BC interval, the MB II phase in the 1910–1730 BC interval, while the MB III phase can be dated to the 1760–1530 chronological segment” (MOLNÁR / CIUTĂ 2017, 59). În general este respectată schița cronologică propusă de mine mai sus.

În toamna acestui an a fost publicat un prim volum al unui proiect comun polono-ungaro-german privind așezarea multistratificată de la Kakucs-*Turján* (JAEGER et al. 2018A). Cercetările arheologice desfășurate în perioada 2013-2016 (campania din 2017 nu a fost analizată) au permis formularea unor concluzii foarte importante cu privire la cronologia absolută a sitului și implicit a bronzului mijlociu din interfluviul Dunăre-Tisa. Astfel limita dintre bronzul mijlociu I (1) și bronzul mijlociu II (2) a fost stabilită undeva între 1871/1778-1866/1769 BC și 1865/1762-1865-1751 BC iar cea între bronzul mijlociu II (2) și bronzul mijlociu III (3) între 1861/1736-1862/1728 și 1860/1696-1859/1692 (JAEGER et al. 2018B, 98, Tab. 1). Se poate remarca faptul că debutul aceluși bronz mijlociu II din cronologia relativă este coborât cu cca. 100 de ani, fiind astfel plasat pe la 1800 BC. Rămâne de văzut cărei faze din evoluția stilului ceramic Vátya îi aparține sfârșitul aceluși orizont Kakucs 6, pentru a decide dacă este vorba de bronz timpuriu I sau bronz timpuriu II. Încă o dată datele absolute ne împing să luăm în viitor o hotărâre privind valabilitatea folosirii în continuare a sistemului tripartit pentru bronzul mijlociu.

*

Cu această ocazie aș vrea să mă limitez doar la acele cercetări care au marcat recent discuția cu privire la cronologia tell-urilor și a așezărilor de tip tell ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Cea mai veche secvență de locuire a tell-ului de la Vrable (faza timpurie Makó-Kosihy-Čaka) este datată în jur de 2700 BC (NOWACZINSKI et al. 2012, 293). În acest context începutul tell-ului de la Vinkovci poate să fie plasat înainte de 2500 BC, dar aceasta rămâne doar o simplă supoziție. În continuare nu cunoaștem nici o altă așezare multistratificată care poate fi atribuită cu siguranță etapei bronz timpuriu I, primul orizont din cronologia tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic (2700/2600 BC – cca. 2400 BC). Referitor la primele tell-uri ale culturii Nagyrév și implicit la cel de-al doilea orizont din evoluția tell-urilor (bronz timpuriu II - cca. 2400 BC – 2200/2100 BC), nu avem nici o informație nouă (FISCHL ET AL. 2015B, 506, 513). Singurele date absolute provin din cimitirele acestei perioade (GOGĂLTAN 2015, 62; DANI et al. 2016, 222-224). Din punct de vedere relativ trebuie reconsiderată poziția cronologică a începutului așezărilor de tip Sanislău, precum tell-ul de la Săcueni-*Cetatea Boului* (GOGĂLTAN 2014E, cu bibliografia mai veche). Ele aparțin secvenței bronz timpuriu III nu bronzului timpuriu IIb (GOGĂLTAN 2017B, Annexe 2).

Cronologia celui de-al treilea orizont, stabilită anterior pentru perioada cuprinsă între 2300 și 1950 BC, trebuie să suporte anumite corecții. Pe baza noilor informații oferite de cronologia tell-ului de la Semlac (care aparține stilului ceramic Mureș I)¹² (Fig. 4) și Foeni-*Cimitirul Ortodox* (ceramică decorată cu impresiuni textile, incizii realizate cu măturicea sau altele mai adânci amintind de scoarța de copac), începutul perioadei bronz timpuriu III poate fi stabilit după 2200 BC. În sprijinul unei asemenea datări ar veni și o probă mai veche aparținând locuirii Hatvan de la Tószeg (GOGĂLTAN 1999, 220, nr. 102) sau unele date mai noi din tell-ul de la Včelince-*Lászlófalva* (GÖRSDORF et al. 2004, Tab. 1-2, Fig. 8) sau Százhalombata (UHNÉR 2010, 347).

¹¹ Această noțiune geografică, de altfel improprie, se referă de fapt la Câmpia Careiului și Valea Ierului/Eriului.

¹² Noile date absolute publicate de A. Nicodemus (NICODEMUS 2014, Fig. 6.12), plasează acest tell diferit față de ceea ce știam eu (GOGĂLTAN 2015, 61, n. 18). Nu doresc să comentez acum prea mult aceste probe, o voi face cu ocazia publicării rezultatelor sondajului meu făcut în această așezare, dar data Semlac 2, colectată de la baza sedimentului este aproape contemporană cu proba Semlac 1 care a fost recoltată din partea de sus a secvenței stratigrafice aparținând epocii bronzului de la Semlac. Probele Semlac 3 și 4 acoperă o perioadă de circa 300 de ani, ultima fiind chiar contemporană cu etapa finală a orizontului Makó-Kosihy-Čaka (Fig. 4).

Piese de bronz sugerează că bronzul timpuriu III este contemporan cu etapa Bz. A1 din cronologia central europeană (GOGÂLTAN 2015, 62; FISCHL ET AL. 2015B, 515).

Așa cum am mai precizat (GOGÂLTAN 2015, 70), în ultimii 15 ani s-au adăugat doar un număr limitat de date absolute care pot fi puse în legătură cu tell-urile și așezările de tip tell ale bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic (2000/1900 BC - 1600/1500 BC). Pentru Ungaria informația a fost sintetizată mai nou de Claes Uhnér, Mateusz Jaeger, G. Kulcsár și Paul Duffy (UHNÉR 2010, 347–352; JAEGER 2010, 315, Ryc. 1; JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 20–22; DUFFY 2014, 291–296; JAEGER 2016, Fig. 30–33).

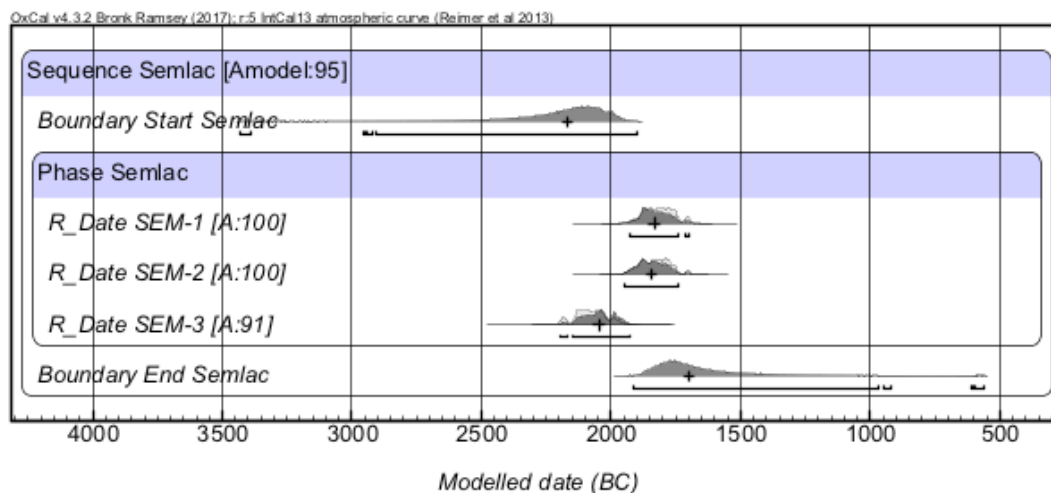

Fig. 4. Modelul bayesian al datelor ^{14}C de la Semlac.

Datele absolute recente pe care le avem pentru tell-urile Vatya de la Százhalombata (UHNÉR 2010, 347), Kakucs-Bala-domb (JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 19) și locuirea de tip tell de la Kakucs-Turján (JAEGER et al. 2018B, 105-108, Tab. 1)¹³, la care se adaugă o probă mai veche de la Bölcske (GOGÂLTAN 1999, 223, nr. 148), permit stabilirea începutului acestor așezări în ceea ce s-a considerat până acum ca fiind bronzul mijlociu I (2000/1900-cca. 1900 BC). Același lucru se poate spune și despre începutul tell-ului comunității Mureș de la Pecica, care a fost datat între 2000-1900 BC (NICODEMUS / O'SHEA 2015, Fig. 17). Datele mai vechi ce provin din tell-ul Otomani-Füzesabony de la Gáborján-Csapszekpart se plasează tot în această secvență cronologică (GOGÂLTAN 1999, 222, nr. 124-126). Începutul tell-ului Füzesabony de la Borsodivánka-Marhajárás a fost stabilit recent undeva între 1900 și 1750 BC (DeA-11816, 3501±30). Este posibil însă, având în vedere descoperirile Hatvan de aici, ca el să înceapă ceva mai devreme (KIENLIN 2018, 66-67, Fig. I-41). O probă AMS prelevată din nivelul superior al tell-ului Otomani de la Sântion a oferit o dată între cca. 1890-1693 BC (Fig. 5)¹⁴. Nu avem deocamdată informații despre vechimea depunerilor de cca. 1,50 m de aici, dar probabil că începutul acestei așezări poate fi plasat tot în așa numita etapă bronz mijlociu I. Pe baza acestor noi date, vechiul orizont 3 al așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic poate fi separat în două: un orizont caracteristic etapei bronz timpuriu III și un altul pentru etapa bronz mijlociu I.

Pentru bronzul mijlociu II (cca. 1900–cca. 1700 BC) există câteva probe noi care dovedesc o continuitate a locuirii în tell-urile de la Százhalombata (UHNÉR 2010, 347), Kakucs-Bala-domb (JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 19), Pecica (NICODEMUS / O'SHEA 2015, Fig. 17) sau în așezarea de tip tell de la Kakucs-Turján (JAEGER et al. 2018B, 108-114, Tab. 1). În timp ce pentru stilurile ceramice Vatya¹⁵ și Mureș avem un număr relativ satisfăcător de date absolute,

¹³ Nu există date absolute pentru începutul locuirii Vatya de aici, ci doar pentru sfârșitul primului orizont de locuire (JAEGER et al. 2018B, 108, Tab. 1).

¹⁴ Trebuie precizat că zona investigată a fost puternic distrusă de intervențiile ulterioare din evul mediu. Este foarte probabil ca această dată să nu reprezinte momentul de final al tell-ului de epoca bronzului de aici.

¹⁵ Mai poate fi amintită și datarea absolută între 1880–1560 BC a așezării Vatya cu un singur nivel de la Sóskút (EARLE et al. 2014, 2).

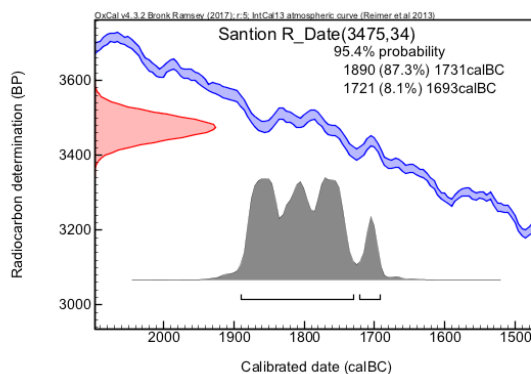

Fig. 5. Sântion Dealul Mănăstirii=Klastrom domb

plasarea în timp a comunităților Otomani–Füzesabony din estul Ungariei, sud-estul Slovaciei sau vestul României este mai puțin documentată¹⁶. Orizontul Hatvan-Otomani din tell-ul de la Včelince (GÖRSDORF et al. 2004, Tab. 1-2, Fig. 8) se plasează tot în această secvență. Debutul și perioada de maximă dezvoltare a tell-ului Otomani de la Toboliu acoperă de asemenea etapa bronz mijlociu II (Fig. 6). În continuare nu deținem noi date absolute pentru aşezările multistratificate ale diverselor stiluri ceramice atribuite comunităților Vatina (GOGĂLTAN 2015, 72)¹⁷ sau Maďarovce (BARTA et al. 2014).

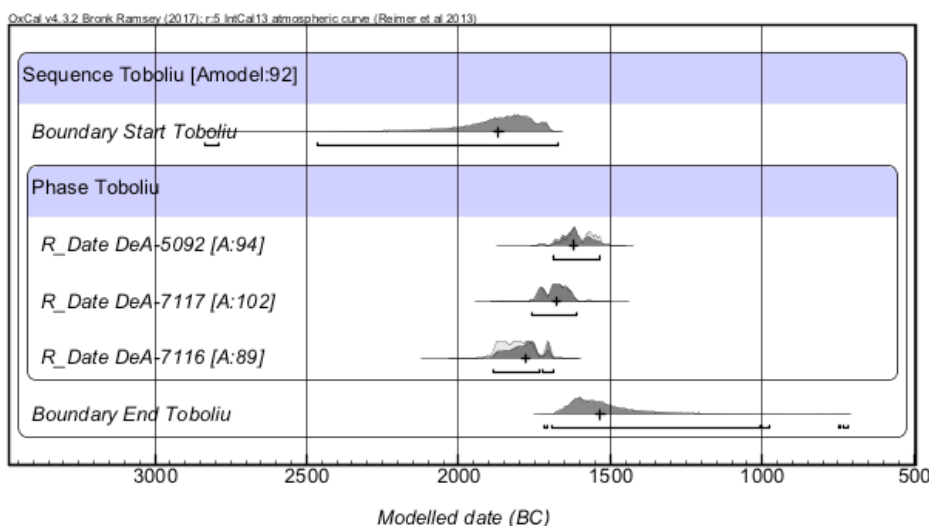

Fig. 6. Modelul bayesian al datelor ¹⁴C de la Toboliu.

Bronzul mijlociu III (cca. 1700 BC-1600/1500 BC) și orizontul său final Koszider (VICZE et al. 2013; DANI et al. 2016, 229, 235) acoperă ultima fază din evoluția unor tell-uri din Slovacia, Ungaria sau vestul României. Noi date absolute avem pentru tell-urile de la Včelince (GÖRSDORF et al. 2004, Tab. 1-2, Fig. 8), Százhalombata (UHNÉR 2010, 347; JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 20) Kakucs-Bala-domb (JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 19), Pecica (NICODEMUS / O'SHEA 2015, Fig. 17), Toboliu (GOGĂLTAN 2015, 72-73, Fig. 22), Borsodivánka (KIENLIN 2018, 66-67, Fig. I-41) și aşezarea de tip tell de la Kakucs-Turján (JAEGER et al. 2018b, 114, Tab. 1). Pentru tell-ul de afară la Carei sunt menționate 17 probe AMS care nu au fost încă publicate. Aflăm totuși că

¹⁶ Exceptând aşezările multistratificate, există trei probe din aşezarea Füzesabony de la Nagyrozvágy (Koss 2010, 41: 3400±40 BP, 3360±40 BP, 3215±40 BP. Vezi calibrarea acestor date la JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 21). Alte trei noi date de la Tarhos 26 sunt puse în legătură cu locuirea "Ottomány" și au oferit valori între 2035–1438 BC (Duffy 2014, 296). În cazul a două alte probe din binecunoscuta necropolă de la Nižná Myšľa, prelevate din două morminte de metalurgii, s-a stabilit că "Their age falls within the time span 1965–1754 BC (95.4 %)" (Jaeger / Olexa 2014, 170).

¹⁷ În continuare sunt disponibile doar datele ¹⁴C mai vechi de la Mošorin (GOGĂLTAN 1999, Pl. 16-17). La acestea s-ar putea adăuga, așa cum am mai arătat deja (GOGĂLTAN 2015, 72), unele date absolute pentru situl de la Cornești-Iarcuri (mai nou SZENTMIKLOSI et al. 2016, 110; HARDING 2017, 11, Tab. 1, Fig. 1).

„According to the Bayes statistical model (2σ), the MB IIIa phase is dated to 1760–1690 BC, while the MB IIIb phase dates to the 1690–1530 BC interval” (MOLNÁR / CIUTĂ 2017, 60). Recent Tobias Kienlin amintește și o probă recoltată dintr-un os găsit la o adâncime de cca. 2,69 m, chiar deasupra bazei șanțului tell-ului de la Mezőcsat-Laposhalom (3262±43). Calibrată ea a oferit un interval cuprins între 1629-1440 BC, potrivindu-se perfect cu alte date pentru sfârșitul bronzului mijlociu (KIENLIN 2018, 36, Fig. I-20). La acestea se adaugă alte probe ^{14}C mai vechi din așezările multistratificate sau alte situri ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic (GOGÂLTAN 1999, Pl. 18; JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 21). Pentru orizontul 5 nu avem date absolute care să demonstreze apariția unor noi tell-uri în bronzului mijlociu III. Ar fi cazul așezării multistratificate de la Tiszaalpár=Alpár a cărei evoluție a fost stabilită doar pe baza tipologiei ceramicii Vatya.

Ultimul nivel al bronzului mijlociu de la Pecica a fost plasat între 1600–1500 BC (NICODEMUS / O'SHEA 2015, Fig. 17). Schimbările culturale produse la Mureșul de Jos sunt confirmate de trei noi probe din cimitirul de la Pecica-Situl 14 (GOGÂLTAN 2015, 72, Fig. 18-20). Aici, din cele 38 de morminte identificate, 23 sunt de inhumatie și 15 de incineratie și aparțin începutului bronzului târziu I (SAVA / IGNAT 2016, cu bibliografia mai veche). Aceste rezultate sunt apropiate de valorile obținute pentru așa numitul orizont Vatya–Koszider și tumular din tell-ul de la Kakucs-Bala-domb (JAEGER / KULCSÁR 2013, Fig. 19). Începutul stilului ceramic Cruceni–Belegiš I din Câmpia Banatului poate fi atribuit aceluiași palier cronologic (bronz târziu I). Datele absolute pentru prima fază a acestei culturi arheologice acoperă perioada cuprinsă între 1600 și 1400 BC, în timp ce datele pentru faza a doua sunt în general mai târzii de 1400 BC (GOGÂLTAN 2015, 72)¹⁸. O dată AMS din ultimul nivel al tell-ului Otomani de la Toboliu sugerează că sfârșitul locuirii epocii bronzului de aici poate fi stabilit în jur de 1600/1500 BC (Fig. 6). Sfârșitul tell-ului de la Carei se pare că poate fi plasat tot la această vreme (MOLNÁR / CIUTĂ 2017). Stilul ceramic caracteristic bronzului târziu I din arealul dominat anterior de cultura Otomani a fost denumit relativ recent ca și Hajdúbajos/Pişcolt–Cehăluț sau “Cehăluț-Hajdúbajos” (BEJINARIU et al. 2014, cu bibliografia mai veche).

Dacă acum 15 ani exista un număr limitat de cercetări în așezările multistratificate ale bronzului timpuriu și bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic, recentele proiecte din Slovacia, Ungaria sau vestul României au schimbat semnificativ ceea ce cunoșteam despre aceste situri. Așa cum am văzut, sistemul cronologic relativ al perioadei (2600/2500-1600/1500 BC) a fost racordat la noile date AMS (Fig. 3). Este posibil ca în scurtă vreme să ne raportăm doar la datele absolute și să renunțăm, așa cum a făcut G. Szabó, la diversele subdiviziuni ale cronologiei relative. Celor două etape ale bronzului timpuriu (bronzului timpuriu 1: 2600/2500 BC - ~2150 BC și bronzul timpuriu 2: ~2150 BC - ~ 1900 BC) li s-ar putea adăuga tot două secvențe și pentru bronzul mijlociu: bronz mijlociu 1 (2000/1900 BC – cca. 1700 BC) și bronz mijlociu 2 (cca. 1700 BC – 1600/1500 BC). Am văzut că peste vechea etapă bronz mijlociu I se suprapune mai nou din punct de vedere cronologic etapa bronz timpuriu III¹⁹. De altfel și după V. Kiss la orizontul 2000/1900 BC începe etapa bronz mijlociu 1-2 (Kiss 2015, Fig. 1).

Referitor la cronologia central europeană (sistemul Reinecke 1902/1924 cu modificările sale ulterioare)²⁰, pentru Bazinul Carpatic sunt acceptate astăzi următoarele sincronisme: etapa finală EBA II(2)-Bz. A0 (2300/2200 BC), EBA III(3)-Bz. A1 (2200/2100-2000/1900 BC), MBA I(1)-MBA II(2)-Bz. A2 (2000/1900-cca. 1700 BC), MBA III(3)- Bz. A3-B1 (cca. 1700-1600/1500 BC) (FISCHL ET AL. 2015b; GOGÂLTAN 2015; KISS 2015, 27, Fig. 1).

Proiectele de cercetare a așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic au demonstrat existența unor traiectorii locale în dezvoltarea acestor așezări (FISCHL / KIENLIN 2013; BÁTORA / TÓTH 2014; KIENLIN 2015; GOGÂLTAN 2016a; KIENLIN et al. 2017; JAEGER

¹⁸ Importante pentru stabilirea diverselor etape ale bronzului târziu din câmpia înaltă a Vingăi și implicit a sfârșitului așezărilor multistratificate din zonă, precum cea de la Cornești “Dealul Cornet = Cornet” (GOGÂLTAN 2014b, cu bibliografia mai veche), sunt datele absolute obținute în urma cercetării mega fortului de la Cornești-larcuri. Ele se plasează după 1600/1500 BC (SZENTMIKLOSI et al. 2011, 827-828; HEEB et al. 2012, 55; HEEB et al. 2015, 61, 63-64; BĂLĂRIE et al. 2016, 3; SZENTMIKLOSI et al. 2016, 110; HARDING 2017, 11, Tab. 1, Fig. 1; HEEB et al. 2017b, 220-221, 224; LEHMPHUL 2018, 34; HEEB et al. 2018, 396, 398, 400).

¹⁹ Vezi în acest sens și rezultatele recente ale unor date absolute din cimitirul Gáta–Wieselburg de la Nagycenk în vestul Ungariei, aflat la periferia lumii tell-urilor din Bazinul Carpatic (GÖMÖRI et al. 2018, 70-71).

²⁰ Vezi sintezele mai noi: GERLOFF 2007; STOCKHAMMER et al. 2015; DAVID et al. 2017.

2017; KIENLIN et al. 2018; JAEGER et al. 2018a). Provocarea care ne stă acum în faţă este stabilirea raporturilor cronologice între unele tell-uri învecinate. Pentru aceasta este nevoie de cât mai multe sondaje stratigrafice şi recoltarea de noi probe pentru datările absolute.

Mulţumiri

Noile cercetări privind tell-urile epocii bronzului din vestul României au fost posibile datorită proiectului CNCS – UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE - 2012 - 4-0020 „Living in the Bronze Age Tell Settlements. A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin”. Prelevarea probelor din tell-urile de la Toboliu şi Sântion nu s-ar fi făcut fără efortul făcut de Marian Lie şi Gruia Fazecaş. Florin Draşovean m-a ajutat la întocmirea modelelor bayesiene, comentând modul greşit de recoltare a probelor de la Semlac. Cu Emil Grigorescu, Victor Sava şi Démjen Andrea am colaborat la întocmirea Fig. 1-3. Alexandra Găvan a făcut încă o dată efortul de a corecta manuscrisul. Tuturor le mulţumesc încă o dată.

Bibliografie:

- ANDERS et al. 2010 Al. Anders / Z. Czajlik / M. Csányi / N. Kalicz / E.G. Nagy / P. Raczky / J. Tárnoki, Archaeological Register of Tell Settlements in Hungary. *Archaeologiai Értesítő* 135, 2010, 147-160.
- BARTA et al. 2014 P. Barta / P. Demján / K. Hladíková / P. Kmeťová / K. Piatničková. Database of radiocarbon dates measured on archaeological samples from Slovakia, Czechia, and adjacent regions. *Archaeological Chronometry in Slovakia*, Slovak Research and Development Agency Project No. APVV-0598-10, 2011 -2014, Dept. of Archaeology, Faculty of Arts, Comenius University in Bratislava. URL: <<http://www.c14.sk>>
- BÁTORA / TÓTH 2014 J. Bátora / P. Tóth, Settlement Strategies in the Early Bronze Age in South-Western Slovakia. În: T.L. Kienlin / P. Valde-Nowak / M. Korczyńska / K. Cappenberg / J. Ociepka (ed.), *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians*. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków, October 27–28, 2012 (Oxford 2014), 325-340.
- BÁTORA et al. 2012 J. Bátora / A. Behrens / J. Gresky / M. Ivanova / K. Rassmann / P. Tóth / K. Winkelmann, The Rise and Decline of the Early Bronze Age Settlement, Fidvár near Vráble, Slovakia. În: J. Kneisel / W. Kirleis / M. Dal Corso / N. Tayler / V. Tiedtke (ed.), *Collapse or Continuity? Environment and Development of Bronze Age Human Landscapes*, Proceedings of the International Workshop “Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th-18th March 2011)” in Kiel. Volume 1 (Bonn 2012), 111-130.
- BĂLĂRIE et al. 2016 A. Bălărie, B.S. Heeb, Al. Szentmiklosi, K. Teinz, R. Krause, M. Wemhoff, A. Harding, Erste Ergebnisse der Feldforschung an der spätbronzezeitlichen befestigten Siedlung Corneşti-Iarcuri im Sommer 2015. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 48, 2016, 1-4.
- BEJINARIU et al. 2014 I. Bejinariu / D. Băcuet-Crişan / D. Culic, Cercetări arheologice preventive pe traseul Autostrăzii Transilvania. *Descoperirile Bronzului Târziu din zona comunei Marca, judeţul Sălaj* (Cluj Napoca, Zalău 2014).
- CSÁNYI / TÁRNOKI 2013 M. Csányi / J. Tárnoki, A Dinner Set from a Bronze Age House in Level 2 of the Túrkeve-Terehalom Settlement. În: Al. Anders / G. Kulcsár / G. Kalla / V. Kiss / G.V. Szabó (ed.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday* (Budapest 2013), 707-724.

- DAVID 2009 W. David, Nascita e Crollo della Civiltà dei Tell dell'Antica Età del Bronzo nel Bacino Carpatico ed Indizi di Possibili, Analoghi Fenomeni Culturali Coevi nella Regione dell'Alto e Medio Danubio nella Prima Metà del II Millennio A.C. Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antropologia 15, 2009, 563-594.
- DANI 2001 J. Dani, A Kárpát-medence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor időszakában. În: ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal őskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete Debrecen, 1997. november 10-13. (Debrecen 2001), 129-161.
- DANI 2012 J. Dani, Fortified Tell Settlements from the Middle Bronze Age in the Hungarian Reach of the Berettyó Valley. În: M. Jaeger / J. Czebreszuk / K. P. Fischl (ed.), Enclosed Space - Open Society Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe (Poznań, Bonn 2012), 27-37.
- DANI / FISCHL 2010 J. Dani / K.P. Fischl, A Berettyó-vidék középső bronzkori telljei. (Topográfiai megközelítés). Tisicum XIX, 2010, 103–118.
- DANI et al. 2003 J. Dani / M. Sz.Máthé / G.V. Szabó, Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár-Kenderföld, Majoros-Tanya). În: C. Kacsó (Hrsg.), Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag Baia Mare 10.13. Oktober 2001 (Baia Mare 2003), 93-118.
- DAVID et al. 2017 W. David, M. David-Elbiali, R.C. Marinis, M. Rapi, Le Bronze moyen et récent en Italie du Nord, Allemagne du Sud et Suisse et corrélation des systèmes chrono-culturels. În: T. Lachenal, C. Mordant, T. Nicolas, C. Véber (Dir.), Le Bronze moyen et l'origine du Bronze final en Europe occidentale (XVIIe – XIIIe siècle av. J.-C.). Strasbourg - 17 au 20 juin 2014 (Strasbourg 2017), 565-600.
- DRAȘOVEAN / SCHIER 2010 Fl. Drașovean / W. Schier, The Neolithic tell sites of Parța and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space. În: HANSEN 2010A, 165-187.
- DUFFY 2014 P.R. Duffy, Complexity and Autonomy in Bronze Age Europe. Assessing Cultural Developments in Eastern Hungary (Budapest 2014).
- EARLE / KRISTIANSEN 2010A T. Earle / K. Kristiansen (ed.), Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared (Cambridge 2010).
- EARLE / KRISTIANSEN 2010B T. Earle / K. Kristiansen, Introduction: Theory and Practice in the late Prehistory of Europe. În: EARLE / KRISTIANSEN 2010A, 1-33.
- EARLE / KRISTIANSEN 2010C T. Earle, K. Kristiansen, Organizing Bronze Age Societies: Concluding Thoughts. În: EARLE / KRISTIANSEN 2010A, 218-256.
- EARLE et al. 2014 T. Earle / G. Kulcsár / V. Kiss / G. Serlegi / V. Szeverényi, Recent results from the Bronze Age research into Benta Valley. Hungarian Archaeology. E-Journal, Summer, 2014, 1-5.
- FALKENSTEIN et. al. 2016 F. Falkenstein / B. Hänsel / P. Medović, Feudvar near Mošorin (Serbia) – Excavations and Research in a Micro-region at the Confluence of the Danube and Tisza: a recapitulation after thirty years. În: H. Kroll / K. Reed, Die Archäobotanik. Feudvar III (Würzburg 2016), 5–35.

- FAZECAŞ 2014A G. Fazecaş, Girişu de Criş "Alceu", Bihor County. În: GOGÂLTAN et. al. 2014, 111-116.
- FAZECAŞ 2014B G. Fazecaş, Sântion "Dealul Mănăstirii = Klastrom domb", Bihor County. În: GOGÂLTAN et. al. 2014, 235-241.
- FISCHL 2006 K. P.Fischl, Ároktő-Dongóhalom bronzkori tell telep. Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom (Miskolc 2006).
- FISCHL / KIENLIN 2013 K. P.Fischl / T. Kienlin, Results of a systematic survey programme on the Hatvan sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in northern Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 2013, 5-32.
- FISCHL ET AL. 2015A K. P.Fischl / T.L. Kienlin / B. Tugya, Bronze Age Settlement Research in North-Eastern Hungary. *Archeometriai Műhely* XII/2, 2015, 117-134.
- FISCHL ET AL. 2015B K. P.Fischl / V. Kiss / G. Kulcsár / V. Szeverényi, Old and new narratives for the Carpathian Basin around 2200 BC. În: H. Meller / W.H. Arz / R. Jung / R. Risch (ed.), 2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? (Halle 2015), 503-523.
- GAIU / GĂZDAC 2006 C. Gaiu / C. Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase* (Bistrița-Cluj Napoca 2006).
- GANSLMEIER 2011 R. Ganslmeier, Was ist ein »echter« Tell?. În: S. Friederich / H.-R. Bork / S. Clasen / S. Dreibrodt / V. Dresely / R. Ganslmeier / T. Heinkele / H. Helbig / M. Hellmund / V. Hubensack / M. Klamm / C. Lubos / C. Meyer / U. Müller / A. Nebe / O. Nelle / A. Nicolay / U. Petersen / U. Petzschmann / V. Robin / H. Szédeli / C.-H. Wunderlich, *Kultur in Schichten. Ausgrabungen am Autobahndreieck Südharz (A71)* (Halle 2011), 37-42.
- GĂVAN 2015 Al. Găvan, Metal and metalworking in the Bronze Age Tells from the Carpathian Basin (Cluj Napoca 2015).
- GERLOFF 2007 S. Gerloff, Reineckes's ABC and the chronology of the British Bronze Age. În: Ch. Burges, P. Topping, F. Lynsch (ed.), *Beyond Stonehenge. Essays on the Bronze Age in honour of Colin Burgess* (Oxford 2007), 117-161.
- GOGÂLTAN 1998 Fl. Gogâltan, Early and Middle Bronze Age Chronology in South-West Romania. General Aspects. În: H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24-28 September 1997* (Alba Iulia 1998), 191-212.
- GOGÂLTAN 1999 Fl. Gogâltan, Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal (Timișoara 1999).
- GOGÂLTAN 2002 Fl. Gogâltan, Zur Terminologie der bronzezeitliche Tellsiedlungen im Karpatenbecken. În: A. Rustoiu / A. Ursuțiu (Hrsg.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2.Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.)* (Cluj-Napoca 2002), 11-45.
- GOGÂLTAN 2003 Fl. Gogâltan, Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de terminologie. *Acta Terrae Septemcastrensis* II, 2003, 45-93.
- GOGÂLTAN 2005A Fl. Gogâltan, Apariția tell-urilor epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de cronologie. *Ephemeris Napocensis* XIII, 2003 (2005), 4-40.

- GOGÂLTAN 2005B Fl. Gogâltan, Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme. În: B. Horejs / R. Jung / E. Kaiser / B. Teržan (Hrsg.), Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet (Bonn 2005), 161-179.
- GOGÂLTAN 2006 Fl. Gogâltan, Zur Entstehung der bronzezeitlichen Tellkulturen im Karpatenbecken. Ein allgemeiner Überblick. În: Gaiu / Găzdac 2006, 61-74.
- GOGÂLTAN 2008A Fl. Gogâltan, Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview. În: J. Czebreszuk / S. Kadrow / J. Müller (ed.), Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC (Poznań, Bonn 2008), 39-56.
- GOGÂLTAN 2008B Fl. Gogâltan, Fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O privire generală. Analele Banatului XVI, 2008, 81-100.
- GOGÂLTAN 2010 Fl. Gogâltan, Die Tells und der Urbanisierungsprozess. În: HOREJS / KIENLIN 2010, 13-46.
- GOGÂLTAN 2013 Fl. Gogâltan, Transilvania și spațiul nord-pontic. Relații interculturale între sfârșitul epocii cuprului și începutul epocii bronzului (cca. 3500-2500 a.Chr.). Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis 5, 2013, 31-76.
- GOGÂLTAN 2014A Fl. Gogâltan, Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research. În: GOGÂLTAN et al. 2014, 13-24.
- GOGÂLTAN 2014B Fl. Gogâltan, Cornești "Dealul Cornet = Cornet", Timiș County, În: GOGÂLTAN et al. 2014, 67-76.
- GOGÂLTAN 2014C Fl. Gogâltan, Foeni "Cimitirul Ortodox", Timiș County, În: GOGÂLTAN et al. 2014, 98-103.
- GOGÂLTAN 2014D Fl. Gogâltan, Foeni "Gomila Lupului I", Timiș County, În: GOGÂLTAN et al. 2014, 104-110.
- GOGÂLTAN 2014E Fl. Gogâltan, Săcueni "Cetatea Boului = Cetatea Taurului = Ökörvár = Ökördomb = Bikavár", Bihor County. În: GOGÂLTAN et al. 2014, 200-206.
- GOGÂLTAN 2014F Fl. Gogâltan, Semlac "Livada lui Onea", Arad County, În: GOGÂLTAN et al. 2014, 242-246.
- GOGÂLTAN 2015 Fl. Gogâltan, The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. În: Revisited after 15 Years. În: NÉMETH / REZI 2015, 53-95.
- GOGÂLTAN 2016A Fl. Gogâltan, Building power without power? Bronze Age fortified settlements on the Lower Mureș Basin. În: GOGÂLTAN / CORDOȘ 2016, 87-113.
- GOGÂLTAN 2016B Fl. Gogâltan, Die Beziehungen zwischen Siebenbürgen und dem Schwarzmeerraum in der Kupfer- und am Anfang der Bronzezeit (ca. 3500-ca. 2500 v. Chr.). În: V. Nikolov / W. Schier (ed.), Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Rahden/Westf. 2016), 417-447.

- GOGÂLTAN 2017A Fl. Gogâltan, The Chronology of the Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years. În: M. Verčák / P. Pavúk (ed.), Reinecke's Heritage. Terminology, Chronology and Identity in Central Europe between 2300 and 1600 BC. Humboldt Kolleg 12-15 June 2017 Chateaux Křtiny. Book of Abstracts (Praha 2017), 20.
- GOGÂLTAN 2017B Fl. Gogâltan, The Bronze Age Multilayered Settlements in the Carpathian Basin (cca. 2500-1600/1500 BC). An old catalogue and some chronological problems. Journal of Ancient History and Archaeology 4, 4, 2017, 28-63.
- GOGÂLTAN / CORDOŞ 2016 Fl. Gogâltan / C. Cordoş (ed.), Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area (Cluj Napoca 2016).
- GOGÂLTAN et al. 2014 Fl. Gogâltan / C. Cordoş / A. Ignat (ed.), Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research (Cluj Napoca 2014).
- GÖMÖRI et al. 2018 J. Gömöri, E. Melis, V. Kiss, A cemetery of the Gáta-Wieselburg culture at Nagycenk (Western Hungary). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 69, 2018, 5-82.
- GÖRSDORF et al. 2004 J. Görsdorf / K. Marková / V. Furmánek, Some new ¹⁴C data to the Bronze Age in the Slovakia. Geochronometria 23, 2004, 79-91.
- HAJDU et al. 2016 T. Hajdu, Al. Gyorgy-Toronyi, I. Pap, W. Rosendahl, G. Szabó, The chronology and meaning of the Transdanubian encrusted pottery decoration. Praehistorische Zeitschrift 91(2), 2016, 353-368
- HÄNSEL 1989 B. Hänsel, Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund (Berlin 1989).
- HÄNSEL / MEDOVIĆ 1991 B. Hänsel / P. Medović, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990. Bronzezeit-Vorrömische Eisenzeit. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts 72, 1991, 45-204.
- HÄNSEL / MEDOVIĆ 1998 B. Hänsel / P. Medović (Hrsg.), Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß. I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška. Archäologische und naturwissenschaftliche Beiträge zu einer Kulturlandschaft. Titelski plato i Šajkaška. Arheološki i prirodnjački prilozi o kulturnoj slici područja (Kiel 1998).
- HANSEN 2010A S. Hansen (Hrsg.), Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26. - 27. Februar 2007 (Bonn 2010).
- HANSEN 2010B S. Hansen, Vorwort des Herausgebers. În: HANSEN 2010A, VII-IX.
- HANSEN 2018 S. Hansen (Hrsg.), In memoriam Bernhard Hänsel (Berlin 2018).
- HANSEN / TODERAŞ 2010 S. Hansen / M. Toderaş, Pietrele und die neuen Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen an der Unteren Donau. În: HANSEN 2010A, 135-155.
- HARDING 2017 A. Harding, Corneşti-Iarcuri and the rise of mega-forts in Bronze Age Europe. În: HEEB et al. 2017a, 9-14.

- Heeb et al. 2012 B.S. Heeb, Al. Szentmiklosi, A. Harding, R. Krause, Die spätbronzezeitliche Befestigungsanlage Cornești-Iarcu im rumänischen Banat – ein kurzer Forschungsbericht der Jahre 2010 und 2011. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 44, 2012, 47-58.
- HEEB et al. 2015 B.S. Heeb / Al. Szentmiklosi / R. Krause, Cornești-Iarcu – Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen 2007 bis 2014 an der größten prähistorischen Befestigung Europas. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 36, 2015, 57-68.
- HEEB et al. 2017a B.S. Heeb/A. Szentmiklosi/R. Krause/M. Wemhoff (ed.), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze Age And Early Iron Age Of South-East Europe*. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015 (Berlin 2017).
- HEEB et al. 2017b B.S. Heeb/A. Szentmiklosi/A. Bălărie/R. Lehmphuhl/R. Krause, Cornești-Iarcu – 10 years of research (2007–2016). Some important preliminary results. În: HEEB et al. 2017a, 217-228.
- HEEB et al. 2018 B. Heeb, R. Lehmphuhl, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, R. Krause, Cornești-Iarcu im rumänischen Banat und sein bronzezeitlicher Kontext. În: S. Hansen, R. Krause (Hrsg.), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/M. Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains. Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7-9 December 2016 in Frankfurt/M.* (Bonn 2018), 395-406.
- HOFMANN et al. 2012 R. Hofmann / F.-K. Moetz / J. Müller (ed.), *Tells: Social and Environmental Space. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th –18th March 2011)" in Kiel*. Volume 3 (Bonn 2012).
- HOREJS / KIENLIN 2010 B. Horejs / T.L. Kienlin, (Hrsg.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008* (Bonn 2010).
- HORVÁTH 2009 F. Horváth, Comments on the Tells in the Carpathian Basin: Terminology, Classification and Formation. În: Fl. Drașoveanu / D.L. Ciobotaru / M. Maddison (ed.), *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research. Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9th-10th, 2007* (Timișoara 2009), 159-165.
- JAEGER 2010 M. Jaeger, Transkarpatische Kontakte kultureller Otomani–Füzessabony. În: J. Gancarski (ed.), *Transkarpatische Kontakte kulturelle in der Epoche des Neoliths, Bronzezeit und Eisenzeit* (Krosno 2010), 313–329.
- JAEGER 2016 M. Jaeger, *Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe* (Poznań 2016).

- JAEGER 2017 M. Jaeger, Bronze Age Defensive Settlement in the Context of Long-Range Relationships: How Far is it from Fortified Villages to Citadels?. În: S. Hansen / J Müller (ed.), *Rebellion and Inequality in Archaeology. Proceedings of the Kiel Workshops „Archaeology of Rebellion”* (2014) and „Social Inequality as aTopic in Archaeology” (2015) (Bonn 2017), 185-205.
- JAEGER / KULCSÁR 2013 M. Jaeger / G. Kulcsár, Kakucs–Balla-domb a case study in the absolute and relative chronology of the Vátya culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 2013, 289-320.
- JAEGER / OLEXA 2014 M. Jaeger / L. Olexa, The metallurgists from Nižná Myšľa (okr. Košice-okolie/SK). A contribution to the discussion on the metallurgy in defensive settlements of the Otomani-Füzesabony culture. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 44, 2, 2014, 163-176.
- JAEGER et al. 2018A M. Jaeger / G. Kulcsár / N. Taylor / R. Staniuk (ed.), Kakucs-Turján a Middle Bronze Age multi-layered fortified settlement in Central Hungary (Bonn 2018).
- JAEGER et al. 2018B M. Jaeger / R. Staniuk / J. Müller, G. Kulcsár / N. Taylor, History of the Bronze Age Habitation. În: JAEGER et al. 2018A, 97-118.
- KIENLIN 2012 T.L. Kienlin, Patterns of Change, or Perceptions Deceived? Comments on the Interpretation of Late Neolithic and Bronze Age Tell Settlement in the Carpathian Basin. În: T.L. Kienlin / A. Zimmerman (Hrsg.), *Beyond Elites: Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations. International Conference at the Ruhr-Universität Bochum, Germany October 22-24, 2009* (Bonn 2012), 251-310.
- KIENLIN 2015 T.L. Kienlin, Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration Into Culture, Society and the Study of European Prehistory. Part 1: Critique. Europe and the Mediterranean (Oxford 2015).
- KIENLIN 2018 T.L. Kienlin, Borsod Region Bronze Age Settlement: ‘Diversity in Uniformity’. În: KIENLIN et al. 2018, 11-91.
- KIENLIN et al. 2017 T.L. Kienlin / K. P.Fischl / L. Marta, Exploring Divergent Trajectories in Bronze Age Landscapes: Tell Settlement in the Hungarian Borsod Plain and the Romanian Ier Valley. Ziridava. *Studia Archaeologica* 31, 2017, 93-128.
- KIENLIN et al. 2018 T.L. Kienlin / K. P.Fischl / T. Pusztai, Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS). Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey (Bonn 2018).
- KISS 2015 V. Kiss, Recent data on chronology, distribution, and connections of Kisapostag, Transdanubian Encrusted Pottery and Litzengeramik. În: J. Bátora / P. Tóth (ed.), *Ked’ bronz vystriedal med’*. Zborník príspevkov z XXIII. medzinárodného symposia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“ Levice 8.–11. októbra 2013 (Bratislava, Nitra 2015), 27-37.

- KISS et al. 2015 V. Kiss, S. Fábián, T. Hajdu, K. Köhler, G. Kulcsár, I. Major, G. Szabó, Contributions to the Relative and Absolute Chronology of the Early and Middle Bronze Age in Western Hungary Based on Radiocarbon Dating of Human Bones. *În: NÉMETH / REZI* 2015, 23–36.
- KLEHM / NYÍRI 2016 C.E. Klehm / B. Nyíri, Exploring socioeconomic relationships from surface survey ceramics: New methodologies from Bronze-Age Benta Valley, Hungary. *Journal of Field Archaeology* 41, 4, 2016, 486–499.
- KOÓS 2010 J. Koós, A füzesabonyi kultúra települése Nagyrozvályon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 49, 2010, 35–44.
- LEHMPHUL 2018 R. Lehmpul / A. Georgescu / B.S. Heeb / Al. Szentmiklosi / A. Bălărie / K. Teinz / R. Krause / M. Wemhoff, Häuser, Gruben und ein »Lausitzer« Gefäß – Ergebnisse der Feldforschungen 2016 und 2017 an der spätbronzezeitlichen Siedlung Cornești-larcuri im rumänischen Banat. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 50, 2018, 31–43.
- LIE et al. 2015 M.A. Lie / C. Radu / G. Fazecaș, Cimitirul de secol XIX de la Toboliu-Dâmbul Zănăcanului (jud. Bihor). *Terra Sebus. Acta Musei Săbasiensis* 7, 2015, 261–272.
- LINK 2006 T. Link, Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken (Bonn 2006).
- LJUŠTINA 2013 M. Ljuština, Sudul Câmpiei Panonice în prima jumătate a mileniului II î.Hr. Studiu de caz: Židovar, Banatul de sud, Serbia. Southern border of the Panonian Plain in 1st half of 2nd millennium BC: Case study of Židovar, south Banat district, Serbia. *Istros XIX*, 2013, 79–117.
- MARKOVÁ / STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 2015 K. Marková / D. Staššíková-Štukovská, Nové poznatky o opevněnom sídlisku staršej doby bronzovej vo Veselom, okr. Piešťany. *În: J. Gancarski (Red.), Pradziejowe osady obronne w Karpatach (Krosno 2015)*, 131–144.
- MARTA et al. 2010 L. Marta / T.L. Kienlin / E. Rung / P. Schramm, Recent Archaeological Research on the Bronze Age Fortified Settlements of the Ier Valley, North-Western Romania. *În: HOREJS / KIENLIN* 2010, 121–138.
- METZNER-NEBELSICK 2013 C. Metzner-Nebelsick, Gedanken zur Frage des kulturellen Wandels in der Zeit um 1600 v. Chr. in Nordwest-Rumänien und Nordost-Ungarn. *În: H. Meller / F. Bertemes / H.-R. Bork / R. Risch (Hrsg.), 1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale). 4th Archaeological Conference of Central Germany October 14–16, 2011 in Halle (Saale) (Halle 2013)*, 327–353.
- MOLNÁR 2006 Zs. Molnár, Daten zur Problematik der frühen Entwicklungsphase der Otomani-Kultur. *În: Gaiu / Găzdac* 2006, 75–119.
- MOLNÁR 2014 Zs. Molnár, Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. *Ceramică și metal (Cluj-Napoca 2014)*.
- MOLNÁR / CIUTĂ 2017 Zs. Molnár / B. Ciută, Aspects regarding the economy of the Otomani communities in North-Western Transylvania. Data concerning the Middle Bronze Age agriculture in light of the investigations carried out in the Carei-Bobald tell. *Analele Banatului XXV*, 2017, 57–90.

- NÉMETH / REZI 2015 R.E. Németh / B. Rezi, Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2-4 October 2014 (Cluj Napoca 2015).
- NÉMETI / MOLNÁR 2012 J. Némethi / Zs. Molnár, Bronzkori hatalmi központok északnyugat-erdélyben: A Nagykároly-Bobáld-tell. Bronzezeitliche Machtzentren in Nordwest-Siebenbürgen: Der Tell von Carei-Bobáld (Szeged 2012).
- NICODEMUS 2014 A.J. Nicodemus, Bronze Age Economies of the Carpathian Basin: Trade, Craft Production, and Agro-Pastoral Intensification. PhD thesis (University of Michigan 2014). mss.
- NICODEMUS / O'SHEA 2015 A. Nicodemus / J.M. O'Shea, From relative to absolute: the radiometric dating of Mureş Culture ceramics at Pecica-Şanţul Mare. În: S. Forţiu / A. Stăvilă (ed.), *ArheoVest*, Nr. III: [Simpozion ArheoVest, Ediţia a III-a:] In Memoriam Florin Medeleţ, Interdisciplinaritate în Arheologie şi Istorie, Timişoara, 28 noiembrie 2015 (Szeged 2015), 691-702.
- NOWACZINSKI et al. 2012 E. Nowaczinski / G. Schukraft / S. Hecht / K. Rassmann / O. Bubenz / B. Eitel, A Multimethodological Approach for the Investigation of Archaeological Ditches – Exemplified by the Early Bronze Age Settlement of Fidvár near Vráble (Slovakia). *Archaeological Prospection* 19, 2012, 281–295.
- ORDENTLICH et al. 2014 I. Ordentlich / M. Lie / C. Ghemiş, Otomani "Cetăţuie=Várhegy", Bihor County. În: GOGÂLTAN et al. 2014, 139-147.
- PARKINSON / GYUCHA 2012 W.A. Parkinson / A. Gyucha, Tells in Perspective: Long-Term Patterns of Settlement Nucleation and Dispersal in Central and South-east Europe. În: HOFMANN et al. 2012, 105-116.
- POROSZLAI / VICZE 2005 I. Poroszlai / M. Vicze (ed.), Százhalombatta Archaeological Expedition. SAX. Report 2 – Field Season 2000-2003 (Százhalombatta 2005).
- RACZKY et al. 2011 P. Raczky / A. Anders / L. Bartosiewicz, The Enclosure System of Polgár-Csőszhalom and its Interpretation. În: S. Hansen / J. Müller (Hrsg.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000-1500 v.Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.-18. Oktober 2007 in Kiel* (Berlin 2011), 57-79.
- ROMAN / NÉMETI 1986 P. Roman / I. Némethi, Descoperiri din perioada timpurie (pre Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 37, 3, 1986, 198-232.
- ROSENSTOCK 2009 E. Rosenstock, Tells in Südwestasien und Südosteuropa. Verbreitung, Entstehung und Definition eines Siedlungsphänomens (Grunbach 2009).
- ROSENSTOCK 2012 E. Rosenstock, Environmental Factors in Tell Formation: An Archaeometric Attempt. În: HOFMANN et al. 2012, 33-45.
- SAVA / IGNAT 2016 V. Sava / A. Ignat, The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureş Basin. În: GOGÂLTAN / CORDOŞ 2016, 181-199.
- STIG SØRENSEN / VICZE 2013 M.L. Stig Sørensen / M. Vicze, Locating Household Activities on a Bronze Age Tell. În: M. Madella / G. Kovacs / B. Kulcsarne-Berzsenyi / I. Briz i Godino (ed.), *The Archaeology of Household* (Oxford, Oakville 2013), 159-178.
- STOCKHAMMER et al. 2015 Ph.W. Stockhammer, K. Massy, C. Knipper, R. Friedrich, B. Kromer, S. Lindauer, J. Radosavljević, F. Wittenborn, J. Krause, Rewriting the Central European Early Bronze Age Chronology: Evidence from Large-Scale Radiocarbon Dating. *PLoS ONE* 10, 2015, 1–32.

- SZABÓ 2017 G. Szabó, Problems with the periodization of the Early Bronze Age in the Carpathian Basin in light of the older and recent AMS radio-carbon data. *Archeometriai Műhely* XIV, 2, 2017, 99-116.
- SZENTMIKLOSI et al. 2011 Al. Szentmiklosi, B.S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, Cornești-Iarcuri — a Bronze Age town in the Romanian Banat?. *Antiquity* 85, 2011, 819–838.
- SZENTMIKLOSI et al. 2016 Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, B.S. Heeb, P. Urdea, Atestarea arheologică a celei de a patra linii de fortificații a cetății de epoca bronzului de la Cornești – Iarcuri (jud. Timiș). *Materiale* XII, 2016, 105-116.
- UHNÉR 2010 C. Uhnér, Makt och samhälle Politisk ekonomi under bronsåldern i Karpaterbäckenet (Göteborg 2010).
- VICZE 2005 M. Vicze / T. Earle / M. Artursson, Bronze Age Site Gazetteer: Benta Valley, Hungary. În: I. Poroszlai / M. Vicze (ed.), *Százhalombatta Archaeological Expedition. SAX. Report 2 – Field Season 2000-2003* (Százhalombatta 2005), 237-250.
- VICZE et al. 2013 M. Vicze / I. Poroszlai / P. Sümegi (ed.), *Koszider: Hoard, Phase, Period? Round table conference on the Koszider problem* (Százhalombatta 2013).

DETERMINAREA SUPRAFETEI SITULUI ARHEOLOGIC DE EPOCA BRONZULUI DE LA TOBOLIU *DÂMBU ZĂNĂCANULUI*¹

Gruia Fazecaș*, Marian Lie**

AREA DELINEATION OF THE BRONZE AGE SITE FROM TOBOLIU *“DÂMBU ZĂNĂCANULUI”* Abstract

The importance of archaeological field walks is undisputable, with an significant role in discovering and mapping new sites, but also in investigating other aspects in known sites, such as habitation density and extent. Several types of systematic field walks were applied, some yielding notable results. In the current paper, we present a systematic field walk method applied in the Middle Bronze Age site Toboliu Dâmbul Zănăcanului, located in Bihor County. Although the size and shape of the central part of the site, consisting of a tell, is rather clear, the dimensions of the outer settlement are more problematic. Previous field walks suggested that the surface inhabited by the Bronze Age communities is considerable. In order to establish the actual dimensions of the outer settlement, the authors of this study conducted a systematic field walk in March 2015, using a improvised method: with a hand GPS, all archaeological finds encountered on predefined parallel paths (10 m apart) were marked on a map, as black (isolated finds), yellow (clusters), or red dots (clusters and adobe). The surface covered by red and yellow dots is more likely to give a more accurate image of the surface inhabited by the Bronze Age communities, covering around 85 ha. However, it probably reflects periodic shifts of inhabited areas over the three centuries, rather than a large, contemporaneous settlement. In regards to the landscape, it is noticeable that the lower area located on the western and south-western side was avoided, as it was probably marshy in prehistoric times.

Keywords: systematic field-walk, Bronze Age, tell, secondary settlement.

Faptul că arheologia datorează mult cercetărilor de suprafață și în special periegezei, mai ales în ceea ce privește descoperirea de noi situri, este de necontestat. Totuși, periegeza ca metodă de cercetare sistematică începe să se dezvolte în ultimele decenii², nemaifiind folosită doar ca metodă preliminară de identificare a unui sit arheologic, ci este incorporată în domeniile mai largi ale arheologiei peisajului și analizelor spațiale, stabilindu-se pentru ea noi obiective și metode de abordare. Totodată periegeza este o metodă relativ simplă de aplicat, nu necesită un echipament foarte special, costurile sunt reduse iar suprafețe largi pot fi cercetate într-un timp relativ scurt. Cu toate acestea este condiționată de vizibilitatea materialului arheologic la suprafața solului, iar rezultatele sunt întdeauna afectate de procesele post-depoziționale. Diverse moduri de abordare a periegezelor sistematice³ au fost aplicate pe mai multe situri de epoca bronzului din Bazinul Carpatic, fie la nivel micro-regional fie într-un singur sit. Rezultate notabile au fost obținute în Valea Žitava (inclusiv Vráble) în Slovacia⁴, Feudvar în Serbia⁵, Bazinul Crișului și Câmpia Borsod în Ungaria⁶.

Subiectul lucrării de față este situl de epoca bronzului de la Toboliu *Dâmbu Zănăcanului*.

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, gruia74@yahoo.com.

** Institut für Ur- und Frühgeschichte, Köln, quirinus_lie@yahoo.com.

¹ Acest articol a fost realizat în cadrul proiectului *“Living in the Bronze Age Tell Settlements. A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of The Carpathian Basin”* finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, nr. PN II-ID-PCE-2012-4-0020. Mulțumim pe această cale domnului Dr. Florin Gogâltan pentru unele indicații bibliografice și sugestii privind redactarea acestui articol.

² Ammerman 1981.

³ Amintim aici câteva contribuții în domeniu: Earle, Kolb 2010, p.71-78; Earle et al. 2012; Parkinson et al. 2010, Gyucha et al. 2013; studii privind epoca bronzului în Nord-Vestul României: Molnár, Nagy 2013; Molnár 2012, p. 53-72.

⁴ Müller-Scheeßel et al 2016.

⁵ Falkenstein 1998, p.143-153.

⁶ Fischl et al 2014.

Primele descoperiri arheologice din acest punct au fost făcute la începutul secolului trecut⁷ și apoi introdus în literatura de specialitate în anii '60 sub denumirea de Girișu de Criș *Alceu*⁸. Deoarece *tell*-ul se află din punct de vedere administrativ pe raza comunei Toboliu⁹, iar râul Alceu se află la aproximativ 3,5 km sud de *tell*, am preferat să redenumim situl și să folosim toponimul *Dâmbul Zănăcanului*, utilizat de localnici (Fig.1).

Fig. 1 Poziția tell-ului în raport cu aria comunei Toboliu

Tell-ul în sine este foarte bine evidențiat în peisaj, având o elevație de aproape 4 m. și o formă circulară, astfel nu ridică niciun fel de probleme în ceea ce privește delimitarea sa. Obiectivul cercetării a fost însă așezarea plană din jurul *tell*-ului, de dimensiuni mult mai mari și având limite necunoscute. Cercetarea de teren a fost făcută între 8 și 21 martie 2015, echipa fiind formată doar de autorii acestui articol. Din acest motiv am adaptat metoda de lucru astfel încât să putem acoperi o suprafață cât mai mare într-un timp cât mai scurt.

Astfel am urmat parcelarea loturilor agricole pe direcții paralele, încercând în același timp să păstrăm o distanță constantă între zonele verificate. Atât traseul cât și descoperirile arheologice de suprafață au fost înregistrate cu un aparat GPS¹⁰ manual în felul următor: fiecare fragment ceramic separat (FCS) înregistrat individual și notat pe plan cu punct negru, aglomerările de fragmente ceramice (AFC) înregistrate ca lot și notate pe plan cu punct galben, aglomerările de fragmente ceramice însoțite de chirpici (ACC) înregistrate ca lot și notate pe plan cu punct roșu. Traseul a fost înregistrat continuu pe toată perioada cercetării de teren și a fost notat pe plan cu linie punctată de culoare albastră (Fig. 2).

Folosind această metodă am reușit să acoperim o suprafață de 211,19 ha și să marcăm un total de 3476 de puncte. Întreaga suprafață cu descoperiri arheologice măsoară 158,34 ha

⁷ Registrul de inventar al Muzeului Țării Crișurilor nr. 2459, 8374, 8379; Chidioșan 1974, p.155; Fazecaș 2014, p.111.

⁸ Chidioșan 1960, fila 1; Dumitrașcu 1967, p.73. Pentru istoricul cercetării acestui sit vezi Fazecaș 2014, p.111-112.

⁹ În baza Legii 375/2007 comuna Girișu de Criș este reorganizată administrativ și înființată comuna Toboliu.

¹⁰ Magellane Xplorist 610 GPS. Conform indicațiilor tehnice acesta are o eroare de 3m pe care am considerat-o nesemnificativă pentru metoda propusă aici.

Fig. 2 Traseul periegezei și punctele marcate

(Fig. 2), fragmente ceramice întâlnindu-se la o distanță de până la 1700 m de punctul central, acesta fiind considerat *tell*-ul. Deoarece distribuția FCS este cea mai influențată de factorii post-depoziționali, am ales să reprezentăm separat distribuția AFC și ACC (Fig.3), cea din urmă fiind considerată mai apropiată de realitate. Un total de 613 puncte au fost înregistrate din care 516 AFC și 97 ACC, dispuse pe o suprafață de 84,28 ha, iar cel mai îndepărtat punct se află la 1084 de metri de punctul central.

Fig. 3 Dispunerea AFC și ACC.

Fig. 4 Dispunerea ACC.

O imagine mai restrânsă și probabil cu o densitate de locuire mai mare și structuri este dată de ACC, acestea acoperind o suprafață de 57,29 ha, cu cel mai îndepărtat punct la o distanță de 960 m față de punctul central (Fig.4).

De menționat este faptul că materialul arheologic nu a fost recoltat, excepție făcând câteva fragmente ceramice, care fie nu făceau parte din intervalul cronologic cercetat (precum ceramica de factură sarmatică sec. II-IV(Pl.4a), ev mediu sec. XI-XIII), fie aparțineau altor orizonturi culturale decât cel local Otomani, și anume fragmente ceramice Wietenberg(Pl. 1 a, e; 2 c, e, g)

Dispunerea punctelor cu diferite tipuri de descoperiri indică faptul că așa-zisa așezare secundară evită zona joasă situată la vest și sud-vest de tell, o arie probabil mlăștinoasă în vechime.

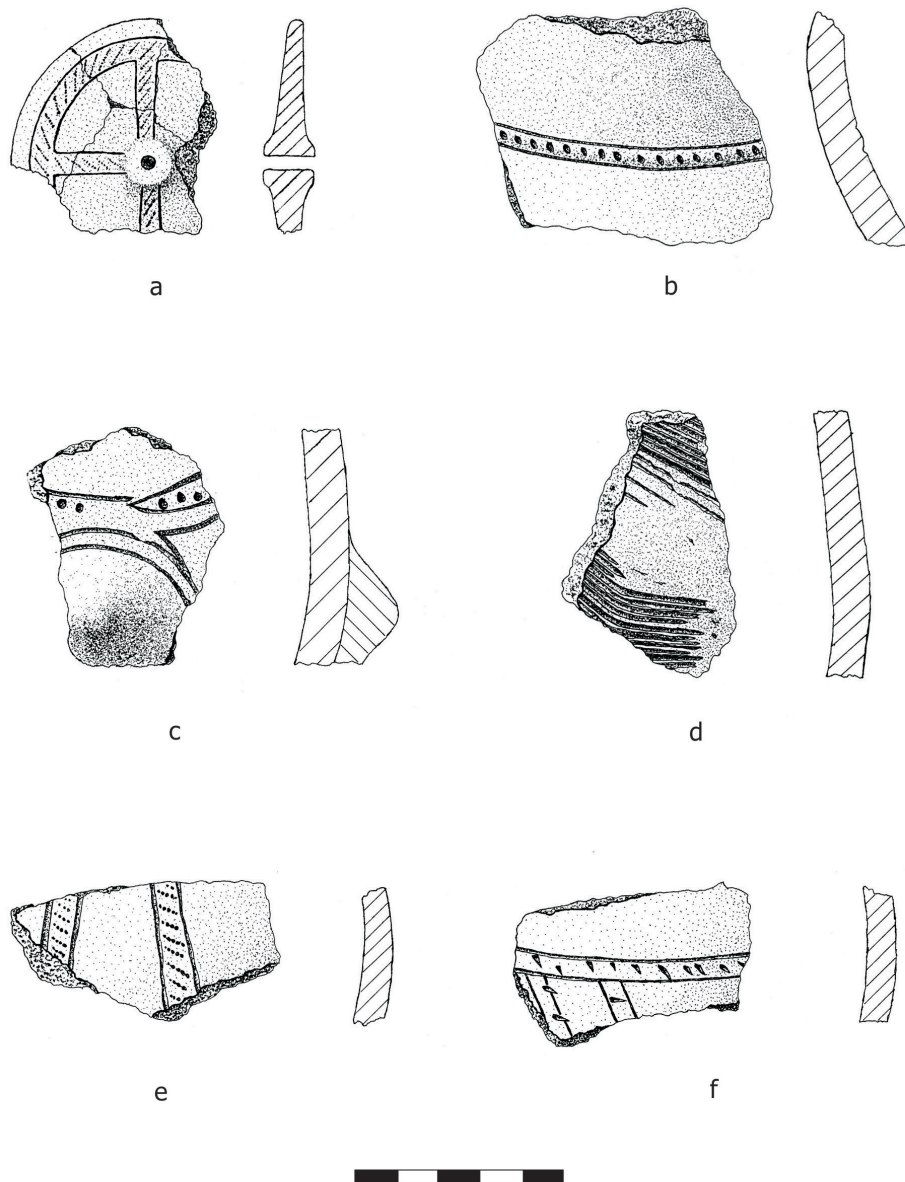
Printre dezavantajele modelului de cercetare propus aici, menționăm că este dificilă o atribuire mai exactă din punct de vedere cronologic al materialului ceramic. Materialul nefiind recoltat iar atribuirea fiind făcută exclusiv pe teren, ea poate fi uneori deficitară. Din acest motiv ar fi eronat să spunem că suprafețele menționate mai sus formează o așezare unitară

și contemporană de asemenea dimensiuni. Spre deosebire de *tell*, unde spațiul este limitat, în așezarea secundară este mult mai probabil să avem de a face cu o roire a structurilor și a spațiului locuit în jurul punctului central. Faptul că materialul arheologic nu este recoltat reprezintă din punctul nostru de vedere și un avantaj. Pe lângă faptul că rezultatele sunt mult mai rapide, periegeza în sine primește un caracter non-intrusiv. Abordarea clasică, în care întregul material ceramic este adunat de la suprafață, în cel mai pesimist scenariu, poate face ca situl să devină invizibil pentru alte cercetări sau cel puțin să influențeze rezultatele ei viitoare.

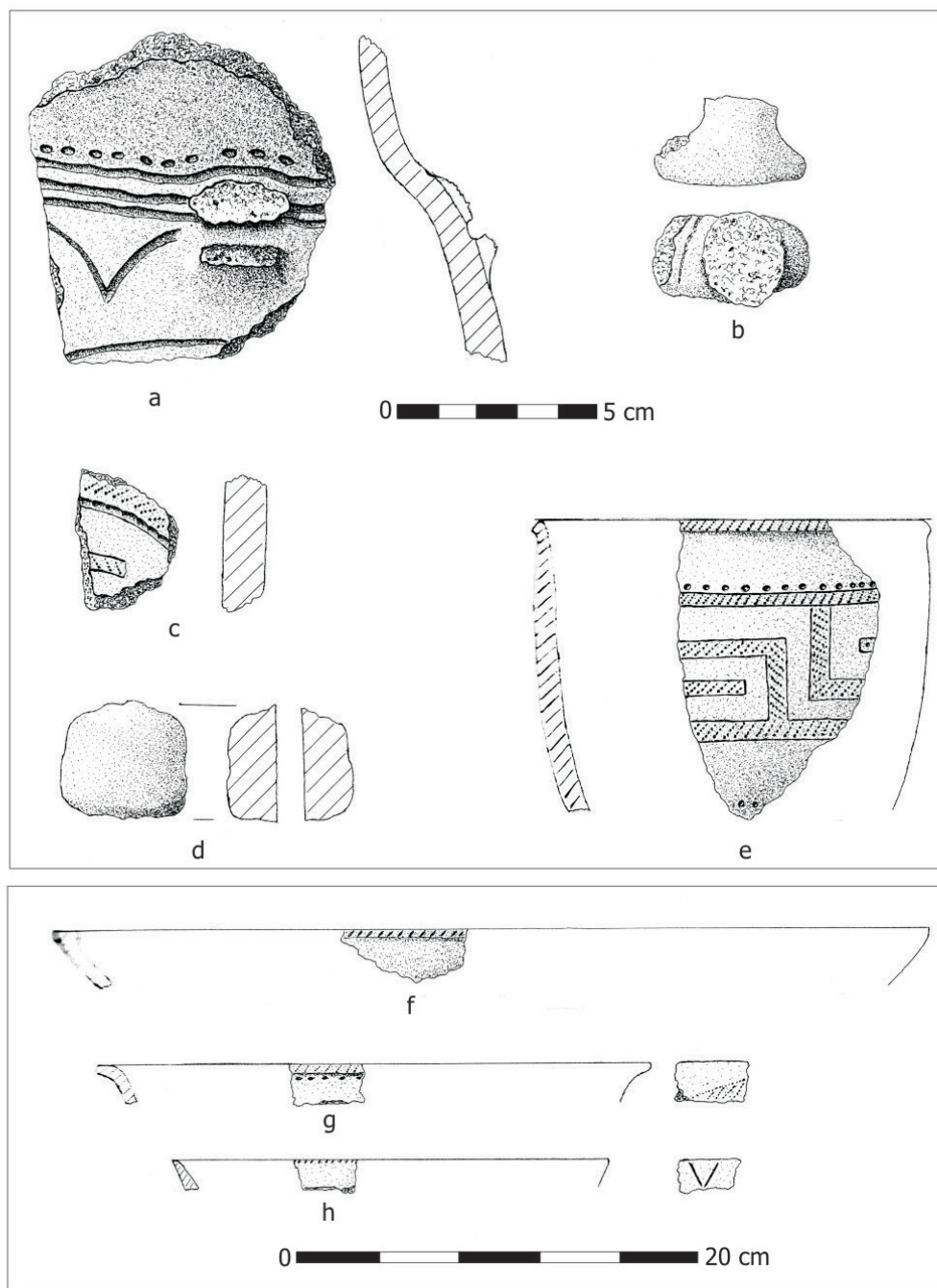
Bibliografie:

- Ammerman 1981 A. J. Ammerman, *Surveys and Archaeological Research*, în *Annual Review of Anthropology*, Nr. 10, Vol. 1, 1981, p. 63-88
- Chidioșan 1960 N. Chidioșan, *Jurnalul sondajului de la Girișu de Criș 1960*, mss. Muzeul Țării Crișurilor, fond N. Chidioșan.
- Chidioșan 1974 N. Chidioșan, *Sincronismele apusene ale culturii Wietenberg stabilite pe baza importurilor ceramice*, în *Crisia IV*, 1974, 153-176.
- Dumitrașcu 1967 S. Dumitrașcu, *Colecția arheologică "Eugen Potoran" (Notiță asupra istoriei vechi a hotarului unui sat) [Die archäologische Sammlung "Eugen Potoran"]*. Lucrări Științifice I, Oradea, 1967, 73 – 86.
- Earle, Kolb 2010 T. Earle, M.J. Kolb, *Regional Settlement Patterns*, în T. Earle, K. Kristiansen (eds), *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge 2010, p. 57-86.
- Earle et al. 2012 T. Earle, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi, T. Polányi, J. Czebreszuk, M. Jaeger, Ł. Pospieszny, P. Czukor, A. Priskin, G. Sánta, B. Nyíri, C. Klehm, C. Bodnár, *Bronze Age Landscapes in the Benta Valley. Research on the Hinterland of Bronze Age Centres*, în *Hungarian Archaeology. E-Journal* 2012 winter, 1-4.
- Falkenstein 1998 F. Falkenstein, *Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*, în *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*. 14. Kiel 1998.
- Fazecaș 2014 G. Fazecaș, *Girișu de Cris Alceu, Bihor County*, în F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca 2014, pp. 111-116.
- Fischl et al 2014 K. P. Fischl, T.L. Kienlin, T. Pusztai, H. Brückner, S. Klumpp, B. Tugya, G. Lengyel, *Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-Layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement*, în T. L. Kienlin, P. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg, J. Ociepa (eds.), *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków, October 27–28, 2012*. Oxford 2014, p. 341- 379.
- Gyucha et al. 2013 A. Gyucha, P. Duffy, W. A. Parkinson, *Prehistoric Human-Environmental Interactions on the Great Hungarian Plain*, în *Anthropologie (Prague)* LI/2, 2013, p. 157-168.
- Molnár, Nagy 2013 Z. Molnár, J.G. Nagy, *Habitat Models and Social Systems in Middle Bronze Age Central north-western Transylvania. State of research*, în *Acta Archeologica Carpathica*, 48, 2013, p. 5-85.

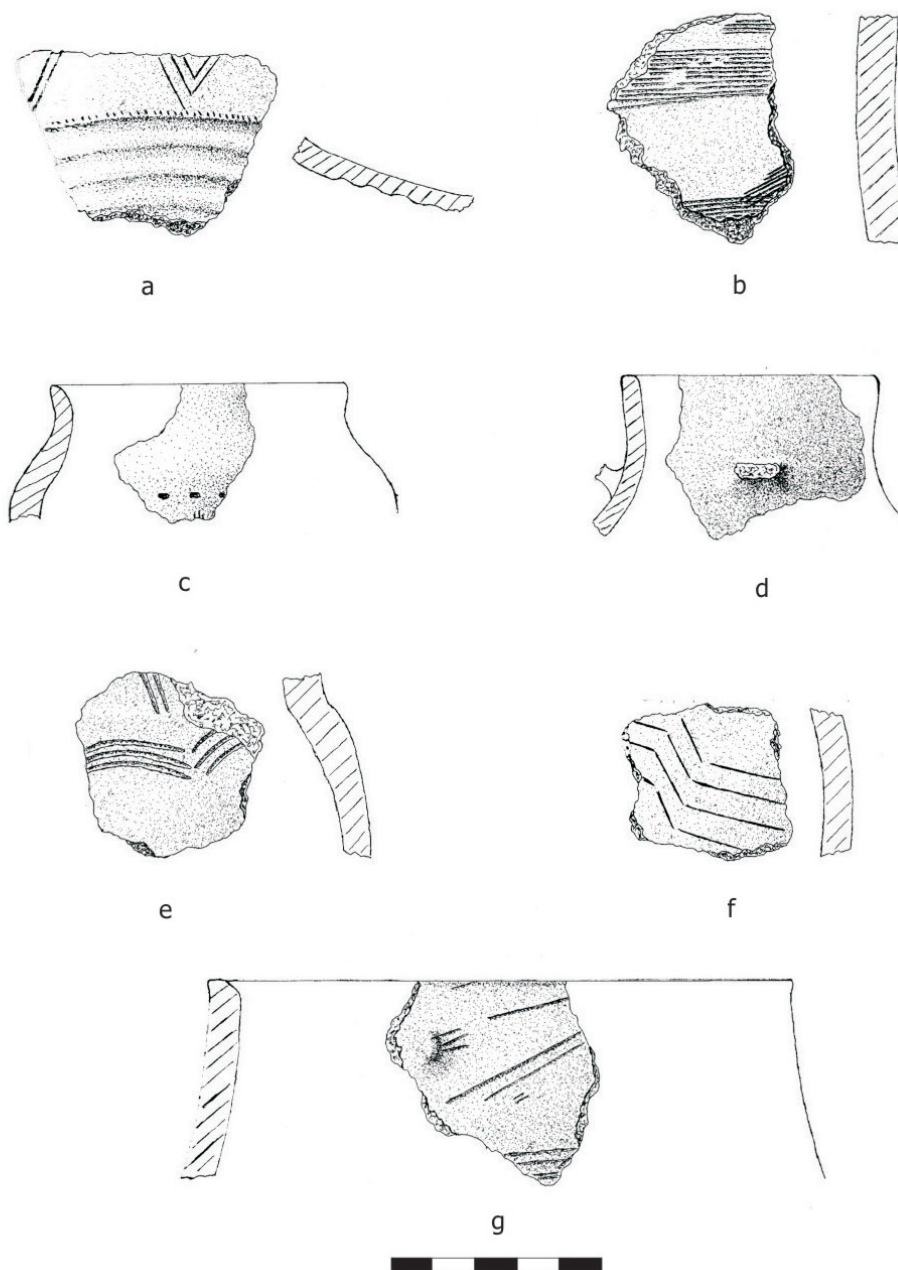
- Németi, Molnár 2012 Németi J., Molnár Zs., *Bronzkori hatalmi központok Északnyugat-Erdélyben a Nagykároly-Bobáld-tell, Szeged, 2012*
- Müller-Scheeßel et al 2016 N. Müller-Scheeßel, J. Bátor, S. Reiter, K. Radloff, P. Tóth, *Prospection Results in the Žitava Valley*, în *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied* Nitra, Nr. 60, 2016, p. 79-96.
- Parkinson et al. 2010 W Parkinson, R Yerkes, A Gyucha, A Sarris, M Morris, R Salisbury, *Early Copper Age settlements in the Körös Region of the Great Hungarian Plain*, în *Journal of Field Archaeology*, 35, 2010, p. 164–183.

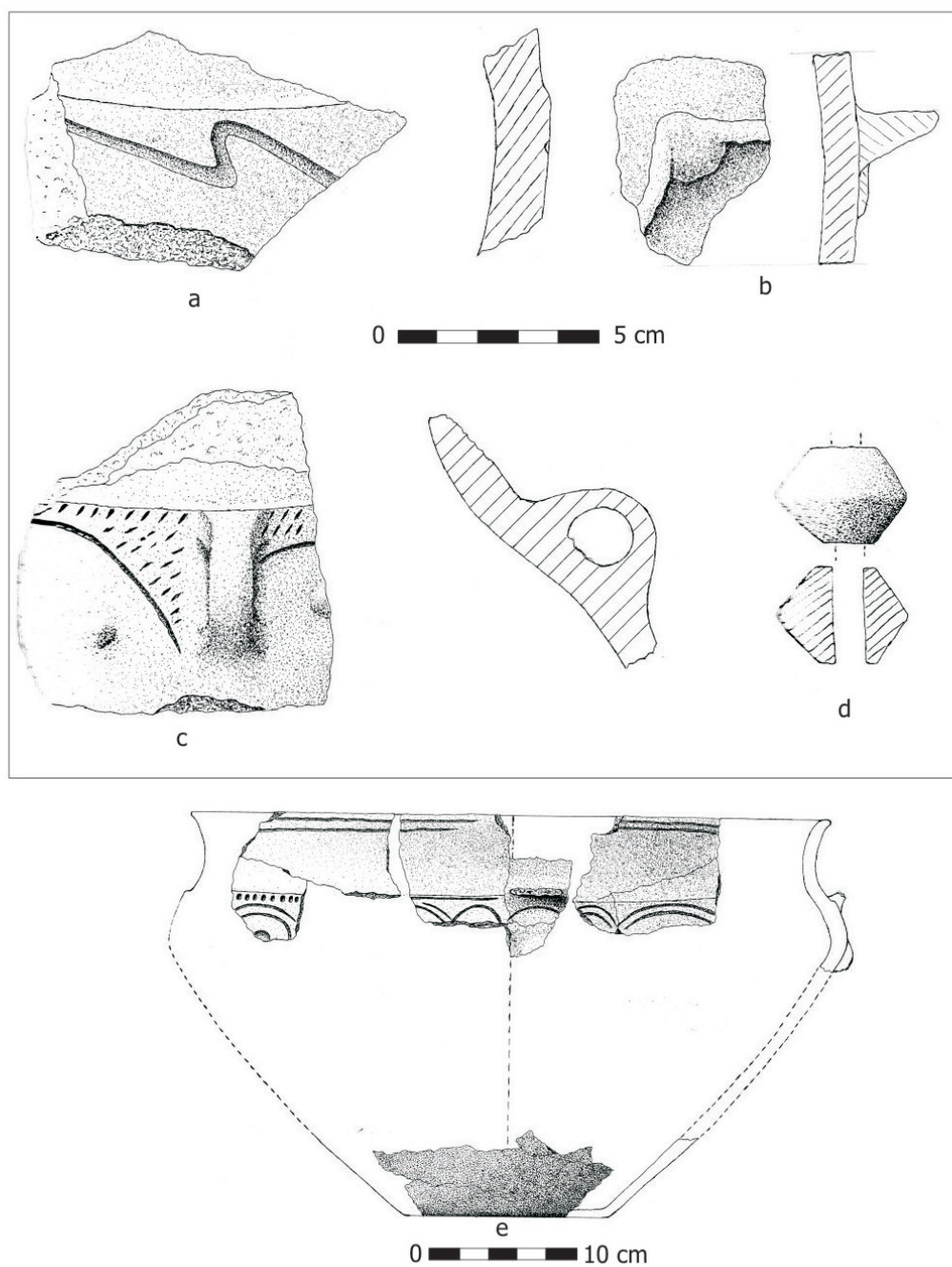
Pl. 1. Materiale colectate in timpul perieghezei

Pl. 2. Materiale colectate in timpul perieghezei

Pl. 3. Materiale colectate in timpul perieghezei

Pl. 4. Materiale colectate in timpul perieghezei

SITUL APARTINÂND EPOCII BRONZULUI DE LA DIOSIG "COLONIE". O REEVALUARE*

Gruia Fazecaș**, Florin Gogâltan***

BRONZE AGE SITE FROM DIOSIG "COLONIE". AN APPRAISAL

Abstract

The first archaeological discoveries in the Diosig area occur at the end of the XIXth century. Since then, were discovered artifacts and archaeological sites belonging to the Neolithic, Bronze Age and to the II-Ist century B.C. period around Diosig (Pl. I). The first notes about the site from Diosig "Colonie" are made by I. Ordentlich. He mentions a settlement belonging to the first and second phases of Otomani culture. The level of the Otomani II phase was disturbed by a inhumated tomb of a child, which had as inventory two vessels assigned to the Otomani III phase. From then on, until the time of this article, a series of papers and studies include references to this site without even knowing the location of the site, sometimes mixing the tomb inventory with disparate and accidental discoveries - supposedly coming from other graves.

In 2015 a local citizen informed us about the discovery of some Bronze Age pottery fragments discovered during the exploitation of yellow clay in Diosig "Colonie" site (Pl. II). On site we discovered two features, partially affected by yellow clay exploitation and erosion: G1/2015 (pl III-IV) and G2/2015 (Pl. V, VI/6-10). Along with the ceramics, the pits contained bones, ash, charcoal, adobe fragments. The pottery fragments are attributed the Otomani II ceramic style. Chronologically, it can be attributed to the middle bronze II (Central European Bronze A₂), which corresponds in absolute chronology to a time sequence somewhere approximately 1900 to 1700 BC. As the features inventory shows, they seem to be used as refuse pits.

In October 2018, during a field survey around Diosig we tried to identify a site mentioned in the National Archaeological Register (= R.A.N.) (Fig. 5), without being certain that the area which we surveyed is the same as the one is mentioned with the R.A.N. code no. 29109.01. Nevertheless, around of an old island of Ier river we discovered pottery fragments from the Bronze Age and La Tène period, with the black lead in composition (Pl. VI/1-5).

Keywords: History research, Field survey, refuse pits, Bronze Age, settlement.

Condițiile politice și sociale cu care s-a confruntat populația României în anii regimului Ceaușescu, la care s-au adăugat și motive de ordin personal, au făcut ca în ultimul sfert al secolului trecut o serie de arheologi să emigreze în țări precum Israel sau Germania. Este cazul lui I. Ordentlich¹, N. Chidioșan² sau T. Bader³, a căror plecare a creat un hiatus în cercetarea epocii bronzului din nord-vestul României. O serie de informații pe care aceștia le posedau, în fișele, notițele sau chiar memoria lor nu au mai fost transmise "noii generații" de arheologi. Este și cazul sitului de la Diosig "Colonie", un obiectiv arheologic care a fost destul de frecvent pomenit în literatura de specialitate pe baza unor informații succinte, dar despre care se știe de fapt foarte puține lucruri.

Primele descoperiri arheologice făcute pe teritoriul localității Diosig datează din 1892, când a fost găsit un topor din piatră⁴. În 1897 intra în registrul de inventar al Muzeului Național de

* Acest articol a fost realizat în cadrul proiectului "Living in the Bronze Age Tell Settlements. A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of The Carpathian Basin" finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, nr. PN II-ID-PCE-2012-4-0020.

** Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, grua74@yahoo.com.

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, floringogaltan@gmail.com.

¹ Ghemiș, Fazecaș 2014, 10.

² Ignat 2003, 9.

³ Soroceanu 2013, 11.

⁴ Hampel 1892, 372. Ulterior M. Roska, care de altfel face o trimitere greșită, menționează că acest topor era rotund. (Roska 1941, 40, nr. 108). I. Ordentlich încadrează piesa în rândul topoarelor neolitice de tip calapod, precum cel descoperit ulterior în punctul *Belső Baji* (Ordentlich 1974, 32). Conform

În legătură cu situl de la Diosig "Colonie", primele semnalări sunt făcute de către I. Ordentlich cu ocazia redactării tezei sale de doctorat și mai apoi în cadrul repertoriului arheologic al județului Bihor. Acesta menționează în acest punct o așezare aparținând fazelor I și II a culturii Otomani, nivelul fazei Otomani II fiind deranjat de un mormânt de înhumatie în poziție chircită a unui copil, ce avea ca inventar două vase datate în faza Otomani III (conform cronologiei elaborate de către acesta)¹¹.

T. Bader amintește inițial doar mormântul de copil, spunând că acesta ar fi fost găsit în 1971¹², pentru ca ulterior să precizeze că descoperirea a fost făcută de către Z. Nánási și să amintească și cele două faze ale așezării. Unele vase izolate sunt arondate necropolei care ar fi fost în acest punct¹³.

Cu ocazia actualizării repertoriului așezărilor culturii Otomani și a unei încercări de periodizare internă a aceleiași manifestări, G. Fazecaș atribuie locuirea de aici în fazele A și B ale culturii Otomani¹⁴. J. Müller, într-un articol legat de existența materialelor Otomani II în Transilvania, amintește și el de situl de la Diosig¹⁵.

În urma cercetării arhivei N. Chidioșan de la Muzeul Țării Crișurilor, C. Ghemiș oferă o altă variantă privind istoricul descoperirii, afirmând că "*pe locul exploatarei de lut sunt urme ale mai multor morminte de înhumatie în poziție chircită*", descoperirea fiind făcută în anul 1968. Cu această ocazie publică pe lângă inventarul mormântului (Fig. 1/a) și două vase descoperite izolat tot în același punct, găsite în însemnările lui N. Chidioșan (Fig. 1/b)¹⁶.

Odată cu publicarea repertoriului descoperirilor de tip *tell* din Câmpia Careiului și a văii Ierului, toponimul "*Lângă colonie*" primește pentru prima dată și o plasare în spațiu. Situl este inclus în rândul așezărilor deschise, de tip tell sau multistratificate, localizat pe o terasă și atribuit fazei Otomani II¹⁷. Aceleași informații sunt reluate și în varianta română a studiului¹⁸. Într-o încercare de a crea un model ipotetic al habitatului culturii Otomani în Câmpia Careiului și văii Ierului, pe baza creării de poligoane Thiessen, analize XTENT ori pe baza modelului rețelei de locuirii realizate pe baza teoriei "*locului central*" cei doi autori plasează situl de la Diosig în zona de dominație a *tell*-ului de la Săcuieni¹⁹. Aceste modele teoretice sunt reluate și nuanțate ulterior. Astfel, autorii disting în partea sudică a văii Ierului două grupări mai mici

Fig. 2. Vedere asupra sitului de la Diosig "Colonie" / Fig. 2. View over Diosig "Colonie" site area

¹¹ Ordentlich 1973, 223-224; Ordentlich 1974.

¹² Bader 1978, 40, 124 și 148 (Pl. XX/8 – din mormântul de copil; XXIII/10, 17, 18 – descoperiri izolate).

¹³ Bader 1998, 80, nr. 9.

¹⁴ Fazecaș 1996-1997, 54, nr. 22.

¹⁵ Müller 1999, Abb. 1/16, Taf. 10/7.

¹⁶ Ghemiș 2002-2003, 9. Deși C. Ghemiș amintește de mai multe ori anul 1968 (Ghemiș 2002-2003, 10), în însemnările lui N. Chidioșan nu se precizează când au fost făcute acesteste descoperiri. Acesta, pe lângă descrierea vaselor, menționează doar că descoperirile provin "de lângă «Colonie» în dealul cu lut", fiind vorba de mai multe morminte, iar cele două vase descoperite izolat le atribuie interfazei II/III a culturii Otomani (vezi Bader 1978, Pl. XXIII/10, 18).

¹⁷ Némethi, Molnár 2002, 135; 3/31, 5/31, 7/31, 10/31 și 12/31, 18/31 tékép. Dintr-o scăpare a autorilor, situl este plasat în județul Satu Mare, eroare care se va regăsi în toate referirile acestora privind situl de la Diosig. Deși autorii menționează că în urma încercării de a identifica în teren situl acest lucru nu a fost posibil, aceștia sunt influențați de existența coloniei de țigani aflată la marginea localității pentru a plasa situl pe hartă, în apropierea *Cartierului țiganilor*.

¹⁸ Molnár 2005, 52; hărțile 1/31, 3/31, 5/31, 8/31, 10/31, 14/31.

¹⁹ Némethi, Molnár 2007, 82, nota 176; 2/31, 4/31, 8/31; 11/31, 15/31 tékép. În acest caz autorii folosesc toponimul de "*Cigány negyed*" (= *Cartierul țiganilor*).

de așezări, una cu centrul în așezarea fortificată de la Cadea "*Dealul chei*"²⁰ (căreia îi este arondată situl de la Diosig) și o alta la Roșiori "*Cetatea de pământ*". Acest presupus centru de la Cadea (și implicit și situl de la Diosig) se află la rândul lui în zona de influență a *tell*-ului de la Săcuieni "*Cetatea boului*"²¹.

M. Thomas discutând despre ritualul funerar în cadrul complexul cultural Otomani-Füzesabony reia și el informațiile referitoare la mormânt, însă atribuie toate cele patru vase publicate de T. Bader ca fiind de la Diosig mormântului de copil²².

Discutând despre aspectele legate de tipologia ceramicii culturii Otomani, Zs. Molnár afirmă că variantele D și F (conform tipologiei sale) ale ceștilor apărute în prima perioadă de dezvoltare a culturii Otomani, au analogii printre altele la Diosig și include din nou situl de la Diosig în rândul așezărilor fazei a II-a a culturii Otomani din Câmpia Careiului, menționând însă că această așezare nu a fost încă identificată²³.

Cu ocazia actualizării nivelului de informații privind *tell*-urile epocii bronzului din vestul României, Fl. Gogâltan reia toate datele referitoare la descoperirile de la Diosig "*Colonie*" – publicând pentru prima dată toate vasele descoperite în necropola de aici²⁴.

În octombrie 2015, în timp ce verificam în teren informațiile bibliografice legate de *tell*-urile epocii bronzului din vestul României, am fost informați despre descoperirea unor materiale arheologice în raza localității Diosig. Spre surprinderea noastră, autorul descoperirii – Călin Onița, localnic – ne-a prezentat câteva fragmente ceramice aparținând epocii bronzului (Pl. II), descoperite cu ocazia exploatării de lut galben necesar pentru construirea unei sobe de teracotă, lut luat din punctul "*Colonie*". Printre fragmentele ceramice remarcăm o ceașcă decortă cu o canelură în spirală înălțuită în formă de S, delimitată de triunghiuri hașurate în tehnica inciziei (Pl. II/1), o oală cu buza crestată cu incizii scurte paralele iar corpul incizat cu benzi duble dispuse în V (Pl. II/7, 8), vase de mari dimensiuni (Pl. II/2) unele cu toartă (Pl. II/6), decorate cu o buză alveolată și cu butoni alveolați (Pl. II/2), sau fragmente de vase decorate cu benzi de linii incizate care formează ghirlande (Pl. II/5) sau spirale (Pl. II/9). Caracterul puternic fragmentat și selectat al ceramicii nu ne permite mai multe considerații tipologice, însă remarcăm pasta și arderea de bună calitate și unele vase prezentând urme de lustruire (Pl. II/3, 8, 9).

Cu această ocazie am constatat că situl, atât de des pomenit în literatura de specialitate, nu se află în zona *Coloniei țiganilor* sau *Cartierului țiganilor* și am aflat că toponimul provine în urma înființării în 1935 a unei colonii în marginea nordică a localității, în urma reformei agrare din 1921²⁵.

Deplasându-ne la fața locului, am constatat următoarele: situl de la Diosig "*Colonie*" se află în capătul de nord al străzii Livezilor, la cca. 100-150 metri nord-vest de cimitirul ortodox, în partea dreaptă a drumului care face legătura cu punctul de trecere al frontierei de la Săcuieni-Létavértes (Pl. I/2). Situl este puternic afectat de construcțiile ce țin de ferma Agroind Cauaceu S.A., construită în acest punct, și de exploatarea lutului. La aceasta se adaugă și depozitarea de către localnici a molozului rezultat în urma diversele lucrări edilitare. După cum se prezintă

²⁰ Cercetările de teren făcute în 2015 de către autorii prezentului articol au identificat și situl de la Cadea "*Dealul chei*". Deși aici a fost semnalată o așezare fortificată a culturii Otomani, la nivelul solului nu au putut fi identificate elemente (șant și val de apărare) care să susțină această afirmație. Așa se face că modelul teoretic propus, dacă se vrea, este eronat, toate aceste așezări din sudul văii Ierului ar putea fi arondate *tell*-ului de la Roșiori. O altă problemă care se ridică în cadrul acestor analize, este cea a contemporaneității acestor așezări. De exemplu, încă de la bun început *tell*-urile de la Sântion "*Dealul Mănăstirii*" și Toboliu "*Dâmbul Zăcănelui*" au fost considerate contemporane. Dacă se pornește de la această premiză, ar rezulta o zonă de dominare a *tell*-ului de la Toboliu la sud de Crișul Repede, respectiv la nord de același râu în cazul *tell*-ului de la Sântion. Datele ¹⁴C indică însă faptul că ele nu își desfășoară existența în același interval cronologic (Gogâltan 2015, 73, fig. 22; Gogâltan - în acest volum). Noua situație, ce decurge din datele radiocarbon, indică mai degrabă unui teritoriu mult mai larg situat de o parte și de alta a Crișului Repede cu centrul la Sântion, pentru ca ulterior acesta să se mute la Toboliu.

²¹ Molnár, Nagy 2013, 29, nota 63, 34, nota 99, 58 (nr. 31), fig. 6.1/31, 7.2/31, 9.1/31, 10.2/31, 13.1/31. În acest studiu sunt folosite două toponime: atât "*Lângă colonie*" cât și "*Cartierul țiganilor*".

²² Thomas 2008, 306-307.

²³ Molnár 2014, 82-83, nota 505 - justifică această afirmație printr-un vas dintr-un mormânt descoperit întâmplător; 166 (nr. 31), harta 1a/31, 5/31, 9/31, 15/31.

²⁴ Gogâltan 2014. Informațiile au fost preluate din Némethi, Molnár 2007, situl fiind plasat în zona *Cartierului țiganilor*.

²⁵ Mihoc 1981, 191-193, 207.

situația din teren, coroborată cu studiul hărților istorice²⁶, situl se află pe o terasă înaltă ce se ridică cu aproximativ 4 metri față de fosta vale mlăștinoasă a Ierului (Fig. 2).

În perimetrul sitului am observat într-un profil urmele a două complexe. Pământul mai friabil și prăfos din umplutură, era spălat de apele pluviale și se evidenția în sterilul galben lutos din jur (Fig. 3).

Fig. 3. Situația în teren a sitului în octombrie 2015/ Fig. 3. The lie of the land in October 2015.

Pentru a salva aceste complexe, deja afectate de către localnici, am decis să le golim de inventarul lor arheologic care oricum s-ar fi pierdut. Groapa notată de noi G1/2015 era de formă aproximativ trapezoidală și avea diametrul în partea superioară de 0,80 m., o adâncime de 1,13 m., fundul drept, circular și un diametru de 1,73 m. Alături de ceramică, groapa conținea oase, urme de arsură și chirpici. Groapa G2/2015 se afla la 1,58 cm vest de primul complex și avea un conținut similar acesteia. Dată fiind situația din teren, dimensiunea acestei gropi, în partea sa superioară, nu a mai putut fi stabilită cu exactitate. Avea o formă aproximativ trapezoidală, diametrul superior având o dimensiune de peste 1,10 m care se adâncea până la 1,28 m., fundul fiind drept și circular cu un diametru de 2,45 m. Ținând cont de forma gropilor²⁷, a materialul arheologic conținut și a gradului de fragmentare al ceramicii, cele două complexe au fost cu siguranță două gropi de provizii transformate ulterior în gropi menajere.

Așa cum spuneam, fragmentele ceramice din G1/2015 sunt puternic fragmentate, dar pot fi reconstituite unele forme de cești (Pl. III/3, 9; IV/6), castrone (Pl. III/8) sau oale (Pl. III/1). Repertoriul ornamental este destul de restrâns, fiind întâlnite piese decorate cu măturicea (Pl. III/7; IV/3) sau incizii (Pl. III/2, 6, 9, 10). De asemenea a mai putut fi identificată partea inferioară a unei vetre portative realizate dintr-o pastă grosieră, ce prezenta la interior flecuri calcinate cauzate de expunerea îndelungată la temperaturi ridicate (Pl. III/11). Pasta din care a fost realizată ceramica este cu preponderență grosieră și semifină, culoarea în spărtură fiind cărămizie. Categoria fină este realizată dintr-o pastă de bună calitate de culoare cenușiu închis (Pl. III/2, 6, 8, 9). Alături de materialul ceramic, în acest complex am mai găsit fragmente de chirpici fațetat (cel puțin pe o parte), o bucată prezentând amprente structurii de lut, cu dimensiuni cuprinse între 1 și 2,5 cm (Pl. IV/8).

Materialul ceramic din G2/2015 este și el puternic fragmentat. Repertoriul formelor ce au putut fi reconstituite este reprezentat din vase cu corp bombat (Pl. VI/6, 9), vase borcan (Pl. V/2; VI/1) și vase de mari dimensiuni (Pl. V/3, 5, 6), unele prevăzute cu talpă (Pl. VI/10). Aceste fragmente sunt decorate cu măturicea (Pl. V/3, 6), benzi de linii incizate (Pl. V/4, 5, 7), butoni

²⁶ Cu precădere a celei de-a doua ridicări militare (*Franzische Landesaufnahme*).

²⁷ Vezi o ultimă discuție cu privire la funcționalitatea unor gropi în preistorie la Gašpar 2017; Gašpar 2018.

aplicați sub buza alveolată (Pl. V/1) și caneluri oblice dispuse pe diametrul maxim al vasului, delimitate în partea superioară de o bandă realizată din linii scurte dispuse vertical (Pl. VI/9), uneori cu linii incizate paralele cu canelura cu spațiul dintre ele umplut cu linii scurte orizontale (Pl. VI/6). Într-un caz am întâlnit buza vasului decorată cu impresiuni făcute cu unghia (Pl. V/2). Cu puține excepții, fragmentele ceramice se încadrează în categoria ceramicii semifine și groșiere și au fost realizate dintr-o pastă cu nisip cu bobul mijlociu ca dimensiune sau cu

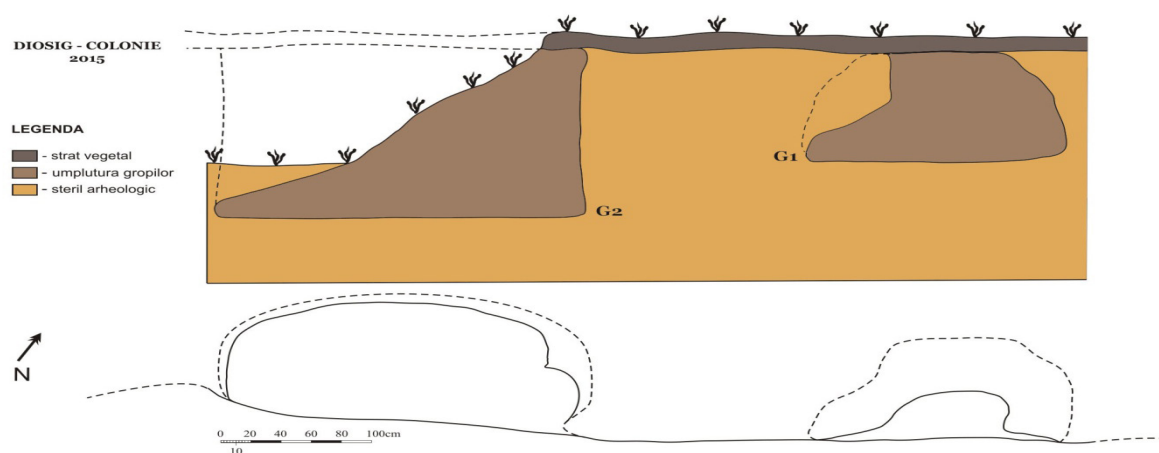

Fig. 4. Complexele G1/2015 și G2/2015 de la Diosig "Colonie". a) profilul și grundul; b) cele două complexe după golire. Fig. 4. G1/2015 și G2/2015 features from Diosig "Colonie".

a) profile and ground drawing; b) profile picture.

ceramică pisată în pastă (Pl. V/7, 8; VI/10), de o culoare cărămizie ca urmare a unei arderi oxidante. Întâlnim și ceramică de culoare cenușie închisă (Pl. V/2, 3, 6). Categoria fină (Pl. V/4, 5; VI/9) este bine arsă, oxidantă, uneori cu miez negru (Pl. VI/9). Alături de fragmentele de vase au mai fost descoperite și două vetre portative (Pl. V/7, 8). În același complex am mai găsit și un fragment de piatră, fațetat pe o parte, ce aparținea probabil unei râșnițe.

Ținând cont de formele vaselor, ornamentica acestora și pe baza analogiilor cu materialele găsite în nivelul IV de la Bakonszeg "Kádárdomb"²⁸, la Berettóújfalu "Szilhalom"²⁹, Estár "Fenyvesdomb"³⁰, Carei "Bobald"³¹, Pir "Cetate"³², Tiream "Movila Cânepii"³³, Săcueni "Cetatea

²⁸ Máthé 1988, 30-31, Pl. 3/3, 8; 14/1; 15/4; 16/10; 17/4

²⁹ Máthé 1988, 33-35, Pl. 17/3, 12-19; 25/2, 17; 27/1, 2; 30/1, 8, 10; 29/ 13; 32/7, 14, 14, 17; 33/2, 4; 34/1, 7, 9 tábla.

³⁰ Máthé 1988, 36-37, Pl. 36/1, 2, 13; Pl. 37/3-5; 38/4; 40/2, 9; 41/16 tábla

³¹ Némethi, Molnár 2007, 12/1-3; 14/5, 6; 16/3/6, 8-9; ; 19/4, 6; 20/1 tábla, Molnár 2014, Pl. 57/3

³² Némethi, Molnár 2007, 24/3-5 tábla.

³³ Némethi, Molnár 2007, 27/2, 3; 29/5; 31/1, 3-5 tábla; Molnár 2014, Pl. 58/4; 60/5.

*Boulur*³⁴, și Vășad³⁵, atribuim fragmentele ceramic descoperite în 2015 în punctul Diosig "Colonie" așa numitei faze a II-a a stilului ceramic Otomani³⁶. Din punct de vedere cronologic ele se datează în bronzul mijlociu II (Bronz A2 central European), ceea ce corespunde în cronologia absolută unei secvențe de timp cuprinsă undeva între cca. 1900 și 1700 BC³⁷.

*

Într-o încercare de a identifica situl menționat în R.A.N. (Repertoriul Arheologic Național) ca fiind o așezare fortificată aparținând epocii bronzului la Diosig "*Insula Cetății*", în octombrie 2018, cu ocazia unor lucrări de diagnostic arheologic în zonă, am întreprins o periegeză împreună cu N. Nagy, la vest de localitate în zona unei foste insule a Ierului, care părea să corespundă descrierii. Ca o primă constatare menționăm că nu am putut să identificăm nici

Fig. 5 Diosig "Insulă". a) perimetrele în care s-a făcut cercetarea de teren; b) vedere dinspre sud-vest asupra insulei și zonei evaluate.

Fig. 5 a) field survey areas; b) view from southwest of the island and of the surveyed area.

un element de fortificare a acestei insule, astfel că nu avem siguranța că este vorba de unul și același sit. Deoarece zona insulei era folosită ca pășune, cercetarea de teren s-a concentrat

³⁴ Bader 1978, Pl. XIX/5; XXI/3, 4; XXIV/3..

³⁵ Némethi, Molnár 2007, 2/6 tábla; Molnár 2014, Pl. 53/4.

³⁶ Molnár 2014, 65-70. .

³⁷ Pentru o ultimă discuție privind cronologia bronzului mijlociu din zonă vezi Fl. Gogâltan în acest volum, unde este citată și bibliografia mai nouă.

pe terasele mai înalte din perimetrul exterior al insulei, la nord-vest și la est de insulă, în loturile de teren proaspăt arate (fig 5/a, b).

Dacă în zona situată la est de insulă au fost descoperite doar fragmente ceramice preistorice atipice și urme de chirpici, în zona la vest de insulă am identificat pe lângă concentrare de chirpic și câteva fragmente ceramice aparținând epocii bronzului (Pl. VI/1, 2, 4, 5) dintre care se remarcă unul decorat cu o proeminență organică situată pe diametrul maxim, de culoare roșie pe exterior și ocru interior, cu miezul negru (Pl. VI/2). Una dintre buzele de vas este de culoare roșie cărămizie (Pl. VI/1) iar cealaltă (Pl. VI/5) este cenușie. La acestea se mai adaugă toarta unei cești, probabil de mici dimensiuni (Pl. VI/4). Toate fragmentele ceramice aparțin categoriei semifine fiind realizate dintr-o pastă cu nisip având bobul mic în compoziție. La fragmentele ceramice descrise mai sus se mai adaugă și unul cu grafit în pastă, specific secolelor II-I î.Chr. decorat cu caneluri paralele (Pl. VI/3)³⁸.

*

Situația sitului arheologic de la Diosig “*Colonie*” este din păcate oarecum reprezentativă pentru cunoașterea bronzului mijlociu – și nu numai a acestei perioade – din Bazinul Crișurilor (Fig. 5). Fără a intra în detaliu dorim să prezentăm câteva date care reflectă stadiul cercetării acestei perioade în zona menționată³⁹. Cunoștințele noastre privind bronzul mijlociu din această zonă provin într-o proporție covârșitoare din cercetările făcute în așezările multistratificate. Până în prezent, din cele 20 de astfel de situri doar în 11 dintre acestea s-au făcut cercetări arheologice intruzive, cele mai multe rezultate ale cercetării rămânând nepublicate nici până

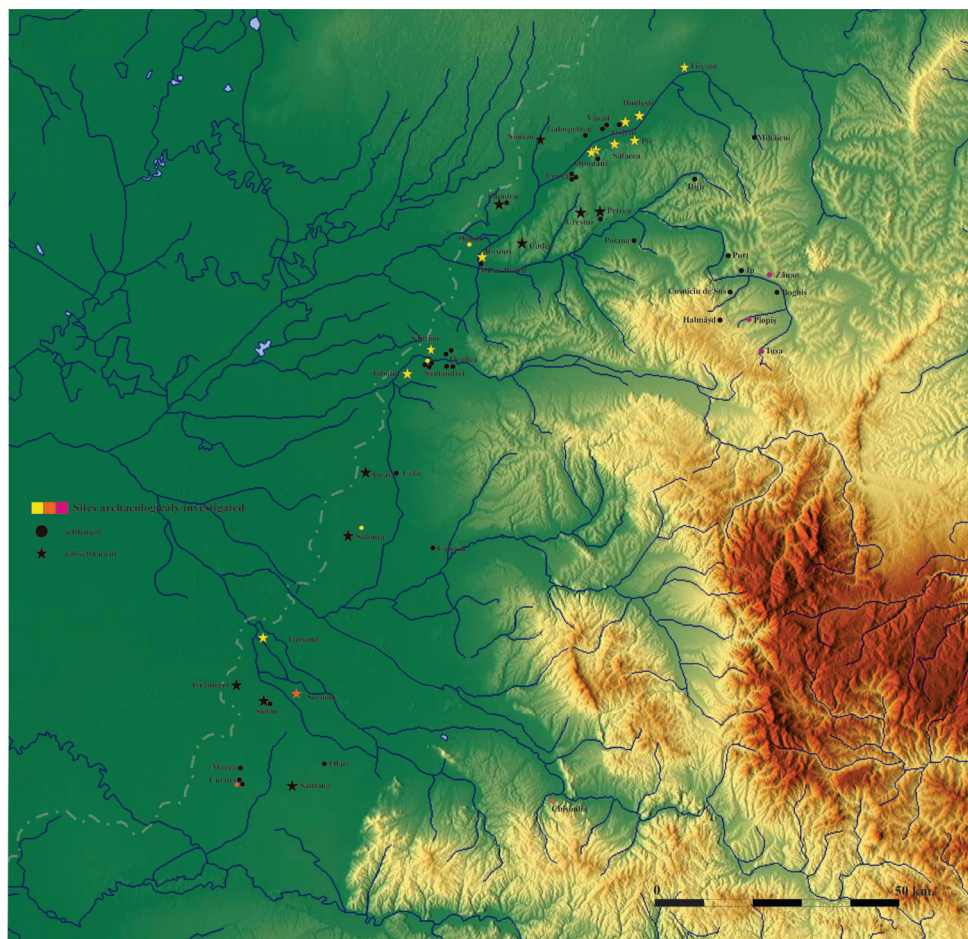

Fig. 6. Așezările Bronzului Mijlociu din Bazinul Crișurilor / Bronze Age Settlements in Crișuri Basin

³⁸ Ceramică celtică cu grafit în pastă s-a descoperit în apropiere de Diosig la Biharia (Dumitrașcu 1994, 125, 127-130, 132-133) și Oradea “Salca Pepinieră” (Bulzan et al. 2000, 95, Pl. XIV/1, 4, 6; XVI/ 4, 7; XVII/3, 4; XVIII/3; XIX/6). Linii canelate vertical se întâlnesc la Berea (Zirra 1980, Pl. XI/7; XVIII/2 și Pl. XXXIX/2), Carei “Bobald IV” (Németi 2009, 6 ábra), Pișcolt “Lutărie” (Németi 2009, 11.1 ábra), Ciumești “Bostănărie = Tökös” (Németi 2009, 9/7, 8; 10/1, 2, 5 ábra).

³⁹ O discuție mai amplă asupra acestui subiect face obiectul unui alt articol, aflat în curs de publicare.

în prezent⁴⁰. Pe lângă aceste 20 de situri mai sunt semnalate încă aproape 80 de puncte cu descoperiri aparținând perioadei mijlocii a epocii bronzului. Doar 6 dintre ele au fost investigate prin sondaje (cum este și cazul așezării de la Diosig "Colonie"), restul nefiind cunoscute decât prin intermediul semnalărilor făcute în urma cercetărilor de teren⁴¹. Coroborând datele de mai sus, se observă cu ușurință că nivelul informației, privind acest interval cronologic, este departe de unul care să permită formarea unei imagini de ansamblu coerentă privind Bronzul Mijlociu în Bazinul Crișurilor.

Lista ilustrație / Plates explanation:

- Pl. I/1 Amplasamentul siturilor arheologice menționate în zona localității Diosig pe o hartă din secolul al XIX-lea / The location of archaeological sites mentioned around Diosig - on a XIXth century map; I/2 - Amplasamentul siturilor arheologice menționate în zona localității Diosig pe harta Google Earth, în prezent / The location of archaeological sites mentioned around Diosig on Google Earth Map, present day.
- Pl. II Fragmente ceramice descoperite de către localnicul C. Onița (passim), / Pottery discovered by C. Onița (passim) – desenate de / drawings by Oana Georgescu.
- Pl. III Material arheologic aparținând G1/2015 / Archaeologic material from G1/2015 feature – desenate de / drawings by Oana Georgescu.
- Pl. IV Material arheologic aparținând G1/2015 / Archaeologic material from G1/2015 feature – desenate de / drawings by Oana Georgescu.
- Pl. V Material arheologic aparținând G2/2015 / Archaeologic material from G2/2015 feature – desenate de / drawings by Oana Georgescu.
- Pl. VI/1-5 Material arheologic descoperit în punctul Diosig "Insulă" / Archaeological material discovered at Diosig „Insulă”; VI/6-10 - Material arheologic aparținând G2/2015 / Archaeologic material from G2/2015 feature – desenate de / drawings by Oana Georgescu.

Bibliografie / Literature:

- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Bader 1998 T. Bader, *Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken Otomani/Füzesabony - Komplex. Überblick und fragestellung*, în *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 80, 1998, 43-108.
- Dumitrașcu 1994 S. Dumitrașcu, *Biharea I. Săpături arheologice (1973-1980)*, Oradea, 1994.
- Bulzan et al. 2000 S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea – punctul Salca "Pepinieră"*, în *Crisia* XXX, 2000, 81-140.
- Fazecaș 1996-1997 G. Fazecaș, *Aspecte privind așezările culturii Otomani de pe teritoriul României*, în *Crisia* XXVI – XXVII, 1996-1997, 51-65.
- Gašpar 2017 A. Gašpar, *Obilné jamy v praveku stredného a dolného Ponitrianska*, în *Zborník Slovenského Národného Múzea, CXI, Archeológia*, 27/2017, 49-60.

⁴⁰ De cele mai multe ori cercetarea a avut doar caracter de sondare și este tributară stadiului cercetării din anii '70 ai secolului trecut.

⁴¹ Tot aici credem că merită menționat că în cazul multor astfel de situri nu li se cunoaște nici în prezent amplasarea lor în teren.

- Gășpar 2018 A. Gășpar, *Phenomenon of grain pits as underground granaries in prehistory of Slovakia*, (comunicare la EAA 2018), în *24th EAA Annual Meeting, Barcelona 5-8 September 2018, Abstract Book*, vol. I, Barcelona, 2018, 480.
- Ghemiș 2002-2003 C. Ghemiș, *Un mormânt aparținând epocii bronzului descoperit la Diosig (jud. Bihor)*, în *Crisia XXXII-XXXIII*, 2002-2003, 9-16.
- Ghemiș, Fazecaș 2014 C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Dr. Ivan Ordentlich (1934-2011)*, în *Gogâltan et al.* 2014, 9-12.
- Gogâltan 2014 Fl. Gogâltan, *Diosig "Colonie = Lângă colonie", Bihor County (s.v.)*, în *Gogâltan et al.* 2014, 95-97.
- Gogâltan 2015 Fl. Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*, în S. Berecki (ed.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 2-4 October 2014*, Târgu Mureș, 2015, 53-95.
- Gogâltan et al. 2014 Fl. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), *Bronze Age Tell, Tell-like, and Mound-like Settlements on the Eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca, 2014.
- Hampel 1892 Hampel J., *A N. Muzeumi régiségtár gyarapodása*, în *Archaeologiai Értesítő XII*, 1892, 372-380.
- Hampel 1897 Hampel J., *A N. Muzeumi régiségtár gyarapodása*, în *Archaeologiai Értesítő XVII*, 1897, 449-451.
- Hampel 1903 Hampel J., *A N. Muzeumi régiségtár gyarapodása*, în *Archaeologiai Értesítő XVII*, 1903, 425-447.
- Máthé 1988 Márta Sz. Máthé, *Bronze Age tells in Berettyó valley*, în T. Kovács, Ilona Stanczik (eds.), *Bronze Age tell settlements on the Great Hungarian Plain I*, Budapest, 1988, 27-122.
- Mihoc 1981 B. Mihoc, *Aplicarea reformei agrare din 1921 în Bihor. Împroprietări prin strămutare*, în *Crisia XI*, 1981, 191-208.
- Molnár 2005 Zs. Molnár, *Habitatul culturii Otomani din câmpia Careiului și valea Eriului, în Satu Mare. Studii și Comunicări XXII/I*, 2005, 33-60.
- Molnár 2014 Zs. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*, Cluj-Napoca 2014.
- Molnár, Nagy 2013 Zs. Molnár, J.-G. Nagy, *Habitat Models and Social Systems in Middle Bronze Age central north-western Transylvania. State of research*, în *Acta Archaeologica Carpatica XLVIII*, 2013, 5-86.
- Müller 1999 J. Müller, *"Otomani" in Siebenbürgen? Fragen zur mittleren bronzzeit in westen Rumäniens*, în N. Boroffka, T. Soroceanu (hrsg.), *Transsilvanica: Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden, 1999, 71-89.

- Nánási 1972 Nánási Z., *Muzeul de istorie al Văii-Ierului 1957-1972*, în S. Dumitrașcu (redactor responsabil), *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, 133-137.
- Németi 2009 Németi J., *Észak-nyugat Románia grafitos kerámiájának kérdése és kapcsolatrendszer / The question of graphitic ceramics from North-western Romania and its network systems*, în Ilon G. (szerk. / ed.), *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem, Kőszeg, 2009. március 19-21 / Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade, Kőszeg, 19-21 March, 2009*, Szombathely 2009, 267-279.
- Németi, Molnár 2002 Németi J., Molnár Zs., *A Tell telepek elterjedése Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*, Koloszvár (Cluj-Napoca), 2002.
- Németi, Molnár 2007 Németi J., Molnár Zs., *A Tell telepek fejlődése és vége Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*, Koloszvár (Cluj-Napoca), 2007.
- Ordentlich 1973 I. Ordentlich, *Cercetările de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani*, Teza de doctorat (mss.), Iași 1973.
- Ordentlich 1974 I. Ordentlich, *Diosig* (s.v.) în S. Dumitrașcu (coord.), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974, 32.
- Soroceanu 2013 T. Soroceanu, *Un sătmărean de talie internațională: Tiberiu Bader la împlinirea vârstei de 75 de ani*, în *Satu Mare. Studii și Comunicări XXIX/I*, 2013, 11-24.
- Thomas 2008 M. Thomas, *Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony Kultur*, Bonn, 2008.
- Zirra 1980 Vl. Zirra, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României. Așezarea contemporană cimitirului Latene de la Ciumești și habitatul indigen de la Berea (jud. Satu Mare)*, în *Studii și Comunicări Satu Mare* 4, 1980, 39-84.

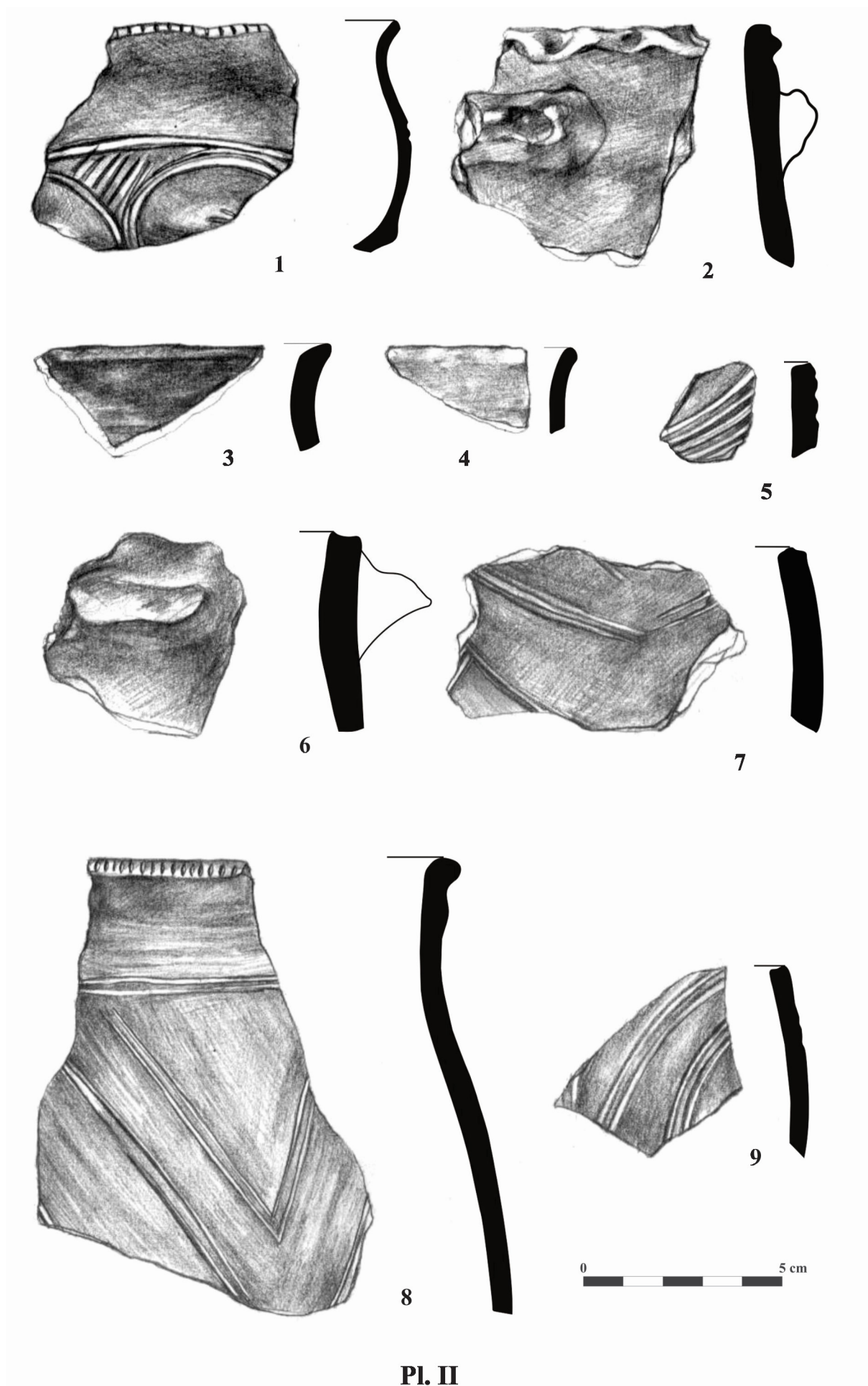

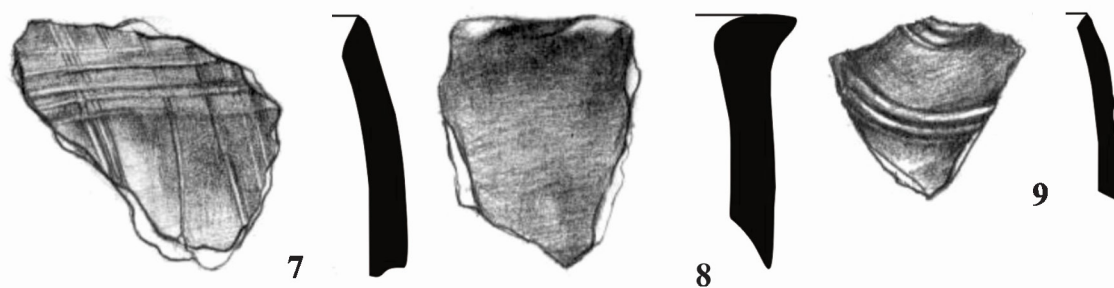
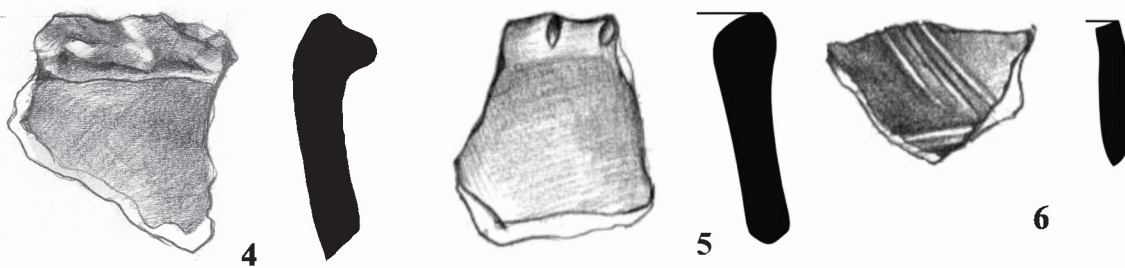
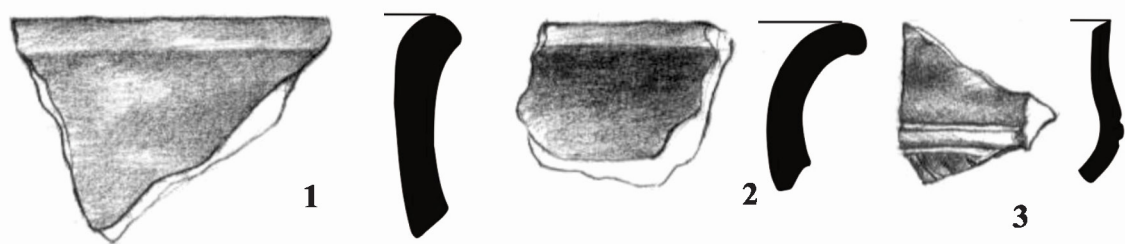
1

2

Pl. I

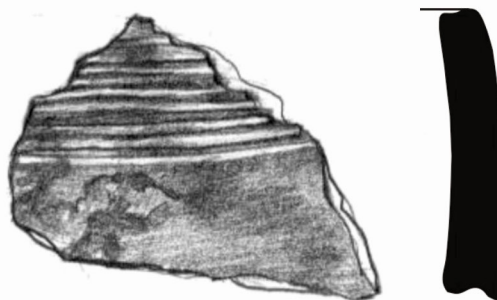

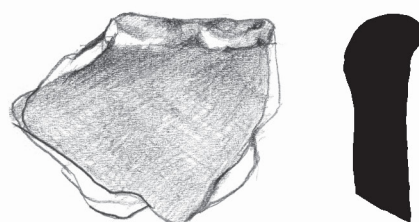
11

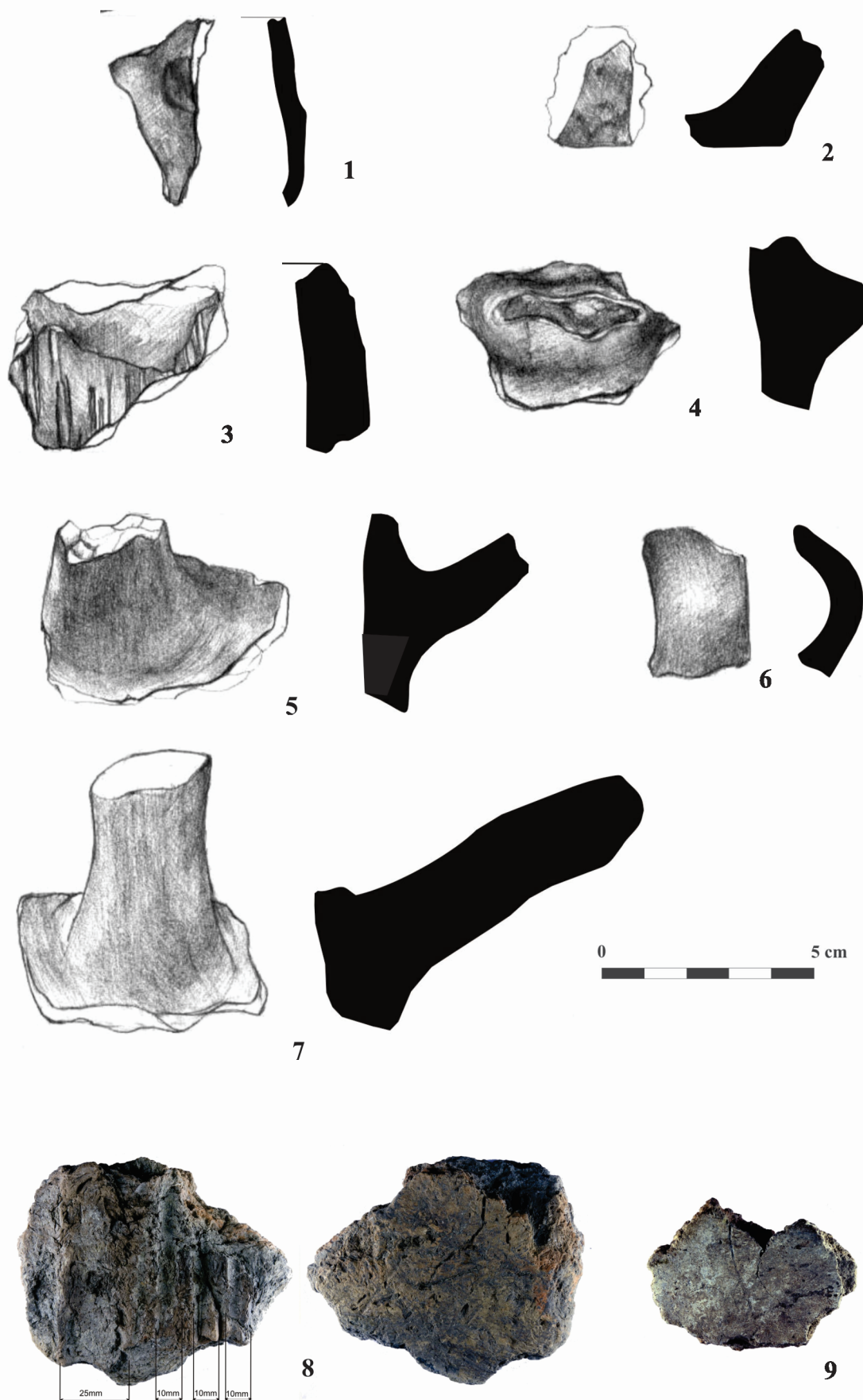
Pl. III

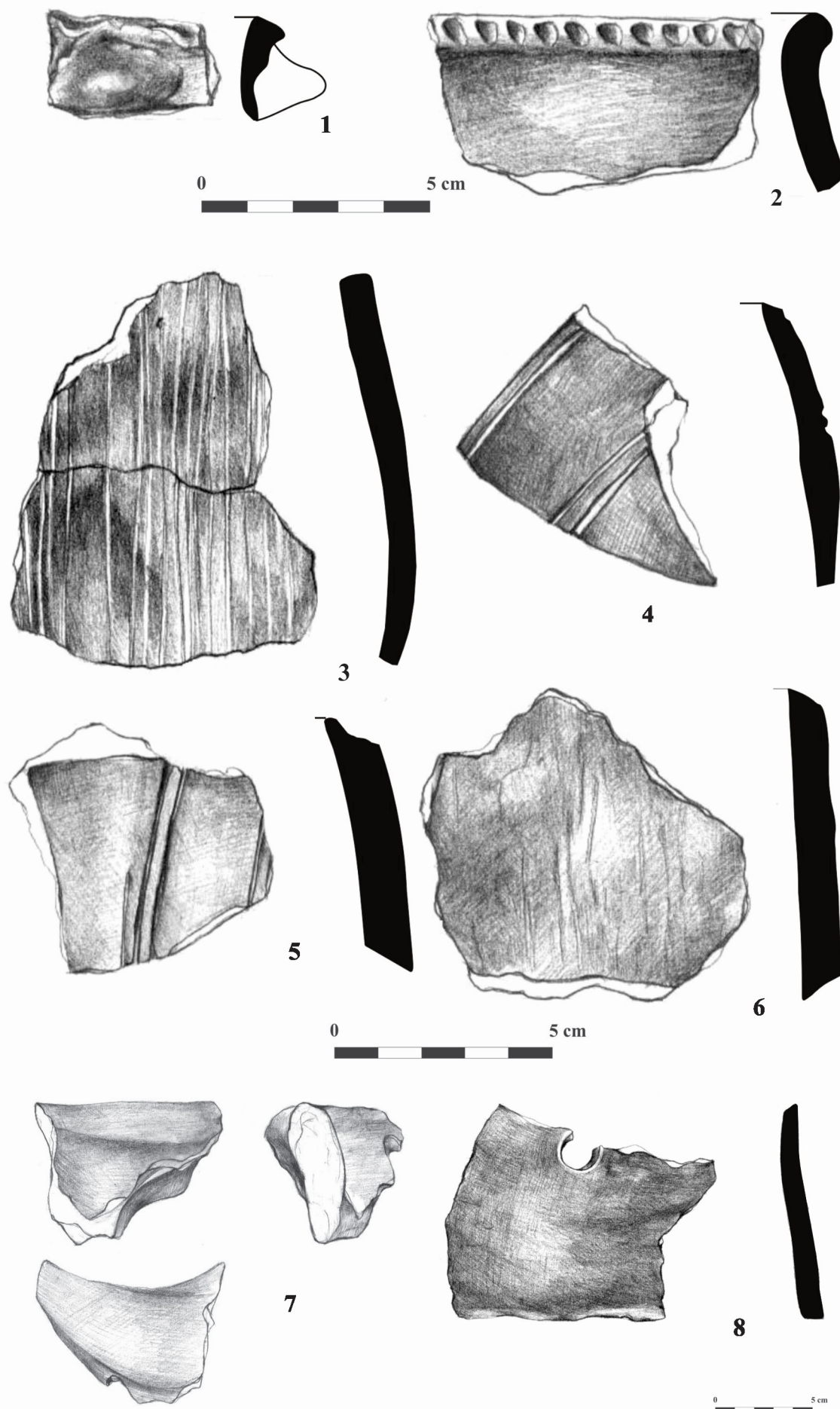
10

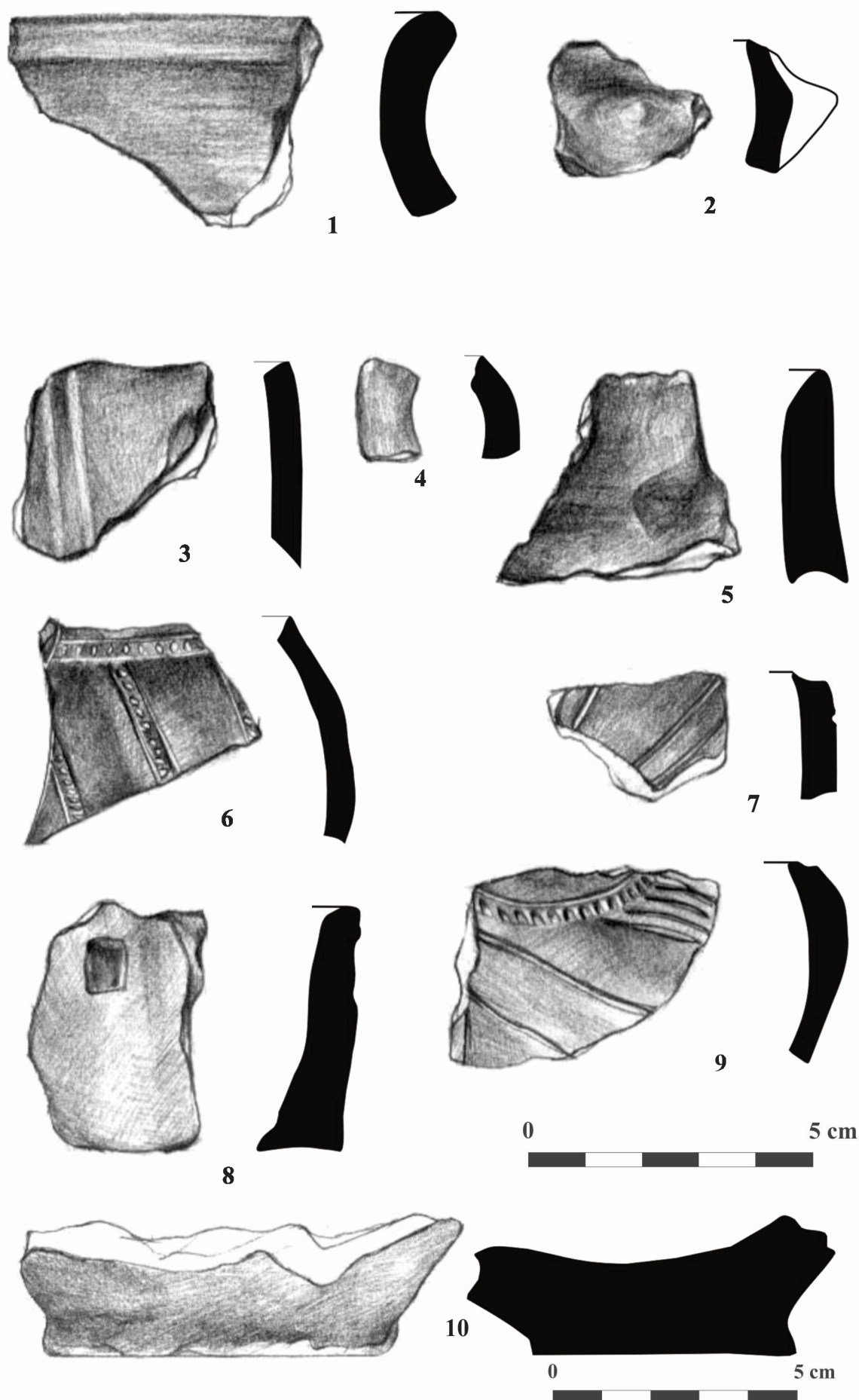
12

Pl. IV

Pl. V

Pl. VI

NOTE PE MARGINEA CÂMPULUI DE MOVILE DE LA CHEȚ – BUDUSLĂU (JUDEȚUL BIHOR)

Doru Marta*, Gruia Fazecaș**

SOME ADDITIONS CONCERNING MOUNDS FIELD FROM CHEȚ – BUDUSLĂU Abstract

According to the regulatory provisions General Urbanisme Plan (= P.U.G.) of the commune must be updated periodically. In this context, Buduslau commune which is located in the north-eastern part of Bihor County, has been the subject of a field survey in the spring of 2018. In the older bibliography there were mentioned “*near the locality several large tumuli belonging to an unspecified age*”. On this circumstances we identified six earth mounds. Due to the proximity to the previously identified mounds field at Cheț, we believe that the six newly identified mounds are part of the same group.

The mounds, with different sizes and degrees of preservation are likely to be tumuli, a fact that can be confirmed only after archaeological excavations, especially in the case of the mound conventionally called M1 by us (or *Movila Vupei* = *Fox Mound* on older maps) and the one named by the local inhabitants of Cheț „*Holmul Chețului*”.

Keywords: mounds, tumulus, field survey, mapping.

În primăvara târzie a anului 2018, în vederea întocmirii studiului istoric privind siturile arheologice de pe raza comunei Buduslău, necesare pentru alcătuirea Planului de Urbanism General (P.U.G.) al localității, au fost identificate mai multe movile de pământ cu dimensiuni diferite, localizate în două grupuri aflate la distanțe mici unul față de celălalt. Ambele grupuri se află în partea de est a localității, fiind la o distanță relativ mică de alte movile, identificate cu ocazia efectuării unei alte cercetări de teren în vederea fundamentării P.U.G. Marghita, în anul 2015, sub a cărei autoritate administrativă se află localitatea Cheț, la vestul căreia se află mai sus pomenitele movile (fig 1)¹.

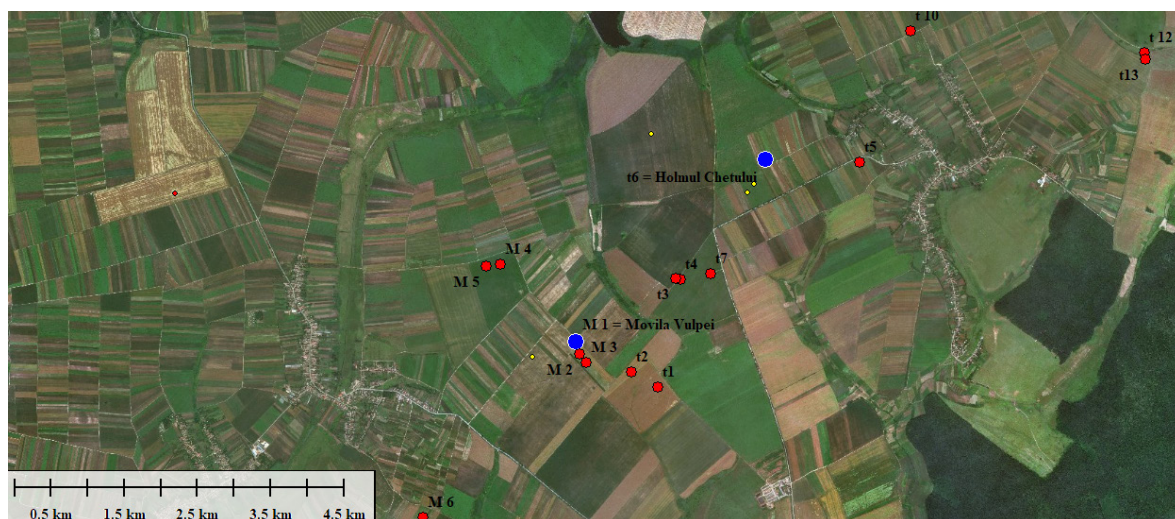

Fig 1. Câmpul de movile de la Cheț-Buduslău / Mound field from Cheț-Buduslău.

* Muzeul Țării Crișurilor, dorumarta67@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor, gruia74@yahoo.com.

¹ Cercetările arheologice de suprafață din toamna anului 2015, efectuate într-un timp foarte scurt din necesitatea de a finaliza la finele aceluiași an P.U.G. al Marghitei, nu au permis cercetarea perieghetică și a movilelor aflate la vest de cele de lângă localitatea Cheț. Acest lucru a devenit posibil abia peste mai bine de doi ani, în primăvara anului 2018, când a fost întocmit P.U.G. al comunei Buduslău; pentru movilele de la Cheț vezi Fazecaș, Marta, 2015.

Trebuie precizat faptul că în literatura de specialitate, acestea sunt menționate drept tumuli cu următoarea sumară precizare: *“în apropierea localității (Buduslău n.n.) mai mulți tumuli de dimensiuni mari, aparținând unei epoci neprecizate”*². În urma cercetării de teren desfășurate în luna mai a anului 2018, au putut fi identificate 6 movile de pământ dintre care doar una (numită de noi M 1 – Movila Vulpei pe hărțile 1:25.000) de mari dimensiuni. Ele sunt grupate, așa cum am arătat deja, în două concentrări denumite convențional de către noi, grupul 1 (M 1, M 2 și M 3) și grupul 2 (M 4 și M 5), una dintre movile, M 6 fiind izolată³.

Descrierea movilelor de pământ:

Movila **M 1** sau Movila Vulpei (cum e notată pe pe hărțile 1:25.000) are o înălțime de aproximativ 5 m. și un diametru de cca. 30 m., **M 2** are o înălțime de aproximativ 0,70 m. și un diametru de cca. 7 m., iar **M 3** are o înălțime de aproximativ 1 m. și un diametru de cca. 12 m., ultimele două fiind puternic erodate de lucrările agricole.

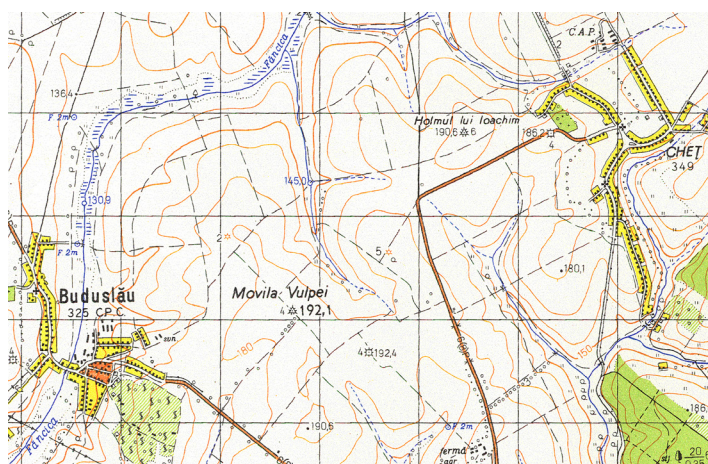

Fig 2. a) vedere asupra movilei M 1; b) reprezentarea movilei M 1 pe harta 1:25.000.

Fig. 2. a) view of the M 1 earth mound; M 1 mound on 1:25.000 map.

Fig. 3: Vedere asupra movilei M 2 / View of the M 2 earth mound.

² Ordentlich, 1974, 20.

³ Dat fiind stadiul cercetărilor legate de aceste ridicături de pământ, nefiind încă surprins nici un mormânt de acest tip, am preferat folosirea termenului de movile de pământ.

Movila **M 4** are o înălțime de aproximativ 0,5 m. și un diametru de cca. 6 m. iar **M 5** are o înălțime de aproximativ 1,5 m. și un diametru de aproximativ 20 m., fiind puternic erodată de lucrările agricole (fig. 4).

Fig. 4: Movila M 5 / Mound M 5.

Movila **M 6** are o înălțime de aproximativ 0,30 m. și un diametru de cca. 10 m. Este puternic erodată de lucrările agricole.

Fig. 5: Movila M 6 / Mound M 6.

În acest context, pentru a nu provoca nedumeriri în privința localizării exacte a câmpurilor de movile de pe raza celor două localități, credem că denumirea corectă a grupurilor de movile este „câmpul de movile Cheț-Buduslău”, realitate care înglobează în total 16 puncte sigure și 2 posibile, dintre care 10 movile deja delimitate, la care se adaugă probabil alte două (?) situate în partea dinspre vest a localității Cheț⁴ și cele 6 noi movile punctate pe plan în partea de vest a localității Buduslău (fig 6).

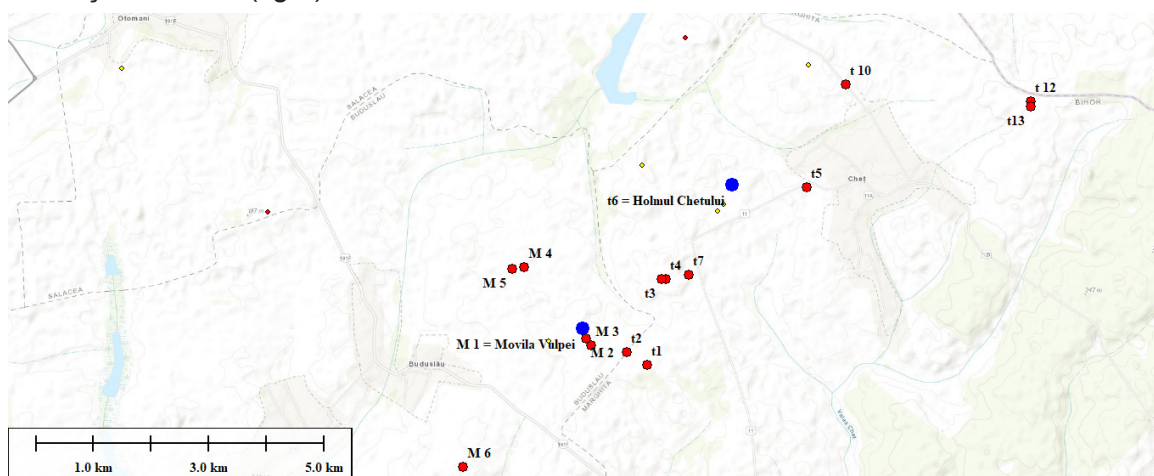

Fig. 6: Vedere de ansamblu a movilelor de pământ din zona localităților Cheț-Buduslău.

Fig. 6: General view of the mounds in Cheț-Buduslău area.

⁴ Fazecaș, Marta 2015, 11.

Deși cercetările arheologice ale acestui tip de movile în județul Bihor sunt mai mult decât deficitare, astfel de câmpuri de movile au mai fost descoperite la Ateaș⁵, Cheșereu⁶, Vășad⁷ și Tășad⁸. Mai recent, cartarea lor face obiectul a tot mai multor preocupări de repertoriere și înregistrare a acestor modificări antropice. Merită menționat aici demersul efectuat în zona ariei metropolitane a Ploieștiului privind tumuli aparținând epocii bronzului⁹. Mai apropiat de spațiul nostru amintim cercetările din Banat făcute la Sânpetru Mare¹⁰ și Teremia Mare¹¹ sau în zona învecinată din Ungaria¹². Concluzia principală a acestei note este în fapt o necesitate: obligativitatea cercetării arheologice a unui tumul de mari dimensiuni, puțin atins de lucrările agricole, cercetare care ar putea oferi o datare strânsă pentru acest tip de monumente arheologice. Cele mai ofertante ridicături din „câmpul de movile Cheș-Buduslău” par să fie în acest sens **M 1** (= *Movila Vulpei*) și cea numită de către localnicii din Cheș „*Holmul Cheșului*”¹³, ambele impresionând prin înălțime și suprafață.

BIBLIOGRAFIE

Bede 2008	Bede Á., <i>Szentes halmai</i> [<i>Mounds of Szentes</i>], Szentes 2008.
Bede 2009	Bede Á., <i>Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről</i> [<i>Account of mound survey in 2007 in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate</i>], în <i>Crisicum</i> 5, 2009, 7–27.
Bede 2010	Bede Á., <i>Beszámoló a Csanádi-hát halmainak felméréséről</i> [<i>Account of mound survey in East Csanád (Békés county, Hungary)</i>], în <i>Crisicum</i> 6, 2010, 7–31.
Bede 2011	Bede Á., <i>Beszámoló a Békési-hát halmainak felméréséről</i> [<i>Report of mound survey in the Central Békés region (Békés county, Hungary)</i>], în <i>Crisicum</i> 7, 2011, 7–33.
Bede 2012	Bede Á., <i>Beszámoló a Békés megyei Kis-Sárrét halmainak felméréséről</i> / <i>Report on the survey of the mounds of the Kis-Sárrét in Békés County</i> , în <i>Régészeti kutatások Magyarországon 2010</i> / <i>Archaeological Investigations in Hungary 2010</i> , Budapest 2012, 55–73.
Bede 2014a	Bede Á.: <i>Beszámoló a Békés megyei Nagy-Sárrét halmainak Felméréséről</i> [<i>Riport on mound survey in the Nagy-Sárrét region (Békés county, Hungary)</i>], în <i>Crisicum</i> 8, 2014, 17–43.

⁵ Crișan, Marta, Ghemiș, 1996 – 1997 21–35.

⁶ Marta, Fazecaș 2016.

⁷ Cercetări de teren efectuate de către Gruia Fazecaș (Muzeul Țării Crișurilor din Oradea) și Marian Lie (Universität zu Köln, Institut für Ur-und Frühgeschichte).

⁸ Fazecaș, Marta 2015, 12–13.

⁹ Frînculeasa 2017.

¹⁰ Diaconescu 2017. La fel cum în Bihor, cercetările mai recente privind movilele de pământ îl au ca deschizător de drumuri pe S. Dumitrașcu (Dumitrașcu 1974a, Dumitrașcu 1974b, Dumitrașcu 1974c, Dumitrașcu 1974d, Dumitrașcu 1974e, Dumitrașcu 1982, Dumitrașcu, Hadnagy 1980), în Banat Fl. Medeleț a fost unul dintre primii arheologi care a încercat o repertoriere a acestora (Medeleț, Bugilan, 1987).

¹¹ Floca 2017.

¹² Dorim să subliniem aici volumul imens de muncă depus de Bede Ádam în cartarea tumulilor din estul Ungariei (Bede 2008, Bede 2009, Bede 2010, Bede 2011, Bede 2012, Bede 2014a, Bede 2014b, Bede 2016a, Bede 2016b, Bede 2017). De asemenea mai trebuie amintit interesul constat acordat fenomenului kurganelor de către colegul Dani János de la Déri Múzeum din Debrecen (Dani 2011, Gerling et. al. 2012, Dani et al. 2017).

¹³ Fazecaș, Marta 2015, 11.

- Bede 2014b Bede Á., *Halmokhoz fűződő történeti és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon* [Historical Legends and Superstitions about the Mounds of the Middle-Transtisza Region], în, *Belvedere Meridionale* 26(3), 2014, 104–116.
- Bede 2016a Bede Á., *Kurgánok a Körös–Maros vidékén. Kunhalmok tájrégészeti és tájökológiai vizsgálata a Tiszántúl középső részén* [Kurgans in the land of the Körös and Maros rivers. Landscape archaeological and landscape ecological investigations on mounds in the central part of the Tiszántúl region, Hungary], Budapest 2016.
- Bede 2016b Bede Á., *A közép-tiszántúli halmok neveinek tájtörténeti szempontú jellemzése* [Landscape historical characterization of the place names of kurgans in the Middle Tiszántúl region]. în *Crisicum* 9,2016, 7–19.
- Bede 2017 Bede Á., *Halomkataszterezési munkálatok a Tiszántúl középső részén* [Cadastral field surveys on mounds in the central part of the Tiszántúl region, Hungary], în Benkő E., Bondár Mária, Kolláth Ágnes (Serkesz. / Eds.) *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő / Archaeological Topography of Hungary. Past, present, future*, Budapest 2017, 45-66.
- Crișan et al. 1996-1997 I. Crișan, D. Marta, C. Ghemiș, *Cercetări arheologice de teren pe raza localității Ateaș (jud. Bihor)*, în *Crisia* XXVI-XXVII, 1996-1997, 21-35.
- Dani 2011 J. Dani, *Research of Pit–Grave culture kurgans in Hungary in the last three decades*, în Á. Pető, A. Barcsi (eds), *Kurgan studies: An environmental and archaeological multiproxy study of burial mounds of the Eurasian steppe zone*. BAR Internat. Ser. 2238, 2011, 25–69.
- Dani et. al. 2017 Dani J., Márkus G., Kulcsár Gabriella, V. Heyd, P. Wlodarczak, A. Zitnan, J. Peška, A „Yamnaya Impact Project” régészeti topográfiai tanulságai [Archaeological topographic results of the „Yamnaya Impact Project”], în Benkő E., Bondár Mária, Kolláth Ágnes (Serkesz. / Eds.) *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő / Archaeological Topography of Hungary. Past, present, future*, Budapest 2017, 137-150.
- Diaconescu et al. 2017 D. Diaconescu, V. Bunoiu, D. Vlase, Al. Hegyi, *Cartarea movilelor de pământ din Banatul de câmpie. Studiu de caz: Sânpetru Mare (comuna Sânpetru Mare, jud. Timiș)*, în *Patrimonium Banaticum* VII, 2017, 37-97.
- Dumitrașcu 1974a S. Dumitrașcu, *Petrileni* (s.v.), în S. Dumitrașcu (redactor responsabil), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea 1974, 54.
- Dumitrașcu 1974b S. Dumitrașcu, *Dr. Petru Groza (Șteiu)* (s.v.), în S. Dumitrașcu (redactor responsabil), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea 1974, 54.
- Dumitrașcu 1974c S. Dumitrașcu, *Rieni* (s.v.), în S. Dumitrașcu (redactor responsabil), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea 1974, 65-66.

- Dumitrașcu 1974d *Seghiște* (s.v.), în S. Dumitrașcu (redactor responsabil), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea 1974, 65-66.
- Dumitrașcu 1974e S. Dumitrașcu, *Talpe* (s.v.), în S. Dumitrașcu (redactor responsabil), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea 1974, 74-75.
- Dumitrașcu 1982 S. Dumitrașcu, *Cercetări de topografie arheologică în Crișana*, în *Crisia* XII, 1982, 353-360.
- Dumitrașcu, Hadnagy 1980 S. Dumitrașcu, Hadnagy A., *Cercetări arheologice de suprafață la Fegernicul Nou, jud. Bihor*, în *Crisia* X, 1980, 513-515.
- Fazecaș, Marta 2015 G. Fazecaș, D. Marta, *Cercetările de teren de la Marghita. Discuții privind câmpurile de tumuli din județul Bihor*, în *Crisia* XLV, 2015, 9-20.
- Floca 2015 C. Floca, *Movilele de pământ din județul Timiș. Un studiu de caz în zona localității Teremia Mare*, în *Arheovest* V (vol. II), 2017, 671-717.
- Frînculeasa et al. 2017 A. Frînculeasa, Mădălina Frînculeasa, I.F. Dumitru, C. Buterez, *The dynamics of prehistoric burial mounds of Ploiești metropolitan area (Romania) as reflected by cartographic documents of the 18th–20th centuries*, în *Area* 49 (3), 2017, 533-544.
- Gerling et. al. 2012 Claudia Gerling, Eszter Bánffy, J. Dani, Kitty Köhler, Gabriella Kulcsár, A.W.G. Pike, Vajk Szeverényi, V. Heyd, *Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan*, în *Antiquity* 86, 2012, 1097-1111.
- Marta, Fazecaș 2016 *Studiu istoric privind siturile arheologice de pe raza comunei Cherechiu, județul Bihor (P.U.G. Cherechiu)*, Oradea, 2016 (mss.).
- Medeleț, Bugilan 1987 Fl. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în: *Banatica* 9, 1987, 87-198.
- Ordentlich 1974 I. Ordentlich, *Buduslău* (s.v.), în S. Dumitrașcu (coord.), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974.

STATUETELE CU CAPETELE BIFURCATE DIN ARIILE GÁVA, GORNEA-KALAKAÇA ȘI BASARABI

*Cristian Ioan Popa**

STATUETS WITH TWO HEADS IN GÁVA, GORNEA-KALAKAÇA AND BASARABI AREAS Abstract

Anthropomorphic plastic art at the end of the Bronze Age and in the beginning of the Iron Age is still little known. In this paper is brought to attention a statuette placed at the bottom of a cult pit from Teleac, belonging to the Gáva II (Hallstatt B) phase. The artifact has an elongated shape, oval in kerf, with two, bifurcated heads. Similar statues have been found in Gáva cultural area, especially in Șimleul Silvaniei surroundings. Identical artifacts to that of Teleac are also known in Gornea-Kalakača and Basarabi features. If some authors consider them „reel”, we appreciate these as anthropomorphic statuettes, showing the legs and hands schematically, with a history in some cultures of the Bronze Age (Tei, Wietenberg, Noua. Similarities are also found in the plastic of Babadag culture. The artifacts presented in this paper expresses the last type of anthropomorphic representation of the Carpathian populations before the arrival of a new style – the steppe art.

Keywords: anthropomorphic plastic art, statues, reel, Bronze Age, Iron Age.

Introducere

Acum trei decenii, într-un prim studiu dedicat plasticii antropomorfe din prima epocă a fierului, Valeriu Sîrbu remarca „extrema raritate a reprezentărilor antropomorfe în prima epocă a fierului, 10-12 exemplare, fiecare diferită tipologic și lipsa lor în zone și culturi relativ bine cercetate (ex. culturile Babadag și Basarabi)”¹. Peste un deceniu însă, același autor afirma că „din prima epocă a fierului (sec. XII-V a.Chr.), se cunosc circa 280 de figurine antropomorfe din peste 50 de situri”² atribuite culturilor Gáva-Holihrad–Mediaș, Chișinău-Corlăteni, Saharna Soloncenii, Babadag și Pšeničevo. Cu toate acestea, pentru aria culturii Gáva numărul statuetelor antropomorfe rămâne încă destul de redus, raportat la bogăția culturii materiale, însă noile apariții așezări mai bine cercetate confirmă prezența lor într-un mod constant în aceste situri³. Cât privește aria descoperirilor de tip Basarabi, plastica antropomorfă este extrem de rară, iar după unele opinii ea nici nu ar fi documentată.

Pe fondul acestor constatări, considerăm utilă prezentarea unei descoperiri inedite, care provine din binecunoscutul sit de la Teleac (com. Ciugud, jud. Alba)⁴. Suntem de părere că aceasta readuce în discuție un tip de plastică ce ilustrează unul dintre liantele în schimbările de stiluri ceramice, de la Gáva, la Gornea-Kalakača, respectiv Basarabi.

I. Considerații privind plastica antropomorfă de tip Gáva din Transilvania

Manifestările de tip Gáva, cele mai reprezentative pentru finalul epocii bronzului sau, după alții, începutul epocii fierului, evoluează în Transilvania printr-un aspect regional care recomandă folosirea denumirii de tip Mediaș-Teleac, după cele mai vechi și cunoscute situri cercetate. Cercetările întreprinse în ultimele decenii în marile așezări de tip Gáva au condus și la descoperirea unor elemente de plastică antropomorfă, precum cele de la Teleac, Șimleu Silvaniei sau Alba Iulia-Monolit. Se remarcă totuși numărul mic al pieselor cunoscute.

Astfel, în cursul amplelor cercetări arheologice desfășurate în așezarea fortificată de la Teleac au fost descoperite patru statuete antropomorfe, toate păstrate fragmentar și decorate⁵,

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, cristi72popa@yahoo.com.

¹ Sîrbu 1987, 91-157.

² Sîrbu 1999, 47-89.

³ A se vedea, de pildă, sintezele referitoare la această plastică, la Vasiliev 1985-1986, p. 83-84; Sîrbu 1987; Vasiliev et al. 1991, 60-70; Maleev 1992; Sîrbu 1999; László 1995; László 2001; Király et al. 2014.

⁴ Descoperirea a fost semnalată în Ursuțiu 2002, 73, nota 439.

⁵ Vasiliev 1985-1986, 83-84, fig. 2/12-14; Vasiliev et al. 1991, 69-70, 146, fig. 28/12-14, 17; László 1995, 87, 89, fig. 2/1-2; 2/1-2; 3/1-2; Sîrbu 1999, fig. 1/2-5.

o altă figurină antropomorfă fiind găsită întâmplător, ulterior, în perimetrul aşezării⁶. Alte cinci statuete antropomorfe au fost găsite în cuprinsul unei întinse aşezări de tip Gáva de la Alba Iulia-Monolit. Toate exemplarele sunt fragmentare şi doar unul nu este decorat, restul având diferite motive ornamentale⁷. Săpăturile de amploare derulate în cuprinsul aşezării de la Şimleu Silvaniei, în locul numit Observator, au condus la cercetarea unei aşezări fortificate, cu aceeaşi apartenenţă culturală, considerată după dimensiunile sale de peste 40 ha, ca cea mai mare incintă preistorică din Transilvania. În diferite contexte atribuite mediului Gáva au fost descoperite mai multe statuete antropomorfe, din care patru au fost publicate. Toate piesele sunt păstrate fragmentar şi doar una poartă ornamentaţie⁸.

În alte situri transilvănene numărul pieselor este mai mic. De pildă, din aşezarea datată în prima epocă a fierului de la Reci sunt publicate două statuete schematizate interpretate ca reprezentând figurine umane⁹. Alte două piese, ambele decorate, sunt publicate din aşezarea de la Racoş¹⁰. Un fragment din aceeaşi categorie, purtând urme de decor, a fost descoperit în aşezarea de tip Gáva de la Uroi¹¹, iar un exemplar tot fragmentar, cu decor şi capul modelat, provine din locuirea Gáva de la Târgu Mureş¹². O piesă aparte, care prezintă schematic, dar realist, o faţă umană a fost găsită în cuprinsul unei alte aşezări Gáva, de la Fântânele (jud. Bistriţa-Năsăud)¹³.

În cadrul mai larg al plasticii antropomorfe din prima epocă a fierului este necesar să discutăm şi reprezentările piciorului uman, întâlnit în cadrul acestui mediu cultural din Transilvania la Teleac¹⁴. Starea fragmentară în care se păstrează piesele de la Teleac nu permite includerea lor în rândul reprezentărilor independente, al statuetelor sau a suporturilor de vase. Cel mai probabil, aceste reprezentări erau picioare de vase.

Nu putem să nu remarcăm lipsa plasticii antropomorfe specifice dintr-o aşezare reprezentativă pentru aria intracarpatică, anume cea de la Mediaş-Cetate. Privite în contextul ariei de răspândire a culturii Gáva, cele mai multe exemplare se concentrează în Transilvania (21 de piese). Alte statuete antropomorfe similare, cu antecedente în medii locale ale epocii bronzului¹⁵, care pot coborî până în perioada sa timpurie¹⁶, au fost descoperite în aria mai largă a complexului Gáva-Holíhrady cuprinsă între Bazinul Carpatic la vest şi râul Nistru la est, la Râpa¹⁷, Căuaş¹⁸, Lazuri¹⁹, Dobolţ²⁰, Păcin²¹, Krivče²², Lissičniki²³, Grăniceşti²⁴ şi Siret²⁵, ori în mediu Cozia-Saharna, la Tahnăuţi²⁶.

⁶ Boroffka 1994, 75-76, fig. 1/1; vezi şi László 1995, 92, fig. 3/3; Sîrbu 1999, fig. 1/1.

⁷ Lascu 2006, 136-137, Fig. 2/1-5.

⁸ Pop et al. 2001, 245 („mosoraşe şi idoli hallstattieni”); Pop et al. 2002, 305-306 („mosoraşe şi idoli hallstattieni”); Sana, Bejinariu 2010, 172-173, pl. III/1-4; Sana, Bejinariu 2011, 71.

⁹ Dumitrescu 1974, 361, fig. 405/2, 4.

¹⁰ Sîrbu 1999, 48, 50-53, 55, fig. 2/3-4.

¹¹ Bălos, Ardeu 2002a, 250, pl. 87; Bălos, Ardeu 2002b, 69, pl. XI/stânga-jos = pl. XIII.

¹² Berecki 2013, 313-314, fig. 1.

¹³ Marinescu 2012, 21, 26-27, pl. III/1.

¹⁴ Vasiliev 1985-1986, 85, fig. 2/10-11; Vasiliev et al. 1991, 70-71, fig. 28/10-11.

¹⁵ Cum ar fi, spre exemplu, cazul majorităţii statuetelor recent publicate din Ungaria de Király et al. 2014, 307-331, pl. I; II/11-13; III, a statuetelor de la Oszláról (Ungaria) (Koós 2002, 79-80, fig. 1), a celor Hátvan (Sîrbu 1999, 54, fig. 18), a unor statuete din nord-vestul României, de la Mesteacăn şi Vad (Kacsó 2004, pl. XLVIII/1-2) ori din Transilvania (Marc, Bărbat 2013, 43-45, fig. 1/1).

¹⁶ De pildă, la Carei-Bobald a fost găsită o statueta antropomorfă cu detalii anatomice puternic stilizate, fără decor (Koós 2011, 155).

¹⁷ Dumitraşcu 1974, 131, fig. 3; Sîrbu 1999, fig. 2/1.

¹⁸ Sîrbu 1999, fig. 2/5; Némethi 2000, 58-60, fig. 1.

¹⁹ Koós 2002, 79; Berecki 2013, 316.

²⁰ Koós 2002, 79; Berecki 2013, 316.

²¹ Király et al. 2014, 312, pl. II/14-22.

²² Maleev 1992, 18, fig. 5/a; Boroffka 1994, 76, fig. 1/4; László 1995, 85-86, fig. 1/3; Sîrbu 1999, fig. 3/1, 7.

²³ Maleev 1992, 18, fig. 5/b, d, g, v; László 1995, 86, fig. 1/1-2, 4-5; Sîrbu 1999, fig. 3/2-6, 8-9).

²⁴ László 1995, 89, fig. 2/3; Sîrbu 1999, fig. 2/2.

²⁵ László et al. 2003, 230-231; Ignat 2007-2008; Mareş et al. 2007-2008, 81-111; Mareş et al. 2008, 120-121, 123, 129-130, fig. 8.

²⁶ Melnikovskaya 1954, 69, fig. 33/1-7; Boroffka 1994, 76, fig. 1/2-3; Sîrbu 1999, fig. 4/1-2; Kaşuba 2003, 192, fig. 5/27, 30; Băţ 2017, 143, 146, 159, fig. 6/1-8.

I.1. Morfologia și starea descoperirii statuetelor antropomorfe din cultura Gáva

Tipul specific acestui areal cultural este cel în formă de „vioară” (en violon). N. Boroffka la numit tipul Krivce-Teleac ori Cahnauchy (Tahnăuți)-Teleac²⁷, însă ultima denumire a fost contestată de A. László, întrucât ar exprima două culturi diferite²⁸. Majoritatea sunt figurine plate (Alba Iulia, Teleac, Șimleu Silvaniei)²⁹ și reprezintă un tip specific nu doar ariei acestui complex cultural³⁰, ci și din afara sa. Un singur exemplar, cel de la Râpa, în Crișana, are partea inferioară terminată sub formă de clopot, fapt ce îl apropie, după V. Vasiliev, de plastica antropomorfă a culturii Gârla Mare-Cârna³¹. Dar și aici A. László are observația că statueta de la Râpa nu poate constitui un prototip timpuriu pentru plastica antropomorfă a culturii Gáva și nici nu poate exprima legături cu cultura Gârla Mare-Cârna, dar subliniază faptul că e singura descoperire de acest tip cunoscută în aria de formare Gáva³². Un tip aparte îl constituie capul de statueta descoperit la Fântânele, cu detalii ale chipului uman. Datorită contextului de descoperire și tipologiei diferite față de restul reprezentărilor antropomorfe cunoscute în arealul culturii Gáva, încadrarea sa în prima epocă a fierului trebuie făcută cu rezerve, fiind doar una ipotetică în acest stadiu al cercetării. Totuși, se cunosc analogii relativ apropiate în prima epocă a fierului prin descoperirile de la Chișinău, Mateuți și Buiucanii Vechi, în cadrul culturilor Chișinău-Corlăteni și Cozia-Saharna. Un alt element pentru încadrarea sa, în prima epocă a fierului, ar putea fi prezența liniei verticale, incizată central, în partea inferioară a piesei. Incizii similare apar și în cazul altor statuete, descoperite la sud de Dunăre la un nivel cronologic contemporan culturii Gáva. V. Sîrbu interpretează această adâncitură, de la baza abdomenului, drept o modalitate prin care este reprezentat sexul feminin în contrast cu cel masculin reprezentat mai rar prin simbolul phallic³³.

O problemă specifică plasticii antropomorfe Gáva o constituie starea fragmentară în care s-au păstrat piesele cunoscute; la majoritatea le lipsește capul, așa cum este cazul celor de la Grănicești, Krivče, Lissičiki, Râpa și Alba Iulia. Acest fapt ar întări ideea că figurinele erau rupte intenționat în Antichitate, în cadrul unor practici rituale³⁴. Pornind de la starea fragmentară a majorității pieselor ori de la prezența unor perforații și împunsături, alături de lipsa valențelor artistice, se afirmă că acestea pot fi rezultatul unor practici de „magie neagră”³⁵. Cum în spațiul intracarpatic lipsesc sanctuarele datate în prima epocă a fierului, sunt greu de făcut alte comparații cu zonele învecinate. Aceasta întrucât, de exemplu, multe statuete antropomorfe și zoomorfe au fost descoperite la Lissičniki într-un posibil sanctuar³⁶. Aria culturii Babadag, de la Dunărea de Jos, manifestare contemporană culturii Gáva din Transilvania, în cadrul căreia chiar avem câteva importuri în așezările din sudul regiunii (Tilișca și Augustin) cunoaște două truse magice, formate din seturi de statuete antropomorfe, însumând 62 de piese (!), dintr-un total de 71 câte se cunoșteau în anul 2003³⁷.

În general, la plastica de tip Gáva se remarcă stilizarea accentuată, în care sunt redată vag detalii anatomice, precum capul, mâinile, uneori și picioarele. Cea mai mare parte a acestor statuete au fost înzestrate cu detalii care sugerează elemente de îmbrăcăminte, podoabă sau coafură³⁸. Privite în ansamblul reprezentărilor plastice ale bronzului târziu, statuetele antropomorfe Gáva ilustrează, alături de cele zoomorfe, rolul pe care îl ocupau practicile magico-religioase la populația din această perioadă în aria intracarpatică³⁹.

I.2. Contextul provenienței statuetelor antropomorfe de tip Gáva din Transilvania

Contextul din care provin figurinele antropomorfe, prezentate mai sus, este important în judecarea rolului și funcției pe care o aveau în cadrul vieții spirituale a comunităților din Transilvania.

La Alba Iulia-Monolit acestea s-au recuperat, cu o excepție, din locuințe, într-un caz fiind

²⁷ Boroffka 1994, 76.

²⁸ László 1995, 95.

²⁹ Vasiliev et al. 1991, 70; Lascu 2006, 136-138.

³⁰ László 2001, Fig. 55/1-2, 4.

³¹ Dumitrașcu 1974, 131, fig. 3; Vasiliev et al. 1991, 70.

³² László 1995, 93.

³³ Marinescu 2012, 26-27.

³⁴ László 1995, 92-93; Lascu 2006, 138.

³⁵ Sîrbu 1999, 53-55.

³⁶ Maleev 1992, 24.

³⁷ Jugănar 2003, 75-80, fig. 1-8.

³⁸ Vasiliev et al. 1991, 69; László 1995; Lascu 2006, 136-138; Király et al. 2014.

³⁹ Vasiliev et al. 1991, 150.

găsite chiar două piese în aceeași locuință⁴⁰. De reținut este contextul uneia dintre statuete, care a fost găsită într-o groapă rituală, unde a fost depusă în stare fragmentară, alături de ceramică, oase și chirpici, peste care s-au așezat cinci cești cu gura în jos⁴¹. În așezarea de la Teleac doar un singur exemplar a fost aflat într-o locuință (nivelul III), restul figurinelor provenind din pământul de umplutură al valului din prima fază (un exemplar), din stratul de cultură (nivelul III) (un exemplar) și dintr-o descoperire accidentală (un exemplar)⁴². La Șimleu Silvaniei, trei din cele patru statuete „clasice”, descoperite aici, au apărut în conținutul unor gropi; a patra statueta a fost descoperită în stratul de cultură Gáva. Figurinele provin din complexe cu vase ceramice întregibile, unele arse până la vitrifiere. În două dintre gropi, statuetele sunt asociate cu așa-zisele „mosoare” cu capete tronconice și secțiunea rotundă⁴³, asupra cărora vom reveni în rândurile de mai jos. De remarcat asocierea unor figurine antropomorfe cu figurine zoomorfe, în cadrul aceluiași complex, așa cum a fost constatat în așezările de la Râpa (Crișana)⁴⁴ sau Teleac (Transilvania)⁴⁵. În alte arii culturale contemporane, la Lissičniki și Krivce, statuetele au fost găsite fie într-o construcție sacră (?), fie într-o groapă din care sunt cunoscute și alte piese cu caracter special⁴⁶.

II. Plastica antropomorfă de tip Basarabi

Spre deosebire de epoca anterioară, în cadrul descoperirilor de tip Basarabi, care urmează în spațiul discutat manifestărilor de tip Gáva, plastica antropomorfă este extrem de săracă. Acest fapt se poate datora și stadiului cercetărilor, prea puține așezări Basarabi fiind investigate pe cale sistematică pe suprafețe mari.

Practic, în momentul de față sunt publicate doar două piese de acest gen. Prima a fost descoperită la Iernut (jud. Mureș), în punctul Râtul Morii, unde a fost cercetată o locuință de tip bordei. În inventarul acesteia, alături de ceramică Basarabi, a fost găsită și o statueta antropomorfă stilizată (dimensiuni: h = 6,3 cm; diametrul_{maxim} = 1,8 cm)⁴⁷ (Fig. 2/10). O altă piesă provine de la Bernadea (jud. Mureș), acolo unde a fost cercetată sistematic o așezare Basarabi, cu două nivele de locuire, primul „clasic”, iar cel de-al doilea aparținând unei faze Basarabi târzii. În stratul de cultură al primului nivel Basarabi a fost descoperită o reprezentare plastică având corpul prelung, oval în secțiune, ușor îngustat spre extremități. Piesa este identică cu cea prezentată mai sus de la Iernut (dimensiuni: h = 4,6 cm; diametrul_{maxim} = 1,2 cm)⁴⁸ (Fig. 2/9).

Ambele figurine, de la Bernadea și Iernut, au fost lucrate dintr-un lut fin, având suprafața lustruită și arsă oxidant până la gălbui deschis⁴⁹. Spre deosebire însă de plastica antropomorfă a perioadei anterioare, exemplarele de tip Basarabi s-au păstrat întregi, nefiind fragmentate.

III. Statueta de la Teleac

În cursul anului 2002 un student al universității apulense descoperea la Teleac o groapă ce conținea un bogat inventar. Anumite trăsături ale complexului ne permit să îl catalogăm ca fiind unul de cult, ce poate fi atribuit aspectului regional al culturii Gáva din Transilvania. Complexul, ce aparține fazei Gáva II, avea în secțiune forma de clopot, iar în plan o formă circulară. Observațiile din timpul săpării gropii, ne-au permis să-i reconstituim modul de umplere. Astfel, înainte de a fi depuse diferite bunuri, pe fundul gropii, în zona centrală a fost așezată o piesă de lut, găsită în poziție orizontală. Statueta se găsea în solul steril și a fost descoperită după răzuiri repetate ale fundului complexului, după ce între această piesă și ultimele artefacte de pe fundul gropii nu mai apăruse decât pământ steril. Prin urmare, trebuie să admitem o depunere a piesei într-o mică alveolă, peste care a fost așezat pământ scos la săparea gropii și abia ulterior groapa a fost umplută cu întregul inventar descoperit de noi. Aceste observații

⁴⁰ Lascu 2006, 138.

⁴¹ Lascu 2006, 138, fig. 2/3.

⁴² Vasiliev et al. 1991, 69.

⁴³ Sana, Bejinariu 2010, 173.

⁴⁴ Dumitrașcu 1974, 131.

⁴⁵ Vasiliev et al. 1991, 69, 150.

⁴⁶ Sîrbu 1999, 48-49.

⁴⁷ Gogâltan, Ursuțiu 1994, 82, Fig. 4/8; Ciugudean 1997, fig. 10/8; Ursuțiu 2002, p. 73, Pl. CLXI/1.

⁴⁸ Sîrbu 1999, 48; Ursuțiu 2002, 73, Pl. CXXXII/1.

⁴⁹ Ursuțiu 2002, 73.

credem că susțin, fără dubii, o depunere care aparține unui anume ritual, poate de fundare.

Piesa, deși fisurată la momentul descoperirii, era întreagă. Forma acesteia este alungită, cu corpul oval în secțiunea, ușor îngroșat la mijloc, și extremitățile bifurcate. Corpul, lucrat îngrijit și ușor lustruit, a fost bine ars, având în prezent o culoare cafenie (dimensiuni: lungime = 6,2 cm; lățime = 3,2 cm; grosime maximă = 1,3 cm) (Fig. 1). Aceasta se încadrează, după cum vom vedea mai jos, într-o grupă de descoperiri aflată încă în controverse în rândul specialiștilor, din punctul de vedere al interpretărilor enunțate.

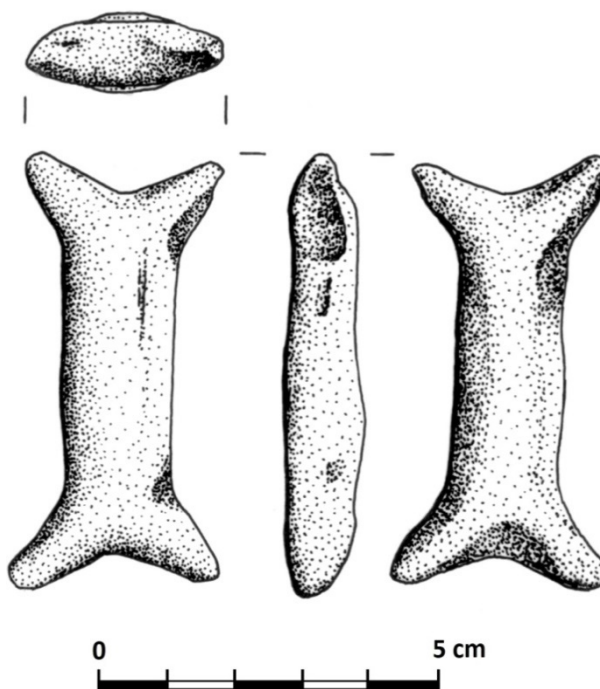

Fig. 1. Statuetă antropomorfă de tip Teleac-Mediaș din groapa cercetată la Teleac în anul 2002

IV. Statuetele cu capetele bifurcate și semnificația lor

După cum se poate observa, artefactul de la Teleac seamănă identic cu singurele piese considerate, în prezent, ca fiind de plastică antropomorfă, din aria descoperirilor transilvănene de tip Basarabi.

Prezența unor astfel de statuete și în aria descoperirilor de tip Gáva, este dovedită nu doar prin contextul cert de la Teleac, sit din care ar putea proveni și alte exemplare, mai puțin sigure însă⁵⁰. Un număr foarte mare de piese au apărut însă într-o zonă extrem de restrânsă din nord-vestul Transilvaniei, din aria localității Șimleu Silvaniei, în trei situri diferite. Cele mai multe au fost găsite în săpăturile sistematice întreprinse în cuprinsul așezării fortificate de pe înălțimea Observator⁵¹, doar o mică parte a acestora fiind publicată⁵². Piesele au dimensiunile cuprinse între 3 și 7 cm. Unele piese (trei la număr) de la Șimleu Silvaniei sunt perforate orizontal spre una dintre extremități, după ardere⁵³. Un exemplar este decorat, cu opt mici impresiuni pe unul dintre capete⁵⁴. Câte o piesă s-au descoperit în Șimleul Silvaniei și la Cetate⁵⁵ și la Ștrandul Termal⁵⁶ (Fig. 2/5). Nu departe de acest complex de situri, la Zalău-Dealul Lupului/Michelin, într-o locuință, au fost descoperite șase artefacte similare⁵⁷. Dan Sana a împărțit aceste artefacte, numite „mosoare”, în două categorii: a) cu corpul prelung, secțiunea ovală și

⁵⁰ De pildă, două piese din lut cu capetele ușor doar ușor sugerat bifurcate, publicate dintr-o periegheză, de H. Ciugudean (Ciugudean 1979, 79, fig. 13/3, 7), interpretate ca mosoare (Vasiliev et al. 1991, 61).

⁵¹ Sana 2006, 61, pl. 4/1-3; Sana 2010, 158-162, pl. 50/1; 60/2; 118/5; 143/6-13; 168/1; 199/3, 6; 201/10, 12-13; 202/4; 203/6; 205/5; 216/5; 231/1-7.

⁵² Sana 2006, 61, pl. 4/1-2, 4.

⁵³ Sana 2010, 161.

⁵⁴ Sana, Bejinariu 2010, 173.

⁵⁵ Sana 2010, 158, pl. 31/2.

⁵⁶ Sana 2006, 61, pl. 4/3; Sana 2010, 158, pl. 205/5.

⁵⁷ Sana 2006, 61.

extremitățile ușor lățite și b) cu corpul prelung, cilindric și extremitățile în forma trunchiului de con⁵⁸. Remarcăm însă faptul că nu toate aceste obiecte din lut din prima categorie au trăsături identice, unele având capetele arcuite convexe.

O jumătate dintr-un exemplar similar provine și din așezarea de tip Gáva de la Mediaș-Gura Câmpului. Mihai Blăjan descrie piesa ca fiind un mosor cu extremitatea bifurcată⁵⁹ (Fig. 2/8), utilitate preluată și de Claudia Pankau, care o numește în germană „Spule”⁶⁰. Nu este exclus ca astfel de piese să fi apărut și în săpăturile din anul 1958 în așezarea fortificată de la Mediaș-Cetate, din acest loc fiind doar amintite (nu și ilustrate) de Eugenia Zaharia „deux petits cylindres aux têtes sélargies, en forme de bobines”⁶¹, care pot să fie la fel de bine și simple mosoare ceramice.

O statueta întreagă și alte trei fragmente, foarte probabil din piese similare, au apărut și în cercetările din așezarea de tip Gáva de la Prűgy, în Ungaria (Fig. 2/6-7), însă și acestea sunt definite de autorul publicării lor drept mosoare⁶².

Trebuie spus că piese similare, dar și contemporane au fost descoperite și în aria Gornea-Kalakača, în situl eponim de la Kalakača, unde trei astfel de exemplare, mai mult sau mai puțin fragmentare (Fig. 2/2-4), au fost depuse într-o groapă, Predrag Medović considerându-le amulete⁶³.

Identitatea piesei prezentate de noi de la Teleac cu singurele piese de plastică antropomorfă din aria descoperirilor de tip Basarabi este și ea evidentă. Dar, și aici interpretările sunt lipsite de o anumită siguranță. Florin Gogăltan și Adrian Ursuțiu, referindu-se la exemplarul de la Iernut, îl calificau drept „idol”⁶⁴. Ulterior, Adrian Ursuțiu sublinia dubla interpretare ce poate fi oferită unor astfel de piese, văzute atât ca statuete antropomorfe, cât și ca obiecte casnice (mosoare). Însă, același autor evidențiază și argumentele în plus ce pot fi aduse în favoarea unei interpretări ca piese având destinație cultică, oferind chiar exemplul descoperirii noastre de la Teleac. Mai mult, autorul chiar sesiza în cazul statuetei de la Bernadea unele ușoare detalii anatomice⁶⁵. În favoarea unei interpretări opuse se situează Valeriu Sîrbu, care considera că piesele de la Iernut și Bernadea, găsite în aria Basarabi din Transilvania, este puțin probabil „să reprezinte tot figurine antropomorfe, mai corectă fiind opinia celor care le consideră mosoarele”⁶⁶. Totuși, trebuie să facem observația că mosoarele, ca piese de uz casnic, au o morfologie diferită, așa cum o indică piesele de la Teleac, de pildă⁶⁷, ca și altele din aceeași arie culturală, precum cele de la Mahala⁶⁸. În toate cazurile acestea au capetele îngroșate și drepte, nu bifurcate.

Cât privește originea acestui tip de plastică, ea poate fi mai greu explicată. Există în aria mai multor culturi ale epocii bronzului, anterioare celei Gáva, statuete schematizate care au modelat corpul uman dintr-o bucată de lut alungită, oval sau plată în secțiune, cu mâinile și picioarele reprezentate prin câte două proeminențe conice. Singura diferență față de plastica din tipul discutat de noi este redarea capului printr-o altă proeminență conică. Este cazul statuetelor de la Cărlomănești, din aria culturii Monteoru⁶⁹ și de la București-Tei⁷⁰ (Fig. 3/2) și Novaci⁷¹ (Fig. 3/4-5), din aria culturii Tei. În cadrul acestei ultime culturi, la Băneasa a fost găsită o statueta plată cu picioarele și mâinile abia schițate și fără cap⁷² (Fig. 3/1). Exemplare din aceeași categorie provin și din aria culturii Wietenberg, de la Derșida⁷³ (Fig.

⁵⁸ Sana 2010, 161.

⁵⁹ Blăjan et al. 1979, 39.

⁶⁰ Pankau 2004, 153, pl. 42/1.

⁶¹ Zaharia 1965, 94.

⁶² Kemenczei 1984, 72, 161-162, pl. CL/11; CLI/19; CLVII/23-24.

⁶³ Medović 1988, 126, fig. 112/1-3 = pl. XXI/4.

⁶⁴ Gogăltan, Ursuțiu 1994, 82.

⁶⁵ Ursuțiu 2002, 73.

⁶⁶ Sîrbu 1999, 48.

⁶⁷ Ciugudean 1979, 79, fig. 13/3, 7; Vasiliev et al. 1991, 61, fig. 25/1-4.

⁶⁸ Smirnova 1974, fig. 6/2-3.

⁶⁹ Oancea 1976, 199, fig. 4/2; Dietrich 2011, 91, 100, pl. III/8.

⁷⁰ Leahu 1966, 126, fig. 41/2; Dietrich 2011, 90, 98, pl. I/19.

⁷¹ Leahu 1966, 128; Dietrich 2011, 90, 98, pl. I/7-11.

⁷² Leahu 1966, 126, fig. 41/1; Dietrich 2011, 90, 98, pl. I/22.

⁷³ Chidioșan 1980, 51; Boroffka 1994, pl. 67/4.

3/3) și Sighișoara⁷⁴ (Fig. 3/6). Aceste statuete, împreună cu altele și cu două exemplare recent publicate de la Rotbav au fost incluse de David Dietrich într-un tip numit „tipul Rotbav”⁷⁵. Mult mai apropiată atât în timp, cât și morfologic de exemplarele noastre este, în schimb, o statueta descoperită în așezarea culturii Noua de la Căndești⁷⁶.

Apropierile cele mai evidente pot fi stabilite cu exemplare din plastica antropomorfă a culturii Babadag, în cadrul căreia statuetele sunt cu mult diferite de cele specifice comunităților Gáva. Modelarea lor este mai rudimentară și încearcă să sugereze detaliile anatomice principale: cap, mâini, picioare. Modalitatea de exprimare este apropiată statuetei noastre de la Teleac, singurul element suplimentar fiind capul, reprezentat shematizat. Astfel de descoperiri se cunosc înseodobi din situl de la Babadag („trusele magice” 1 și 2)⁷⁷ (Fig. 4/1, 4, 6; 5/1-7), dar și de la Kralevo⁷⁸ (Fig. 4/1), Čatalka⁷⁹ (Fig. 4/6), Pšenicevo⁸⁰ (Fig. 4/4) și din marele „depozit” de statuete de la Konyovo⁸¹ (Fig. 4/2-3). Alte statuete apropiate stilistic se cunosc din situri aflate în Europa Centrală sau Nordică, de la Niederkaina și Luga (Fig. 4/5), însă folosite ca zornăitoare⁸².

Dacă admitem că reprezentările plastice de acest tip pot fi considerate, într-adevăr, drept piese de plastică antropomorfă, atunci acestea constituie probabil prototipurile pentru unele statuete antropomorfe întâlnite în a doua epocă a fierului în lumea geto-dacă. Comparate cu acestea, exemplarele prezentate de noi ar avea indicat corpul, fără cap, bifurcările extremelor sugerând picioarele și brațele. Aceste detalii anatomice apar în plastica antropomorfă geto-dacă în cadrul trusei magice din mormântul tumular de la Independența⁸³ și în inventarul funerar de la Sevtopolis⁸⁴.

V. Considerații finale

Contextul din care provine statueta cu capetele bifurcate de la Teleac trebuie să fi fost unul de cult, într-un areal din interiorul așezării unde au fost descoperite și alte complexe cu caracter ritualic⁸⁵. Prin urmare, atât această piesă, cât și altele similare ei, credem că fac parte din categoria restrânsă a plasticii antropomorfe, cunoscută în primele secolele ale mileniului I B.C. Rolul jucat de aceste statuete întâlnite în ariile descoperirilor de tip Gáva, Gornea-Kalakača și Basarabi se leagă, fără îndoială, de anumite credințe și practici magico-religioase. După cei mai mulți specialiști, ele reprezintă personaje feminine⁸⁶. Este greu de spus, dat fiind și numărul lor redus, cărui cult îi erau asociate, dar cel mai probabil sunt legate de un cult al fertilității și fecundității menit să asigure prosperitatea comunității⁸⁷. Categoria tocmai prezentată de noi, fără a avea detaliile anatomice bine schițate, nu o putem alătura unui gen sau altuia. Noul tip de plastică se caracterizează printr-o schematizare accentuată, dar fără a face abstracție complet de detaliile anatomice, cum ar fi brațele sau picioarele. Originea acestui tip de plastică este în aria mai multor culturi ale epocii bronzului care au Munții Carpații ca ax central. Evoluția cronologică a unor astfel de statuete pare destul de bine precizată. În mediul Gávatransilvănean acestea provin din contexte datate în Ha B, iar în contextele Basarabi aparțin etapei Ha C.

Schimbarea stilurilor de ornamentare a ceramicii în Transilvania, odată cu apariția descoperirilor de tip Gornea-Kalakača și Basarabi pe valea Mureșului, ridică numeroase probleme, ea marcând încetarea sau diluarea considerabilă a locuirii în marile așezări fortificate, îngroparea ultimelor serii de depozite de bronzuri, precum și pătrunderea metalurgiei

⁷⁴ Horedt, Seraphin 1971, fig. 58/23.

⁷⁵ Dietrich 2011, 89, fig. 1/1-2.

⁷⁶ Florescu, Florescu 1990, 71, fig. 36/2.

⁷⁷ Jugănar 2003, 75-79, fig. 1/5; 5/1-7; vezi și Sîrbu 2012, 96, fig. 8/10.

⁷⁸ Sîrbu 1999, fig. 10/1-4; 11/3-4.

⁷⁹ Sîrbu 1999, fig. 12/5, 9-10.

⁸⁰ Sîrbu 1999, fig. 12/7.

⁸¹ Sîrbu 1999, 49, fig. 13/1-11.

⁸² Sîrbu 1999, fig. 14/2, 6.

⁸³ Sîrbu 1993, 66-67, fig. 47/1-3.

⁸⁴ Sîrbu 1993, 66-67, fig. 52/1, 3.

⁸⁵ Se detașează în acest areal, în primul rând, o construcție de trei ori mai mare decât alte locuințe, cu o vatră de foc (posibil altar) (Vasiliev et al. 1991, 153-154).

⁸⁶ Vasiliev et al. 1991, 69, 150; László 1995, 92; László 2001, 307.

⁸⁷ Vasiliev et al. 1991, 150; László 1995, 92; László 2001, 307.

fierului. Pe plan spiritual, asistăm la perpetuarea unor credințe ale epocii bronzului în prima epocă a fierului, circumscrise în jurul unui cult solar, creionat cel mai sugestiv prin modelele de care solare miniaturale din bronz sau fier, cu reprezentări de păsări acvatice, descoperite pe teritoriul României la Vaidei și Bujoru⁸⁸. Privitor la plastica antropomorfă, nu putem să nu observăm dispariția completă a statuetelor antropomorfe en violon sau înrudite acestora, cele care au definit practic marea arie a complexului cultural Gáva-Holihady–Mediaș ori a grupelor înrudite, precum Cozia-Saharna. Singurul tip de plastică antropomorfă care supraviețuiește acestor schimbări este cel discutat de noi. Prezența acestuia în siturile de tip Basarabi doar din Transilvania nu trebuie trecută cu vederea. Cu două decenii în urmă, Valeriu Sîrbu aprecia că „în aria culturii Basarabi, indiferent de zonă, nu s-a găsit încă nicio figurină antropomorfă”⁸⁹. Rămâne însă valabilă observația că lipsește plastica antropomorfă post-Basarabi (grupul Ferigile-Bârsești)⁹⁰, acutizând un fenomen deja început cu apariția așa-numitului fenomen Basarabi. Trecerea la perioada târzie a primei epoci a fierului a coincis și cu o modificare substanțială atât a populațiilor care au ocupat spațiul intracarpatic, cât și cu o schimbare radicală a credințelor și practicilor magico-religioase. În altă ordine de idei, exemplele prezentate de noi exprimă ultimul tip de plastică antropomorfă a populațiilor carpatice înainte de pătrunderea artei stepelor, în cadrul căreia, cel puțin în spațiul transilvănean, plastica antropomorfă din lut lipsește cu desăvârșire.

Repertoriul statuetelor cu capetele bifurcate

I. Arealul de tip Gáva

1. Mediaș-Gura Câmpului (jud. Sibiu) – 1 exemplar. Bibl.: Blăjan et al. 1979, p. 39; Pankau 2004, p. 153, pl. 42/1.
2. Prügy (jud. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ungaria) – 4 exemplare (?). Bibl.: Kemenczei 1984, p. 72, 161-162, pl. CL/11; CLI/19; CLVII/23-24.
3. Șimleu Silvaniei-Cetate (jud. Sălaj) – 1 exemplar. Bibl.: Sana 2010, p. 158, pl. 31/2.
4. Șimleu Silvaniei-Observator (jud. Sălaj) – peste 25 exemplare. Bibl.: Sana 2006, p. 61, pl. 4/1-3; Sana 2010, p. 158-162, pl. 50/1; 60/2; 118/5; 143/6-13; 168/1; 199/3, 6; 201/10, 12-13; 202/4; 203/6; 205/5; 216/5; 231/1-7; Sana, Bejinariu 2010, p. 173.
5. Șimleu Silvaniei-Ștrandul Termal (jud. Sălaj) – 1 exemplar. Bibl.: Sana 2006, p. 61, pl. 4/3; Sana 2010, p. 158, pl. 205/5.
6. Teleac (jud. Alba) – 5 exemplare. Bibl.: Vasiliev et al. 1991, p. 60-70, Fig. 28/12-14, 17; Boroffka 1994; László 1995, p. 87, 89, 91-93, fig. 2/1-2; Fig. 3/1-3.
7. Zalău-Dealul Lupului/Michelin (jud. Sălaj) – 6 exemplare. Bibl.: Sana 2006, p. 61.

II. Arealul de tip Gornea-Kalakača

1. Kalakača (prov. Voievodina, Serbia) – 3 exemplare. Bibl.: Medović 1988, p. 126, fig. 112/1-3 = pl. XXI/4.

III. Arealul de tip Basarabi

1. Bernadea-Dâmbău (jud. Mureș) – 1 exemplar. Bibl.: Sîrbu 1999, p. 48; Ursuțiu 2002, p. 73, pl. CXXXII/1.
2. Iernut-Râțul Morii (jud. Mureș) – 1 exemplar. Bibl.: Gogâltan, Ursuțiu 1994, p. 82, Fig. 4/8; Ciugudean 1997, fig. 10/8; Ursuțiu 2002, p. 73, Pl. CLXI/1.

BIBLIOGRAFIE

Bălos, Ardeu 2002a	Angelica Bălos, Adriana Ardeu, <i>Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului</i> , în CCA. Campania 2001, Suceava, 2002, p. 249-250
Bălos, Ardeu 2002b	Angelica Bălos, Adriana Ardeu, <i>Cercetări arheologice la Măgura Uroiului (jud. Hunedoara)</i> , în <i>Cumidava</i> , XXV, 2002, p. 67-81

⁸⁸ Vasiliev et al. 1991, 152-153.

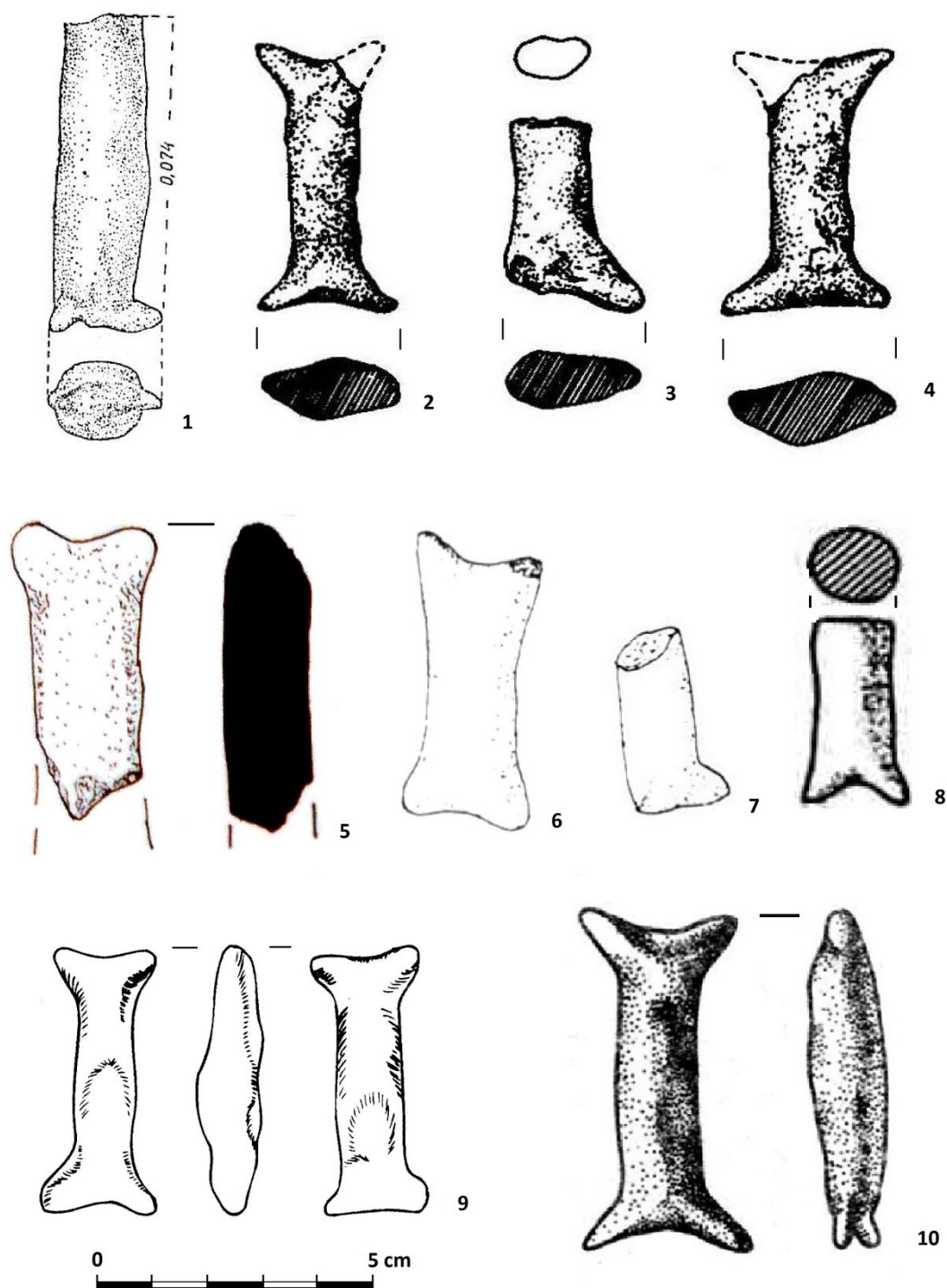
⁸⁹ Sîrbu 1999, 48.

⁹⁰ Sîrbu 1999, 48, 53.

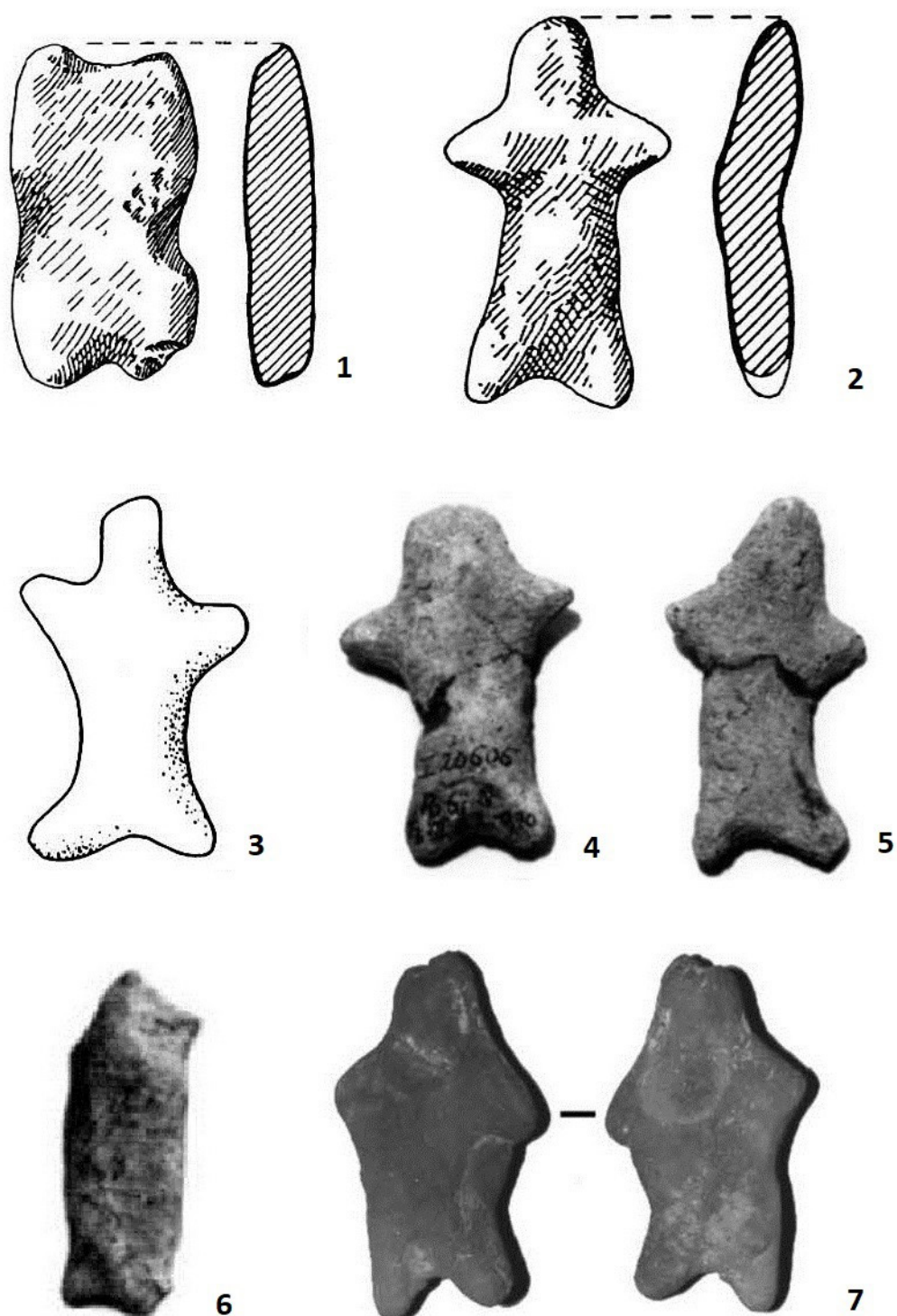
- Băț 2017 Mihai Băț, *Așezarea din prima epocă a fierului de la Tahnăuți, raionul Rezina*, în *Tyragetia*, s.n., XI (XXVI), 2017, p. 137-163
- Berecki 2013 Sándor Berecki, *An Early Iron Age Anthropomorphic Clay Figurine from Târgu Mureș*, în *Satu Mare. Studii și Comunicări, seria Arheologie, XXIX/1/ Peregrinări Arheologice între estul și vestul Europei. Studii în Onoarea lui Tiberius Bader la aniversarea de 75 de ani*, Satu Mare, 2013, p. 313-319
- Blăjan et al. 1979 Mihai Blăjan, Eugen Stoicovici, Paul Georoceanu, *Contribuții la cunoașterea vieții economice a populației hallstattiene din zona Mediaș (jud. Sibiu)*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 35-44
- Boroffka 1994 Nikolaus Boroffka, *Einneueshallstattzeitliches Idol aus Teleac*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 75-78.
- Chidioșan 1980 Nicolae Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980
- Ciugudean 1979 Horia Ciugudean, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (II)*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 65-86
- Ciugudean 1997 Horia Ciugudean, *Prima vârstă a fierului, în Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, BMA, VII, Alba Iulia, 1997, p. 135-202
- Dietrich 2011 Oliver Dietrich, *Kinderspielzeug oder Kultobjekte? Überlegungen zu anthropomorphen Figurinen der Wietenberg- und Tei-Kultur*, în Sándor Berecki, Rita E. Németh, Botond Rezi (ed.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8–10 October 2010*, Târgu Mureș, 2011, p. 87–106
- Dumitrașcu 1974 Sever Dumitrașcu, *Figurine „preistorice” descoperite în Transilvania*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 129-136
- Florescu, Florescu 1990 Marilena Florescu, Adrian Florescu, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, p. 49-102
- Gogâltan, Ursuțiu 1994 Florin Gogâltan, Adrian Ursuțiu, *The Settlement of Basarabi Type from Iernut, hamlet Sfântu Gheorghe*, în *The Early Hallstatt Period (1200-700 B. C.) in south-Eastern Europe*, BMA, I, Alba Iulia, 1994, p. 81-96
- Horedt, Seraphin 1971 Kurt Horedt, Karl Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässa*, Bonn, 1971
- Ignat 2007-2008 Mircea Ignat, *La plastique zoomorphe et anthropomorphe de l'habitat hallstattien ancien de Siret (départ. de Suceava)*, în *SAA*, 13-14, 2007-2008, p. 81-112
- Jugănar 2003 Gabriel Jugănar, *Coroplastica în cultura Babadag*, în *Peuce*, s. n., I (XIV), 2003, p. 75-90
- Kacsó 2004 Carol Kacsó, *Mărturii arheologice*, Baia Mare, 2004
- Kașuba 2003 Maia Kașuba, *Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată și imprimată (secolele X-VIII î.e.n. în interfluviul Nistru-Siret)*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 2003, p. 183-210

- Kemenczei 1984 Tibor Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984
- Király et al. 2014 Ágnes Király, Judit Koós, János Gábor Tarbay, *Representations of Jewellery and Clothing on Late Bronze Age Anthropomorphic Clay Figurines from North-Eastern Hungary*, în *Apulum*, series Archaeologica et Anthropologica, LI / Nikolaus Boroffka, Gabriel Tiberiu Rustoiu, Radu Ota (ed.), *CARPATHIAN HEARTLANDS. Studies on the Prehistory and History of Transsylvania in European contexts, dedicated to Horia Ciugudean on his 60th birthday*, 2014, p. 307-340
- Koós 2002 Judit Koós, *Késő bronzkori idoltöredék Oszláról (Északkelet-Magyarország)*, în *Ősrégészeti levelek*, 4, 2002, p. 79-81
- Koós 2011 Judit Koós, *Újabb adatok bronzkori agyagplasztikánkhöz*, în *HOMÉ*, L, 2011, p. 153-165
- Lascu 2006 Ilie Lascu, *Statuete antropomorfe descoperite la Alba Iulia-„Dealul Furcilor-Monolit”*, în *Apulum*, XLIII/1, 2006, p. 135-140
- László 1995 Attila László, *Statuetele antropomorfe ale culturii Gáva-Holihrad*, în *MemAntiq*, XX, 1995, p. 85-97
- László et al. 2003 Attila László, Ion Mareş, Bogdan Niculică, Mircea Ignat, *Siret, jud. Suceava. Punct: Dealul Ruina*, în *CCA. Campania 2002*, Covasna, 2003, p. 230-231
- László 2001 Attila László, *Prima epocă a fierului. Perioada timpurie*, în *Istoria Românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001
- Leahu 1966 Valeriu Leahu, *Cultura Tei*, Bucureşti, 1966
- Maleev 1992 Yuri Maleev, *Kultova halstatska plastika otleso-stepnogo Podnestrovia*, în *Arheologija*, 2, 1992, p. 13-24
- Melnikovskaya 1954 O. H. Melnikovskaya, *Arkheologicheskiye razvedki na poselenii u s. Tsakhnautsy*, în *Kratkiye Soobshcheniya*, 56, 1954, p. 69-75
- Marc, Bărbat 2013 Antoniu Marc, Alexandru Bărbat, *An Anthropomorphic Clay Figurine Discovered at Şoimuş-“Teleghi”, Hunedoara County*, în Iosif V. Ferencz, Nicolae C. Rîşcuţa, Oana Tutilă Bărbat (ed.), *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the Symposion: Costume as an Identity Expression*, Cluj-Napoca, 2013, p. 43-47
- Mareş et al. 2007-2008 Ion Mareş, Attila László, Bogdan Niculică, Mircea Ignat, *La plastique zoomorphe et anthropomorhe de Siret*, în *SAA*, XIII-XIV, 2007-2008, p. 81-111
- Mareş et al. 2008 Ion Mareş, Attila László, Bogdan Niculică, Mircea Ignat, *Plastica zoomorfă şi antropomorfă din aşezarea fortificată din prima epocă a fierului, cultura Gáva-Holihrad, grupul Grăniceşti, de la Siret-Dealul Ruina, judeţul Suceava*, în *Acta Musei Tutovens*, III, 2008, p. 120-140
- Marinescu 2012 George G. Marinescu, *Piese din lut ars cu semnificaţie cultică descoperite în aşezări de tip Gáva-Holihrad în nord-estul Transilvaniei*, în *Revista Bistriţei*, XXVI, 2012, p. 19-36
- Medović 1988 Predrag Medović, *Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad, 1988.
- Németi 2000 - János Németi, *Căuaş-i (Érkávás, Szatmármegye, România) idoltöredék*, în *Ősrégészeti levelek*, 2, 2000, p. 58-60

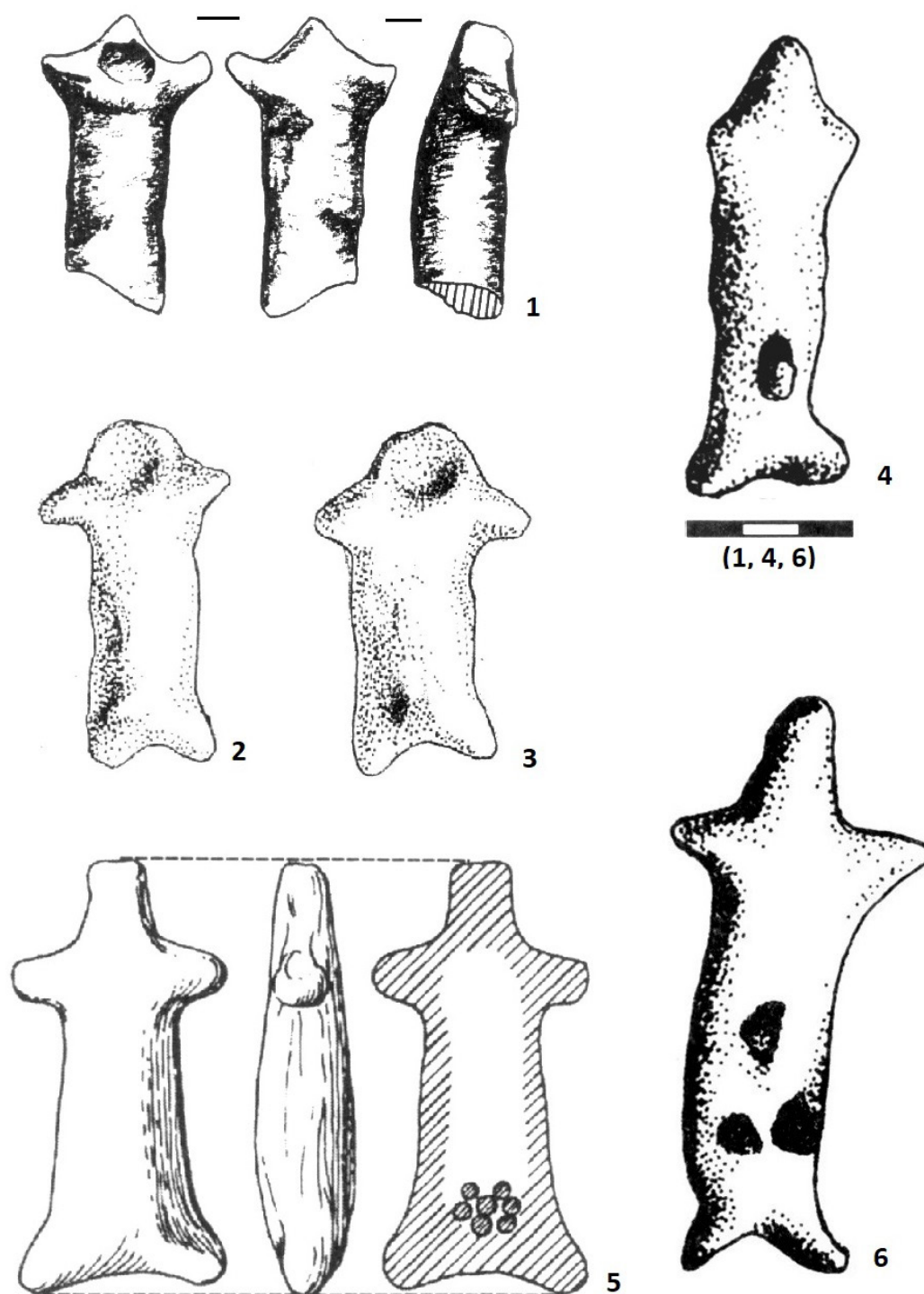
- Oancea 1976 Alexandru Oancea, *Unele observații cu privire la fazele finale ale culturii Monteoru în lumina cercetărilor de la Cârломănești, județul Buzău*, în *Cercetări arheologice*, II, 1976, p. 191-237
- Pankau 2004 Claudia Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Medias/Siebenbürgen*, UPA, 109, Bonn, 2004
- Pop et al. 2001 Horea Pop, Ioan Bejinariu, Dan Băcuet Crișan, Sanda Băcuet Crișan, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj. Punct: Observator*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 244-246
- Pop et al. 2002 Horea Pop, Ioan Bejinariu, Dan Băcuet Crișan, Sanda Băcuet Crișan, *Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj. Punct: Observator*, în *CCA. Campania 2001*, Buziaș, 2002, p. 305-306
- Sana 2006 Dan V. Sana, *Descoperiri ale primei epoci a fierului*, în *Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică. I. Istoricul cercetărilor*, Cluj-Napoca, 2006, p. 45-66
- Sana 2010 Dan V. Sana, *Prima epocă a fierului în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate. Descoperirile de tip Gáva*, teză de doctorat, Alba Iulia, 2010
- Sana, Bejinariu 2010 Dan V. Sana, Ioan Bejinariu, *Plastica zoomorfă și antropomorfă din așezarea aparținând primei epoci a fierului de la Șimleu Silvaniei-Observator*, în *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010, p. 171-178
- Sana, Bejinariu 2011 Dan V. Sana, Ioan Bejinariu, *Elements of Symbolic Plastic Art belonging to the Iron Age from Șimleu Silvaniei – Observator*, în *Crisia*, XLI, 2011, p. 69-80
- Sîrbu 1987 Valeriu Sîrbu, *Figurinele antropomorfe și zoomorfe traco-geto-dacice din prima și a doua epocă a fierului*, în *Istros*, 5, 1987, p. 91-157
- Sîrbu 1993 Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila, 1993
- Sîrbu 1999 Valeriu Sîrbu, *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, în *Istros*, 9, 1999, p. 47-89
- Sîrbu 2012 Mariana Sîrbu, *Piese din lut descoperite în așezările de tip Noua-Sabatinovka din spațiul carpato-nistean*, în *Tyragetia*, s.n., VI/1, 2012, p. 91-109
- Smirnova 1974 Galina I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holihady – o comunitate cultural-istorică*, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 359-380
- Ursuțiu 2002 Adrian Ursuțiu, *Etapă mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj-Napoca, 2002
- Vasiliev 1985-1986 Valentin Vasiliev, *Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în așezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 79-90
- Vasiliev et al. 1991 Valentin Vasiliev, Ioan Al. Aldea, Horia Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991
- Zaharia 1965 Eugenia Zaharia, *Fouilles et trouvailles de Mediaș-1958*, în *Dacia*, n.s., IX, 1965, p. 83-104

Pl. 2. Plastică antropomorfă de tip Noua (1), Gornea-Kalakača (2-4), Gáva (5-8) și Basarabi (9-10) de la Cândești (1), Kalakača (2-4), Șimleu Silvaniei-Ștrandul Termal (5), Prügy (6-7), Mediaș-Gura Câmpului (8), Bernadea (9) și Iernut (10) (după Florescu, Florescu – 1; Medović 1988 – 2-4; Sana 2006 – 5; Kemenczei 1984 – 6-7; Blăjan et al. 1979 – 8; Ursuțiu 2002 – 9; Gogâltan, Ursuțiu 1994 – 10)

Pl. 3. Plastică antropomorfă aparținând epocii bronzului: cultura Tei (1-2, 4-5), Wietenberg (3, 6-7), de la Băneasa (1), București-Tei (2), Derșida (3), Novaci (4-5), Sighișoara (6) și Rotbav (7) (după Boroffka 1994 – 3; Horedt, Seraphin 1971 – 6; Dietrich 2011 – 1-2, 4-5, 7)

Pl. 4. Plastică antropomorfă de tip Babadag (1, 4, 6) de la Kralevo (1), Konyovo (2-3), Pšenicevo (4), Luga (5) și Čatalka (6) (după Sîrbu 1999)

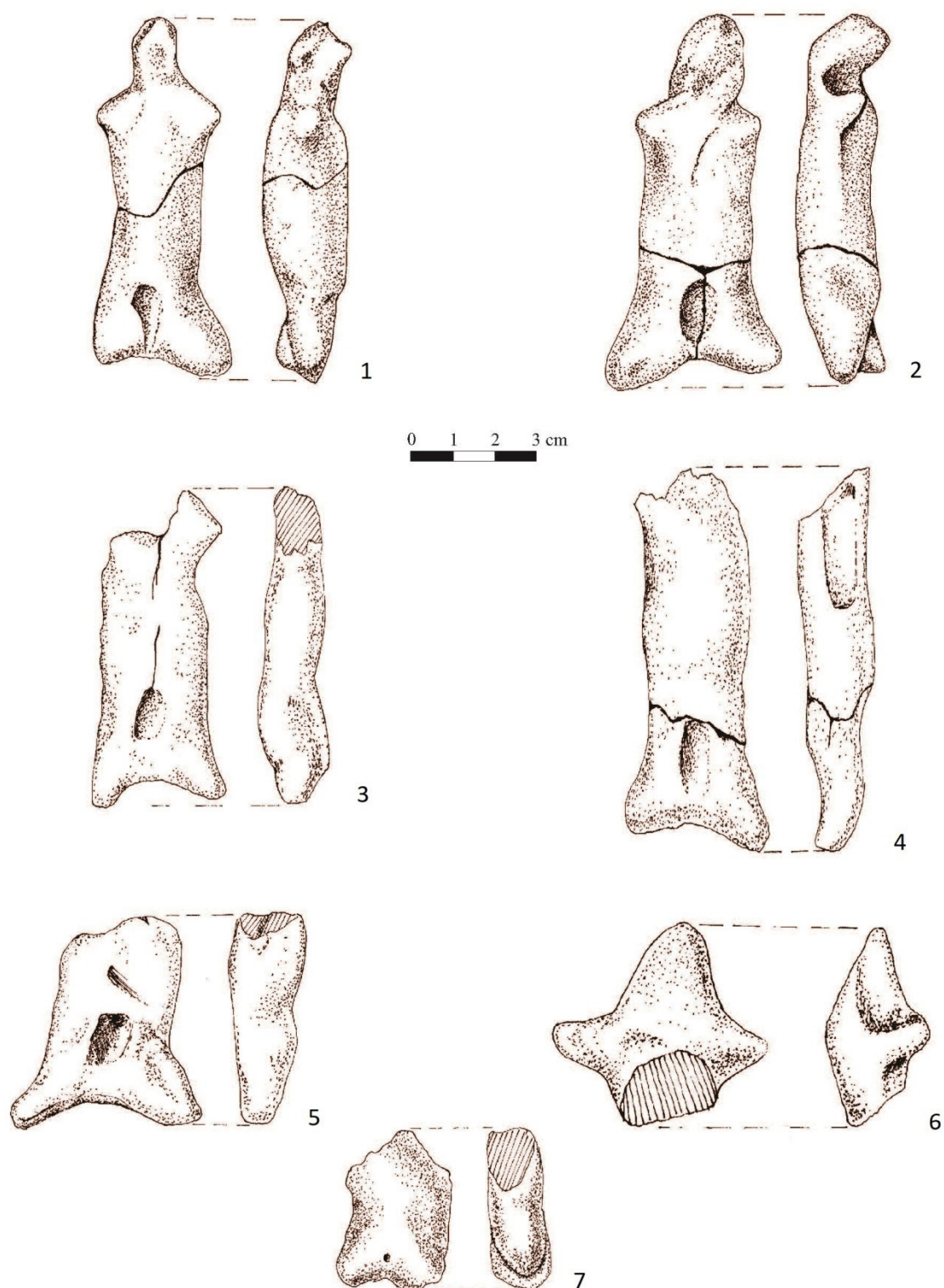

Fig. 5. Plastică antropomorfă din „trusa nr. 2” din situl eponim de la Babadag (după Jugănaru 2003)

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN ANUL 2016 DE PE DEALUL PROMONTOR DE LA ORADEA

Ioan Crișan*, Sorin Bulzan**

THE PREVENTIVE ARCHEOLOGICAL RESEARCH ON THE PROMONTOR HILL IN ORADEA IN 2016 Abstract

In the month of May 2016, at number 11 Cantonului Street, they have initiated the procedures for the approval of the construction of a block of flats. The point in which they were to carry out the works was located on the right bank of the Crișul Repede River at a distance of 100 m towards the north, at 165 m altitude. As the perimeter checked by the work was to be located near the site of the premonstratense monastery sacred to the proto-martyr St. Stefan, founded by King Stefan II (1116-1131), the excavation works for the foundation of the construction have been under surveillance, and then under preventive archeological diggings.

They discovered and investigated nine graves dated in the 12th -16th centuries, covering the period of existence of a monastic complex in the area. The distribution of the graves shows that they were located on the western side of the cemetery, and that the building of the church was to the east of the parcel been concerned by the constructors.

Keywords: hill, premonstratense monastery, preventive archeological diggings, graves, monastic complex, cemetery, church.

Cercetările arheologice întreprinse pe teritoriul municipiului Oradea au delimitat două mari zone din punctul de vedere al locuirii și al utilizării spațiului, la care se adaugă o a treia, locuită secvențial în anumite epoci istorice. Aceasta din urmă este caracterizată prin relieful mai accidentat al Dealurilor Oradei, brăzdate de văi formate de mici cursuri de apă și de o locuire căreia i se oferea posibilitatea de a folosi relieful în scopuri defensive. Din acest motiv, zona a fost locuită numai în epoca dacică (La Tene), perioadă când a fost amenajată o așezare fortificată, și în evul mediu prin amplasarea unor mănăstiri¹. Zona este acum una rezidențială, cu locuire răsfirată, într-un mediu cu microclimat puțin diferit față de zonele cu densitate urbană.

Pe teritoriul Oradei au funcționat în evul mediu nouă mănăstiri aparținând diferitelor ordine călugărești². Informația cuprinsă în Cronica pictată de la Viena este unica sursă în care este menționată o mănăstire înființată de regele Ladislau I în incinta cetății Oradea, motiv pentru care existența acestui claustru pare nesigură și, ca urmare, nu este inclus în Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș³. În această situație, prima instituție monahală de la Oradea ar fi mănăstirea de pe dealul Promontor⁴.

Conventul mănăstirii de pe dealul Promontor, închinată Sfântului Ștefan Protomartirul, a fost întemeiat de către regele Ștefan al II-lea (1116 - 1131) în jurul anului 1130. Inițial a aparținut, probabil, călugărilor augustinieni, pentru ca apoi să treacă la ordinul premonstratens⁵. Ordinul Premonstratens (în latină *Candidus et Canonicus Ordo Praemonstratensis*) a fost întemeiat în anul 1120 de Norbert de Xanten, împreună cu alți 13 însoțitori la Prémontré, în pădurea Saint Gobainde lângă Laon (Franța). Astfel, comunitatea și-a luat numele de premonstratensi sau

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, crisanioancris@gmail.com.

** Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, sorinbulzan@gmail.com.

¹ Studiul arheologic de fundamentare P.U.G. al Municipiului Oradea.

² A. A. Rusu, N. Sabău, I. Burnichioiu, I. V. Leb, M. Makó Lupescu, *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, coordonator A. A. Rusu, Cluj-Napoca, 2000, p.188-192.

³ *Ibidem*, p.188-189.

⁴ *Ibidem*; *Istoria orașului Oradea*, ediția a II-a revăzută și adăugită, coordonatori: L. Borcea și Gh. Gorun, Oradea, 2007, p. 93-94.

⁵ L. Koszta, *Întemeierea episcopiei catolice de Bihor*, în *Oradea și Bihorul în evul mediu timpuriu. Studii despre istoria Țării Bihorului 1* (în continuare *Oradea și Bihorul în evul mediu timpuriu*), coordonatorul ediției A. Zsoldos, Oradea, 2017, p. 91.

de norbertini. Premonstratensii erau canonici care urmau regulile Sfântului Augustin, îmbinând latura contemplativă cu misiunea apostolică.

Mănăstirea premonstratensă de pe promontoriul Oradei a fost cea dintâi mănăstire de acest tip ridicată în regatul Ungariei, de la care s-au întemeiat apoi toate celelalte. Regele întemeietor a fost înmormântat, probabil, acolo. Prima menționare sigură datează din anul 1216, dar cu doi ani înainte un membru al conventului mănăstirii se afla la Roma. A devenit centrul mănăstirilor premonstratense din regatul Ungariei, la 1235, având deja nouă filii. Deși invazia tătară a afectat-o, și-a revenit foarte repede. Deținerea unei treimi din vama percepută la mărfurile care circulau dinspre ori spre Transilvania sau a minelor din jurul Beiușului i-a asigurat venituri importante. Luând în considerare dările plătite papei, apare ca una din cele mai bogate așezăminte monahale ale vremii. În 1294 este pus sub ascultarea mănăstirii din Zabrdovice (Moravia). La începutul secolului al XV-lea mănăstirile ordinului premonstratens sunt scoase de sub autoritatea episcopală de către papa Alexandru al V-lea, ceea ce a determinat un declin ce nu a mai putut fi oprit. Pe la mijlocul secolului al XV-lea mănăstirea orădeană era deja serios depopulată. Episcopul Ioan Vitez a plănuit să o unifice cu mănăstirea din Sâniob pentru a constitui un capitol care să se îngrijească de mormântul Sfântului Ladislau, aflat în catedrala episcopală din cetate. În 1490 se intenționa aducerea în mănăstirea de pe deal a cisterciencilor, pentru ca în 1494, prin decizia papei și a regelui, să fie dată călugărilor cartuzieni. Episcopul Dominic Kálmáncsehi nu le-a permis însă acestora să rămână în mănăstire. În 1520 o parte din bunurile sale se găseau în posesie privată. Încetarea oricăror activități în mănăstire este plasată în anul 1566⁶.

În perioada premergătoare bătăliei de la Mohács, la Oradea activitatea de adevărire era asigurată, în afară de capitolul catedralei din cetate, și de prepozitura de pe Promontor, Oradea fiind, în afară de Székesfehérvár, sigurul oraș în care funcționau în același timp două locuri de adevărire. În legătură cu înființarea la sfârșitul secolului al XV-lea a locului de adevărire de pe promontoriul Oradei, amintim că în comitatul Bihor a funcționat, între anii 1468 și 1486, cu astfel de atribuții și abația benedictină de la Sâniob. Pentru a împiedica apariția unei instituții concurente, dar și pentru a-i degreva într-o anumită măsură de sarcini pe călugării de la catedrală, episcopul de Oradea, Dominic Kálmáncsehi, a dispus înființarea în imediata vecinătate a cetății a capitolului de pe Promontoriul Oradei. Regulamentul noului capitol, întocmit în jurul anului 1497, a fost reconfirmat de episcopul Sigismund Thurzó în 1506. Pe baza documentelor emise, s-a stabilit că cele două locuri de adevărire nu au funcționat în concurență, o parte a personalului lor fiind comun. Momentul punerii sigiliului pe un document avea loc în catedrală în prezența întregului corp al canonicilor, arhiva capitolului de pe Promontor fiind păstrată tot în catedrală.

Activitatea de loc de adevărire a celor două capitluri orădene a continuat fără întrerupere până la secularizarea instituțiilor eclesiastice, începută în toamna anului 1556, și apoi încă un deceniu, dar în anii de după 1556, majoritatea sarcinilor au fost încredințate spre rezolvare canonicilor de la capitolul de pe dealul Promontor. Faptul că protestanții câștigau tot mai mult teren a influențat și funcționarea celor două locuri de adevărire aflate sub egida bisericii catolice. Catolicii din Oradea și-au pierdut sprijinul când regele Maximilian (din 1563 rege al Ungariei, iar din 1564 și împărat romano-german) l-a încarcerat pe Ștefan Báthory, episod după care a fost spart sarcofagul din marmură al regelui Ladislau cel Sfânt din cetate, iar oasele lui împrăștiate.

În conformitate cu hotărârea Dietei Transilvaniei de la Turda din 1566, cea mai mare parte a membrilor celor două capitluri au plecat din Oradea. După dizolvarea capitlurilor, activitatea locului de adevărire s-a întrerupt doar pentru scurt timp, pentru ca în cursul anului 1567 să fie reluată cu personal laic ce presta toate tipurile de servicii. Locul de adevărire de la Oradea a primit un nou sigiliu, în 1569, pe care se afla blazonul familiei Zapolya, iar inscripția cuprindea, probabil, numele principelui. La fiecare schimbare de principe se grava un nou sigiliu pentru requisitorii din Oradea având circular inscripția "Sigillum Capituli Ecclesiae Varadiensis", imaginea centrală rămânând cea a blazonului principelui⁷.

⁶ A. A. Rusu, N. Sabău, I. Burnichioiu, I. V. Leb, M. Makó Lupescu, *op. cit.*, p.188-189.

⁷ Zs. Bogdándi, *Locurile de adevărire din Oradea în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în "Oradea, poarta Ardealului..." Rolul istoric al Oradei în epoca principatului. Studii despre istoria țării Bihorului 2.*, T.

Al doilea loc tradițional de înmormântare din evul mediu al suveranilor maghiari, după biserica capitlului din Székesfehérvár, era catedrala din Oradea. Primele rămășițe pământești care și-au găsit odihna veșnică în bazilica devenită reședință episcopală au fost cele ale lui Ladislau I cel Sfânt (1097-1095), cel care a dispus, atât mutarea sediului episcopiei de la Biharea, cât și construirea edificiului catedralei. Dintre regii arpadieni, catedrala a adăpostit, pentru scurt timp, mormântul lui Andrei al II-lea (1205-1235). Apoi în catedrala de la Oradea au fost înmormântați Beatrice de Luxemburg, a doua soție a regelui Carol Robert⁸, regina Maria, fiica regelui Ludovic de Anjou (1382-1387) și soțul acesteia, Sigismund de Luxemburg, rege ungar (1387-1437) și împărat romano-german (1433-1437). În afară de aceștia, numeroși membri ai unor familii din înalta nobilime au ales să fie înmormântați aici⁹. Din șirul acestora o amintim pe Elisabeta, fiica din prima căsătorie a domnului Țării Românești Nicolae Alexandru, sora viitorilor domnitori Vladislav-Vlaicu și Radu, devenită soția lui Ladislau al II-lea, duce de Oppeln, palatin al Ungariei și jude al cumanilor¹⁰. Din această înșiruire lipsește Ștefan al II-lea (1116-1131), înmormântat în mănăstirea ctitorită de el pe dealul Promontor.

Ruinele mănăstirii Sfântul Ștefan protomartirul de pe dealul Promontor mai apar pe hărțile din secolul al XVIII-lea, pentru ca, apoi, ele să dispară cu totul în urma demantelării. În anii 70 ai secolului trecut, pe deal, au fost executate lucrări de terasare și de plantare de viță de vie. După 1989, plantația viticolă a fost abandonată, terenul, invadat de bălării și tufăriș, a trecut în posesia foștilor proprietari, iar zona a devenit una rezidențială. Alte lucrări de terasare au fost executate în anul 2004 pe strada Cantonului în vederea amenajării unui drum de acces și aducțiunii de apă potabilă. Cu această ocazie a fost identificat, între străzile Piatra Craiului și Cantonului, amplasamentul fostei mănăstiri.

Mănăstirea premonstratensă închinată Sfântului Ștefan Protomartirul era, prin urmare, un sit reperat aflat sub observație. În anul 2006, când au fost executate săpături în vederea construirii unui imobil, au fost surprinse temelile unor ziduri de incintă și câteva morminte medievale și premoderne¹¹. În urma acestor investigații, situl a fost inclus în Studiul arheologic de fundamentare P.U.G. al Municipiului Oradea ca sit arheologic de interes prioritar, apoi, în Repertoriul Arheologic Național.

În luna mai 2016, pe strada Cantonului, la numărul 11 E, CF numărul 151142, S. C. Belgacon SRL a inițiat lucrarea „Construire locuințe colective, bloc A1”. Punctul în care urmau să se desfășoare lucrările este situat pe malul drept al Crișului Repede la circa 100 m spre nord și la 165 m altitudine. Cum perimetrul vizat de lucrare se afla în apropierea amplasamentului mănăstirii, lucrările de excavație pentru temelia construcției au intrat în regim de supraveghere și, ca urmare, a fost încheiat un contract între S. C. Belgacon SRL ca beneficiar și Muzeul Țării Crișurilor din Oradea în calitate de prestator.

Pe parcursul lucrărilor de excavație, în partea de est a parcelei vizate de constructorii viitorului imobil, au ieșit la lumină fragmente de oseminte omenești. S-a adeverit că osemintele proveneau din morminte, motiv pentru care lucrările de excavație cu mijloace mecanice au fost oprite. Cercetările arheologice au continuat în regim preventiv, săpăturile fiind executate manual sub supravegherea arheologilor I. Crișan și S. Bulzan (responsabil de contract) de la Muzeul Țării Crișurilor. Obiectivele urmărite au fost evaluarea, dispunerea spațială și salvarea vestigiilor arheologice în vederea dezangajării terenului de sarcină arheologică.

În parcela în care urma să fie amplasat imobilul au fost practicate șase secțiuni paralele (S 1, S 3, S 4, S 5, S 7, S 8), numerotate de la vest la est, alte două (S 2 și S 6) fiind deschise la nord de aceasta, toate pe direcția NNE-VSV. Nu se cunoaște care a fost succesiunea stratigrafică dinainte de lucrările de terasare, situația actuală fiind rezultatul acelor lucrări. Până la 0, 20 - 0, 40 m de la suprafața solului se delimitează stratul vegetal, alcătuit din pământ negricios afânat, amestecat cu bucăți și sfărâmături de cărămidă, bucăți și particule de mortar sau piatră (gresie, calcar), urmat de straturi succesive de argilă gălbuie. În secțiunea S

Oborni, coordonatorul ediției, Oradea, 2017, p. 41-57.

⁸ A. Bonfini, *Rerum Hungaricum Decades Quatuor cum Dimidia*, Frankfurt, 1581, p. 318.

⁹ A. Zsoldos, *Stăpânii Barcăului, în Oradea și Bihorul în evul mediu timpuriu...*, p. 141; R. Skorka, *Din Luxemburg la Oradea în Oradea și Bihorul la sfârșitul epocii arpadiene. Studii despre istoria Țării Bihorului 3*, coordonatorul ediției A. Zsoldos, p. 193.

¹⁰ I. Borcea, *Bihorul medieval*, Oradea, 2005, p. 65-66.

¹¹ Informații oferite de A. Lakatos, autorul cercetărilor.

1 au fost surprinse și alunecări ale terenului în epoci anterioare în mormântărilor. În S 2 și în S 6, deasupra stratului vegetal, erau suprapuse depuneri groase de 0,40 - 0,50 m de moloz și umplutură contemporană, rezultate în urma ultimelor lucrări de terasare a drumului de acces, aflat la câțiva metri spre nord. O depunere contemporană cu grosimea de 0,40 - 0,50 m, constând din argilă galbenă, scoasă, probabil, din profunzime la amenajarea aceluiași drum, a fost surprinsă și în partea nordică a secțiunii S 5. În secțiunile S 3, S 4 și S 5, situate în partea de est a suprafeței construite, stratul vegetal acoperă gropile unor morminte de înhumăție care, la rândul lor, taie argila gălbuie, sterilă din punct de vedere arheologic.

Cele nouă mormintele descoperite sunt numerotate în ordinea descoperirii lor.

M. 1. În S 4. Surprins în întregime în cadrul suprafeței cercetate. Adult. Adâncimea: 0,55 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Răvășit, craniul strivit, osemintele rupte. Orientarea: NNW-SSE; brațele întinse pe lângă corp. La adâncimea de 0,50 m s-a conturat forma oval-alungită a gropii. Pământul din umplutura sa era pigmentat cu particule de cărămidă.

M. 2. În S 4. Adult. Surprins în întregime în cadrul suprafeței cercetate. Adâncimea: 0,65 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Se prezenta ca o mică îngrămădire de oase dislocate și răvășite.

M. 3. În S 4. Adult. Adâncimea: 0,35 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Mai mult de jumătate distrus. Craniul strivit, osemintele răvășite și în cea mai mare parte înlăturate, doar câteva, în partea stângă, aflându-se în conexiune anatomică. Orientarea: NNW-SSE; brațul stâng întins pe lângă corp. Situat deasupra mormântului M 9. Pământul dintre oseminte era pigmentat cu particule de cărămidă. În exterior, lângă antebrațul stâng, o bucată de cărămidă.

M. 4. În S 4. Adult. Adâncimea: 0,60 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Scheletul nu mai păstra poziția inițială, fiind ușor deplasat. Craniul strivit, oasele brațului drept și ale picioarelor erau puternic fragmentate. Orientarea: inițial probabil NNW-SSE; brațele întinse pe lângă corp.

M. 5. În S 5. Adult. Adâncimea: 0,35 m. Starea de conservare a oaselor: precară. În cea mai mare parte distrus. S-au păstrat doar craniul strivit și câteva oase ale trunchiului, între care, mai multe vertebre în conexiune anatomică. Orientarea: NV-SE. În partea dreaptă a craniului se afla un inel de păr cu terminație în formă de S, care la extragere s-a dezintegrat. Pământul dintre oseminte era pigmentat cu particule de cărămidă. Stratul subțire de argilă de deasupra mormântului datează probabil de la terasările din 1970.

M. 6. În S 5. Adult. Adâncimea: 0,40 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Distrus aproape în totalitate. S-au păstrat, în stare fragmentară, doar câteva oase ale membrilor inferioare. Pământul dintre oseminte era pigmentat cu particule de cărămidă.

M. 7. În S 5 și de la glezne în jos în peretele de est al secțiunii. Adult. Adâncimea: 0,40 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Craniul a fost distrus de rădăcinile unui copac. Osemintele răvășite, parțial deplasate și fragmentate. NV-SE; brațele probabil întinse pe lângă corp. Pământul dintre oseminte era pigmentat cu particule de cărămidă. Stratul subțire de argilă de deasupra mormântului datează, probabil, de la terasările din 1970.

M. 8. În S 3. Craniul în peretele de vest al secțiunii. Adult. Adâncimea: 0,58 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Craniul strivit. Răvășit în zona trunchiului; osemintele membrilor inferioare fragmentate în mai multe locuri. Orientarea: NV-SE; inițial brațele, probabil, întinse pe lângă corp. La adâncimea de 0,46 m s-a conturat forma dreptunghiulară cu colțuri ușor rotunjite a gropii. Pământul din umplutura sa era pigmentat cu particule de cărămidă. La săparea gropii a fost dislocat un mormânt mai vechi, ale cărui oseminte au fost depuse pe marginea acesteia.

M. 9. În S 5. Adult. Adâncimea: 0,65 m. Starea de conservare a oaselor: precară. Craniul strivit. Răvășit în zona trunchiului de rădăcinile unui pom; osemintele membrilor inferioare dislocate și ușor deplasate. Orientarea: după direcția gropii probabil V-E. La adâncimea de 0,60 m s-a conturat forma oval-alungită a gropii. Situat sub mormântul M.3. Pământul din umplutura gropii era pigmentat cu particule de cărămidă.

O primă constatare este că înmormântările au fost practicate potrivit ritualului creștin. A atras atenția faptul că majoritatea mormintelor au fost puternic afectate de lucrările de amenajare ale plantației viticole, osemintele fiind bulversate, dislocate și fragmentate în segmente scurte. S-a mai observat, totodată, prezența în majoritatea mormintelor a unor resturi de materiale

de construcție de factură medievală, rezultate, probabil, în urma activității de construire a edificiilor mănăstirii.

Datarea mormintelor prezintă serioase dificultăți datorită absenței, cu o singură excepție, a inventarului funerar. Prezența în majoritatea mormintelor a resturilor de materiale de construcție atestă doar că înmormântările au fost practicate după edificarea mănăstirii de zid. Singurul mormânt care conținea un obiect cu posibilități certe de datare este M. 5, în care a fost descoperit, în stare fragmentară și puternic corodat, un inel de păr din bronz cu capătul formă de S, lipsit de decor, având diametrul de circa 1,5 cm (pl. II/1). Este o piesă tipică pentru orizontul funerar Bjelo-Brdo, cu trăsături caracteristice pentru ultima fază a acestei culturi. Deși lipsite de inventar, se impun în mod deosebit atenției alte două morminte. Este vorba de mormântul M. 4, ce nu conține resturi de materiale de construcție, ceea ce cronologic îl plasează înaintea tuturor celorlalte, punând astfel și problema existenței unei faze mai vechi a mănăstirii, anterioară edificiilor de zid. Un alt mormânt cu o situație aparte este M. 8, care a deranjat un mormânt mai vechi, ale cărui oase au fost depuse, după dislocare, în aceeași groapă, pe margini. O practică similară a fost întâlnită în cimitirul satului dispărut Rădvani (comuna Cefa, județul Bihor), în faza a treia de înmormântări, din secolele XVI-XVII¹².

În strat, împreună cu resturile de materiale de construcție, au fost găsite și câteva fragmente ceramice. Acestea sunt câte o margine de oală borcan (pl. II/3) și de căldare de lut (pl. II/2), databile larg în secolele XI-XIII, precum și o buză de așa numit vas gulerat cu profilatură specifică pentru secolele XIII-XIV (pl. II/5). Un fragment de perete de vas cu decor liniar (pl. II/4) provine de la un recipient databil în secolele XV-XVI. Studiul complex la care urmează a fi supus materialul osteologic uman prelevat va completa cu alte elemente, atât caracteristicile indivizilor înmormântați, cât și, parțial desigur, imaginea vieții cotidiene monahale de pe dealul Promontor.

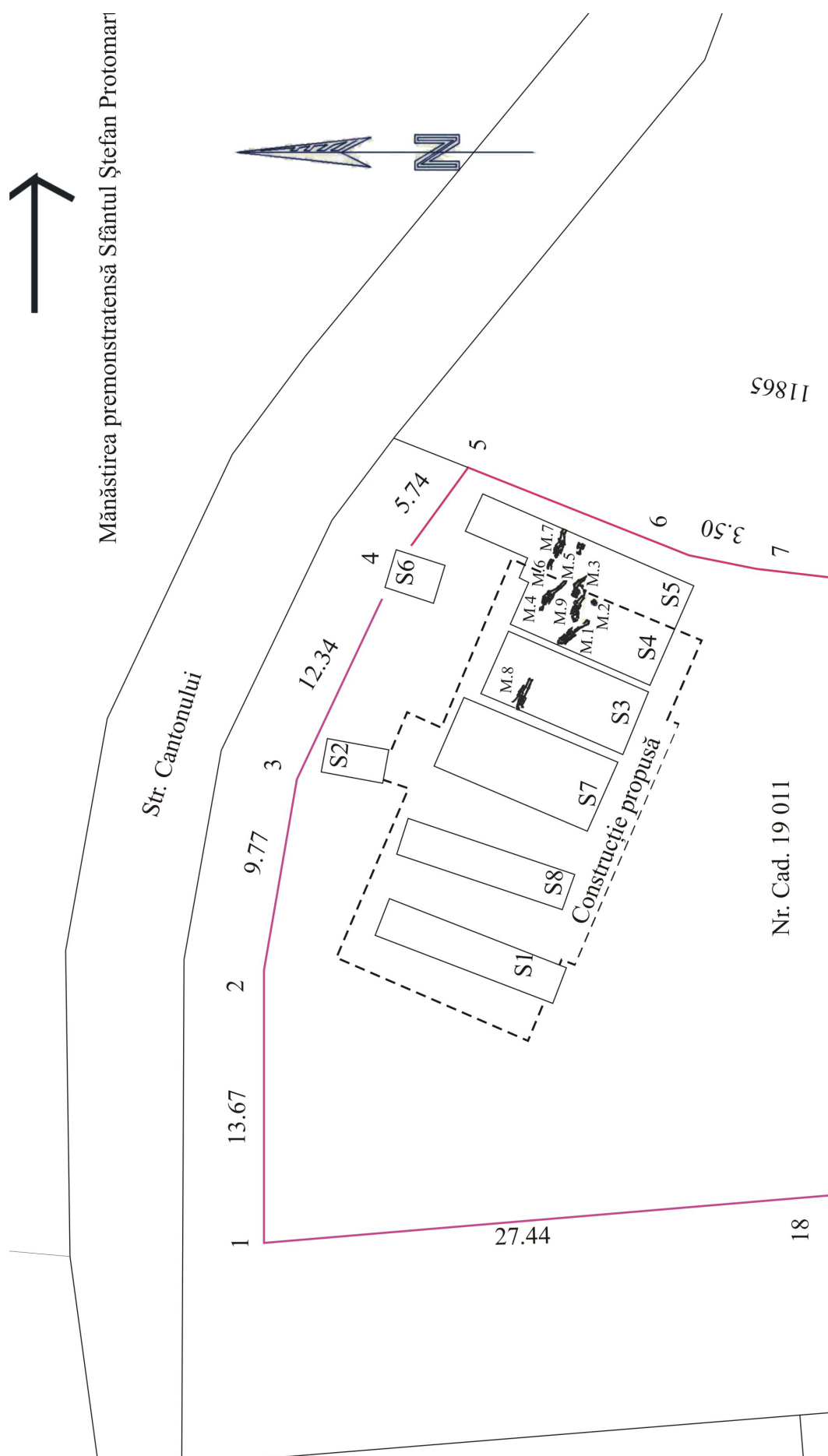
În concluzie, cercetările arheologice efectuate în luna mai 2016 pe strada Cantonului la numărul 11 E au relevat că în parcela pe care urma să se construiască un bloc de locuințe au fost practicate înmormântări. Prezența lor și a resturilor de materiale de construcție confirmă existența în apropiere a vestigiilor unui edificiu monastic în care rolul principal îl avea biserica. Distribuția mormintelor arată că acestea se află la marginea dinspre vest a cimitirului și că edificiul bisericii era situat spre est de parcela vizată. Complexele și materialele descoperite pot fi puse, cu certitudine, în legătură cu mănăstirea Sfântul Ștefan, al cărei amplasament devine astfel mai îndeaproape localizat.

Cu toate că parțial a fost puternic afectat de factorul antropic, se dovedește că situl are potențial arheologic și reprezintă un obiectiv de patrimoniu din zestrea orașului, care reclamă o bună administrare, protecție și conservare. Pentru aceasta sunt recomandate în continuare săpături sistematice și, după caz, conservarea *in situ* a vestigiilor, inclusiv în scopuri turistice.

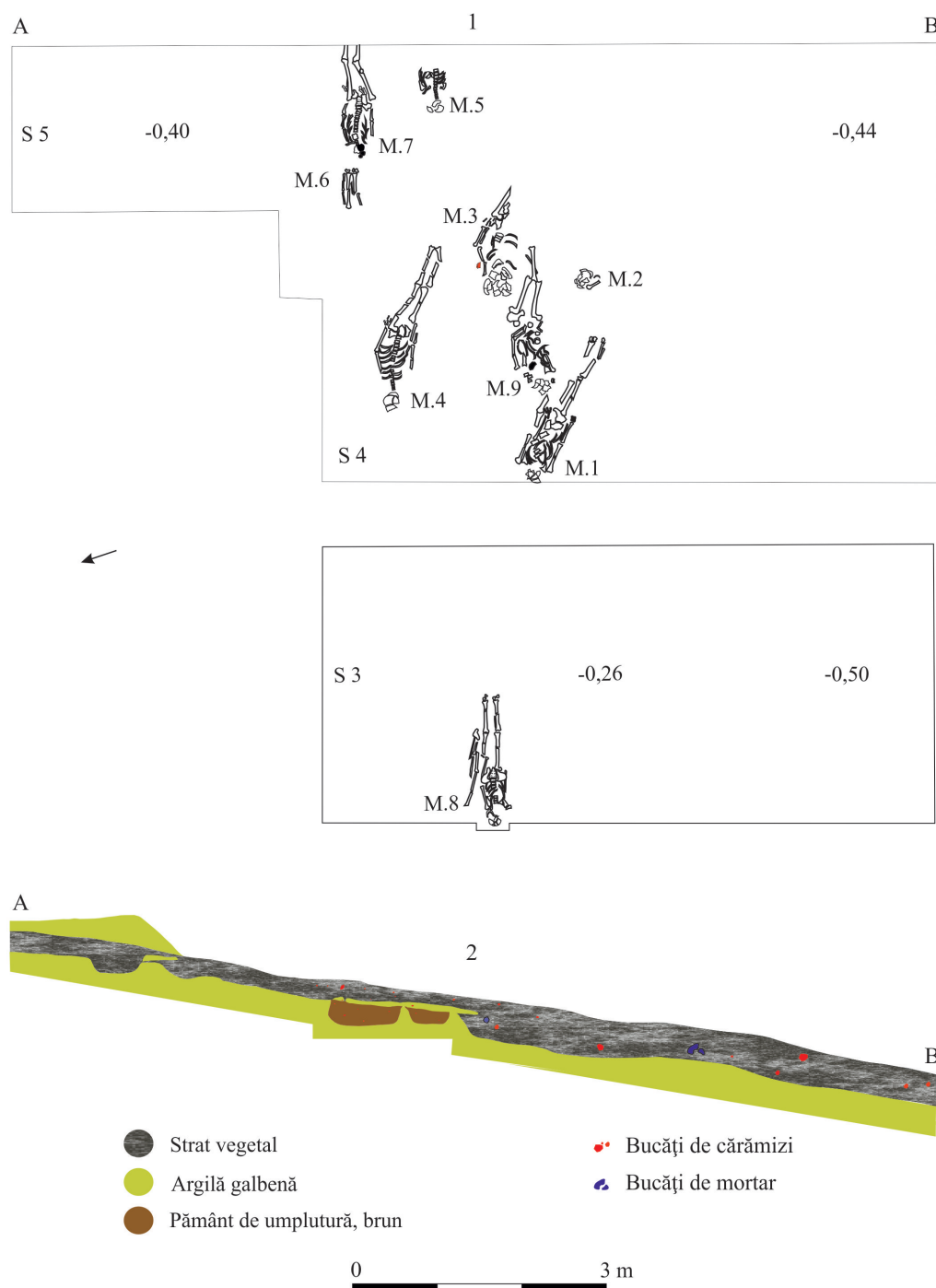
¹² I. Crișan, *Cefa-La Pădure. Locuirea medievală și premodernă. Studiu arheologic și istoric*, Oradea, 2016, p. 89-90.

Pln. 1. Mănăstirea premonstratensă Sfântul Ștefan protomartirul. Plan de încadrare

Pln. 2. Strada Cantonului, numărul 11 E. Planul săpăturilor arheologice, 2016.

Pln. 3. Strada Cantonului, numărul 11 E. 1. Săpături, 2016. 1. Secțiunile S 3, S 4, S 5, plan. 2. Secțiunea S 5, profilul peretelui de est.

1

2

Fig.1.1. Strada Cantonului cu amplasamentul mănăstirii premonstratense.
2. Strada Cantonului, săpături, 2006, mormânt.

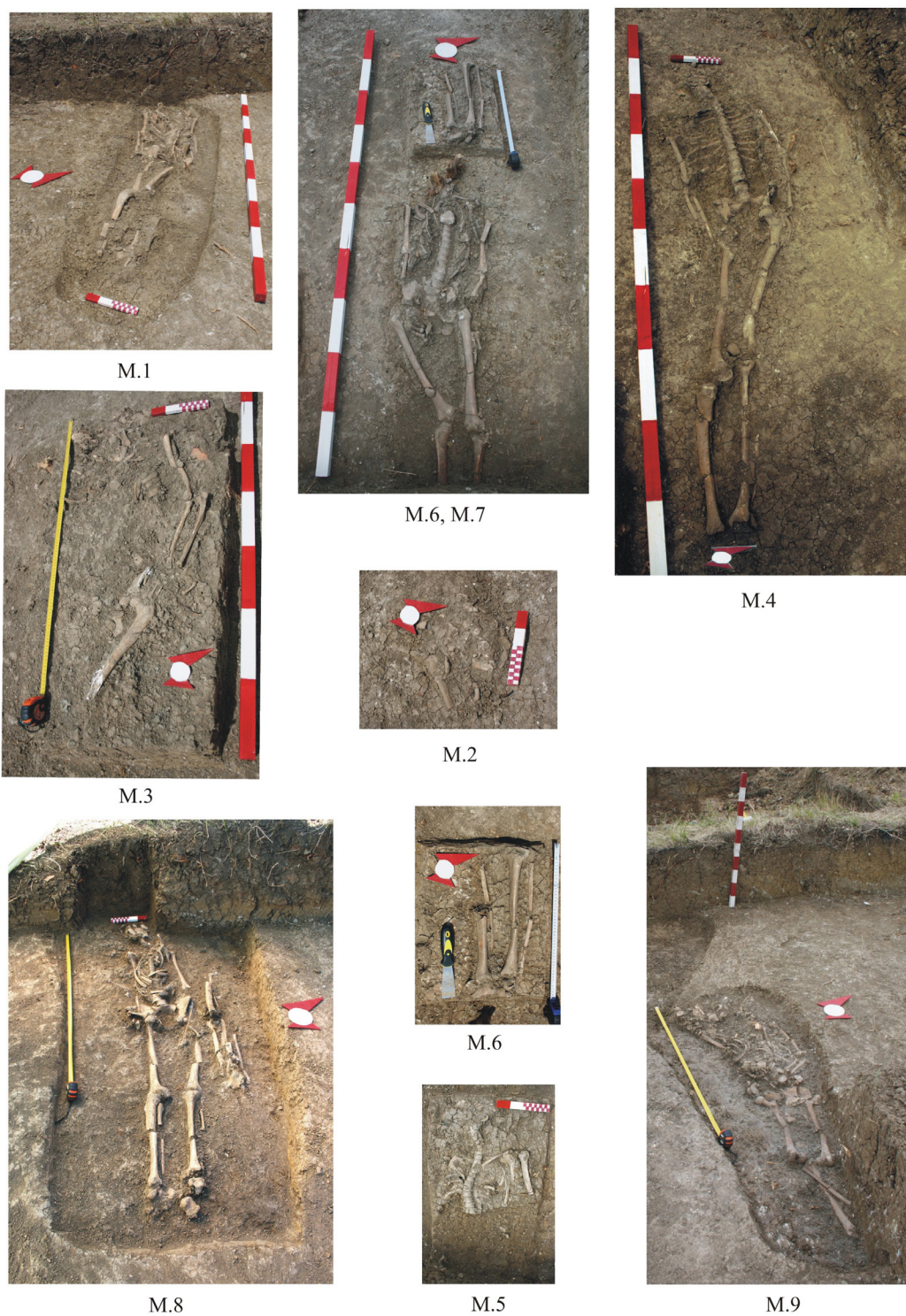
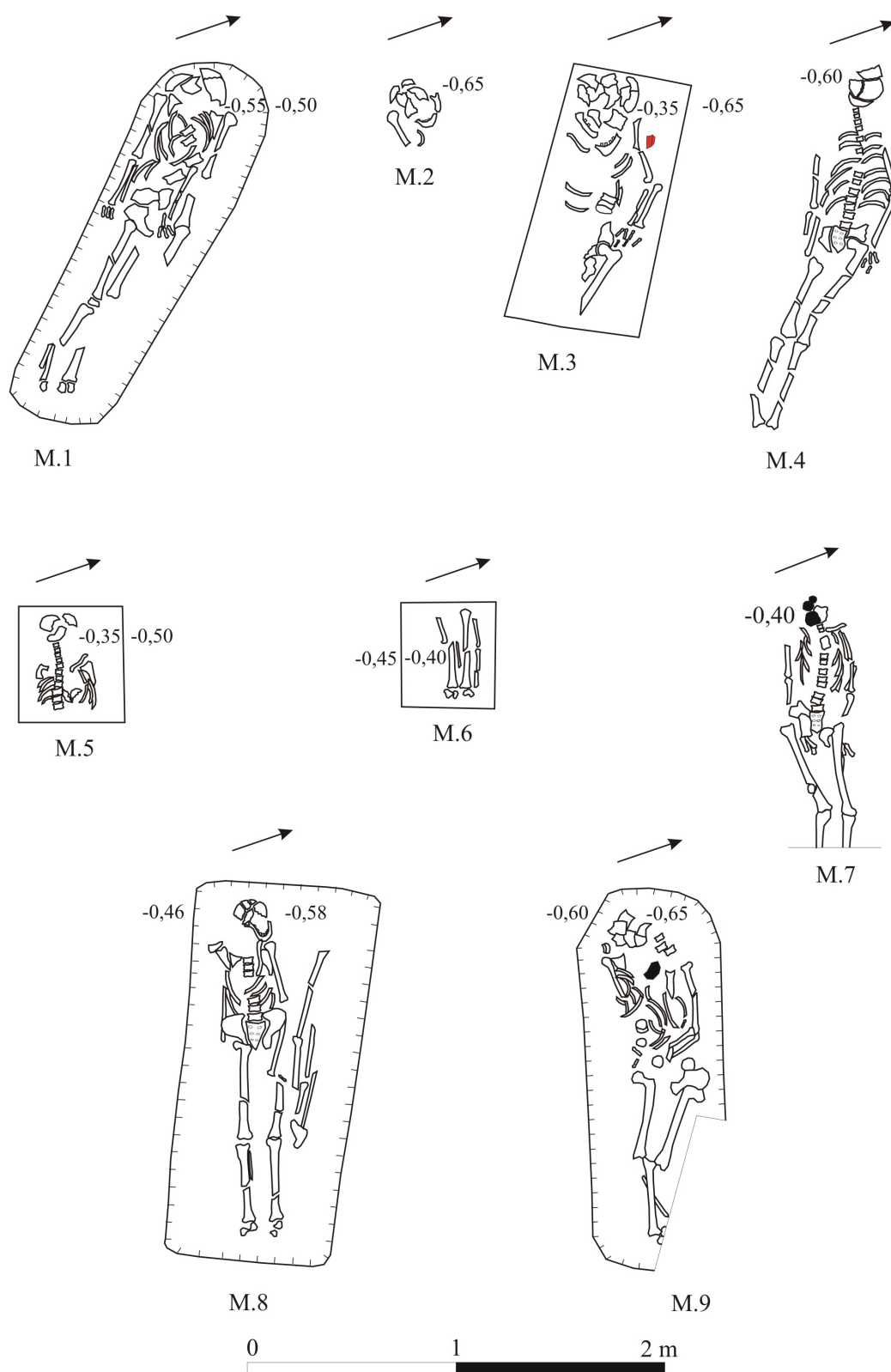
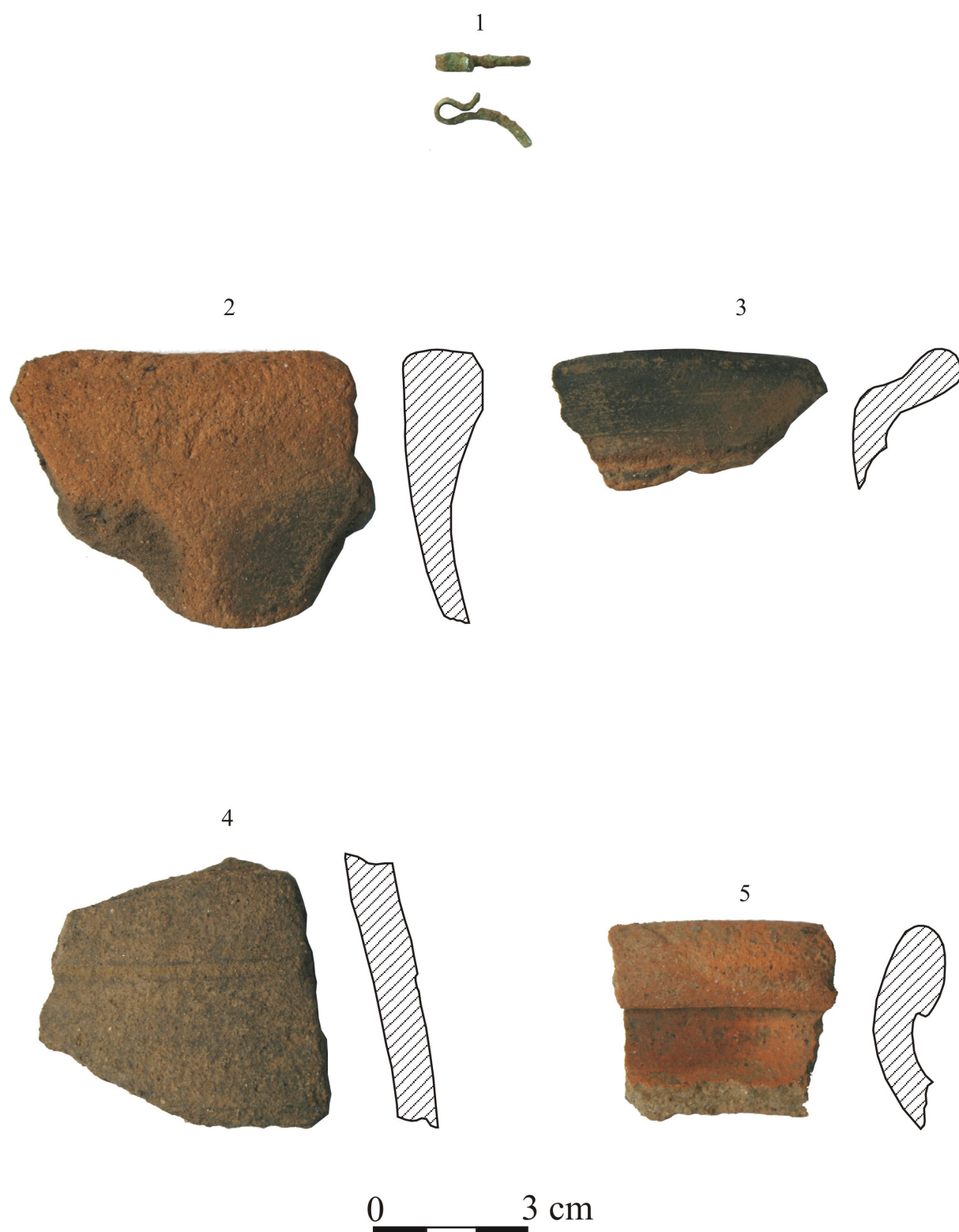

Fig. 2. Strada Cantonului, săpături, 2016, morminte.

Pl. I. Strada Cantonului, săpături, 2016, morminte.

Pl. II. Strada Cantonului, săpături, 2016. 1, fragment de inel de păr. 2-5, fragmente ceramice.

LOCUIRILE DINTRE APE. NOI CERCETĂRI DE SUPRAFAȚĂ ÎN TERITORIUL COMUNEI SÂNTANDREI

Sorin Bulzan*

NEW ARCHAEOLOGICAL SURVEY IN THE SÂNTANDREI COMMUNE BIHOR COUNTY, ROMANIA. Abstract

Situated on the middle flow of river Crișul Repede, Sântandrei commune lies at seven kilometers west of Oradea in the north-west part of Romania not far from Romanian-Hungarian border. The relief is dominated by plain and in the northern part by many old meanders and the bends of river Crișul Repede and Peța rivulet. The past human habitation could be named a living between the waters. The administrative territory of this commune knows in the last years a boom of real estate sector and some archaeological sites must be delimited and protected. The archaeological survey was made for the elaboration of urban plan of the commune.

The territory of the Sântandrei commune was also surveyed in past, but this new research brought to light new archaeological sites. As we know in this moment the human habitation begin in the middle Neolithic age with a settlement newly discovered at the place called "Lanu Botului" and continued with an destroyed settlement by flooding Criș River from which we knows just some sherds (see the note 4). To the bronze age can belong some discoveries at the place "Podul Moii" (early bronze age, Coțofeni culture), the Otomani faze I-III culture settlement from "Palota Veche" and those from "Descheșa" which can be dated bronze D - Hallstatt A1 stage. In the Latene period old discoveries belong to the Celts at "Podul Moii" and to the Dacians later in D stage from "Pepinieră" and "Broscărie" settlement. The western part of Romania where the Sântandrei commune lies was left in *Barbaricum* by the Romans. Beside of the discoveries made by Sever Dumitrașcu and Ioan Crișan in sixties and eighties years of XX century at the place "Fizeșul Palotei", in the new survey was discovered a new settlement north of the "Grajdule C.A.P" (the stalls of the former farm) also dated in the 3-4 century A.D.

In the middle age, beginning with the 8-10 century, the left bank of the Crișul Repede river was densely inhabited even only isolated findings are known at "La Pepinieră" and "Criș" places (settlements) and in an unknown place, a presumed inhumation grave. The foremost problem of this early medieval period rise from literature, an article of Maria Comșa in which is supposed the existence of a Slavian tumuli necropolis (see the note 17). Even I visited the presumable tumuli, without other researches I was unable to propose a solution for the nature and the dating of these mounds.

Beginning with the 13th century the villages in the commune's territory start to be mentioned in documents. The existence of some of them since the 12th century, if not earlier, is confirmed by archaeological discoveries. Some settlements have disappeared since the middle Ages but their names have been preserved as place names in Austrian maps. The first village mentioned in the medieval documents is Vadasz in 1214. I discover the remains of this settlement at the place called "Criș" close to the bends of river Crișul Repede in the north-west of the commune's territory. But at some moment maybe in the 14 century a part of the population was moved in the own territory of the village a fact which explain the presence of the name "Vadasz Pusta" in other place in an old map. The medieval Palota village appears in documents since 1279 under the name *Deerspalataya castrum*. The name of the settlement was preserved in the place memory and the archaeological material confirms the tradition. The most complex situation has even the village of Sântandrei mentioned in 1291. The archaeological site called „Râturi” could be the missing Megyes village for which is first time mentioned in documents at 1329.

Keywords: Sântandrei, habitation, archaeological survey.

Descoperiri arheologice sunt cunoscute pe teritoriul comunei Sântandrei începând cu anul 1871, când, undeva pe malul drept al Crișului Repede a fost descoperit un buzduhan de bazalt, oase și cioburi din epoca bronzului, precum și un pandantiv despre care nu există alte detalii. În 1893 într-un loc neprecizat a fost descoperită o lamă de obsidian¹.

* Muzeul Țării Crișurilor, sorinbulzan@gmail.com.

¹S. Dumitrașcu, N. Tăutu, *Descoperiri arheologice din hotarul comunei suburbane Sântandrei, în Semicentenarul Unirii Transilvaniei cu România în Bihor*, Oradea, 1968, p. 11-14 (în continuare Dumitrașcu, Tăutu 1968); S. Dumitrașcu, s.v. *Sântandrei*, în *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*,

Romer Floriș a publicat mai multe piese de pe teritoriul comunei².

Pasiunea pentru istorie și arheologie a dascălilor pe care i-a avut localitatea precum și vecinătatea comunei Sântandrei cu municipiul Oradea a făcut ca teritoriul comunei să fie bine cercetat, iar siturile bine repertoriate. De-a lungul anilor, în colecția școlii din localitate au ajuns materiale arheologice din diverse locuri ale comunei³. Mai puține au fost săpăturile arheologice sistematice.

Avântul urbanistic pe care îl cunoaște comuna în zilele noastre nu a fost însoțit, din păcate, de salvarea siturilor arheologice și recuperarea artefactelor care, alături de documentele scrise, reprezintă istoria locuirii umane. Astfel sunt siturile arheologice cunoscute la "Podul Moii" sau la "Fosta Grădină C.A.P.". În situație de dispariție iminentă se află și situl cunoscut sub numele de "Pepinieră" între cursul Peței și strada Rături. Toate aceste situri se află în intravilanul satului Sântandrei.

Epoca pietrei (neolitic)

Cea mai veche locuire de pe teritoriul comunei datează din epoca pietrei, probabil, undeva în neoliticul mijlociu, cum par să se încadreze tipologic fragmentele descoperite cu ocazia elaborării acestui studiu la locul denumit "Lanu Botului". Situl arheologic se află în partea sudică a localității Sântandrei pe a treia terasă a Crișului, în stânga drumului ce vine spre sud de la Primăria comunei și apoi traversează canalul de drenaj spre vechiul drum al Hărșandului. Așezarea se află pe terasa situată imediat la sud de canal, unde acesta face o buclă spre miazăzi. Având în vedere starea fragmentară de conservare a fragmentelor ceramice descoperite este dificil de precizat încadrarea lor culturală.

Din neoliticul târziu datează o așezare descoperită la Sântandrei pe la sfârșitul secolului al XIX-lea, din care provin 17 fragmente ceramice pictate aflate în colecția Muzeului Țării Crișurilor, Oradea. Potrivit cercetătoarei Doina Ignat, bună cunoscătoare a zonei, așezarea a fost distrusă de apele Crișului Repede.

Așezarea neolitică Sântandei "Lanu Botului"

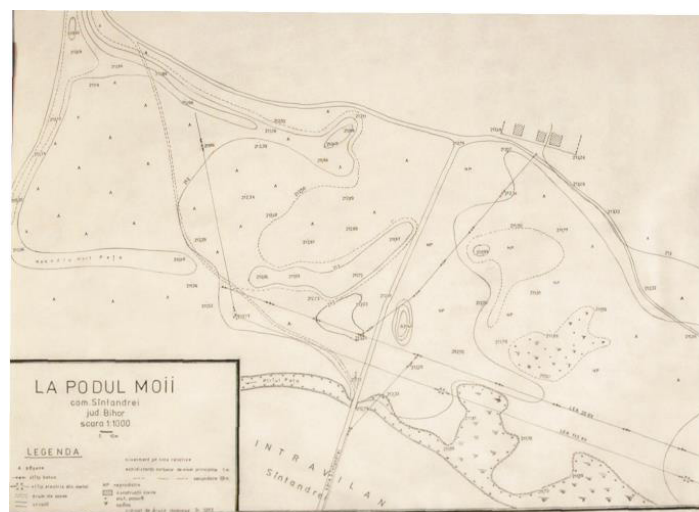
Epoca bronzului.

Cercetările de suprafață din anii 1967 - 1968 au avut ca rezultat descoperirea la "Podul Moii" a unei așezări Coțofeni de la începutul epocii bronzului.

Oradea, 1974, p. 68 sq (în continuare Dumitrașcu 1974).

² F. Rómer, *A szent-andrási őskori lelet*, în *ArchÉrt* V 1971, 303-306; G. Fazecaș, *Sântandrei "Fosta grădină C.A.P.", Bihor County*, în F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), *Bronze Age Tell-like and mound-like Settlements on the Eastern frontier of the Carpatian Basin. History of Research*, Cluj-Napoca, 2014, p. 233sq cu bibliografia (în continuare Fazecaș 2014) .

³ Dumitrașcu, Tăutu 1968, p. 11-14; Dumitrașcu 1974; D. Iuhas, *Satul Sântandrei (Contribuții monografice)*, *Crisia* 4, 1978, p. 494sq (în continuare prescurtat Iuhas 1978); D. Iuhas, N. Tăutu, I. Filip, (Augustin Țărau, C. Parasca, coordonatori), *Sanctus Andreas. Monografia Comunei Sântandrei*, Oradea 2012, p. 47sq (în continuare prescurtat Monografia 2012).

"Podul Moii". Plan topografic realizat de Muzeul Țării Crișurilor în 1983.

Situl arheologic "Palota veche"

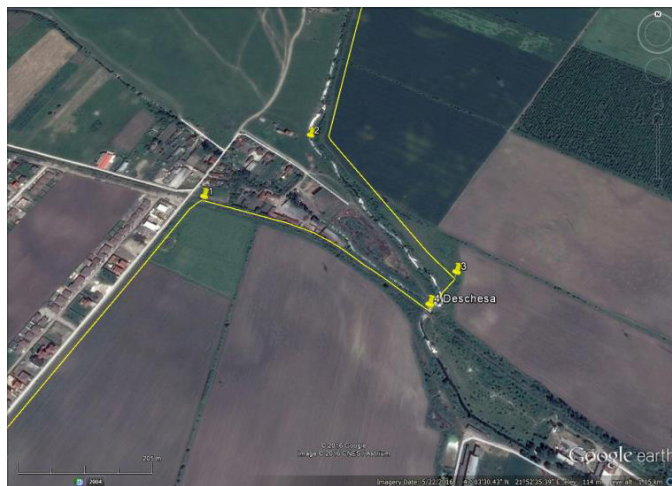
În terenul grădinii fostei C.A.P. pe malul drept al Peței, au fost culese de la suprafață fragmente ceramice aparținând culturii Otomani, fazele I-III, și o psalie din os din bronzul mijlociu. Din același punct sunt cunoscute și fragmente ceramice datând din prima epocă a fierului. Analizând bibliografia mai veche, colegul Gruia Fazecaș preciza recent că descoperirile din epoca bronzului pot proveni din alte puncte, cel mai probabil de la Palota Veche.

Delimitarea sitului arheologic "Palota veche".

Dacă, totuși, așezarea din epoca bronzului cunoscută încă din anii 60 ai secolului XX se află, eventual, acoperită de un cartier de locuit este puțin probabil. Din gropile de fundare ale caselor sau a anexelor lor nu a rezultat nici un indiciu pentru a plasa aici așezarea amintită în literatură (vezi descoperirile din epoca bronzului mai sus). Singurele indicii concrete sunt cioburile din epoca romană identificate la suprafață în iulie 2016, dar înspre buza terasei Crișului la o anumită distanță înspre nord (vezi mai jos). Prin urmare, ipoteza existenței unei așezări din epoca bronzului la grajdurile C.A.P. nu a fost confirmată prin ultimele cercetări.

Între șanțul anticar și calea ferată sau la "Peța-Baraj", au ieșit la iveală fragmente ceramice din pastă neagră sau cenușie cu buze fațetate și invazate sau ornamentate cu caneluri caracteristice epocii. Un al doilea punct cu astfel de descoperiri se află la locul "Șanțul anticar", respectiv Peța - Baraj sau reunite în situl "Descheșa" de unde provin fragmente de urne mari bitronconice⁴. Situl arheologic se află în partea estică a localității Sântandrei cu punctul de greutate între calea ferată și râul Peța și la est și sud de acestea.

Cu ocazia elaborării acestui studiu, observațiile din teren, apoi cele cartografice mai vechi, precum și o ridicare topografică realizată în 1983 de către topograful Arpad Hadnagy de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea au condus spre concluzia că toate aceste descoperiri semnalează o așezare sau o necropolă de la începutul epocii fierului, (Bronz D - Hallstatt A1). Așezări contemporane au mai fost descoperite pe malul drept al Crișului Repede în apropierea fostei Avicola Oradea⁵.

Propunerea logică după acest proces de adunare a datelor este ca denumirea sitului să reflecte numele locului cunoscut de localnici, așa cum apare și în planul topografic realizat în anul 1983, și anume „**Descheșa**”. În privința sitului este de menționat starea avansată de degradare datorită existenței unor depozite de gunoi de grajd sau a molozului depozitat în zonă. Pentru un punct cu importanță precum cea a devierii unei părți a debitului Peței în fostul canal antitanc, locul ar merita o salubritate. Trebuie însă menționat că acest ultim loc cu descoperiri se află în teritoriul municipiului Oradea.

A doua epocă a fierului (Latene)

Din a doua jumătate a epocii fierului, Latenul C, datează descoperirile de la locul unde Podul Moii întâlnește Crișul Repede, unde în malul râului s-a găsit ceramică celtică și un cuțit celtic din fier. La confluența dintre pârâul Peța și Crișul Repede, pe malul stâng al pârâului a fost cules de la suprafață un ciob grafitat.

În etapa următoare, din diverse puncte din vatra satului sunt cunoscute descoperiri de fragmente ceramice dacice lucrate cu mâna și la roată datate de Sever Dumitrașcu și Nicolae Tăutu în secolele II-I a. Chr. Nu se cunosc punctele de descoperire, ci doar că acestea au

⁴ Doina Ignat Sava, *Ceramica neolitică pictată de pe valea Crișului Repede*, în *Crisia*, 4, 1974, p. 122-134, la p. 122

⁵ S. Bulzan, G. Fazecaș, *Oradea "Sere"*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1999*, Deva 2000, p. 69.

fost găsite cu ocazia diferitelor construcții⁶. În situl „Pepinieră” au fost descoperite câteva fragmente ceramice lucrate cu mâna, din pastă poroasă, cu buze ornametate cu alveole⁷.

Imagine actuală a sitului arheologic Sîntandrei "Pepinieră".

În luna iunie 2016, cu ocazia cercetărilor de teren la punctul denumit "Broscărie" au fost colectate fragmente ceramice lucrate la roată și cu mâna încadrabile în epoca dacică clasică (secolele I a. Chr. - I p. Chr.). Stațiunea arheologică „Pepinieră” a fost integrată în același sit cu cea denumită „Broscărie”. Ele se situează la aproximativ 600 metri de centrul comunei, în fosta pășune a satului. Astăzi zona este una cu dezvoltare urbanistică accelerată, mai ales între strada Rături și Pețea, dar și la sud de pârâu. Situl reprezintă cel puțin două nuclee de locuire, așa cum rezultă și din dubla lui toponimie. Probabil sunt grinduri înconjurate de cursul actual al Peței și de vechi brațe din care unul vizibil și azi îl delimitează la vest. Cu ocazia cercetărilor de teren pentru acest studiu stațiunea "Pepinieră" a putut fi delimitată prin prezența sau absența materialului arheologic din pământul excavat pentru instalarea stâlpilor de electricitate. Descoperirea sitului s-a făcut în anii 60, cu prilejul lucrărilor agricole sau datorită exploatării lutului de către săteni. Cele mai timpurii urme de locuire provin, se pare, din epoca bronzului. Din situl de la „Pepinieră” sunt cunoscute câteva fragmente ceramice lucrate cu mâna, din pastă poroasă de culoare roșie, cu buze ornametate cu alveole⁸. Fragmentele au fost datate în epoca dacică clasică sau în Latenul târziu secolele I a. – I p. Chr. În urma lucrărilor agricole au fost găsite fragmente ceramice lucrate la roată din pastă nisipoasă cărămizie sau negricioasă ornametate cu linii drepte și în val datate în secolele IX-X. În urma încercărilor de delimitare cât mai precisă a sitului întreprinse cu ocazia acestui studiu s-au conturat două areale, pe care, pentru o mai bună gestionare le includem în același sit. Una este marcată de terasa nordică a grindului spre pârâul Pețea, iar a doua de la podul pietonal spre est de o parte și de alta a pârâului. Este semnificativ de menționat că puținele fragmente descoperite cu această ocazie pot fi încadrate în preistorie și epoca La Tene.

Delimitarea siturilor "Pepinieră" și "Broscărie"

⁶ Fazecaș 2014, loc.cit.

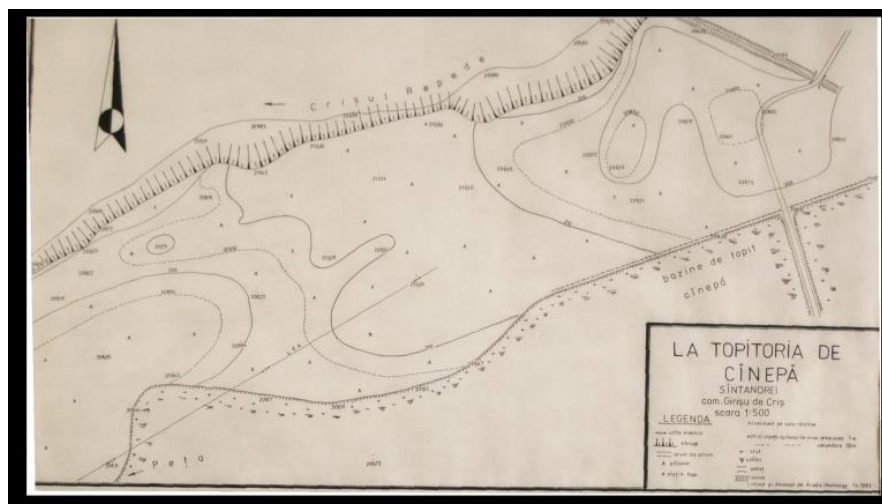
⁷ Dumitrașcu, Tăutu 1968 p. 12; Dumitrașcu 1974, p. 69.

⁸ Dumitrașcu, Tăutu 1968 p. 12; Dumitrașcu 1974, p. 69.

Epoca romană

În epoca romană, secolele II-III p. Chr. zona de la vest de Munții Apuseni nu a aparținut provinciei Dacia, ci zonei sale limitrofe denumite *Barbaricum* locuită de populații dacice, germanice sau controlate politic de către sarmați. Față de Dacia romană, în acest teritoriu epoca continuă pe parcursul antichității târzii, până la începutul epocii migrațiilor la sfârșitul secolului IV. Acest areal trebuie racordat cronologiei relative din *Barbaricum* central european.

Potrivit lui Sever Dumitrașcu, din locul numit „La Fizeș”, în hotarul comunei Sântandrei, provin mai multe fragmente ceramice de culoare cenușie, din pastă fină sau zgrunțuroasă, databile din secolele III-IV p. Chr., dar care nu pot fi încadrate în mod riguros cronologic, întrucât sunt corodate⁹. În studiul nostru descoperirea a fost integrată sitului „Palota veche” pentru că arheologul orădean Ioan Crișan a cules și el, prin anii 80, de la suprafață fragmente contemporane, împreună cu altele medievale, la nord de fosta Fabrică de câneapă. Din acest motiv, se poate intui că profesorul orădean Sever Dumitrașcu se referea la „Fizeșul Palotei” plasat chiar în această zonă.

Plan topografic realizat în anul 1983 pentru situl Palota veche denumit „Topitoria de Câneapă”.

În iulie 2016, la nord de grajdurile construite înainte de evenimentele din 1989, aproape de malul Crișului, pe prima terasă a râului, au fost identificate la suprafață fragmente ceramice. Acestea erau lucrate în majoritate la roată din pastă cenușie cu aspect metalic, cu excepția unui fragment lucrat cu mâna. Ele se pot încadra cronologic pe parcursul secolelor III-IV p. Chr. și pot fi atribuite mediului barbar controlat de sarmați.

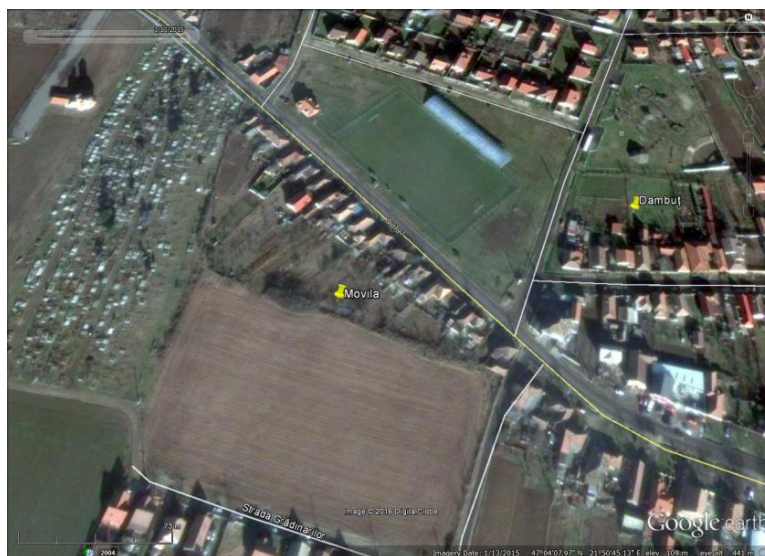

„Fosta grădină C.A.P. – Grajduri” cu delimitarea așezării din epoca romană

⁹ Emodi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, I, Oradea, 1999, p.100, 1/9 abra.

Evul mediu.

La începutul anilor 70 ai secolului XX, cercetătoarea bucureșteană Maria Comșa discuta despre mai mulți tumuli reperați la vest de sat. Între aceștia se remarcă prin mărime cel de lângă cimitir numit "La holomb", un loc de unde în urmă 60-70 de ani din acel moment se scotea lut, fapt care dus la distrugerea lui (cel puțin parțială n.n.). La vest de acest tumul mare "Pe câmpuț" se aflau alții mai mici, până spre Crișul Repede. Aceștia au fost văzuți încă în anii 40-50 de către Maria Comșa când aveau o înălțime între 0,50 și 2 m. Deși nu au fost cercetați, au fost încadrați cronologic la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea, la fel ca necropola slavă de la Nușfalău, jud. Sălaj. Mulți din acești tumuli au fost nivelați, dar, fapt important, sătenii afirmă că sub ei s-ar fi găsit oale¹⁰. Cu ocazia studiului arheologic pentru PUG Sântandrei în prima ridicare topografică austriacă și în imaginile satelitare accesibile pe Google Earth am observat posibila existență a unui tumul la cca. 40 metri est de limita răsăriteană a cimitirului.

Doi tumuli din estul Sântandreiului.

Obiectivul a fost vizitat, dar din cauza vegetației abundente (un lăstăriș des și un lan de grâu în pârg) nu s-a putut desprinde o concluzie. Din informațiile furnizate cu amabilitate de profesorul Dumitru Iuhas am aflat și despre o altă posibilă localizare a unui tumul în zona parcului la un loc numit "Deluț". Prin amabilitatea autorităților locale și a personalului primăriei am aflat apoi de un altul situat la vest de "Fosta Grădină C.A.P". Identificarea lor pe teren este, deocamdată, dificilă, culturile agricole fiind în vegetație în momentul vizitării lor. Viitoare cercetări de teren vor putea confirma sau infirma o atât de importantă ipoteză științifică. Este posibil ca astfel de movile să aparțină și altor epoci, precum cea a bronzului, spre exemplu. Mai multe fragmente ceramice fără loc de descoperire au fost ornamentate cu linii simple și în val și au fost datate în secolele VIII-IX¹¹. În 1911 la hotarul de vest dintre oraș și Sântandrei a fost descoperit un vas înalt de 11 cm. lucrat la roată din pastă cărămizie și ornamentat cu benzi ondulate. Și acesta a fost datat în secolele VIII-X¹². Cu ocazia perieghezei la locul numit "Criș" a fost descoperit și un fragment ceramic din pastă zgrunțuroasă cenușie închisă decorat cu fascicule de linii orizontale și în val databil în aceeași perioadă.

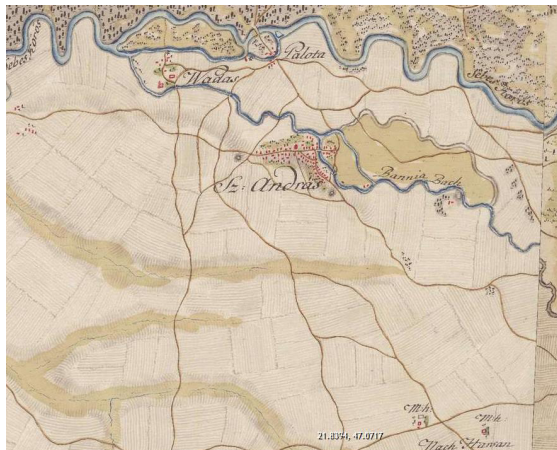
Un număr important de așezări și descoperiri la Sântandrei și Palota datează din evul mediu, secolele IX-X, apoi XI-XIII. Din secolele IX-X se cunoaște o vatră de așezare pe malul

¹⁰ Maria Comșa, *Unele considerații privind organizarea socială în regiunile din nord-vestul României în secolele IV-IX*, în *Crisia* 1974, p. 65-72, la p. 71. Pentru necropola de la Nușfalău s-a avansat recent o datare mai timpurie începând din a doua jumătate a secolului VII și pe parcursul celui următor, vezi C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 68 (în continuare prescurtat Cosma 2002).

¹¹ Dumitrașcu 1974, p. 69; Iuhas 1978, p. 495, Cosma 2002, p. 227, nr. 187.

¹² Cosma 2002, p. 227, Pl. 213, 235.

drept al pârâului Peța, la 600 metri est de centrul localității¹³. Aici, în punctul denumit "La Pepinieră" în urma lucrărilor agricole au fost găsite fragmente ceramice lucrate la roată din pastă nisipoasă cărămizie sau negricioasă ornamentate cu linii drepte orizontale sau în val. Dintr-un loc necunoscut provin o scăriță de șa și o zăbală din mormântul unui călăreț¹⁴. O carafă din lut cu gura dublu fațetată de culoare gălbuie cu nuanțe cărămizii a fost decorată cu linii simple paralele și o nervură sub buză. Și aceasta a fost descoperită întâmplător într-un loc necunoscut și poate fi datată în secolul X¹⁵.

Satul Sântandrei, Vadas și Palota (vedere generală) în harta iosefină la sfârșitul secolului XVIII.

Începând cu secolul al XIII-lea satele din teritoriul comunei încep să fie amintite în documente. Existența unora dintre ele încă din secolul al XII-lea, dacă nu și mai devreme, este confirmată însă de descoperirile arheologice.

Localitatea cu numele Sântandrei a fost amintită pentru prima oară în anul 1291 sub numele de *Sanctus Andreas*, iar la 1370 sub cel de *Zenthandras*. Denumirea a căpătat-o de la hramul bisericii parohiale. Potrivit lui Jakó Zsigmond dovada întemeierii mai timpurii a fost faptul că la 1372 satul era deja împărțit în două feude¹⁶. Pentru studiul arheologic importantă ar fi și informația după care biserica medievală cu hramul Sfântului Andrei s-ar afla pe locul unde funcționa moara cu apă¹⁷. Însă potrivit unor

informații furnizate de localnici, în zona din jurul bisericii greco-catolice cu hramul "Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril" au fost descoperite oase umane, indicând un vechi cimitir în jurul unei posibile biserici mai vechi pe acest amplasament. În realitate, nimic nu mai amintește de vreun monument medieval de acest fel. Doar documentele medievale menționează preoți catolici în Sântandrei începând cu 1311, apoi la 1329, 1332 și 1336¹⁸. În vatra satului au fost descoperite numeroase fragmente ceramice medievale¹⁹.

Satul Sântandrei, Vadasz Tanya și Puszta, Palota veche și cea nouă în a doua ridicare topografică militară. Mijlocul secolului XIX.

¹³ S. Dumitrașcu, *Ceramică veche românească descoperită în Crișana*, în *Crisia* 4, 1978, p. 51-111; la p. 65, nr. 18; *Cosma* 2002, p. 227, nr. 185, Pl. 213/7-8,10; I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X-XIII)*, Oradea, 2006, p. 197.

¹⁴ S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din Valea Crișului Repede și semnificația lor istorică*, în *Crisia*, 16, 1986, p. 711

¹⁵ *Dumitrașcu* 1968, p. 79, Fig. 19; *Cosma* 2002, p. 227, nr. 186, Pl. 235,4.

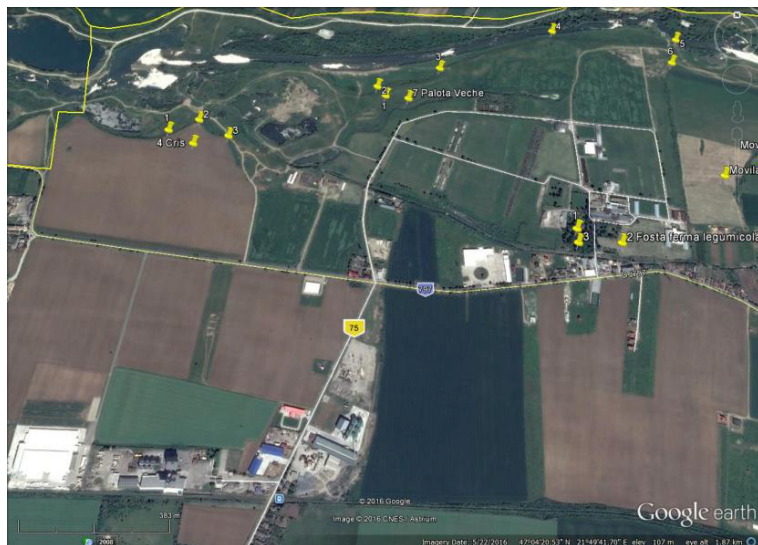
¹⁶ Jakó, op. cit., p. 349, nr. 599, vezi și Bunytay, I, p. 167.

¹⁷ *Monografia* 2012, p. 51.

¹⁸ *Monografia* 2012, p. 51-52.

¹⁹ *Dumitrașcu, Tăutu* 1968, p. 12; *Dumitrașcu* 1974, p. 69.

Cea mai veche așezare amintită documentar pe teritoriul comunei este Vadasz în 1214. Numele satului arată că una dintre ocupațiile locuitorilor săi era vânătoarea. El a fost la început proprietate regală, constituită de iobagii castrului regal de la Biharea. Materialele culese la suprafață cu ocazia studiului arheologic de fundamentare al PUG al comunei Sântandrei pot fi datate începând din secolul al XI-lea și până înspre secolele XIV-XV. Se remarcă un fragment timpuriu, produs din pastă zgruntoasă de culoare cenușie albăstrui și decorat cu fascicule

Fenomenul de "roire" a unei părți din satul Vadasz.

Situl arheologic "Fosta fermă legumicolă"

de linii în val. Celelalte fragmente dintre care un căzanel din lut, apoi o cahă sunt caracteristice secolelor XIII-XV. Situația din teren arată cât de dificilă poate fi, uneori, identificarea unei așezări sesizate arheologic cu una amintită în documententele medievale. Sub același toponim se constată, atât în hărțile istorice, cât și arheologic două nuclee de locuire diferite. Potrivit hărților vechi consultate, în harta iosefină, imediat după vărsarea Peței la locul denumit astăzi "La Criș" se afla în secolul al XVIII-lea cătunul Vadasz. În a doua ridicare topografică militară austriacă ferma (tania) Vadasz și toponimul "Vadasz Pusta" se aflau la vest și sud-vest de cimitirul Sântandreiului. Această situație poate fi explicată printr-o deplasare a satului în perimetrul propriului teritoriu (eventual o roire) începând cu secolul al XIV-lea de la terenul fostei ferme legumicole Palota unde a fost descoperită o vatră de așezare indicată de fragmente ceramice medievale, între care și margini de căldări din lut databile în secolele XI-XIII²⁰. Pe malul Crișului, satul a dăinuit până în secolul al XVI-lea, așa cum arată ceramica, realitate sincronă cu documentele. Astfel

ultima atestare documentară este la 1599 ²¹.

Situl arheologic denumit "Rături" ar putea fi satul dispărut Megyes amintit pentru prima dată în documente la 1329, apoi la 1341 când se afla în posesia Capitulului orădean. Amplasamentul lui era undeva în vecinătatea loșiei (Ösi)²². În teritoriul comunei toponimul se

²⁰ Colecția Muzeului Țării Crișurilor, inventar nr. 14484..

²¹ Racș Anita, *A regi Bihar Varmegye Telepulesneveinek torteneti etimologiai szotara*, Debrecen, 2007, p. 229. Potrivit autoarei au existat două așezări cu acest nume sau cu nume asemănătoare. Primul este Vadasz pe pârâul Peța amintit la 1552 și 1587 și Vadas la nord-vest de Oradea, dar pe malul stâng al Crișului amintit începând cu 1214 și până la 1599. Astfel merită reținută ideea posibilității existenței a două localități distincte a căror existență este explicabilă prin splitarea în două localități diferite, un timp contemporane ale aceluiași sat. La C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1968, vol. II, 2 p. 424 apare o singură localitate Wodazow, 1214, Vodaz, 1341, Vadasz, 1588, Vadas, 1599 la sud-est de Tărian (Doc. rom. C, b, IV 16-17).

²² Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 298sq, nr. 400. Pentru mențiuni vezi Bunyitay Vincze, II 67.1 III.388. Pentru acest amplasament vezi și în Monografia unde este

Situl arheologic "Râturi".

află chiar la limita spre actualul teritoriu al orașului Oradea pe malul stâng al Crișului. Materialul recoltat de la suprafață poate fi plasat cronologic în secolele XIV-XV.

Localitatea medievală Palota apare în documente începând din anul 1279 sub numele de *Deerspalataya castrum*, în 1335 *Palatha*, iar la 1388 *Derspalata*. Într-un document mai vechi, din anul 1214, proprietatea familiei nobiliare Hontpazmany este amintită în teritoriul posesiunii Mycusa (Mișca) aparținând abateiei de Lelesz unde exista o "quarta pars in Mycusa cum palatio"²³. Harta iosefină și a doua ridicare militară austriacă terminată la 1869 ilustrează locul ca o insulă înconjurată de brațele Crișului (vezi harta Iosefină, vedere generală). Aici au fost descoperite fragmente ceramice din epoca bronzului, epoca romană și evul mediu.

Cu excepția Sântandreiului toate celelalte vechi așezări au dispărut, probabil, în secolul XVI în timpul incursiunilor turcești care au distrus de mai multe ori și varoșurile de la Oradea.

citată un document din secolul al XVIII-lea referitor la pământurile pustiului "Megyes" din limita hotarului Sântandreiului cu cel al Loșiei, unde se putea face semănătură bună (se citează Borovsky Samu, Bihar Varmegye es Nagyvarad, Budapest, 1901, p. 148).

²³ Vezi la Jakó, *op. cit.*, p. 314, nr. 464. Așezarea Mișca a fost identificată arheologic mai la nord de vechea Palotă pe malul drept al Crișului cu prilejul cercetărilor de salvare de la fosta Avicola S.A. vezi *Mișca. O așezare medievală dispărută și descoperirile arheologice de la Oradea – "Sere" [Mișca, A Disappeared Medieval Settlement and Archaeological Discoveries from Oradea „Sere” rezumat]* în *Crisia* 40, 2010, p. 81-94.

1

2

3

Pl. I. Materiale arheologie descoperite pe teritoriul comunei Sântandrei cu ocazia elaborării studiului arheologic 1. „Lanu Botului”. 2. „Dechesa”. 3. „Broscărie”

Pl. II. Materiale arheologice descoperite în teritoriul comunei Sântandrei cu prilejul elaborării studiului arheologic 1. Fosta grădină C.A.P. - Grajduri la nord de aceasta 2. „Criș”. 3. Râturi

Pl. III. Situri arheologice repertate în teritoriul comunei Sântandrei

LA FINE DELLA MISSIONE IN TRANSILVANIA DEL GENERALE GIOVANNI BATTISTA CASTALDO. 1552–53

Gizella Nemeth, Adriano Papo*

THE END OF GENERAL JOHN BAPTIST CASTALDO'S TASK IN TRANSYLVANIA. 1552–53

Abstract

In 1551, Transylvania was occupied by the Habsburg army of General John Baptist Castaldo. The Transylvanians accepted submission to the House of Austria, Queen Isabella Jagiellon and Prince John Sigismund Szapolyai were forced into exile first in Kassa, then in Silesia and Poland. The government of General Castaldo was not well accepted by the Transylvanian people, mainly because of the wickedness of his mercenaries, who caused dissatisfaction with King Ferdinand of Habsburg himself, responsible for the arrogance of the German soldiers, to whom the Transylvanians ended even by preferring the Ottoman domination. Castaldo was also worried about the chronic lack of money to pay his soldiers, who often rebelled, and felt continually threatened by a possible Turkish attack to Transylvania. The Turks instead attacked Hungary saving Transylvania. Nevertheless, the Transylvanian lords began to plot for the return of Prince John Sigismund. Castaldo, unable to calm the discontent of both people and lords, as well as the restlessness of his mercenaries, eventually sought refuge in the flight from Transylvania, which he abandoned in the spring of 1553, bearing the suspicion of having enriched himself with the treasure of friar George Martinuzzi Utyeszenics, whom he had got killed by order of King Ferdinand in December 1551.

Keywords: Transylvania, Giovanni Battista Castaldo, Ottoman Empire, George Martinuzzi Utyeszenics, Habsburg Ferdinand.

Nel 1551 i transilvani avevano accettato la dominazione asburgica, che avrebbe dovuto liberarli dalla sottomissione alla Porta. Tuttavia, i risultati raggiunti furono ben diversi da quelli auspicati: la dedizione alla Casa d'Austria aveva comportato un periodo d'instabilità e di sofferenze che fece rimpiangere i tempi del governo della regina Isabella Jagellone seppur all'ombra della mezzaluna turca. Inoltre, i turchi erano sempre alle porte, pronti addirittura a invadere il paese, cosa che non avevano mai tentato di fare prima di allora. Per contro, avevano occupato Temesvár (Timișoara; Temeschwar)¹, Lippa (Lipova; Lippa) e altri castelli dell'attuale Banato. Alla paura del Turco che angustiava i transilvani si aggiungevano il poco gradito regime del generale Giovanni Battista Castaldo² e le nefandezze dei suoi mercenari. Tutto sommato, cresceva il malcontento dei 'regnicoli' nei riguardi dello stesso sovrano Ferdinando d'Asburgo, responsabile dell'arroganza dei soldati tedeschi, ai quali non intendevano più soggiacere.

I signori transilvani cercarono allora contatti coi turchi. Anzi, a un certo punto, fecero capire palesemente che non sarebbero stati tranquilli finché non li avesse governati un ungherese³. Pertanto, la condizione ottimale ai fini della pacificazione del paese sarebbe stata quella di riconoscere il principato di Giovanni Sigismondo Zápolya⁴ sotto la protezione

* Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste); adriadanubia@gmail.com.

¹ Se non diversamente specificato al toponimo ungherese seguono tra parentesi rotonde quelli rumeno e tedesco. Nel prosieguo del lavoro il termine turco verrà usato come sinonimo di ottomano.

² Giovanni Battista Castaldo, marchese di Cassano e conte di Piadena, originario di Nocera dei Pagani, località dell'entroterra campano tra Napoli e Salerno, fu generale imperiale e consigliere di guerra. Nel 1551 era stato nominato dal re dei romani comandante in capo dell'esercito regio in Transilvania e nelle Parti. Poco si conosce della sua biografia, per la quale si rimanda all'articolo di M. D'Ayala, *Vita di Giambattista Castaldo, famosissimo guerriero del sec. XVI*, in «Archivio Storico Italiano», Firenze, s. III, t. V, parte I, 1867, pp. 86–124.

³ G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes (Sebeș; Mühlbach), 22/9/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták 1551–1553*, parte V, a cura di S. Barabás, «Történelmi Tár», 1892, pp. 474–92: qui n. 288, p. 481.

⁴ Giovanni Sigismondo (*1540–†1571) era il figlio del re d'Ungheria Giovanni I Zápolya e di Isabella Jagellone, figlia del re di Polonia Sigismondo I e della contessa di Bari Bona Sforza. Fu re eletto

ottomana, ottenibile quest'ultima solo col pagamento d'un tributo annuo. Insomma, i turchi erano più tollerati degli Asburgo.

Il generale Castaldo era pienamente consapevole del malumore che serpeggiava in Transilvania e del desiderio nutrito dai locali di tornare sotto la sovranità della vedova di Giovanni Zápolya e del figlio Giovanni Sigismondo.

Ma anche i turchi ambivano a togliere a Ferdinando la Transilvania, che consideravano un loro sangiacato. Tuttavia, negli anni 1552–53 non sarebbero riusciti a sottomettere la regione subcarpatica a causa della concomitante guerra di Persia: il sultano non era in grado di combattere contemporaneamente su due fronti diversi. Si limitarono pertanto a espandersi nei territori contermini, occupando l'attuale Banato, Szolnok, i castelli della valle dell'Ipoly e tentando, questa volta senza successo, di espugnare l'importante fortezza di Eger⁵.

Un grosso problema per Castaldo era la cronica mancanza del soldo necessario per pagare gli stipendi, spesso arretrati, alle sue truppe, ch'era causa delle intemperanze dei suoi mercenari: il generale aveva il suo gran daffare per tenerli a freno. Essi "commettevano tanti disordini per non essere pagati, che era horrenda cosa a sentirli, et iscorrendo per le campagne antiche, rubbavano le ville, et ammazzando gli habitatori, gli toglievano ciò che havevano, et facendo di quelle cose non più mai udite, non rispettavano veruno"⁶.

Il comportamento scellerato dei mercenari tedeschi fu, secondo Centorio, la causa principale del livore che i transilvani nutrivano verso Castaldo e del complotto che essi avrebbero ordito per cacciare i tedeschi dal paese⁷.

In molti casi il malumore dei soldati si trasformò in aperta rivolta: emblematica è quella dei mercenari di Andreas Brandeis di stanza a Szeben (Sibiu; Hermannstadt)⁸. Peraltro, gli abitanti, pur d'origine tedesca (sassone), non intendevano più fornire vettovaglie ai soldati tedeschi dal momento che vantavano nei loro confronti un credito di 30.000 fiorini⁹. Castaldo

d'Ungheria (Giovanni II) e principe di Transilvania nei periodi 1556–59 (insieme con la madre) e 1559–71. Giovanni I Zápolya (*1490/1–†1540) fu voivoda di Transilvania e poi re d'Ungheria dal 1526 al 1540. L'anno dopo la sua morte, gli ottomani occuparono Buda costringendo la regina vedova Isabella Jagellone e il figlioletto Giovanni Sigismondo a trasferire la sede regia in Transilvania. Su Isabella Jagellone si rimanda alla biografia di E. Veress, *Isabella királyné*, Budapest 1901, anche nella versione italiana *Isabella Regina d'Ungheria figlia di Bona Sforza*, Roma 1903.

⁵ Sulla conquista di Temesvár: G. Nemeth – A. Papo, *La conquista ottomana di Temesvár. 1552*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», VI, n. 1–2, 2013, pp. 7–79. Sulla presa di Szolnok: G. Nemeth – A. Papo, *L'occupazione ottomana di Szolnok. 1552*, ivi, VII, n. 1–2, 2014, pp. 13–35, nonché, degli stessi autori, *L'offensiva ottomana contro Szolnok ed Eger nel racconto del milanese Francesco degli Streppati. 1552*, in *Quaestiones Romanicae*, Szeged 2015, n. III, parte II, pp. 758–63. Su Lippa: G. Nemeth – A. Papo, *Il caso 'Bernardo de Aldana': l'abbandono di Lippa/Lipova e le sue conseguenze. 1552–1556*, in «Crisia», XLIII, 2013, pp. 85–99. Sulla conquista dei castelli della valle dell'Ipoly: G. Nemeth – A. Papo, *L'offensiva ottomana nella valle dell'Ipoly. 1552*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», IX, n. 1–2, 2016, pp. 14–52. Sull'assedio di Eger si rimanda alle monografie di I. Soós – I. Szántó, *Eger vár védelme 1552-ben*, Budapest 1952 e I. Szántó, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, Budapest 1985. Cfr. anche i saggi degli Autori: *L'assedio di Eger, del 1552 nel racconto di Miklós Istvánffy*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», X, n. 1–2, 2017, pp. 65–83 e *L'assedio di Eger del 1552*, ivi, XI, n. 1–2, 2018.

⁶ F.A. Centorio degli Ortensi, *De' Commentarii della guerra di Transilvania del S. Ascanio Centorio de gli Hortensii. Ne quali si contengono tutte le cose, che successero nell'Ungheria dalla rotta del re Lodovico XII. sino all'anno MDLIII. Con le tavole delle cose degne di memoria* [in seguito: *Commentarii*], Vinegia 1566, p. 218.

⁷ I nobili transilvani – racconta Centorio – ad arte cercarono di convincere Castaldo a rioccupare Lippa, momentaneamente sguarnita di truppe, le quali erano state inviate col loro comandante Kasim bey a espugnare Eger (ma Kasim bey non avrebbe partecipato all'assedio di Eger). Tuttavia, questo fu solo uno stratagemma per far uscire l'esercito regio dalla Transilvania: non lo avrebbero mai più fatto rientrare. Sennonché Castaldo non cadde nella trappola e rimase nel suo accampamento in attesa di ricevere notizie sull'andamento dell'assedio di Eger. Cfr. ivi, pp. 218–9.

⁸ G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 20/8/1552, ÖStA HHStA Hungarica, 1552, fasc. 66 (MNL OL W663); il regesto in *Erdély történetére vonatkozó regesták 1551–1553*, parte IV, a cura di S. Barabás, in «Történelmi Tár», 1892, pp. 267–91: qui n. 246, p. 284.

⁹ Id. a Id., campo di Szászsebes, 28/8/1552, ÖStA HHStA Hungarica, 1552, fasc. 66 (MNL OL W663); il regesto in *Erdély történetére vonatkozó regesták cit.*, IV, n. 261, pp. 287–8. In luglio s'erano ribellati anche i mercenari del conte Georg von Helfenstein, addirittura intenzionati a distruggere la città di Kolozsvár (Cluj–Napoca; Klausenburg). Id. a Massimiliano d'Asburgo, Kolozsmonostor (Cluj–Mănăstur; Appersdorf), 8/7/1552, ivi, n. 202, p. 268; Id. a Id., Kolozsmonostor, 9/7/1552, ivi, n. 204, p. 269.

era pertanto convinto che in pochi giorni le sue truppe si sarebbero disfatte, o meglio sarebbero state eliminate non dal nemico ma dai contadini. E se non fossero state massacrate, sarebbero morte di fame. I contadini erano infatti costretti a nascondere il raccolto nel bosco, difendendolo così dall'assalto dei mercenari. Non passava giorno che non ci scappassero morti da entrambe le parti¹⁰. Anche i cavalieri di Fabian Schenak avevano vessato la popolazione locale a tal punto che i contadini preferivano diventare servi dei turchi anziché sopportare le loro ruberie ed efferatezze¹¹. La situazione era aggravata dal fatto che, a causa del cattivo raccolto del 1551, la riserva di granaglie e in genere di beni alimentari era molto scarsa, i prezzi erano saliti, molti erano deceduti per la fame, i mercenari di conseguenza spogliavano gli alberi da frutto, anche se spesso si nutrivano solo di erbe e acqua¹². La mancanza di cibo e di norme igieniche scatenarono nel campo di Castaldo la diffusione della dissenteria e del tifo 'petecchiale', il cosiddetto *morbus hungaricus*, che fece morire più soldati regi che nemici¹³.

Pertanto, Castaldo, preso dal panico, chiese al re il permesso di ritirarsi con le sue truppe in un posto meno a rischio, a esempio nel nord del paese, a Nagybánya (Baia Mare; Neustadt), nell'attuale distretto di Maramureș¹⁴, perché, se non fossero arrivati per tempo gli aiuti, a lui sarebbe toccato peggio di quanto capitato alla guarnigione di Temesvár¹⁵. Ferdinando approvò il ritiro di Castaldo o a Nagybánya o anche in qualche altro posto altrettanto sicuro¹⁶. Sennonché, per Castaldo nemmeno la fuga dava garanzie di sicurezza: non esisteva un luogo protetto dove sistemare i mercenari, invisibili da tutti per le loro ruberie. Del resto, dopo la presa di Temesvár l'esercito ottomano era ormai alle porte della Transilvania: il secondo visir Kara Ahmed e Kasim pascià aspettavano a Lipa il congiungimento con le truppe del governatore di Buda, Khadim Ali per entrare in Transilvania per la via di Déva (Deva; Diemrich)¹⁷. Se fossero entrati in Transilvania per la via di Karánsebes (Caransebeș; Karansebesch) l'esercito regio, scarso come numero, non avrebbe potuto opporre resistenza ma sarebbe finito loro preda¹⁸. Insomma, di fronte al pericolo verosimile d'un attacco ottomano, non c'era possibilità di resistere con un esercito demotivato, sfinito e senza stipendio. Significativa fu a tal proposito la supplica di Castaldo al re perché avesse pietà dei suoi soldati che avrebbero preferito morire più per mano del nemico che per la fame; dal canto suo egli, Castaldo, avrebbe fatto di tutto perché non morissero di fame: gli spagnoli e gli ungheresi avevano compreso la gravità della situazione e s'erano acquietati constatando di persona le sue sofferenze e quelle degli altri soldati: "In omni autem casu supplico majestatem vestram, ne saltem pecunia gentibus istis deficere velit, quia vere maxima est pietas eas videre tam crudeliter mori, et heri quoque venerunt ad me omnes illarum capitanei rogantes, ut saltem eas ad certamentum contra hostes ducerem, quorum potius manibus, quam fame perire mallent; quibus respondit, quod ab utrisque eas, quantum mihi possibile fuerit, defendam, quia in certamen absque victoriae spe eas non deducam, et a fame eas protegam etiamsi proprias carnes ad esum eis exponere deberem, subsidium autem, quod cum istis verbis dedi, et de quo contenti remanserunt, tam parum et exiguum fuit, ut erubescam exprimere; hispani quoque et ipsi patiuntur, sed cum videant omnes alios et me ipsum pati, et plus quam etiam possum facere, ut eos et ceteros omnes sustineam, acquiescunt, et sic ungari; sed ad extremum omnia redacta sunt, sicut a comite maiestas vestra diffusius intelliget"¹⁹.

¹⁰ Id. a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 28/8/1552, ÖStA HHStA Hungarica, fasc. 66 (MNL OL W663); il regesto in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., IV, n. 261, pp. 287–8. "Res male succedunt", scriverà Castaldo a Ferdinando l'11 settembre.

¹¹ Id. a Id., campo di Szászsebes, 26/9/1552, cit. in Szántó, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen* cit., p. 241.

¹² Id. a Id., campo di Szászsebes, 24/8/1552, ÖStA HHStA Hungarica, 1552, fasc. 66 (MNL OL W 663, cc. 102r–104r).

¹³ Id. a Id., campo di Szászsebes, 10/8/1552, ivi, cc. 44–6.

¹⁴ Máramaros in ungherese.

¹⁵ Id. a Id., campo di Szászsebes, 20/8/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., IV, n. 246, p. 284. Si fa qui riferimento alla conquista ottomana di Temesvár, per la quale ci permettiamo di rimandare al nostro saggio qui già citato *La conquista ottomana di Temesvár*.

¹⁶ Ferdinando I. a G.B. Castaldo, Vienna, 29/8/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., IV, n. 269, pp. 289–90.

¹⁷ G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 31/8/1552, ivi, n. 272, pp. 290–1.

¹⁸ Id. a Id., campo di Szászsebes, s.d., ÖStA HHStA Hungarica, 1552, fasc. 67 (MNL OL W 664, cc. 7–8).

¹⁹ Id. a Id., campo di Szászsebes, 2/9/1551, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 280, pp.

Fortuna volle che il governatore di Buda avrebbe convinto il secondo gran visir ad attaccare Szolnok ed Eger anziché invadere la Transilvania.

La situazione si sarebbe aggravata in ottobre con l'arrivo dei primi freddi. I suoi soldati – scriverà Castaldo al re – morivano come le mosche per la fame e per il freddo. Gli artiglieri se ne sarebbero andati anche se avrebbero ricevuto il soldo; la cavalleria ungherese s'era già sciolta. Egli (Castaldo) faceva di tutto per alleviare le difficoltà, ma non poteva “creare il denaro dalle pietre”. Non poteva nemmeno confidare nell'aiuto dei transilvani: ciascuna delle tre nazioni (magiari, sassoni e secleri) aveva promesso 2.000 mercenari, ma ne erano arrivati appena 600. Pertanto, d'accordo col re, il generale napoletano aveva permesso ai transilvani di trattare la pace col sultano e, purché venisse garantita la tranquillità in Transilvania, consigliò a Ferdinando di soddisfare le richieste della regina Isabella, che recriminava per il mancato mantenimento da parte del re delle promesse fatte in occasione della dedizione della Transilvania alla Casa d'Austria: tale era pure il parere di Péter Haller, già borgomastro di Szeben e neo tesoriere di Transilvania, nonché quello di altri signori transilvani. A ogni modo, Castaldo era intenzionato ad andarsene e più volte avrebbe rinnovato al re la richiesta di essere esonerato dall'incarico che allora ricopriva in Transilvania²⁰.

Come detto, il generale napoletano era oltremodo preoccupato per un eventuale attacco turco alla Transilvania, molto più probabile dopo la caduta di Temesvár: era stato informato dalle sue spie dell'incontro avvenuto a Lipa tra Kara Ahmed e Kasim pascià, pronti, secondo lui, a passare il Maros (Mureș; Muresch) e a invadere la regione subcarpatica²¹. Per di più, era imminente il pericolo di un'irruzione in Transilvania degli eserciti dei due voivodi rumeni²². Castaldo era convinto dell'impossibilità di fermare i turchi e temeva che la Transilvania sarebbe caduta nelle loro mani qualora avesse attaccato l'esercito di Kara Ahmed pascià. Le sue preoccupazioni presero consistenza allorché l'11 agosto era venuto a sapere che l'esercito ottomano, dopo la presa di Temesvár, s'era diviso in due tronconi: l'uno si sarebbe diretto verso Várad (Oradea; Grosswardein), l'altro verso la Transilvania²³. Insomma, il timore di un'aggressione osmanica era sempre presente e pressante.

Ferdinando sconsigliò a Castaldo di attaccare i turchi finché non avesse ricevuto validi rinforzi, onde non mettere a repentaglio i suoi soldati; aggiunse anche la promessa dell'invio in suo aiuto delle truppe del principe elettore di Sassonia, Maurizio, nonché di truppe tirolesi, austriache e ceche, che sarebbero state guidate o da lui personalmente o dal figlio Massimiliano²⁴.

Anche Tamás Varkocs sollecitò aiuti all'arciduca Massimiliano per difendere Várad, di cui era castellano, dopo che i turchi avevano distrutto i villaggi dei dintorni²⁵. Per contro, il re dei romani incoraggiò il voivoda András Báthori di Ecsed²⁶ a resistere perché stava arrivando con le sue truppe il principe Maurizio di Sassonia²⁷. Quando venne a sapere che Kara Ahmed pascià aveva diretto una parte del suo esercito verso Várad, allora diede ordine a Castaldo di

478–9.

²⁰ Id. a Id., campo di Szászsebes, 20/10/1552, ivi, n. 310, p. 487. Sulle richieste della regina Isabella Jagellone cfr. il saggio degli Autori *I tentativi di rientro in Transilvania della regina Isabella Jagellone. 1552–53*, in «Mediterrán Tanulmányok», XXVII, 2018, pp. 5–24. Una tregua quinquennale tra Ferdinando e la Porta era stata siglata ad Adrianopoli il 13 giugno 1547. Cfr. A. Papo – G. Nemeth Papo, *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Ariccia (Roma) 2017, pp. 103–4.

²¹ G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 31/8/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., IV, n. 272, pp. 290–1.

²² Id. a Massimiliano d'Asburgo, Segesvár (Sighișoara; Schässburg), 29/7/1552, in *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și țării-Românești*, a cura di A. Veress, vol. I: *Acte și scrisori. 1527–1572*, București 1929, p. 96. Erano allora voivodi di Moldavia e Valacchia rispettivamente Stefano VI Rareș e Mircea V Ciobanul.

²³ Id. a Id., campo di Szászsebes, 11/8/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., IV, n. 236, p. 282.

²⁴ “Nec ambigendum est – aggiunse con sicumera –, quin hostium animi, quando intellectum fuerit alterutrum nostrum cum exercitu in campo esse, valde et penitus frangentur”. Ferdinando I a G.B. Castaldo, Vienna, 14/8/1552, ivi, n. 238, p. 282; Id. a Id., Vienna, 16/8/1552, ivi, n. 240, pp. 282–3.

²⁵ T. Varkocs a Ferdinando I, Várad, 17/8/1552, ivi, n. 243, pp. 282–4.

²⁶ Nel seguito menzioneremo Báthori omettendo l'origine del suo casato.

²⁷ Ferdinando I ad A. Báthori, Vienna, 26/8/1552, ivi, n. 256, pp. 286–7.

sollecitare Varkocs a spostare l'artiglieria da quella fortezza o a Eger o a Szolnok, in quanto che non poteva fornire altri aiuti a Castaldo dopo che l'esercito guidato da Erasmus Teufel, già destinato alla difesa delle città minerarie dell'Ungheria Superiore, era stato decimato a Palást²⁸. Per quanto riguardava l'esercito del generale napoletano era meglio se fosse rimasto in un luogo sicuro fino all'arrivo dei rinforzi: "sed te in aliquo loco tuto tamdiu contineas, quoad mediantibus firmissimis auxiliis ab omni discrimine libereris, ut etiam, si opus fuerit, nobiscum te coniungere queas, quemadmodum te in praecedentibus quoque literis nostris admonuimus". A ogni modo, il re dei romani rinnovò a Castaldo i pieni poteri per trattare la pace col Turco, magari sfruttando l'intermediazione del voivoda valacco²⁹.

In questo periodo il generale Castaldo era stato coinvolto nell'assassinio del voivoda moldavo Ștefan VI Rareș³⁰. La storia è narrata con dovizia di particolari da Centorio. Il voivoda fu ucciso in seguito a una congiura ordita da un suo boiario, grande amico del principe che gli sarebbe succeduto sul trono. Sappiamo da Centorio che il boiario si era addirittura accordato col generale napoletano, al quale aveva svelato il suo proposito di ammazzare il voivoda moldavo, ricevendone in cambio la promessa di 1.000 scudi qualora la sua impresa avesse avuto successo. Ma il progetto del boiario fu scoperto ed egli stesso fu costretto a fuggire in Polonia. Qui elaborò un altro piano per eliminare il voivoda: Castaldo avrebbe dovuto scrivere una lettera a due fedelissimi servitori di Ștefan Rareș simulando il loro coinvolgimento nel fallito attentato contro il Moldavo. La lettera fu in effetti recapitata ai due servitori, i quali ovviamente si meravigliarono del suo contenuto; un fanciullo, parente del voivoda, presente alla lettura della missiva, raccontò quanto udito al suo signore, il quale, "interpretando il senso a suo modo", privò i due servitori di tutti gli onori minacciandoli altresì di decapitazione e confisca dei beni, anche per dare un esempio ad altri potenziali traditori³¹.

Nel frattempo – continua il racconto di Centorio – il boiario aveva fatto ritorno dalla Polonia, soddisfatto che la lettera di Castaldo avesse raggiunto l'obiettivo sperato: i due presunti traditori avevano nutrito nell'animo il desiderio di farsi 'crudelissima' vendetta per esser stati trattati male dal loro signore, a torto incolpati di tradimento, a tal punto da accettare la proposta del boiario di unirsi a lui nel disegno di ammazzare, questa volta per davvero, il voivoda: sarebbe stato molto meglio eliminare lui prima che egli eliminasse loro. Aderirono al piano anche altri congiurati, tra cui i parenti di quello che legittimamente sarebbe dovuto essere il successore di Ștefan Rareș³². Alla fine, il voivoda fu ammazzato nella propria tenda (8 settembre 1552) e con lui furono 'fatti a pezzi' i 2.000 turchi e i tatars della sua scorta. Tutto il popolo s'era rivoltato contro il tiranno, eliminandone pure i parenti. I transilvani si sentirono pertanto sollevati. Il nuovo voivoda Ioan Joldea fu però subito detronizzato da Alexandru Lăpușneanu (1552–61; 1564–68), il figlio di Bogdan III cel Orb (il Cieco), che salì al trono con l'aiuto del re di Polonia, Sigismondo II Augusto (1548–72), il fratello della regina Isabella. Con Lăpușneanu il principato moldavo cadde praticamente sotto la sovranità polacca; si arguisce pertanto la volontà di Ferdinando di rovesciare dal trono con ogni mezzo il nuovo voivoda. A ogni modo, secondo Centorio, l'uccisione di Ștefan Rareș bloccò sul nascere una congiura ordita contro il generale Castaldo e le truppe asburgiche che avrebbe dovuto riportare sul trono transilvano la regina Isabella e il principe Giovanni Sigismondo³³.

All'inizio di settembre aveva avuto inizio l'assedio di Eger, che avrebbe visto impegnati dall'11 settembre al 18 ottobre le truppe ottomane del secondo visir, Kara Ahmed pascià, del

²⁸ Plášťovce, oggi in Slovacchia. Sulla disfatta di Palást si rimanda al saggio degli Autori qui già citato: *L'offensiva ottomana nella valle dell'Ipoly. 1552*.

²⁹ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Vienna, 20/8/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., IV, n. 247, pp. 284–5.

³⁰ Figlio di Petru Rareș fu voivoda di Moldavia nel biennio 1551–52.

³¹ Centorio, *Commentarii* cit., pp. 214–8.

³² Si tratta di Ioan Joldea (1552).

³³ Castaldo e Báthori furono informati il 19 settembre da alcuni boiari che il voivoda moldavo era stato ucciso a causa della sua crudeltà che metteva a repentaglio la vita dei suoi sudditi. I boiari avevano scelto come nuovo voivoda Alexandru Lăpușneanu, il quale dichiarò la propria fedeltà a Castaldo e a Báthori. I boiari a G.B. Castaldo e A. Báthori, 19/9/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 285, p. 480. Castaldo era già al corrente della nuova elezione, avendone comunicato la notizia al re l'11 settembre. Cfr. *ivi*, n. 282, p. 479 (dal campo di Szászsebes).

beylerbeyi di Rumelia, Mehmed Soqollu, e del governatore di Buda, Khadim³⁴ Ali.

Nel frattempo erano anche iniziati due importanti processi, che avrebbero in parte distolto l'attenzione del generale Castaldo dalle questioni prettamente militari: il primo per la morte di frate Giorgio Martinuzzi, il secondo per il tradimento del maestro di campo spagnolo Bernardo Aldana de Villela, reo di esser scappato da Lippa abbandonandola nelle mani dei turchi³⁵.

Intanto, Kasim pascià, dopo aver radunato truppe a Lippa per compiere scorrerie in Transilvania, s'era spinto oltre Déva, dopo aver qui incontrato solo una modesta resistenza³⁶. Castaldo ritenne allora opportuno rinforzare la guarnigione di Déva con tre 'bandiere' di tedeschi del reggimento di Brandeis, i quali però, come detto, si ammutinarono perché non avevano ricevuto tre stipendi, e, impadronitisi dell'artiglieria, assaltarono gli alloggiamenti dei soldati spagnoli e la stessa abitazione di Castaldo con la minaccia che non si sarebbero ritirati finché non fossero stati soddisfatti i loro crediti. Castaldo incaricò allora il conte Giovanni Battista d'Arco di trattare coi ribelli: il conte li ridusse all'obbedienza con la promessa del pagamento del soldo, la qual cosa puntualmente avvenne. I ribelli si rifiutarono però di recarsi a Déva, dove furono invece dirottate le tre 'bandiere' di tedeschi del conte von Helfenstein insieme con 400 catafratti. A Déva s'erano già radunati i 500 ussari di János Török e Pál Bánk e altre cospicue truppe regie e transilvane. L'esercito così formato si diresse verso Lippa. Conclusa quest'impresa praticamente senza raggiungere alcun risultato sostanziale, ma solo provocando un ulteriore danneggiamento di quelle terre, il comandante von Helfenstein ritirò il proprio appoggio a Castaldo nonché le sue truppe dalla Transilvania, sebbene il generale napoletano lo esortasse a rimanere al suo fianco. Non avendo ancora ricevuto la notizia che l'esercito di Kara Ahmed pascià, ritiratosi da Eger, aveva passato il Tibisco e il Danubio, Castaldo rimase 'in campagna', mandò i suoi soldati a svernare a Szeben e rinforzò la guarnigione di Déva con aiducchi, fanti tedeschi e ussari, affidando quest'ultimi al comando di János Török, mentre Pál Bánk assumeva quello della fanteria e della città. Fece fortificare la città di Déva con mura di terra e legno e mandò alcuni cavalieri a difendere Branyicska (Brănișca; Bernpfaff)³⁷.

Il pensiero fisso di Castaldo rimaneva però sempre il modo con cui trattenerne i suoi mercenari nell'accampamento, dal momento che non c'era quasi più nulla da mangiare; per di più, la notte già cominciava a far freddo. La nobiltà locale si comportava come se ignorasse quanto stesse accadendo oppure fingeva di non saperlo. Anche i sassoni avevano rallentato la concessione di aiuti. Castaldo stesso non poteva contare su nessuno e non aveva più liquidità di denaro dal momento che i 50.000 fiorini a suo tempo ricevuti per pagare i soldati erano stati già tutti distribuiti. Il voivoda valacco, dal canto suo, molto sbilanciato dalla parte del Turco, sollecitava i transilvani a corrispondere il tributo alla Porta e a espellere i tedeschi dal paese; cercava inoltre di dissuadere con ogni mezzo i regnicoli, i quali "libenter aures praebent cogitantes se habituros filium regis Iohannis". Gli abitanti di Lugos (Lugoj; Lugosch) e Karánsebes già stavano pagando il tributo, poiché non erano in grado di difendersi dai turchi. Senza soldi nessuno voleva fare nemmeno un passo: Brandeis, Helfenstein e i comandanti di cavalleria erano intenzionati ad andarsene; il capitano degli artiglieri, l'addetto al pagamento degli stipendi e il responsabile della corrispondenza erano ammalati³⁸.

Nel rapporto al re del 23 settembre così Castaldo riassunse la situazione in Transilvania: non aveva soldi, non riceveva soldi da nessuno, giorno e notte doveva vigilare che i soldati non lo derubassero, ma non aveva coraggio di punirli per non accrescerne lo sconforto, i soldati

³⁴ Mehmed Soqollu (Sokolović), d'origine serba, sarà gran visir dell'Impero Ottomano dal 28 giugno 1565 al 12 ottobre 1579.

³⁵ Sul 'processo Martinuzzi' si rimanda al cap. IV della monografia qui già citata *Fratre Giorgio Martinuzzi: sul 'processo Aldana'* si veda il lavoro degli Autori qui già citato: *Il caso 'Bernardo de Aldana': l'abbandono di Lippa/Lipova e le sue conseguenze. 1552-1556*.

³⁶ Id. a Id., campo di Szászsebes, 22/9/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 288, p. 481.

³⁷ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., pp. 226–8. Cfr. anche G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 25/9/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 290, pp. 481–2, dove alle truppe di Helfenstein vengono aggiunte anche quelle di Gáspár Perusics. Le truppe regie fecero un bottino di 3.000 buoi e altrettante pecore.

³⁸ Id. a Id., campo di Szászsebes, 11/9/1552, ivi, n. 283, pp. 479–80. "Germani infirmi et nudi existunt, et iam non minus frigus, quam famem pati incipiunt", scrisse al re nello stesso mese di settembre. Ivi, n. 292, pp. 482–3.

morivano per la fame e per il freddo; in quei giorni essi gli avevano chiesto di morire per mano del nemico anziché per gli stenti³⁹.

Ciononostante, correva voce che Castaldo fosse convinto della possibilità di affrontare e battere i turchi con un esercito che si stimava addirittura di almeno 60.000 uomini, i quali sarebbero accorsi sotto la guida diretta del re insieme col figlio Massimiliano⁴⁰. Era una voce oltremodo infondata: Ferdinando non poteva mandare rinforzi a Castaldo perché doveva soprattutto difendere le città minerarie, a maggior ragione quando l'imperatore Carlo V si stava preparando ad attaccare il re di Francia a Metz e quindi necessitava lui stesso di ulteriori finanziamenti. Inoltre, non sarebbe mai sceso in campo di persona: era molto restio a spostarsi dalle sedi della propria corte se non per partecipare alle Diete in Ungheria o in Germania. Tanto meno era interessato alle questioni ungheresi il figlio Massimiliano. Comunque sia, mai avrebbero potuto allestire un esercito di decine di migliaia di uomini. Pertanto Castaldo, il cui problema principale era l'approvvigionamento di vettovaglie per mantenere i suoi uomini in modo da non indurli nella tentazione di far razzie, non solo non poteva far affidamento sugli aiuti regi per la Transilvania, ma, su ordine del re, doveva addirittura portare il suo aiuto fuori dalla Transilvania alle fortezze sotto assedio turco. Sennonché, il generale napoletano non poteva neppure andarsene dalla Transilvania perché era consapevole del fatto che se avesse abbandonato il campo per trasferirsi in un posto più sicuro gli abitanti si sarebbero subito schierati dalla parte del Turco (almeno questo era il suo pensiero 'ufficiale': non crediamo che avesse molto a cuore il destino della Transilvania). Stava infatti crescendo in Transilvania la consistenza del partito favorevole al ritorno di Giovanni Sigismondo: i regnicoli erano disponibili a sottomettersi al figlio dello Zápolya e anche a pagare il tributo al Turco se così facendo avessero riacquisito la pace⁴¹. Insomma, allora più che mai, tutti i transilvani confidavano nella riconciliazione col Turco pagando il tributo e riconoscendo il principato di Giovanni Sigismondo⁴².

Nel frattempo le truppe transilvane e regie (mercenari tedeschi e spagnoli) rimanevano accampate a Szászsebes agli ordini di Castaldo in attesa di sviluppi futuri, lasciando cioè l'iniziativa ai turchi, di cui ancora non si conoscevano le intenzioni, se cioè si fossero accontentati delle conquiste recenti o se avessero pianificato ulteriori avanzate in territorio transilvano. Il 2 settembre ebbe luogo una riunione al campo per valutare tutte le possibilità con cui reperire i soldi per i mercenari⁴³.

Intanto i turchi stavano rafforzando le difese di Lippa, ma non avevano alcuna intenzione d'invasione la Transilvania. Invasero invece la Transilvania – osserva Sándor Szilágyi – con gli editti di Solimano: ne arrivarono ben dieci nelle mani di Castaldo (29 agosto 1552), la gran parte dei quali riguardava il pagamento del tributo annuo, che la regione subcarpatica versava abitualmente alla Porta. Nello stesso tempo arrivarono a Péter Haller minacce d'invasione del paese da parte del voivoda valacco e del çavuş turco Ali. Per Castaldo, però, queste minacce erano prive di fondamento, anche se in effetti ne teneva ben conto: "*Quid vaivoda Transalpinus, Ali chiaus et alij scripserint Pietro Haller circa tractatum motum soliti tributi ex ipsorum litteris hic alligatis majestas vestra videre poterit, iudicio meo sunt verba inana in quibus nihil fundamenti fieri potest, et sic ego e contra eis verba do, que demum nihil proficiunt. Quod demum superest hodie a Petro Haller, a iudice Coronae et alijs significatum est vaivodam Moldavum et Tartaros denuo coniungi et in armis esse, et confinijs regni appropinquare, quod, quoad me vanum esse credo*"⁴⁴.

³⁹ Id. a Id., campo di Szászsebes, 11/9/1552, ivi, n. 289, p. 481.

⁴⁰ Da un'informativa d'un uomo di fiducia anonimo di Ferdinando I, settembre (?) 1552, ivi, n. 291, pp. 482–3.

⁴¹ Memoriale di G.B. Castaldo per il re, 11/9/1552, ivi, n. 283, pp. 479–80. Cfr. anche Centorio, *Commentarii* cit., pp. 239–41.

⁴² Id. a Id., campo di Szászsebes, 1/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 294, p. 483.

⁴³ *Chronik des Hieronimus Ostermayer 1520–1561*, in J.G. Kemény, *Deutschen Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, t. I, Klausenburg 1839, p. 51; *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, a cura di S. Szilágyi, vol. I (1540–1556), Budapest 1875, p. 370.

⁴⁴ G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 8/9/1552, cit. ivi, p. 371, nota 2. Le frasi in corsivo erano cifrate. Non si sa se si sia discusso di questi problemi in una Dieta tenuta a Szeben l'8 settembre o in un'altra Dieta convocata a Szászsebes per la fine di settembre (28 settembre ?).

Castaldo acconsentì però che gli Ordini autorizzassero Haller a trattare col voivoda valacco e col corriere turco.

“Scit maiestas vestra – scrisse Castaldo a Ferdinando – tractatum de pace per Transalpinum vaivodam medio Petri Haller motum, pro quo quamvis numquam dubitaverim omnia ista subvertendorum populorum causa, et ad animos ipsorum alliciendos moveri, tamen ne viderer pacem regni detrectare iuxta mandatum maiestatis vestrae assensi, quod ipse Haller ad colloquium cum vayvoda et quibusdam Turcis perexerit, in quo quid tractatum sit maiestas vestra ex alligatis litteris videre poterit, hic vero cum res discutienda *proposita nobilibus fuerit, nolunt id quod Turcae non petunt, ausi enim sunt aliqui libere dicere nunquam ipsos pacificos esse futuros donec ab Hungaro regantur*; nec difitiunt qui non solum assentiant sed et peiora suadere conentur, si non publice, saltem in abscondito, nec ego possum nisi dissimulare, *et diversis modis eos in officio continere, sed isti tumultus destruunt quicquid ego struere laboro et eos taliter irritant ut iam libere ad sinistram inclinent, me autem dubito ad id compellent quod numquam hostes potuissent scilicet ad salutem meam cogitare*”⁴⁵.

Il 16 settembre Haller si presentò a Talmács a colloquio col bey Kinan, col çavuş turco Alı e con l'ambasciatore del voivoda valacco János Pythar. Haller era convinto che i due rappresentanti della Porta fossero venuti a parlamentare per la pace⁴⁶. In un incontro preliminare e privato con Haller tenuto prima del vertice coi rappresentanti turchi, Pythar aveva consigliato il suo interlocutore transilvano di chiedere la restituzione di Temesvár; forse avrebbero altresì ottenuto che i turchi non insiedassero a Lippa un sangiacco, bensì solo un magistrato. All'incontro con Kinan non era presente il corriere Alı; si disse che fosse rimasto a Kining presso il guado d'un fiume. Kinan chiese ad Haller quale mandato avesse per trattare; Haller rispose che doveva sapere se avevano il potere di discutere della pace e del tributo. Per Kinan non avevano nessun potere in tal senso; consigliò invece Haller di mandare il tributo alla Porta e di chiedere tutt'al più la restituzione di Lippa e del territorio compreso tra il Maros e il Tibisco sotto però la condizione che si sarebbero dovuti liberare dell'occupante tedesco ed eleggere un nuovo voivoda. Haller ribadì la fedeltà dei transilvani a Ferdinando. Kinan ribatté di non credere che il sultano si sarebbe accontentato soltanto dell'esazione del tributo rinunciando a tutti gli altri suoi diritti. Il giorno seguente Haller s'incontrò con Alı presso il guado di Kining, ma non ottenne nulla di più⁴⁷.

Il 21 ottobre gli Ordini sottoscrissero un documento per il sultano con cui facevano presente d'aver rispettato la volontà di frate Giorgio nell'accettare il fidanzamento del figlio dello Zápolya con la figlia di Ferdinando e la difesa della Transilvania da parte dell'esercito tedesco. Essi non avevano quindi alcuna colpa per quanto fosse successo. Richiedevano pertanto la clemenza del sultano e la restituzione dei territori già appartenuti a Péter Petrovics (le Parti inferiori d'Ungheria). In cambio avrebbero pagato il tributo ed eletto un nuovo voivoda. Se avessero riacquistato la clemenza del sultano, avrebbero espulso i tedeschi: “Postremo clementer admodum probamus quod concesseris fideibus Regnicolis et subditis nostris Partium Regni Nostri Transylvanarum consvetum Principi Turcarum Tributum solvere, si pac lila ratione firmari posse videatur, quia credimus te concessionem illam non aliter ex fidelitate et obedientia nobis exhibenda salva atque reservata fecisse, alioquin ejus pensio tributi et pax lila rata et grata nobis esse non possit”.

Si diversifica dalle altre fonti il racconto di Centorio, secondo il quale Castaldo aveva convocato una Dieta a Marosvásárhely (Vásárhely) per il 21 ottobre con all'ordine del giorno la

⁴⁵ Id. a Id., campo di Szászsebes, 22/9/1552, cit. ivi, pp. 371–2, nota 5. Le frasi in corsivo erano cifrate. Il re dei romani era d'accordo sulla stipula della pace con la mediazione del voivoda valacco e sulla corresponsione del tributo, purché esso fosse stato consegnato in suo nome o in quello delle tre nazioni transilvane, ferma restando la dedizione del paese alla Casa d'Austria. Ferdinando I a G.B. Castaldo, Ebersdorf, 18/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 307, p. 487.

⁴⁶ P. Haller a G.B. Castaldo, Szeben, 15/9/1552, ivi, n. 284, p. 480. Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., pp. 225–6.

⁴⁷ Cfr. *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* cit., p. 372; nonché P. Haller a G.B. Castaldo, 17/9/1552, ivi, n. XVIII, pp. 424–6. Haller riuscì ad accordarsi coi due messaggeri turchi perché fosse evitata l'occupazione dell'Ungheria Superiore, rinviando a una sua consultazione col sovrano il pagamento del tributo anche di questa provincia. Id. a Ferdinando I, 22/9/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 286, p. 480.

tregua col Turco e il pagamento di 20.000 fiorini di tributo annuo⁴⁸. La tregua avrebbe consentito a lui di consolidare le fortificazioni della Transilvania e al re di risolvere con maggior tranquillità i suoi problemi in Germania. Quindi, Castaldo andò ad alloggiare a Gyulafehérvár (Alba Iulia; Weissenburg) portando con sé una guardia di 50 archibugieri spagnoli e una compagnia di 200 aiducchi per la difesa di quella città⁴⁹.

Alla Dieta di Marosvásárhely si presentò il çavuş turco Alı che, come detto, doveva mediare la pace tra Ferdinando e il sultano. Scrive Centorio che “in cambio di pace, e di tregua apportò tanto terrore, e spavento ne gli animi di tutti, che fu cosa incredibile”. Invece di accettare il tributo intimò a tutti in nome di Solimano che accogliessero il principe Giovanni Sigismondo e la madre Isabella Jagellone come legittimi sovrani e che cacciassero il generale Castaldo dalla Transilvania e uccidessero tutte le genti stipendiate dal re Ferdinando; solo allora il sultano avrebbe accettato il tributo e li avrebbe degnati della sua grazia. Altrimenti avrebbero seminato sangue e distruzione. Ciò detto, il çavuş consegnò ai convenuti un *firman* del sultano indirizzato al voivoda András Báthori e a tutti i signori del regno e ch'era stato redatto, secondo il costume ‘turchesco’, in lettere d'oro su carta lucida come vetro e non in un buon latino. L'editto, datato Costantinopoli 6 ottobre 1552, riportava un chiaro monito a espellere dal paese i soldati tedeschi che i signori di Transilvania avevano introdotto e che Martinuzzi non era riuscito a cacciare essendo stato crudelmente assassinato prima che avesse potuto farlo. Se avessero obbedito a quest'ordine, essi, i turchi, avrebbero restaurato in Transilvania quel clima di concordia e libertà che c'era stato all'epoca del fedele re Giovanni. Se per contro non avessero ripristinato l'antica obbedienza e lealtà nei confronti del sultano, ne avrebbero pagato le conseguenze⁵⁰.

Castaldo, immediatamente informato dell'editto del sultano, si precipitò a Marosvásárhely. La sua presenza alla Dieta raffreddò alquanto gli animi di quei signori che già davano per scontata l'accettazione della protezione del Turco e il ritorno di Giovanni Sigismondo inducendoli a rifletterci sopra prima di prendere la decisione finale. Il discorso di Castaldo colse nel segno: i signori transilvani mandarono a dire alla Porta che avrebbero opposto una strenua resistenza qualora gli ottomani fossero entrati in Transilvania. Il çavuş accettò il tributo ordinario di 20.000 scudi e se ne tornò a Costantinopoli via Belgrado liberando il paese da una gran paura e un grande sconforto⁵¹.

Castaldo fece consegnare 1.000 fiorini d'oro ad Alı, che partì per Costantinopoli con le richieste degli Ordini per il gran visir Rüstem pascià. Il generale napoletano confidava che avrebbe ricevuto la risposta prima dello scioglimento del suo esercito. Il 13 ottobre chiese nuovamente al re di essere richiamato: qualsiasi persona scelta al posto suo sarebbe stata adatta per portare avanti il lavoro l'inverno a venire; a questo proposito, il marchese era vicini sarebbe stato un ottimo sostituto, peraltro già noto agli Ordini transilvani⁵². L'istanza di Castaldo fu però respinta dal re. Il 20 ottobre, col consenso del voivoda, il generale napoletano offrì ad Haller l'ufficio di tesoriere (gli fu affiancato Gáspár Pesthy)⁵³. La situazione era però tragicomica: come osserva Sándor Szilágyi, Báthori era il voivoda d'un paese che non si lasciava governare, Castaldo era il comandante d'un esercito che non si lasciava comandare, Haller era il tesoriere d'un paese che non aveva i soldi. Per di più, gli uomini di Petrovics propagandavano il ritorno in Transilvania di Giovanni Sigismondo.

Anche il vicario di Gyulafehérvár, Ferenc Medgyesi, era dell'opinione che si potesse addivenire a un accordo col Turco per riportare e mantenere la pace in Transilvania. Secondo il suo parere, il generale Castaldo avrebbe dovuto corrispondere il tributo alla Porta in nome del re o delle tre nazioni transilvane, pur rimanendo il paese fedele agli Asburgo⁵⁴. Un'ipotesi poco

⁴⁸ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Ebersdorf, 18/10/1552, ivi, n. 307, p. 487.

⁴⁹ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., p. 228. In realtà, Castaldo sarebbe rimasto a Szászsebes almeno fino al 20 novembre.

⁵⁰ Cfr. ivi, pp. 234–7. La traduzione italiana ivi, pp. 237–9. Il monito del corriere turco si può leggere anche in una lettera di Kara Ahmed pascià alle tre nazioni transilvane, campo di Eger, 1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták*, parte VI, a cura di S. Barabás, in «Történelmi Társulat», 1892, pp. 651–83: qui n. 337, p. 652. Copie della lettera furono spedite singolarmente ai principali notabili transilvani.

⁵¹ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., pp. 239–42.

⁵² G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 13/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 304, p. 486.

⁵³ Id. a Id., campo di Szászsebes, 20/10/1552, ivi, n. 310, p. 487.

⁵⁴ F. Medgyesi, vicario di Gyulafehérvár, a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 2/10/1552, ivi, n. 295,

verosimile, perché i turchi pretendevano sì il tributo ma certo non in cambio dell'occupazione tedesca della Transilvania.

Intanto era sempre più critica, dal punto di vista militare, la situazione di Castaldo, ora alle prese anche coi cavalieri di Fabian Schenak, che non sarebbe stato possibile trattenere neanche con 50.000 fiorini d'oro. Il generale era altresì convinto che se si fosse ritirato lui, a esempio nelle Parti d'Ungheria, anche il voivoda Báthori avrebbe lasciato libero il campo⁵⁵.

Ferdinando ordinò a Castaldo di fare in modo di non lasciarsi scappare le truppe di Brandeis, Helfenstein e Schenak; si rimetteva invece al suo parere se sarebbe stato il caso di far svernare queste truppe in Transilvania o di congedarne una parte senza correre così altri rischi. Nel frattempo, il re aveva mobilitato due eserciti tedeschi per la difesa di Eger o, qualora non fosse stato possibile accedere alla rocca, per quella di Kassa⁵⁶; aveva inoltre spedito 50.000 talleri per il pagamento degli stipendi e panni per l'abbigliamento dei soldati per un controvalore di 45.000 fiorini. Il re era infine preoccupato per una congiura ordita da György Horváth: voleva ricevere da Castaldo altre e più precise informazioni sul suo conto e lasciava valutare al generale l'eventualità d'un suo arresto. Castaldo avrebbe altresì dovuto appoggiare il nuovo voivoda moldavo secondo le sue possibilità e permettere ai transilvani di pagare il tributo al Turco se ciò fosse stato un modo opportuno per rafforzare la pace⁵⁷.

Senonché i cavalieri catafratti di Schenak dopo essersi consultati coi fanti tedeschi se ne andarono via definitivamente. Nel frattempo, cresceva di giorno in giorno il numero di soldati turchi che stazionavano attorno a Lipa, mentre un altro problema per Castaldo derivava dalla volontà di Báthori di dimettersi da voivoda in quanto – questa era la versione ufficiale – ammalato di gotta: non c'erano altri candidati alla successione se non Tamás Nádasdy (peraltro candidato dagli stessi Báthori e Castaldo): János Török era ancora molto giovane, Gábor Perényi inadatto, il fratello di Báthori ancora di più, Menyhért Balassa era invisibile alla nobiltà, oltretutto inesperto per quell'esercizio⁵⁸. Il fatto è che anche Báthori da tempo non riceveva lo stipendio⁵⁹, motivo per cui egli si considerava alla stregua d'un servo della gleba, dato che solo i servi della gleba erano costretti a lavorare gratuitamente⁶⁰. Per contro, Castaldo gli fece ironicamente presente che solo lui (Castaldo) poteva fregiarsi del titolo di servo della gleba: non s'era mai appropriato neanche d'un *filler* dei soldi ricevuti per pagare i soldati⁶¹.

I sassoni, invece, fecero retromarcia: si dichiararono disponibili a pagare le tasse e ad accogliere altri mercenari anticipando il pagamento del loro mantenimento e confidando nel rimborso da parte del re⁶².

Nel frattempo, il principe Maurizio era arrivato con le sue truppe in Ungheria. Correva voce che avesse con sé addirittura 40.000 uomini, in realtà – come comunicato da Ferdinando a Castaldo – non aveva al suo seguito più di 10–12.000 fanti e 3–4.000 cavalieri (10.000 fanti e 5.000 cavalieri secondo Centorio)⁶³. Tuttavia, anziché convergere su Eger, com'era stato in un primo tempo convenuto, si fermò a oziare a Győr ("Jaurini opportunum tempus frustra contrivit"), dove però provvide a consolidarne le fortificazioni⁶⁴.

p. 483.

⁵⁵ G.B. Castaldo a Id., campo di Szászsebes, 4/10/1552, ivi, n. 296, p. 484.

⁵⁶ Košice, oggi in Slovacchia.

⁵⁷ Istruzioni di Ferdinando I (per il tramite di János Bolann) per il generale Castaldo, Vienna, 8/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 297, p. 484. Schenak chiese a Castaldo 10 fiorini per ciascuno dei suoi 1.400 mercenari (secondo Castaldo non erano però più di 800). Castaldo era tuttavia convinto che se anche gli avesse offerto 50 fiorini per soldato, se ne sarebbe andato lo stesso. Alla fine fu costretto ad anticipare a Schenak tutto ciò che aveva: 1.550 fiorini. G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 8/10/1552, ivi, n. 298, p. 484.

⁵⁸ Id. a Id., campo di Szászsebes, 11/10/1552, ivi, n. 301, pp. 485–6.

⁵⁹ F. Medgyesi a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 5/12/1552, ivi, VI, n. 343, p. 653.

⁶⁰ A. Báthori a G.B. Castaldo, Szamosújvár (Gherla; Neuschloss), 1/12/1552, ivi, n. 340, pp. 652–3.

⁶¹ G.B. Castaldo ad A. Báthori, Gyulafehérvár, 4/12/1552, ivi, n. 342, p. 653. Castaldo s'era già trasferito a Gyulafehérvár. Il generale napoletano si stava allontanando dal confine meridionale transilvano, sempre minacciato dalle truppe di Kasim pascià: aveva così cominciato la sua lenta marcia che lo avrebbe portato all'inizio di marzo del 1553 a lasciare definitivamente la Transilvania.

⁶² La città di Szeben a Ferdinando I, Szeben, 11/10/1552, ivi, V, n. 302, p. 486.

⁶³ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., p. 220.

⁶⁴ *Francisci Forgách de Ghymes de statu reipublicae hungaricae commentarii*, Pest 1866 (MHH,

Sennonché, lo stesso re dei romani non aveva intenzione di mandare né il principe sassone né altre truppe a Eger, come si evince da una sua lettera del 19 settembre indirizzata ai capitani di Pápa, Komárom, Csábrág (oggi Čabrad', in Slovacchia) e Léva (oggi Levice, in Slovacchia), da cui risulta l'intenzione del sovrano di utilizzare le truppe tedesche per difendere le città minerarie dell'Ungheria Superiore anziché la fortezza di Eger. Castaldo, invece, come già sappiamo, continuava a sollecitare aiuti per Eger, ormai a rischio di cadere in mano turca, sia al principe Maurizio che al re Ferdinando⁶⁵. Il generale napoletano auspicava che il principe sassone lasciasse quanto prima Győr e si mettesse in azione marciando verso Esztergom (e quindi alla volta di Eger o di Kassa): la caduta dell'Ungheria Superiore e della sua più importante città, Kassa, era pregiudiziale per la conquista ottomana della Transilvania⁶⁶. Il 3 ottobre Ferdinando sollecitò il principe elettore sassone ad avanzare verso Eger e a elaborare un piano per la cacciata dei turchi⁶⁷. Anche Castaldo promise aiuti per Eger, ma le sue promesse non sarebbero mai state mantenute: confermò che se il principe Maurizio si fosse incamminato con le sue truppe alla volta di Eger, si sarebbe mosso pure lui in quella direzione⁶⁸. L'11 ottobre il re dei romani rinnovò al principe sassone l'ordine di lasciare Győr e di portarsi a Eger⁶⁹. Sennonché, non stimando sufficientemente numeroso il suo esercito per battere con successo i turchi, ritenne infine più opportuno che il principe tedesco si limitasse a infastidire il nemico coinvolgendolo in scaramucce, possibilmente nel Transdanubio, attorno a Veszprém e a Székesfehérvár, aprendo così un altro fronte tale da costringere i turchi a desistere dall'assedio di Eger. Ferdinando temeva le conseguenze che avrebbero colpito sia l'Ungheria che la Transilvania nel caso in cui il principe elettore sassone avesse subito una seppur modesta sconfitta da parte dei turchi⁷⁰. Tutto sommato, al re dei romani non dispiaceva quindi che il principe Maurizio si limitasse ad agire senza allontanarsi più che tanto dalla sua provvisoria residenza di Győr, dato che i suoi 5.000 cavalieri e 6.000 fanti non erano sufficienti ad affrontare i turchi in quel di Eger⁷¹. Meglio quindi che le truppe di Maurizio stazionassero, per ogni evenienza, il più vicino possibile ai confini austriaci: Eger fu quindi abbandonata al proprio destino perché non venisse compromessa la sicurezza del re.

Scriptores, XVI), p. 85. August von Druffel ipotizza che il principe Maurizio sia giunto in Ungheria soltanto per prenderne possesso, sollecitato da qualche promessa in merito formulata dal duca di Ferrara Ercole d'Este. Tra i due personaggi ci fu infatti continuo scambio di lettere e ambasciatori che discussero d'un progetto lungimirante, di costituire cioè un regno d'Ungheria sotto la sovranità ottomana e col principe Maurizio a capo. Anzi, in una lettera del 22 gennaio 1553 fu consigliata al principe sassone l'acquisizione, con l'aiuto del sultano, non solo dell'Ungheria ma anche dell'Austria e dell'attuale Cechia. Il progetto non ebbe seguito per la morte prematura del principe, avvenuta l'11 luglio 1553. Tuttavia, esso non si esaurì con la morte di Maurizio, perché furono tentati degli approcci anche col fratello e coi suoi successori. Cfr. *Herzog Herkulan von Ferrara und seine Beziehungen zu den Kurfürsten Moritz von Sachsen und zu den Jesuiten*, in «Sitzungsberichte der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München», Historische Classe, 1878, vol. I, pp. 317–67: 328–9; e anche N. Babola al principe Maurizio di Sassonia, Ferrara, 22/1/1553, in *Regestak a külföldi levéltárakból*, a cura di H. Marczali, «Történelmi Társulat», 1878, parte I, pp. 417–98: qui 469. L'elettore di Sassonia il 10 ottobre era ancora a Vienna; arrivò a Győr il 15 successivo. Il principe Maurizio di Sassonia a F. Bebek, 15/10/1552, in *Epistolae procerum Regni Hungariae*, a cura di Gy. Pray, parte II, Posonii 1806, n. 138, pp. 134–5. Nella lettera il principe chiese a Bebek alcune informazioni sui turchi: «Turcorum numerus sub Agria, et quid hactenus ibidem effecerunt, quamdiu sub ea perseverare, an non recesserunt, vel quando recedere, et quo deinceps arma convertere velint». Il 18 ottobre i turchi avrebbero però tolto l'assedio a Eger e abbandonato la rocca: le richieste del principe erano pertanto inutili.

⁶⁵ G.B. Castaldo a Maurizio di Sassonia, campo di Szászsebes, 20/9/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 287, pp. 480–1; Id. a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 23/9/1552, ivi, n. 289, p. 481; Id. a Id., campo di Szászsebes, 25/9/1552, ivi, n. 290, pp. 481–2.

⁶⁶ Cfr. Szántó, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon* cit., p. 236.

⁶⁷ Cfr. G. Gömöry, *Eger ostroma 1552-ben*, in «Hadtörténelmi Közlemények», 1890, pp. 613–35: qui 627.

⁶⁸ G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 8/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 298, p. 484. Nella stessa lettera Castaldo avverte Ferdinando che i turchi erano in difficoltà a Eger, da cui, stanchi e sfiduciati, stavano andandosene disordinatamente dirigendosi verso il Tibisco. La notizia non era ovviamente veritiera.

⁶⁹ Ferdinando I al principe Maurizio di Sassonia, Vienna, 11/10/1552, ivi, n. 300, p. 485.

⁷⁰ Id. a G.B. Castaldo, Ebersdorf, 22/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 311, pp. 487–8. Cfr. anche Centorio, *Commentarii* cit., p. 225.

⁷¹ J. Paksy al capitano di Győr, E. Khunigsperg, Komárom, 4/10/1552, ÖStA HHStA Hungarica, 1552, fasc. 67 (MNL OL W664, c. 29).

Tuttavia, ciò che forse preoccupava maggiormente il generale Castaldo era l'assembramento di truppe turche al confine con la Transilvania sotto il comando di Kasim pascià. Il generale napoletano non sapeva chi comandare a Déva per la difesa del confine meridionale da una possibile irruzione del pascià turco⁷². Avrebbe avuto bisogno di 2.000 uomini tra cavalieri e fanti per difendere Déva⁷³. Castaldo, come sappiamo da tempo preoccupato che i turchi, lasciata Eger, assalissero la Transilvania, espresse al sovrano per l'ennesima volta queste sue preoccupazioni, che poi erano condivise pure da András Báthori e da Ferenc Kendi; fece presente il sospetto che il principe Giovanni Sigismondo attendesse al confine moldavo il momento propizio per entrare in Transilvania e, con l'aiuto dei turchi, riprendersi il principato. Pertanto, consigliava al principe elettore di Sassonia di 'punzecchiare' i turchi, prima che questi lasciassero Eger⁷⁴. Peraltro, ammonì il re che diffidasse della regina Isabella, la quale, secondo lui, aveva in animo altri progetti, sostenuta com'era dal voivoda moldavo "qui est creatura regis Poloniae, a quo si aliquam recuperandi regni spem haberet, magnum auxilium habere posset"⁷⁵.

Ferdinando fece in modo da non perdere l'aiuto dei sassoni nella difesa della Transilvania: non poteva farne a meno dato che nell'anno in corso la congiuntura della guerra contro la Francia avrebbe potuto pregiudicare il buon esito della campagna antiottomana. Si confidava, però, che le cose sarebbero andate meglio l'anno venturo prevedendo l'aggravarsi dei problemi del sultano a causa della guerra contro la Persia⁷⁶. Il re dei romani era infatti convinto – e rassicurò in tal senso Castaldo – che i turchi, pressati dai persiani al confine orientale, si sarebbero infine ritirati da Eger per svernare e non avrebbero minimamente impensierito la Transilvania⁷⁷. Invero, Kara Ahmed avrebbe lasciato in tutta fretta l'Ungheria, appena appresa la notizia della sconfitta ottomana sul fronte persiano⁷⁸.

Invano anche László Vas e István Henyei, comandanti della guarnigione di Gyula, avevano chiesto aiuto a Castaldo quando a metà ottobre circolava la notizia che l'esercito turco dopo l'assedio di Eger avrebbe passato il Tibisco e quindi minacciato anche quelle terre⁷⁹.

L'arciduca Massimiliano se ne stava nel frattempo inattivo a Rimaszombat (oggi Rimavská Sobota, in Slovacchia). Comunque sia, nessuno a Vienna aveva progettato un piano per fermare i turchi: l'importante era che non 'infastidissero' i domini ereditari asburgici. D'altro canto, il principe Maurizio, non appena ebbe saputo della partenza dei turchi da Eger, non si preoccupò affatto di affrontarli sul campo, ma sciolse il suo esercito⁸⁰. Si può escludere che la sua presenza a Győr abbia 'spaventato' i turchi e contribuito alla loro partenza da Eger: la sua presenza in Ungheria fu pertanto inutile. Non solo: Ferdinando dichiarò il falso alla Dieta di Gönc del 17 gennaio 1553, che cioè sarebbe stato pronto a intervenire personalmente contro i turchi, se questi non se ne fossero andati da Eger e non fosse sopraggiunto l'inverno⁸¹.

Nel frattempo avvenne un altro fatto che coinvolse il generale Castaldo e i voivodi rumeni. Il principe Radu⁸² (Radulfo in Centorio), che aspirava al titolo di voivoda di Valacchia, era stato cacciato da Mircea Ciobanul e si era rifugiato presso il generale Castaldo, cui chiese

⁷² G.B. Castaldo a Ferdinando I, campo di Szászsebes, 22/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 313, p. 488.

⁷³ Id. a Id., campo di Szászsebes, 23/10/1552, ivi, n. 314, p. 488.

⁷⁴ Id. a Id., campo di Szászsebes, 23/10/1552, ivi, n. 315, pp. 488–9.

⁷⁵ Id. a Id., campo di Szászsebes, 22/10/1552, ivi, n. 313, p. 488.

⁷⁶ Ferdinando I ai sassoni, Ebersdorf, 28/10/1552, ivi, n. 316, p. 489.

⁷⁷ Id. a G.B. Castaldo, Ebersdorf, 29/10/1552, ivi, n. 318, p. 489.

⁷⁸ Sappiamo però che già in agosto Kara Ahmed pascià aveva ricevuto l'ordine del sultano di rientrare a Costantinopoli: ne era stato informato Tamás Varkocs da un rifugiato turco. Cfr. la lettera di Varkócs del 17 agosto citata sopra.

⁷⁹ La guarnigione di Gyula a G.B. Castaldo, 18/10/1552, ivi, n. 308, p. 487.

⁸⁰ Cfr. A. Verancsics, *De rebus gestis Hungarorum ab inclinatione regni*, in *Verancsics Antal összes munkái*, a cura di L. Szalay, vol. II, Pest 1857 (*MHH, Scriptores* III), p. 96.

⁸¹ "[...] neque praetermissura fuisset ipsa quoque personaliter subsequi, nisi et hostes, frustra Agria oppugnata, abiissent, et instans jam hyems diuturniorem jam expeditionem hoc anno pati posse visa esset [...]". Risposta di Ferdinando I alle deliberazioni della Dieta di Gönc, 17/1/1553, in *Monumenta Comititalia Regni Hungariae* cit., pp. 403–10: 405.

⁸² Si tratta di Radu VIII Iliás Haidăul detto l'Aiducco, figlio di Radu de Afumați, che fu voivoda di Valacchia nel biennio 1552–53. Con l'appoggio di Castaldo, Radu entrò in Valacchia con 15.000 uomini tra boiari valacchi e mercenari ungheresi e polacchi. Sconfisse Mircea a Mănești e s'insediò sul trono a Țîrgoviște col riconoscimento della Porta.

appoggio e aiuti per ammazzare il tirannico voivoda che aveva fatto uccidere 3.000 dei suoi sostenitori. Castaldo gli promise soldati e denaro per detronizzare l'avversario e gli consigliò di approfittare dell'assenza del sultano impegnato nella campagna di Persia onde portare a compimento quell'impresa; non avrebbe dovuto temere ritorsioni perché sarebbe passato un anno prima che il padiscià fosse potuto correre in aiuto a Mircea; nel frattempo, una volta consolidato il suo regno, Solimano avrebbe preferito tenerselo come potenziale amico e alleato. In effetti, Castaldo consegnò a Radu "più per compassione che ebbe di lui, che per credere che dovesse essere uomo per riuscire dell'impresa" 700 cavalieri e 1.500 aiducchi, la miglior gente che aveva, la quale aveva combattuto contro il Turco a Temesvár ed era comandata da un valorosissimo capitano di nome Niccolò. Mircea, avendo saputo dell'arrivo del rivale, lo accolse nei pressi di Tîrgoviște con un esercito di 80.000 uomini e 6 pezzi di artiglieria. Le forze di Radu non superavano invece le 12.000 unità, sebbene potesse contare su parecchi sostenitori, i quali però non confidavano molto nelle sue capacità e possibilità di riuscire nell'impresa e per di più temevano le ritorsioni di Mircea qualora l'impresa fosse fallita, essendo ben nota la sua inaudita crudeltà⁸³.

Radu diede quindi battaglia. Lo scontro avvenne un giorno all'alba in una zona collinare: Mircea era preceduto da 600 turchi; Radu sistemò i suoi uomini in due squadroni di 5.000 fanti e 1.000 cavalieri ciascuno, la maggior parte dei quali era costituita da archibugieri. Furono proprio gli archibugieri ad attaccare per primi il nemico senza aspettare alcun segnale per l'attacco: "serrarono dentro con tanto empito – scrive Centorio – in un squadrone di quei di Mirce, come tanti lupi in mille mandre di pecore". Fu quindi la volta della fanteria e della cavalleria di Radu ad attaccare un altro squadrone di Mircea con lo stesso impeto degli archibugieri. L'esercito del voivoda, costituito da gente "più atta a far numero, et ombra, che a partorire vittoria alcuna", fu messo in rotta. Morirono 7–8.000 uomini di Mircea, non più di 700 tra quelli di Radu, i cui soldati, dopo la battaglia, si diedero alle razzie catturando un grosso bottino; molti degli uomini del tiranno rimasti in vita si aggregarono alle truppe di Radu andando così a costituire un copiosissimo esercito, deciso a inseguire Mircea, il quale era fuggito coi 500 turchi che gli erano rimasti. Radu s'impadronì così di tutti i beni dell'ex voivoda, che valevano 200.000 ducati, e s'insediò a Tîrgoviște, ove tutti gli giurarono fedeltà. Si sparse poi la voce che un boiario avesse effettivamente ucciso il voivoda deposto, in realtà era stato ucciso un altro boiario scambiato per lui. Radu, dal canto suo, mandò un ambasciatore a ringraziare il generale Castaldo per il soccorso fornitogli⁸⁴. Ferdinando esultò alla notizia che i boiari valacchi avevano eliminato il voivoda Mircea: era una vittoria di tutta la Cristianità e un monito per quei signori che tramavano contro di lui⁸⁵.

Stava però crescendo in Transilvania la consistenza del partito favorevole al ritorno di Giovanni Sigismondo: i regnicoli erano disponibili a sottomettersi al figlio dello Zápolya, oltretutto a pagare il tributo al Turco⁸⁶. Nel mese di novembre – scrisse Castaldo al re – non c'era più nessuno che non parteggiasse per il figlio dello Zápolya⁸⁷. Dal canto suo, la regina Isabella tramava per rientrare in Transilvania, appoggiata da Petrovics, da Ferenc e Antal Kendi e da altri notabili locali⁸⁸. Ora poteva anche contare sull'appoggio dei secleri. Corse anche voce che Giovanni Sigismondo fosse già ai confini della Transilvania con 200 cavalieri: era indubitabile che volesse entrarvi con l'appoggio del re di Polonia, del voivoda di Moldavia e dei turchi. Per impedire l'ingresso del principe in Transilvania, Castaldo necessitava di almeno 2.000 cavalleggeri, 1.000 fanti ungheresi e 500 catafratti tedeschi⁸⁹. Il re approvò questa richiesta: Castaldo avrebbe potuto chiedere la somma necessaria per arruolare tale numero di soldati al tesoriere Haller⁹⁰. Ma il tesoriere non aveva denaro. Inoltre, in alcuni

⁸³ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., pp. 229–31.

⁸⁴ Cfr. *ivi*, pp. 232–4.

⁸⁵ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 6/12/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 344, p. 653.

⁸⁶ Memoriale di G.B. Castaldo per il re, 11/9/1552, *ivi*, V, n. 283, pp. 479–80. Cfr. anche Centorio, *Commentarii* cit., pp. 239–41.

⁸⁷ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 20/11/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 331, p. 492.

⁸⁸ Isabella Jagellone a Ferdinando I, Varsavia, 1/10/1552, *ivi*, n. 293, p. 483.

⁸⁹ G.B. Castaldo a Ferdinando I, s.l., 26/11/1552, *ivi*, VI, n. 334, p. 651.

⁹⁰ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 28/12/1552, *ivi*, n. 369, p. 660.

castelli come Várad e Gyula cominciavano a scarseggiare le vettovaglie; pertanto, parte dei fondi destinati al pagamento degli stipendi dei soldati fu dirottata al mantenimento di quei luoghi; di conseguenza, scoppiarono anche qui tumulti tra i soldati non pagati che provocarono la minaccia di dimissioni da voivoda da parte di Báthori, supportate anche dal suo cattivo stato di salute⁹¹.

Non cessarono nemmeno le lamentele dei transilvani per i soprusi subiti dai soldati tedeschi. Il loro malumore crebbe specie allorché si sparse la notizia che Bertalan Horváth coi suoi mercenari tedeschi razziava la città di Gyula e ne faceva uccidere gli abitanti “infestandogli tutti della peste Luterana, di cui egli era fino all’anima guasto”. Castaldo dovette pertanto intervenire cacciando Horváth da Gyula, affidandone la difesa a Patócsy e nominando Pál Bánk vicevoivoda per quei territori⁹².

Dal canto suo Ferdinando licenziò l’esercito del principe Maurizio, che gli aveva procurato solo grattacapi ma reso nessun servizio; a Győr fu alloggiata un’altra guarnigione. Il re, pagati i soldati del principe sassone, non poté quindi soddisfare quelli di Castaldo, che continuavano con le loro razzie a minare la tranquillità dei transilvani fomentandone l’odio nei loro riguardi e accrescendo con ciò il desiderio di richiamare in patria la regina Isabella e il figlio Giovanni Sigismondo⁹³.

Il problema delle intemperanze dei mercenari spagnoli e tedeschi rimaneva infatti sempre di attualità. Castaldo si lamentò un’altra volta col re perché i soldati si ribellavano e angustiavano il popolo, il quale si temeva reagisse o andando contro di loro o mettendosi dalla parte dei turchi⁹⁴. Non tenendo conto delle antiche prerogative dei nobili, i mercenari non disdegnavano irrompere nelle loro case spogliandole di tutto ciò che trovavano; dipendeva dal loro comportamento la freddezza che i nobili ostentavano nei confronti del re. I soldati si giustificavano scaricando la colpa di quegli eccessi sul mancato pagamento del soldo⁹⁵. Anche gli abitanti di Enyed recriminarono presso il vicario di Szeben sulle distruzioni, sui danneggiamenti e sugli atti sacrileghi commessi dai mercenari⁹⁶.

Un altro motivo di preoccupazione per Castaldo era – come sappiamo – la difesa di Déva, porta d’ingresso della Transilvania. Qui Kasim pascià era sempre pronto ad attaccare o a fare scorrerie nei dintorni. Peraltro aveva ordinato ai valacchi e ai rasciani che abitavano su entrambe le rive del Maros di insorgere contro i soldati regi a un suo preciso segnale. A Déva non c’erano però né denaro, né viveri, né soldati⁹⁷. Secondo Ferdinando, bisognava mandare a Déva i cavalieri di Báthori per rimpiazzare quelli che se n’erano già andati e, comunque sia, lasciar partire i poco fedeli mercenari di Brandeis; la difesa di Déva necessitava di ufficiali e soldati capaci, seri e disponibili a proteggere la città e la fortezza, non mercenari pronti invece alla ribellione. A ogni modo, il re promise denaro per i soldati affinché non angariassero gli abitanti delle città⁹⁸.

Castaldo era dell’opinione che bisognasse affidare a Pál Bánk, appena scelto da Báthori

⁹¹ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., p. 242. In effetti, Báthori rassegnò le dimissioni dall’incarico di voivoda; tuttavia, Ferdinando lo pregò di rimanere al suo posto finché non fosse stato trovato un suo sostituto. Ferdinando I a G.B. Castaldo, Ebersdorf, 29/10/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 317, p. 489.

⁹² Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., pp. 243–4. Il 9 ottobre Bertalan Horváth aveva avvisato Castaldo tramite András Kerecsényi che i mercenari di Gyula sprovvisti del soldo se ne sarebbero quanto prima andati. Gyula necessitava pertanto di altri fanti che li sostituissero. Cfr. *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., V, n. 299, pp. 484–5.

⁹³ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., p. 244.

⁹⁴ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 2/12/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 341, p. 653.

⁹⁵ F. Medgyesi, vicario di Gyulafehérvár, a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 5/12/1552, ivi, n. 343, p. 653. In quest’occasione, Medgyesi sollecitò l’elezione d’un nuovo voivoda: Báthori avrebbe rinunciato alla sua carica entro la fine dell’anno per rientrare nei suoi possedimenti ungheresi. Anche i 200 ussari di János Török s’erano ritirati da Déva perché non pagati. Id. a Id., Gyulafehérvár, 6/12/1552, ivi, p. 653, nota 2.

⁹⁶ Gli abitanti di Enyed al vicario di Szeben, Enyed, 30/11/1552, ivi, n. 336, p. 652.

⁹⁷ P. Bánk a G.B. Castaldo, Déva, fine novembre o inizio dicembre, ivi, n. 338, p. 652.

⁹⁸ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 6/12/1552, ivi, n. 344, p. 653. Sembra che il re abbia destinato denaro solo per le truppe di Brandeis, nel qual caso – sosteneva Castaldo – ci sarebbe stata una rivolta di tutte le altre truppe non inquadrare col comandante tedesco. G.B. Castaldo a Ferdinando I, Kolozsmonostor, 4/2/1553, ivi, n. 402, p. 668.

come vicevoivoda, la guardia di Déva. Sennonché, Pál Bánk sarebbe rimasto a Déva solo fino al 6 gennaio 1553, gli spagnoli fino alla fine dello stesso mese; pertanto era necessario provvedere per tempo al ricambio della guardia, nonostante la mancanza di denaro. Il tesoriere Haller difficilmente avrebbe potuto procurare il soldo perché le città avevano già sottoscritto dei crediti molto cospicui⁹⁹. A ogni modo, bisognava rimpiazzare i soldati tedeschi con ungheresi, più adatti a combattere contro i turchi¹⁰⁰.

Nel frattempo, s'erano avvicinati a Déva 1.000 uomini, in parte turchi in parte tatarì, usciti da Temesvár e da Lippa per svolgere attività di spionaggio: furono sorpresi per caso dal capitano borgognone Jean de Villey, i cui 600 cavalieri ne uccisero 80 e ne fecero 35 prigionieri¹⁰¹. Centorio, dal canto suo, racconta che le genti di Déva erano uscite dalla loro città per tendere un'imboscata ai soldati turchi di Kasim pascià, di cui uccisero più di 300 uomini e fecero molti prigionieri, continuando a scorrere fino a Lippa saccheggiando tutto ciò che capitava tra le loro mani. I turchi, spaventati, per molti giorni non avrebbero osato recar danno ai transilvani¹⁰².

L'inizio di gennaio del nuovo anno vide i turchi di Kasim pascià rifarsi minacciosi con un grosso esercito e mezzi di artiglieria nelle vicinanze di Déva, da cui il 9 gennaio se ne sarebbero dovuti andare i soldati spagnoli. Per di più il freddo e la fame stavano angustiando il popolo e i soldati rimasti in Transilvania¹⁰³. Anche la situazione dell'erario transilvano non era eccellente: il tesoriere Haller non aveva ricevuto denaro dai commercianti, anzi aveva attinto alla propria tasca per far funzionare le miniere¹⁰⁴. Onde evitare la fuga dei soldati, Castaldo promulgò un editto con cui chiunque avesse abbandonato il paese senza l'autorizzazione regia sarebbe stato punito con la morte, i nobili con la perdita dei propri privilegi¹⁰⁵. Il re propose allora di rimpiazzare i soldati spagnoli e tedeschi in partenza con l'assoldamento di 2.000 ussari e 1.000 fanti ungheresi, dopo di che anche Castaldo avrebbe potuto lasciare il paese insieme con l'ultimo contingente di Brandeis e di Mierškhowsky¹⁰⁶.

Il costante timore di un'invasione ottomana della Transilvania aveva definitivamente convinto anche il re dei romani a stipulare la pace col Turco¹⁰⁷. Ferdinando fece presente al gran visir Rüstem pascià che, a differenza del governatore di Buda, non aveva mai violato la pace e che anche l'imperatore, suo fratello, era favorevole a sottoscriverla. Chiese pertanto una tregua di sei mesi e un salvacondotto per i suoi commissari per trattare la pace¹⁰⁸. Ferdinando non credeva però che i colloqui tra Péter Haller e il corriere turco Ali portassero a risultati positivi¹⁰⁹.

Per concludere le trattative con gli ottomani era però necessario il consenso degli Ordini, che Báthori sconsigliava di convocare onde non correre il rischio che essi defezionassero dal partito regio a causa dei misfatti perpetrati dai soldati tedeschi¹¹⁰. Anche il vicario di Gyulafehérvár, Ferenc Medgyesi, riteneva che non bisognava convocare gli Ordini al completo

⁹⁹ Id. a Id., Gyulafehérvár, 12/12/1552, ivi, n. 351, pp. 655–6.

¹⁰⁰ F. Medgyesi a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 13/12/1552, ivi, n. 352, p. 656.

¹⁰¹ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 13/12/1552, ivi, n. 353, p. 656.

¹⁰² Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., pp. 244–6.

¹⁰³ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 9/1/1553, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 382, p. 664.

¹⁰⁴ P. Haller a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 10/1/1553, ivi, n. 383, p. 664.

¹⁰⁵ Editto di G.B. Castaldo, Gyulafehérvár, 10/1/1553, ivi, n. 384, p. 664.

¹⁰⁶ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 10/1/1553, ivi, n. 385, p. 664. Il re confermò la proposta anche a Péter Haller. Id. a P. Haller, Graz, 18/1/1553, n. 392, p. 666. Ovviamente, Castaldo si chiese dove si sarebbe potuto procurare il denaro per il reclutamento di quei 3.000 soldati. Con quale denaro avrebbe poi potuto affrontare il viaggio di ritorno a Vienna se non ne aveva a sufficienza neanche per due giorni di viaggio per sé e per la scorta? G.B. Castaldo a Ferdinando I, Kolozsmonostor, 4/2/1553, ivi, n. 402, p. 668 (nota).

¹⁰⁷ Id. a Id., Graz, 6/12/1552, ivi, n. 344, p. 653. Lo fece forse per anticipare le mosse degli Ordini Transilvani che stavano accordandosi col Turco a sua insaputa e senza il suo consenso. Id. agli Ordini ungheresi, Graz, 13/1/1553, ivi, n. 387, p. 665.

¹⁰⁸ Id. a Rüstem pascià, Graz, 8/12/1552, ivi, n. 348, p. 655. Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 29/1/1553, ivi, n. 398, p. 667. La richiesta della tregua fu rinnovata il 29/3/1553. Ivi, n. 453, p. 680.

¹⁰⁹ Id. a P. Haller, Graz, 28/1/1553, ivi, n. 396, p. 667.

¹¹⁰ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 11/12/1552, ivi, n. 350, p. 655.

ma solo tre delegati per ciascuna nazione¹¹¹. Il re era contrario a una Dieta generale perché temeva una cospirazione dei suoi membri e contro la sua persona e contro l'esercito di Castaldo: pochi nobili riuniti in una Dieta sarebbero stati più controllabili¹¹². Una Dieta parziale sarà infatti convocata a Kolozsvár, col consenso del re¹¹³, per il 20 gennaio 1553: essa avrebbe dovuto predisporre l'ordine del giorno per i lavori di una Dieta generale¹¹⁴. La Dieta decretò la contribuzione di 99 denari per ciascuna delle 534 porte e il consolidamento delle fortezze di Déva, Branyicska e Ilye (Ilia; Illiendorf). L'ultimo articolo delle deliberazioni raccoglieva vibranti proteste contro l'esercito regio, che aveva praticamente svuotato le città e i villaggi; neanche le proprietà dei nobili non erano più sicure, le donne venivano percosse, gli uomini minacciati di morte: il re avrebbe dovuto comandare al generale Castaldo di arginare i soprusi delle sue truppe.

Per quanto riguardava le condizioni imposte dalla Porta per la pace, si seppe che il sultano, disponibile a restituire Lippa¹¹⁵, esigeva che i transilvani eleggessero col suo consenso un nuovo voivoda, corrispondessero il tributo annuo e cacciassero i tedeschi dal paese¹¹⁶. Anche il gran visir Rüstem pascià confermò la restituzione di Lippa, cui aggiunse quella di Temesvár, ma solo nel caso in cui fosse stato corrisposto il consueto tributo, altrimenti avrebbero distrutto tutto il paese nel corso della primavera entrante¹¹⁷.

Il pascià di Buda fece sapere a Pallavicini che non avrebbe ostacolato le trattative di pace, purché Ferdinando si fosse affrettato a mandare un suo uomo di fiducia a Costantinopoli prima che 60.000 soldati, già allertati, invadessero in marzo la Transilvania¹¹⁸. Anche Castaldo non confidava molto nella tregua, tanto meno nella pace: ormai era imminente il ritorno in Transilvania del figlio dello Zápolya. Nel frattempo, due nuovi corrieri turchi s'erano presentati dal voivoda moldavo, il quale a sua volta promise d'inviare un ambasciatore a Castaldo per sollecitare la consegna delle proprietà a lui promesse, in effetti – sospettava Castaldo – per spiare la situazione del paese¹¹⁹.

A fine febbraio 1553 arrivò in Transilvania un nuovo çavuș, Şevan ağa. Queste furono le sue comunicazioni: il sultano era d'accordo per il rientro di Giovanni Sigismondo; Báthori era accettato come voivoda, non però Haller come tesoriere; prometteva altresì aiuto per la cacciata dei tedeschi dal paese. Il gran visir, invece, metteva in risalto il fatto che gli Ordini avrebbero potuto eleggere re chiunque avessero voluto. Il primo marzo 1553 Haller s'incontrò con Şevan nell'ex castello di Martinuzzi ad Alvinc (Vințu de Jos; Winzendorf). Şevan apparve più malleabile del precedente corriere: il sultano lasciava agli Ordini libertà di scelta del proprio re, esigeva soltanto la corresponsione del tributo. Inoltre, il gran visir avrebbe permesso a Ferdinando di rimanere a capo del paese qualora avesse pagato 30.000 fiorini di tributo. Haller promise al suo interlocutore importanti regali se la Porta avesse restituito tutte le terre possedute fino al Tibisco: il çavuș Alı, peraltro, aveva garantito la restituzione di tutto il Banato, compresa Temesvár, se anch'essa avesse pagato il tributo. Secondo Şevan, però, nessun çavuș avrebbe mai potuto promettere Lippa e Temesvár¹²⁰. La discussione finì dopo alcuni giorni senza che fossero conseguiti risultati concreti.

Nel frattempo, la nobiltà era in fermento e si stava mobilitando: i nobili di sei contee si erano riuniti nella città di Szánthó, e la popolazione locale era disponibile a sottomettersi ai

¹¹¹ F. Medgyesi a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 13/12/1552, ivi, n. 352, p. 656.

¹¹² Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 14/1/1553, ivi, n. 389, p. 665.

¹¹³ Ferdinando era contrario all'autoconvocazione di una Dieta in Transilvania, anche in caso d'urgenza, senza il suo consenso preliminare: ciò andava contro le consuetudini di quel paese.

¹¹⁴ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 13/1/1553, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 388, p. 665; convocazione della Dieta di Kolozsvár da parte di G.B. Castaldo e A. Báthori, 6/1/1553, in *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* cit., n. XXII, p. 434; deliberazioni della Dieta di Kolozsvár, 20/1/1553, ivi, n. XXIII, pp. 435–42.

¹¹⁵ F. Medgyesi a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 13/12/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 352, p. 656.

¹¹⁶ Il sultano ai transilvani, Costantinopoli, 18/12/1552 – 6/1/1553, ivi, n. 359, p. 657 e n. 370, p. 660. Le lettere portate dal çavuș Alı, giunto il 10 gennaio a Tîrgoviște, furono consegnate a Péter Haller, che le girò a Castaldo. P. Haller a G.B. Castaldo, Szeben, 14/1/1553, ivi, n. 390, pp. 665–6.

¹¹⁷ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 17/1/1553, ivi, n. 391, p. 666.

¹¹⁸ Khadim Alı pascià, al marchese Sforza Pallavicini, Buda, 1/2/1553, ivi, n. 399, p. 667.

¹¹⁹ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Kolozsmonostor, 4/2/1553, ivi, n. 402, p. 668.

¹²⁰ Cfr. F.–B. Buchholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*, vol. VII, Wien 1836, pp. 318–9; *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* cit., p. 378.

turchi¹²¹. Ferdinando approvò la proposta di Castaldo di convincere gli abitanti della contea di Bihar (Bihor) a contribuire alla propria difesa con 500 denari per soldato. Lo stesso doveva valere anche per le altre contee¹²².

Le riunioni della nobiltà erano sempre più frequenti, così come cresceva il malumore per le angherie dei mercenari, i quali correvano il rischio di essere uccisi anche nelle città¹²³.

Ormai si dava per certo l'arrivo del principe Giovanni Sigismondo insieme con Petrovics, mentre la regina sarebbe rimasta in attesa in un castello ai confini della Polonia; anche il voivoda moldavo stava preparando le sue truppe, che si sarebbero dovute unire con un non trascurabile esercito polacco¹²⁴. La regina, d'accordo con Ferenc Kendi e con Petrovics, aveva deciso di mandare un ambasciatore alla Porta per chiedere l'aiuto necessario onde rimettere il figlio sul trono ed eliminare i soldati tedeschi¹²⁵. Castaldo propose allora al re di attirare a Vienna Ferenc Kendi con qualche pretesto (a esempio, con la promessa di conferirgli l'incarico di voivoda) per poi arrestarlo, dato che si dava sempre più per certo il suo coinvolgimento nella congiura, cui ormai apertamente partecipavano gli abitanti di Brassó. Anche Petrovics si sarebbe potuto arrestare appena rientrato dalla Polonia¹²⁶. Kendi si difese dichiarandosi fedele al sovrano come lo era sempre stato. Ferdinando finalmente capì che lo strumento migliore per metter fine a tutte le macchinazioni ordite contro di lui sarebbe stato quello di soddisfare le esigenze della regina Isabella¹²⁷.

A ogni modo, Ferenc Kendi continuava a informare Báthori e Castaldo dei movimenti degli insorti: i primi di febbraio scrisse a Báthori una lettera in ungherese che Castaldo tradusse in latino per il re: "[...] famam hic certissimam habemus, Paulum Bakyt cubicularium domini Petri Petrovith iterum a Kassumbegh reversum esse per viam Varadiensem, et quod filius regis Ioannis mox Hungariam intrare debet, cui Beche, Bechkereke, Themesvar, Lippa et Solymos restituuntur. Mirabiles rumores habemus hic, etiam plebs tumulture incipit, dominatio vestra spectabilis et magnifica cogitet ad ista, et videat, quid sibi et mihi sit faciendum"¹²⁸.

Se il popolo fosse insorto – era l'opinione di Castaldo – non ci sarebbe stato nulla da fare, perché i suoi soldati né avevano denaro né alcunché da mangiare né avrebbero potuto ritirarsi nelle città fortificate. Temeva anche che i soldi che eventualmente sarebbero arrivati da Kassa sarebbero finiti come bottino nelle mani o degli spagnoli o dei turchi o dei contadini¹²⁹. Castaldo non si sentiva affatto sicuro: i cavalieri di Helfenstein avevano seguito gli spagnoli, anche i 3.000 soldati ungheresi appena arruolati avevano preso le armi contro di lui, rimasto con soli 100 uomini per la difesa personale: temeva di fare la fine di Ludovico Gritti¹³⁰. La nobiltà transilvana non era disponibile a sborsare ulteriore denaro per la difesa,

¹²¹ T. Varkócs a G.B. Castaldo, Várad, 14/12/1552, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 354, p. 656.

¹²² Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 16/12/1552, ivi, n. 356, pp. 656–7.

¹²³ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyulafehérvár, 25/12/1552, ivi, n. 367, pp. 659–60.

¹²⁴ Id. a Id., Gyulafehérvár, 25/12/1552, ivi, n. 366, p. 659; I. Lázár a M. Kornis, Csik, s.d., ivi, n. 373, p. 662.

¹²⁵ Id. a Id., Gyulafehérvár, 3/1/1553, ivi, n. 377, pp. 662–3.

¹²⁶ Id. a Id., Gyulafehérvár, 4/1/1553, ivi, n. 378, p. 663.

¹²⁷ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 10/1/1553, ivi, n. 385, p. 664.

¹²⁸ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyula (Gilaú; Julmarkt), 7/2/1553, ivi, n. 404, p. 669.

¹²⁹ *Ibid.* Ferdinando ordinò di arrestare al confine qualsiasi spagnolo si fosse presentato senza salvacondotto. Ferdinando I a G.B. Castaldo, s.l., 7/2/1553, ivi n. 405, p. 669. Gli spagnoli si macchiarono di ruberie anche lungo il cammino di ritorno. I mercenari di Brandeis, invece, avendo perso ogni speranza di essere pagati, stavano tramando ribellioni contro il generale napoletano. G.B. Castaldo a Ferdinando I, Gyula, 8/2/1553, ivi, n. 407, p. 670.

¹³⁰ Id. a Id., Gyula, 8/2/1553, ivi, n. 406, pp. 669–70. Ludovico Gritti, governatore d'Ungheria all'epoca del re Giovanni Zápolya, era stato ucciso il 29 settembre 1534 in seguito a una sollevazione di transilvani per i suoi modi dispotici di governo. Su questo personaggio si rimanda alla monografia degli Autori: *Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria*, Mariano del Friuli (Gorizia) 2002. Báthori si sarebbe ricandidato solo se ci fosse stato almeno un armistizio col Turco. A parere di Báthori quasi tutti gli altri candidati (a es. Menyhért Balassa, András Báthori di Somlyó, György Báthori, Ferenc Bebek, Ferenc Kendi, Gábor Perényi, János Török) non erano credibili, quelli che invece lo erano (Nádasdy, Lukács Székely, Miklós Zrínyi) non erano disponibili. Báthori infine propose la candidatura unica di Gábor Perényi, cui eventualmente affiancare due capitani, meglio se spagnoli o tedeschi, vista l'inadeguatezza degli ungheresi nel comando e nell'organizzazione dell'esercito. G.B. Castaldo a A. Báthori (tramite il suo segretario M.A. Ferrari), Gyula, 8/2/1553, in

mentre Haller non ne poteva né dare né procurare altro in aggiunta ai 12.000 fiorini già corrisposti¹³¹. Era altresì preoccupato per non essere in grado di rimpiazzare le guarnigioni di Szeben, Szászsebes e Segesvár. Proponeva di nominare due luogotenenti in Transilvania nelle persone di Ferenc Kendi e Menyhért Balassa, dei commissari nelle città sassoni, e, a sue spese, un autorevole capitano a Déva, capace di domare anche la riottosa nobiltà. Tutto ciò mentre Kasim pascià stava radunando truppe al confine e Antal Kendi e Péter *deák* stavano tramando per riportare in Transilvania il figlio dello Zápolya¹³². Insomma, Castaldo era rimasto solo, senza un soldo. Lasciate Gyulafehérvár e il campo di Szászváros (Orăștie; Broos), stava risalendo la Transilvania: a fine febbraio si trovava a Deés, a nord di Kolozsvár, da dove il 27 febbraio scrisse a Ferdinando che se fosse rimasto ancora sei giorni in Transilvania sarebbe stato costretto a mendicare pane e vino. Anche Báthori era determinato a rimanere al suo posto per non più di 10–15 giorni¹³³.

Ferdinando pregò Castaldo di rimanere in servizio prima di concludere il trattato di pace coi turchi, includendo in esso anche le Parti d'Ungheria. Báthori stesso sarebbe dovuto rimanere fino alla nomina del nuovo voivoda per partecipare pure lui alle trattative per la pace. Ora si stava profilando una nuova e autorevole candidatura per il voivodato: quella di István Dobó¹³⁴, l'eroe di Eger, anche se Báthori sarebbe stato disponibile a tenere ancora per sei mesi il suo incarico qualora avesse ricevuto una congrua somma di denaro¹³⁵. Pure Haller fu sollecitato a portar avanti i negoziati col Turco nell'interesse precipuo del paese e nel rispetto della fedeltà al sovrano¹³⁶. Tuttavia, il sultano insisteva nel non voler concedere la pace qualora Ferdinando non avesse evacuato col suo esercito la Transilvania¹³⁷. Intanto, continuava la 'diaspora' dei soldati di Castaldo; il generale napoletano non era riuscito a trattenere neanche i soldati ungheresi che aveva appena assoldato, mentre si stavano ritirando verso Nagybánya i mercenari di Helfenstein senza però esimersi dalle consuete razzie¹³⁸: gli abitanti dei villaggi lungo il loro cammino li accoglievano in armi. Castaldo avvisò i suoi mercenari del pericolo cui si approssimavano ma li pregò di non infangare sé stessi e il re con le loro nefandezze e di non causare altri danni all'esercito abbandonando lungo il cammino i cannoni e altri strumenti di guerra. Ironicamente i soldati gli risposero che il re avrebbe potuto comperarsi dei nuovi cannoni coi soldi che loro non avevano ricevuto¹³⁹. Comunque sia, Castaldo non sarebbe potuto rimanere in Transilvania perché temeva sempre più per la propria vita; senza un soldo poteva confidare solo in un miracolo divino¹⁴⁰. Nel contempo, pregò il re d'incoraggiare Balassa, Haller, il vicario di Gyulafehérvár, Ferenc Kendi, i secleri ecc. a resistere al Turco: egli (Castaldo) li avrebbe aiutati¹⁴¹. È paradossale che ormai quasi tutti attendessero la sua partenza dal paese per accogliere la regina e il figlio dello Zápolya sottomettendosi al Turco. Le minacce d'invasione della Transilvania da parte dei turchi erano all'ordine del giorno,

Erdély történetére vonatkozó regesták cit., VI, n. 408, pp. 670–1. Anche il vescovo di Nyitra (Nitra, oggi in Slovacchia) era un candidato al voivodato.

¹³¹ Id. a Ferdinando I, Szamosújvár, 16/2/1553, ivi, n. 411, p. 671. Tolti i cavalieri di Báthori, la guardia della Transilvania constava appena di 745 cavalieri, oltre ai 700 uomini che controllavano il passaggio di Déva e i 100 fanti di Gyulafehérvár. Una cifra modesta, anche se vi aggiungiamo i sassoni, i quali, secondo Castaldo, se ben istruiti nell'arte bellica, avrebbero col loro numero sopperito alla mancanza di truppe straniera. Id. a Id., Deés (Dej; Desch), 20/2/1553, ivi, n. 416, p. 673 (nota). Haller prevedeva tempi lunghi per l'esazione delle tasse; pertanto fece sollecitare da Báthori le contee al pagamento dei tributi dovuti. P. Haller a A. Báthori, Szeben, 7/3/1553, ivi, n. 433, p. 677. I sassoni, nonostante le angherie subite dai mercenari tedeschi, erano, comunque sia, disponibili a fornire un contributo di 10.000 fiorini. Cfr. le lettere indirizzate a Castaldo dal Consiglio di Szeben, da P. Haller e dal vicario di Gyulafehérvár, datate, rispettivamente, Szeben, 7/3/1553, Szeben, 8/3/1553 e Gyulafehérvár, 9/3/1553, ivi, nn. 436, 437, 438, p. 677.

¹³² G.B. Castaldo a Ferdinando I, Szamosújvár, 16/2/1553, ivi, n. 412, p. 672.

¹³³ Id. a Id., Deés, 27/2/1553, n. 420, p. 674. Cfr. anche Centorio, *Commentarii* cit., pp. 248–50.

¹³⁴ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 28/2/1553, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 422, pp. 674–5.

¹³⁵ G.B. Castaldo a Ferdinando I, Deés, 3/3/1553, ivi, n. 428, p. 676.

¹³⁶ Ferdinando I a P. Haller, Graz, 28/2/1553, ivi, n. 423, pp. 675.

¹³⁷ Khadim Alí pascià a Ferdinando I, Buda, 3/3/1553, ivi, n. 427, p. 676.

¹³⁸ Id. a Id., Deés, 1/3/1553, n. 424, p. 675.

¹³⁹ Id. a Id., Deés, 2/3/1553, n. 425, p. 675.

¹⁴⁰ Id. a Id., Deés, 3/3/1553, n. 426, p. 675.

¹⁴¹ Id. a Id., s.l., 5/3/1553, ivi, n. 429, pp. 676.

qualora non fossero stati cacciati i soldati tedeschi¹⁴². D'altro canto, il voivoda valacco Radu¹⁴³ avvertì Castaldo che nel corso di quell'anno il sultano non sarebbe venuto in Ungheria perché impegnato coi suoi 12.000 giannizzeri nella campagna di Persia¹⁴⁴.

Senonché, Castaldo non era ancora libero di partire (anche se in effetti s'era già messo in marcia verso l'Ungheria Superiore: il re glielo proibì finché non avesse ricevuto la sua autorizzazione ufficiale; doveva peraltro vigilare che i suoi nemici non riversassero la loro rabbia sui locali¹⁴⁵. Difatti, il generale napoletano di nemici ne aveva parecchi: i turchi, i voivodi rumeni (di sicuro quello moldavo, ch'era appoggiato dal re di Polonia), i partigiani della regina, i nobili transilvani, i suoi stessi soldati, i contadini, né poteva fidarsi di quelli che apparentemente gli erano amici e collaboratori, il che giustificava le sue preoccupazioni e la sua frenesia di lasciare quello che per lui rappresentava un inferno.

Il 20 marzo 1553, Ferdinando nominò al posto del dimissionario Báthori e dopo la rinuncia di Nádasdy¹⁴⁶ due nuovi voivodi per la Transilvania: István Dobó e Ferenc Kendi; quest'ultimo era in effetti il capo del partito nazionale, ovverosia il maggiore sostenitore di Giovanni Sigismondo. Non potendosi in quanto voivoda comprometterci più che tanto con gl'insorti, Kendi lasciò la guida del partito nazionale al fratello minore Antal, a Ferenc Patócsy, al nuovo vescovo di Transilvania Pál Bornemissza, ai fratelli Bethlen e ad altri notabili. Il più attivo tra i 'ribelli' era Kelemen Ártándy, il quale convocò nel suo castello di Nagykerék, a poche miglia da Várad, una Dieta parziale degli Ordini dell'Oltretibisco, cui concorsero parecchi signori insieme coi loro cavalieri (50–60 uomini a testa). Invano, Varkocs, prefetto di Várad, tentò di farlo arrestare. I ribelli, invece, confidavano nell'aiuto del nuovo governatore di Buda, Tujgon pascià¹⁴⁷, e soprattutto in quello del vecchio conte di Temes (Timiș), Péter Petrovics.

La Dieta di Kolozsvár del 19 marzo 1553 mandò in ambasceria alla Porta János Kemény e Farkas Harinay per sostenere le proposte di Şevan ağa¹⁴⁸. Proprio in questo periodo Castaldo veniva esonerato dal suo ufficio di comandante in capo delle truppe regie in Transilvania.

Torniamo alla Dieta di Kolozsvár e alla situazione finanziaria della Transilvania. I nobili avevano fino ad allora versato per la difesa 4.000 fiorini, ma ne dovevano corrispondere altri 6.000; i sassoni avevano fornito 2.700 fiorini, somma già spesa per la guarnigione di Déva e il pagamento della missione a Costantinopoli degli ambasciatori Sebestyén Székely e István Budai. Il mantenimento della guardia di Déva necessitava però di altro denaro. In queste difficili condizioni Haller non riusciva a far quadrare il bilancio ed era per di più aggravato dal compito di portar avanti le trattative coi turchi, ora mediate dal çavuş Şevan, in quanto che alla Dieta di Kolozsvár sia i nobili che i secleri avevano ritirato la loro disponibilità¹⁴⁹. Fu confermata la voce secondo cui il sultano avrebbe ceduto a Petrovics le fortezze di Temesvár, Bacs¹⁵⁰, Becskerek¹⁵¹, Solymos (Şoimuş) e Lippa. Per quanto riguardava la situazione militare, Brandeis lanciò un'altra volta la minaccia che i suoi soldati si sarebbero procurati da sé i viveri se non fosse stato fornito loro quanto necessario¹⁵². Anche a Szeben la situazione si

¹⁴² Khadim Ali pascià a Ferdinando I, Buda, 10/3/1553, n. 441, p. 678.

¹⁴³ Si tratta di Radu VIII Ilias Haidăul detto l'Aiducco o il Ribelle, figlio di Radu de Afumați, che fu voivoda di Valacchia nel biennio 1552–53.

¹⁴⁴ Il voivoda Radul a G.B. Castaldo, Tîrgoviște, 7/3/1553, ivi, n. 432, p. 677.

¹⁴⁵ Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 7/3/1553, ivi, n. 434, p. 677.

¹⁴⁶ Id. a Id., Graz, 29/1/1553, ivi, n. 398, p. 667.

¹⁴⁷ Fu governatore di Buda dalla fine di febbraio del 1553 al 22–23 febbraio 1556 e, una seconda volta, dal 4 novembre 1558 fino all'inizio di giugno del 1559.

¹⁴⁸ Cfr. F. Péchy a T. Nádasdy, Vienna, 29/7/1553, in *Epistolae procerum* cit., n. 141, pp. 345–7. A. Báthori, convocazione della Dieta di Kolozsvár, 4/3/1553, in *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* cit., n. XXIV.

¹⁴⁹ P. Haller a Ferdinando I, Kolozsvár, 24/3/1553, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 449, p. 680.

¹⁵⁰ Novi Bečej, oggi in Serbia.

¹⁵¹ Zrenjanin, oggi in Serbia.

¹⁵² G. Pesthy a G.B. Castaldo, Kolozsvár, 25/3/1553, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 450, p. 680. In quella data Castaldo probabilmente era già in cammino da Kassa verso Pozsony, l'odierna Bratislava. Pesthy era perseguitato dai nobili a causa della sua fedeltà verso il generale napoletano. Id. a Id., Kolozsmonostor, 28/3/1553, ivi, n. 452, p. 680. Da un avviso di Gáspár Pesthy sappiamo che Petrovics aveva promesso al sultano 50.000 fiorini se fossero state restituite a Giovanni Sigismondo Temesvár, Lippa e le Parti inferiori d'Ungheria. G. Pesthy a G.B. Castaldo, s.l., inizio di aprile 1553, ivi,

stava facendo critica, regnava la più completa anarchia: molti degli abitanti erano stati uccisi dai soldati, i quali agivano senza i comandanti, che peraltro avevano minacciato di morte. Urgeva l'intervento personale del voivoda¹⁵³. Ad aggravare la già precaria situazione tornarono a circolare le voci di una possibile invasione della Transilvania da parte delle truppe di Kasim pascià¹⁵⁴.

In conclusione, Castaldo non era in grado di sedare il crescente malcontento della nobiltà e della popolazione; pertanto, l'unica via d'uscita fu per lui la 'fuga'. Sarebbe infine riuscito nell'impresa: la giustificazione ufficiale fu la sua convocazione a Vienna a testimoniare al processo intentato contro il maestro di campo spagnolo Bernardo de Aldana, accusato d'aver a suo tempo evacuato il castello di Lippa senza approntare un briciolo di difesa contro i turchi che si stavano avvicinando. Castaldo lasciò la Transilvania in marzo: il 17 marzo era a Rozgony¹⁵⁵, il 18 a Kassa, il 20 a Eperjes¹⁵⁶, il 9 aprile a Galgóc¹⁵⁷, il 13 aprile a Pozsony; arriverà a Vienna alla fine di maggio¹⁵⁸. Portò con sé il sospetto di essersi arricchito col tesoro di frate Giorgio Martinuzzi; ma la sua pensione di 3.000 fiorini annui per sé e i suoi eredi per il compimento della missione transilvana non sarebbe mai stata messa in discussione¹⁵⁹.

Abbreviazioni

Commentarii = *De' Commentarii della guerra di Transilvania del S. Ascanio Centorio de gli Hortensii. Ne quali si contengono tutte le cose, che succedero nell'Ungheria dalla rotta del re Lodovico XII. sino all'anno MDLIII. Con le tavole delle cose degne di memoria*

MHH = *Monumenta Hungariae Historica*

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (Archivio di Stato di Budapest)

ÖStA HHStA Hungarica = Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Archivio di Stato di Vienna), Ungarische Akten

n. 457, p. 681. Il pascià di Buda sollecitò Ferdinando tramite i suoi ambasciatori Antal Verancsics e Pál Palinay a mandare immediatamente ambasciatori a Costantinopoli. Khadim Alı pascià a Ferdinando I, Buda, 9/4/1553, ivi, 461, p. 682.

¹⁵³ I cittadini di Szeben ad A. Báthori, Szeben, marzo 1553, ivi, n. 455, p. 681. Il conte Salm scrisse a Pallavicini che gli spagnoli si comportavano come bestie e latravano come cani se non come i turchi; meglio però se fossero stati turchi anziché spagnoli, perché avrebbe potuto restituire ai turchi, ch'erano notoriamente nemici, pan per focaccia, ma non lo stesso agli spagnoli, ch'erano amici. Il conte von Salm al marchese Sforza Pallavicini, Bernstein (Borostyánkő in ungherese), 12/4/1553, ivi, n. 462, p. 682.

¹⁵⁴ Avviso anonimo per il segretario di Ferdinando, Jordán, s.l., marzo-aprile 1553, ivi, n. 456, p. 681.

¹⁵⁵ Rozhanovce, oggi in Slovacchia.

¹⁵⁶ Prešov, oggi in Slovacchia.

¹⁵⁷ Hlohovec, oggi in Slovacchia.

¹⁵⁸ Ferdinando aveva comunicato a Castaldo che si sarebbero potuti incontrare o a Pozsony o a Vienna: non c'era bisogno che andasse a fargli visita a Graz. Ferdinando I a G.B. Castaldo, Graz, 27/3/1553, in *Erdély történetére vonatkozó regesták* cit., VI, n. 451, p. 680.

¹⁵⁹ Cfr. Centorio, *Commentarii* cit., p. 250. Che Castaldo si sia appropriato di una parte anche consistente del tesoro di Martinuzzi è plausibile se si tiene presente che, quando nel 1553 abbandonò la Transilvania, tornò a Pozsony portando al suo seguito 50 pesanti carri scortati da 300 soldati spagnoli e impiegò ben 34 giorni per compiere il tragitto, alla media bassissima di 10–15 chilometri il giorno: che cosa c'era di tanto pesante nei carri? Inoltre, il 18 giugno 1553, Castaldo spedì da Vienna a un suo conoscente italiano, secondo l'usanza magiara, una pietra preziosa che si può trovare nei fiumi transilvani, e tre medaglie d'oro e una d'argento, che rivelò d'aver trovato scavando sotto le mura di una fortezza. Il sospetto che le medaglie provenissero dal tesoro di Martinuzzi non è del tutto infondato, dato che lo stesso frate era notoriamente un collezionista di medaglie. Cfr. Papo – Nemeth Papo, *Fratre Giorgio Martinuzzi* cit., pp. 299–300.

CUCERIREA ORADIEI DE CĂTRE IMPERIALI (1692) ÎNTR-UN IZVOR VENEȚIAN CONTEMPORAN

Florina Ciure*

THE CONQUEST OF ORADEA BY THE HABSBURGS (1692) IN A CONTEMPORARY VENETIAN SOURCE Abstract

National Library of St. Mark's in Venice hosts a miscellany containing 84 opuscula entitled *Reports of the Imperial armies victories over the Turks*. At the second one there is a *Description of the city and the fortress of Oradea*, printed in Venice by Leonardo Pittoni, but not indicating the year of publication, and at number 67 there is *A new and truthful report about the victories of the Habsburgs armies over the important castle of Beiuș near Oradea under the command of Mr. Count Corbelli. With a record of the victories, conquered towns, the Turks made slaves, and the number of cannons captured in this war*, reprinted, In Vienna, & in Venice, 1690, stating that it's been selling by [Giovanni] Batti in San Marco Square. The number 82 is dedicated to a distinctive *Report on the settlement, domination, blockade, siege and conquest of the important town of Oradea at the borders of the Upper Hungary and the Transylvania, conquered by imperial armies at 5 June 1692*, published in the same year, at Venice by Girolamo Albrizzi. This raport resume in the first section the describing information from the second opuscula, which presents the settlement, the inhabitants and the important events that marked the history of this city: references to the three districts of Oradea, its cathedral which housed the remains of the two kings, Ladislau and Sigismund of Luxemburg, the actions of the Calvinists, the unsuccessful siege by the Ottomans in 1598, the fall of Oradea in the hands of the Ottomans in 1660, and the final part is dedicated to the actions of Imperial Armies starting in 1691 and culminating with the final siege of the city in 1692, which is presented in detail.

Keywords: Oradea, 1692, National Library of St. Mark's in Venice, Habsburgs, Ottomans.

Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția găzduiește un miscelaneu, conținând 84 de opusculi, intitulat *Rapoarte despre victoriile armatelor imperiale asupra turcilor*¹. Încă de la al doilea opuscul se regăsește o *Descriere a orașului și a cetății Oradiei Mari*, tipărită la Veneția de Leonardo Pittoni, fără a se indica însă anul apariției, iar cel cu numărul 67 este dedicat unui *Nou și veridic raport despre victoria obținută de armele imperiale asupra importantului castel Beiuș în apropierea Oradiei Mari, sub comanda domnului conte Corbelli. Cu o dare de seamă asupra victoriilor, localităților cucerite, turcilor făcuți sclavi și numărului de tunuri capturate în prezentul război. Retipărită, în Vienna & în Veneția, 1690*, cu precizarea că se află de vânzare la [Giovanni] Batti în Piața San Marco². Opusculul 82 este alocat unui *Raport de sine stătător despre așezarea, stăpânirea, blocada, asediul și cucerirea importantei cetăți a Oradiei Mari, la granițele Ungariei Superioare și a Transilvaniei, cucerită de armatele imperiale la 5 iunie 1692*, publicat, în același an, la Veneția, de către Girolamo Albrizzi³.

Unul dintre cei mai importanți tipografi și editori venețieni, descendent al unei familii nobiliare din Bergamo, Girolamo Albrizzi a publicat foi periodice, printre care *La Galleria della*

* Muzeul „Țării Crișurilor” din Oradea; florinaciure@gmail.com.

¹ *Relazioni di vittorie delle armi cesaree sopra turchi*.

² *Nuova e verissima distinta relatione della vittoria ottenuta dall'armi cesaree dell'Importante castello di Belignes in vicinanza di Gran Varadino sotto il commando del signor conte Corbelli. Con un Ragguaglio delle Vittorie, e Acquisti delle Piazze, Schiavitù de Turchi, e con il numero de Cannoni presi nella presente Guerra Nuovamente Ristampato*. In Vienna, & in Venetia, MDCLXXX. Con Licenza de Superiori. Si vende dal Batti in Piazza di San Marco.

³ *Distinta relatione del Sito, Dominio, Bloccata, Assedio, e Conquista dell'Importante Piazza di Gran Varadino ne' confini dell'Ungaria Superiore, e Transilvania, presa dall'armi imperiali li 5 giugno 1692*, In Venetia, MDCXCII, Per Girolamo Albrizzi. Con Licenza de' Superiori.

Minerva, care a apărut la Veneția în 7 volume, între 1687 și 1690⁴. *L'origine del Danubio*⁵, o interesantă operă de compilație, ce pare a fi o traducere după originalul publicat de germanul Sigmund von Birken în 1664⁶, a fost tipărită la Veneția în 1684, în trendul publicațiilor prin care Occidentul redescoperea Europa Central-Estică, pe măsură ce Habsburgii, după asediul eșuat al otomanilor asupra Vienei (1683)⁷, au raportat victorii de răsunet împotriva Porții, înstăpânindu-se pe fostele teritorii ale Regatului Ungariei. Pe această linie se înscrie și operatul de față, consacrat succesorilor obținute de armatele imperiale, care reunește foi volante, publicate probabil după fiecare izbândă importantă a Habsburgilor.

Primele încercări de eliberare a Oradei de sub stăpânirea otomanilor au avut loc în cadrul campaniei de la sfârșitul anului 1685 și începutul lui 1686; în zilele de 9-11 februarie 1686 generalul Antonio Caraffa a recucerit cetatea Sâniob, prilej cu care au fost uciși 40 de soldați turci, restul de 500 de oameni care se adăposteau în cetate primind permisiunea de a se retrage la Oradea⁸. În 1686, generalul Heisler a intenționat să asedieze cetatea, însă în lipsa unor forțe militare suficiente a abandonat inițiativa. Generalul Nigrelli, comandantul trupelor imperiale, i-a ordonat locotenent-colonelului Corbelli să atace periferia orașului Oradea, ordin îndeplinit la 16 august 1686. O nouă încercare a avut loc în octombrie același an, când, în paralel cu atacul lui Corbelli asupra Olosigului, maiorul Strozzi executa o ambuscadă, lângă pădure, asupra unei formațiuni de soldați turci – care se îndrepta spre Salonta pentru a încasa dările –, însă fără succes, la fel ca și hărțuirile consemnate pe parcursul anilor 1687-1688. În primăvara anului 1689, un detașament maghiar, care a fost însărcinat să întrerupă comunicațiile dintre Oradea și Gyula, a cucerit cetatea Batărului, favorizând astfel înaintarea trupelor imperiale spre sudul comitatului Bihor și implicit încercuirea cetății Oradea. Singura legătură mai apropiată de fortificație a rămas doar cetatea Beiușului, iar aflând că pașa de Oradea așteaptă un transport important din Beiuș, la 16 iunie 1689 generalul Corbelli a atacat și incendiat acest târg, care s-a predat la 30 iulie. Garnizoanei, care era formată din 150 de soldați turci, i s-a permis să se retragă la Gyula. Ulterior Corbelli a fost trimis în sudul Ungariei, comanda trupelor imperiale fiind preluată de generalul Leopold Schlick, cel care trebuia să pregătească un asediu decisiv asupra Oradei⁹. În data de 3 iulie, comandantul trupelor maghiare, Tunyogi Sámuel, împreună cu oamenii din subordine au început să sape tranșee până lângă cetate, însă au fost atacați prin surprindere de cei 1 200 de soldați turci care se aflau în interiorul fortificației, atacul soldându-se cu pierderi importante de ambele părți, însuși comandantul Tunyogi fiind ucis¹⁰.

Importanța cuceririi Beiușului în ansamblul operațiunilor militare care au dus la trecerea Oradei sub controlul imperialilor este reliefată și de raportul publicat în 1690, la Viena și

⁴ Giorgio E. Ferrari, *Albrizzi, Girolamo*, în *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. 2, Roma, 1960, p. 58.

⁵ *L'origine del Danubio, con li nomi antichi, e moderni di tutti li Fiumi & Acque, che in esso concorrono, come anche delli Regni, Provincie, Signorie e Città irrigate dal detto Fiume, fino dove sbocca nel Mare Eusino, adornato con 44 Figure in Rame, dedicata all'Illustrissima & Rev. Sig. il Sig. Pietro Lione, Vescovo di Ceneda, e Conte di Tarzo*, in Venetia, MDCLXXXIV, All'Insegna del Nome di Dio, dietro la Chiesa di S. Zulian, Con Licenza de' Superiori e Privilegio.

⁶ Sigmund von Birken, *Der Donau-Strand: in dreyfacher Land-Mappe vorgestellt*, Nürnberg, 1664. Vezi: Valentina Oneț, *Dunărea într-o veche tipăritură venețiană de la 1685*, în „Axis libri”, an IV, nr. 11, iunie 2011, p. 2-3.

⁷ Printre numeroasele studii dedicate asediului Vienei, a se vedea câteva mărturii contemporane în: *La Sacra Lega contro la potenza ottomana. Successi delle armi imperiali, polacche, venete, e moscoviti; rotte e disfatte di eserciti de' Turchi, Tartari, e ribelli; assedj, e prese di città, piazze, e castelli; acquisti di provincie, di Regni; ribellioni, e sollevazioni nella monarchia ottomana; origine della ribellioni degli Ungheri, con tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall'anno 1683 sino fine del 1689. Racconti veridici brevemente descritti da Don Simpliciano Bizozeri, Barnabita Milanese*, Milano, 1690, p. 290-297; Luigi Ferdinando Marsili, *BRIEVE STORIA, In cui si narrano le cagioni della passata Guerra/ FRA LO/ IMPERADORE, E LA CASA OTTOMANA, e ciò che nell'assedio di Vienna, e per alcun tempo dapoi a Turchi avvenne, Composta da Uno Storico Turco, e nella nostra volgare favella ridutta*, All'Illustrissimo, & Eccellentissimo Signore/ IL SIG. PIETRO/ SENATOR GARZONI./ In Bologna, per Costantino Pisarri sotto le Scuole; all'Insegna di S. Michele, 1709. Con lic. de' Superiori, în *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel Il centenario dalla morte a cura di comitato marsiliano*, Bologna, 1930, p. 137-140.

⁸ Mihai Georgiță, *Asediul cetății Oradea (1691-1692)*, în „Crisia”, XXXI, 2001, p. 73.

⁹ *Ibidem*, p. 74.

¹⁰ *Ibidem*, p. 74-75.

Veneția: „Despre blocada Oradei Mari s-au primit scrisori din data de 3 luna în curs cu știrea că, în timp ce îndârjirea turcilor din Beiuș întârzie cucerirea, Domnul Colonel Conte Corbelli a trimis alor noștri, care se aflau la poalele castelului, întăriri, cum s-a scris, de dragoni, cai, & husari, sub domnul căpitan Puchel, cu 2 tunuri și un mortier: și sosiți toți sub cetate, au găsit lucrurile avansate”, astfel că au început să bombardeze cetatea, în paralel continuând lucrările la scoaterea apei din șanț¹¹.

Reîntorcându-se la atacul asupra Beiușului, raportul consemnează: „și după ce au tras o zi și o noapte asupra orașului, turcii dinăuntru, nedorind să-și aștepte sfârșitul, au trimis afară în dimineața zilei de 30 luna trecută doi Aga, pentru a se preda; aceștia au cerut permisiunea de a se îndrepta cu garnizoana spre Oradea, însă din ordinul numitului Conte Corbelli, nu le-a fost acordată”. „Respectând acordul, au ieșit din acel castel 150 ieniceri și alții bine înarmați, pe lângă 2 sacabași, 5 agi și 4 odobași, cu multe femei și copii, dintre care însă mulți au rămas, și au cerut Sf. Botez, care le-a fost acordat; și alții au fost conduși, după cum a fost înțelegerea, la Gyula. Cu căderea Beiușului (cum turcii înșiși zic despre Oradea) le-au fost luate cheile, și în realitate, pierd acei necredincioși cu acel castel subzistența, care pe acea cale le era administrată din când în când: și această lovitură, la fel ca cea de a le fi fost distruse grâul și alte plante semănate de ei în grădinile din jurul Cetății, crește neliniștea lor, rămânând fără nicio speranță, pe care puteau s-o mai aibă; și se estimează că, dacă se va continua cu vigoare și vigilență în a-i ține asediați și asupriți, se poate spera ca în curând să capituleze”¹².

Neliniștea trupelor din cetate a continuat până când au sosit veștile îmbucurătoare despre victoria lui Thököly¹³ de la Zărnești. În fruntea unei armate de 6 000 de oameni, Thököly a intrat în Transilvania la 21 august 1690 și, cu ajutorul lui Constantin Brâncoveanu și a trupelor otomane și tătare, a înfrânt trupele imperiale, luându-l chiar prizonier pe generalul Donat Heisler¹⁴. Dieta Transilvaniei, convocată la 15 septembrie 1690 la Cristian, lângă Sibiu, l-a ales pe Thököly drept principe al Transilvaniei, confirmând astfel decizia Sultanului¹⁵. Dar domnia lui Thököly a fost de scurtă durată, în 25 octombrie fiind înfrânt și, urmărit de imperiali, a trebuit să abandoneze Transilvania pentru a se refugia în Țara Românească. Turcii din cetate au primit un ajutor nesperat din partea prințului Galga, fiul hanului tătar, care în fruntea a 40.000 de oameni a reușit să spargă încercuirea imperialilor și să aprovizioneze trupele cu alimente, astfel că soldații și locuitorii orașului au mai putut să reziste o perioadă de timp¹⁶.

Un asediu decisiv asupra Oradei a fost preconizat pentru anul 1691, după ce în prealabil

¹¹ Nuova e verissima distinta relatione della vittoria ottenuta dall'armi cesaree dell'Importante castello di Belignes.

¹² *Ibidem*.

¹³ Referitor la campaniile militare ale lui Emeric Thököly, a se vedea: Casimiro Freschot, *Idea generale del Regno d'Ungheria; sua descrizione, costumi, regî, e guerre; con i motivi dell'ultima sollevazione, invasione de' Turchi, assedio, e liberatione di Vienna, e progressi dell'armi cristiane. Al Reverendissimo Padre Domino Pietro Sagredo abate, e Presidente Generale della Congregazione Casinense*, Veneția, 1684, p. 165-168; Virgil Zaborovschi, *Istoria politice externe a celor trei principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) până la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 17-45; Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfârșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 112-145; Carla Corradi, *Una curiosa eco veneziana della guerra contro il Turco in Ungheria*, în *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, volum îngrijit de Vittore Branca, Leo S. Olschki Editore, Florența, 1979, p. 193-215; Béla Köpeczi, *L'eco italiana delle lotte per l'indipendenza ungherese contro gli Asburgo nella seconda metà del secolo XVII*, în *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, coord.: B. Köpeczi, Péter Sárközy, Budapesta, 1982, p. 23-33; László Benczédi, *The warrior estate in the Seventeenth century with special reference to the Thököly uprising (1678-1685)*, în *War and society in Eastern Central Europe*, vol. III, *From Hunyadi to Rákóczi, war and society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, vol. editat de János M. Bak, Béla K. Király, New York, 1982, p. 351-365; Ekkehard Eickhoff, *Venezia, Vienna e i Turchi, bufera nel Sud-Est europeo, 1645-1700*, Milano, 1991, p. 370; Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Campaniile Generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1686-1694) (după memoriile sale) (I)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XVII, 1999, p. 183-201.

¹⁴ Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690 –*, București, 1989, p. 183-208.

¹⁵ Susana Andea, *Evoluții politice în secolul al XVII-lea. De la Ștefan Bocskai la Mihail Apafi*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. II (de la 1541 până la 1711), coord.: Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Cluj-Napoca, 2005, p. 120.

¹⁶ M. Georgiță, *op. cit.*, p. 75.

s-ar fi rezolvat situația de pe teatrul de război din Ungaria de Sud, unde contraofensiva otomană câștiga teren. Victoria obținută de otomani în 1690 la Belgrad i-a conferit încredere vizirului Mustafa Köprülü că va reuși recucerirea tuturor teritoriilor pierdute. Conștientă de pericol, Curtea de la Viena și-a trimis cea mai mare parte a trupelor de pe Rin în Ungaria, iar în fruntea lor l-a numit pe margraful Ludwig von Baden. I s-au alăturat din Transilvania generalul Veterani¹⁷ cu 12 000 de oameni, iar din Brandenburg un corp de oaste însumând 6 000 de soldați, sub comanda generalului Hans Albrecht von Barfuss, alături de alte trupe din Imperiu, astfel că în iulie 1691 Baden avea la dispoziție 40 000 de oameni. Victoria de la 19 august 1691 de la Salankemen, soldată cu moartea vizirului Köprülü, deschidea calea imperialilor spre cucerirea cetății Oradea, astfel că în fruntea unei armate de 14 000 de persoane, Ludwig von Baden se îndrepta în luna septembrie spre orașul de pe Crișul Repede¹⁸.

Raportul distinct dedicat cuceririi Oradei reia în prima parte informațiile din descrierea orașului din al doilea opuscul, informații pe care, de altfel, le conțin majoritatea scrierilor de epocă care s-au aplecat asupra istoriei orașului, în multe cazuri preluate ad litteram¹⁹. Raportul debutează cu descrierea localității: „la Granițele Ungariei și Transilvaniei, pe malurile râului Criș, mai numit Kreisch, Korosch și Keres, se ridică orașul Oradea, denumit și Oradea Mare, sau GrosVvardein, cheie nu numai a Ungariei Superioare ci și a Transilvaniei. Remarcabilă este înzestrarea sa, dar mai ales cetatea, care o domină și o apără, întărită de puternice și greu încercate bastioane și palânci udate de apa vie a râului, iar de bălțile de mare întindere fiind mai bine apărată. Populația ei a fost cândva numeroasă, dând motiv să-și extindă locuințele în trei frumoase târguri din jur, unul dintre ele la Palanca, pentru confortul oamenilor care s-au stabilit în acel plăcut ținut. A trecut în stăpânirea Coroanei Ungariei vreme îndelungată, și se mândrește cu onoarea de a păstra osemintele celor doi regi, Ladislau și Sigismund, depuse în biserica din cetate dedicată Sf. Ladislau. Invadată de secta calviniștilor, au fost distruse onoratele amintiri ale celor doi mari domni, repunând urnele lor în zidurile bastioanelor, în apropierea cărora, sub un umil acoperiș, au lăsat să fie celebrate slujbele de înmormântare”²⁰. Printre diversele evenimente prin care a trecut așezarea de-a lungul timpului, este amintit episodul din anul 1598, când „luată în vizor de prepotența otomană, a fost atacată de o armată puternică de 60 de mii de barbari sub conducerea lui Osmar Pașa. Vegheau la apărarea ei doi comandanți curajoși, Melchior von Redern și George Király, care, cu o garnizoană de doar două mii de luptători, apărare disproporționată în fața numeroaselor atacuri, au susținut mai mult cu ajutor divin decât prin forța umană formidabilul asediu. În acesta au murit o mie trei sute de creștini, respingând cu fermitate douăsprezece puternice asalturi, în care au căzut morți treisprezece mii de turci, iar Pașa, confuz din cauza pierderilor rușinoase, în luna septembrie renunță la asediu, cu mare atingere adusă prestigiului său”²¹. „Până în anul 1660 a continuat sub dominația creștină, dar renăscută ferocitatea implacabilă a otomanilor, în luna iunie Ali Pașa cu 50 de mii de luptători a asediat-o, și cu asalturi neîncetate a reușit s-o aducă în Imperiul de Răsărit. Și-a glorificat numele Colonelul Raz Janos, la fel de bine în apărarea cetății, cât și în glorioasa moarte; la care adăugându-se lipsa cetățenilor, și a conducătorilor, fără vreo speranță de ajutor, s-au văzut nevoiți a se preda în condiții de război; ieșind din aceasta la

¹⁷ Referitor la campaniile militare ale generalului imperial Federico Veterani (1643-1695), a se vedea: Raoul Gueze, *Le lettere di Federico Veterani. Aspetti della vita di un condottiero del '600 nelle guerre contro i turchi nei paesi danubiani*, în *Europa Orientalis*, 8, 1989, p. 19-39; Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Campaniile Generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1686-1694) (după memoriile sale)* (I), în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XVII, 1999, p. 183-201.

¹⁸ M. Georgiță, *op. cit.*, p. 76.

¹⁹ Vezi: *L'origine del Danubio*, p. 120; *L'Ungheria compendiata dal Signor Conte Ercole Scala. Nuovamente stampata con le città più rimarcabili di quel Regno, che cadono scolpite all'oculare inspetione, come pure descritta la serie d'ogni suo Regnante, insieme con le più esatte prerogative, che universalmente accompagnano il Paese, riti, e costumi di quei popoli, e nel fine i gloriosi progressi fatti dall'armi Cesaree nel medesimo Regno dalla liberatione di Vienna, anno 1683, infino all'anno 1686; con l'assedio, e presa della Real Città di Buda, & altri felici successi. Consacrata Alla Sacra Cesarea Real Maestà di Eleonora Maddalena Teresa Imperatrice de' Romani sempre Augusta, nata Principessa di Neuburg*, Veneția, 1687, p. 47-48.

²⁰ *Distinta relatione del Sito, Dominio, Bloccata, Assedio, e Conquista dell'Importante Piazza di Gran Varadino*.

²¹ *Ibidem*.

7 august 200 de Soldați, nefericitele oseminte a 2 mii, și puțini cetățeni, care au fost conduși cu trei sute de căruțe la Debrecen²². „Cu pacea stabilită în anul 1664 la râul Raab a trecut în mod pașnic în posesia Porții, astfel încheindu-se nenorocirile din acei ani. În noul război declanșat de acea Putere acestui Regat, acvilele imperiale și-au prelungit zborul cu victoriile bine cunoscute, aducând sub stăpânul lor firesc, alături de provinciile din Ungaria Inferioară, și pe cele din Ungaria Superioară. În anii care au trecut, în timp ce armatelor imperiale li se multiplicau victoriile în zona Savei, și în Transilvania, de mai multe ori s-a declanșat blocada acelei cetăți; dar din cauza unor urgențe de război a fost ridicată²³.”

În continuare, relatarea evenimentelor se concentrează asupra anului 1691: „Printul Ludwig von Baden, după celebra victorie obținută prin distrugerea totală a armatei otomane la Salankemen, la încheierea campaniei, în luna octombrie, a adus un corp numeros de armată în atacarea acelei cetăți. Trecând de Palănci [Olosig] și de Orașul Mai Mare [Orașul Nou] în decurs de câteva zile, dar cum vremea se înrăutățea a lăsat o bună parte din trupele sale să ierneze în comitatele învecinate, și printr-o simplă dispoziție a stabilit o blocadă puternică, încredințându-le conducerea ostilităților generalilor, conții de Trouckes [Truchsess] și Avesperg [Otto von Auersperg], sub supravegherea cărora a continuat întreaga iarnă trecută să bombardeze acea cetate”. Conform altor surse contemporane, comanda operațiunilor urma să fie încredințată lui Ludwig von Herbeville și Otto von Auersperg, imperialii intenționând ca prin construirea unui canal să scoată apa din șanțul cetății, acțiune nereușită, astfel că s-a decis instituirea blocadei, prin săparea de tranșee în fața porții și bararea oricărei ieșiri²⁴. Urmează să fie apoi contabilizate în documentul de față operațiunile militare din primăvara anului următor: „În sfârșit, eliberat din prizonieratul lui Thököly, generalul Baron Heisler a fost expedit în luna aprilie 1692, nu numai să continue blocada, ci să instituie un asediu eficient acelei îndârjite cetăți. Ajuns în apropiere, unindu-se cu alți generali, a condus cu o și mai mare grijă atacul, deschizând tranșeele la 1 Mai, iar prin ridicarea de baterii, la fel și cu tunuri și mortiere au început să bată cu vigoare cetatea; între timp trudind să devieze apa din șanțul care-o înconjoară” și să ridice două redute în fața Bastionului Aurit și a Bastionului Ciunt²⁵.

„Extinse tranșeele, a fost trasată o linie de bătaie de-a lungul râului Criș, asigurând-o cu o puternică redută situată pe un deal, cealaltă ridicată în interiorul fortificației. Din partea asediaților a continuat apărarea, care din 7 mai s-a făcut și mai cu vigoare, aruncând asupra Imperialilor un foc imens, lansat cu o frecvență neîncetată de tragerile de tunuri și muschete pentru a stopa avansarea tranșeelor de legătură. Pe partea opusă a atacului s-a întărit artileria grea asupra bastioanelor, astfel că din a 9-a zi s-au dublat stricăciunile provocate de turci lucrărilor imperialilor, încercându-se pe cât posibil înlăturarea lor. Aruncatul pietrelor provoca mari inconveniente muncitorilor, dar ridicată în tabără noua baterie de mortiere au fost așa de bine direcționate atacurile împotriva cetății, încât cu lansarea de bombe și de pietre au fost provocate daune grave; și în ziua de 10 a lunii s-au auzit strigăte puternice deasupra bastioanelor, dovadă a chinului permanent la care erau supuși atât conducătorii, cât și locuitorii²⁶.

Detaliile continuă să abunde, chiar dacă „timp de două zile ploile au întrerupt operațiunile; dar la fel de viguroși au fost reluate la 12 Mai”, haiducii avansând cu golirea șanțului, astfel că în data de 13 asediații s-au văzut nevoiți să riposteze cu forța a 500 de oameni, pentru ca din data de 14 până pe 17 să se bombardeze neîncetat, ulterior fiind mărite bateriile cu 9 tunuri mari. „Zilnic ajungeau dezertori care informau despre confuzia, mortalitatea, penuria și starea precară în care se aflau asediații, care cu la fel de mare constanță din partea agăi ienicerilor erau încurajați să se apere în speranța unui ajutor imediat: pentru obținerea lui, după multe diligențe, l-a trimis pe un anume Hassam Saim ca martor viu al nenorocirii lor. Pe parcursul a două zile au avansat atât de tare operațiunile creștinilor, că apa din șanț se micșorase la înălțimea a jumătate de om, iar din cauza loviturilor de tun deja se deschideau două breșe în cetate în fața

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Vezi: M. Georgiță, *op. cit.*, p. 78-81.

²⁵ *Distinta relatione del Sito, Dominio, Bloccata, Assedio, e Conquista dell'Importante Piazza di Gran Varadino*.

²⁶ *Ibidem*.

focului continuu, a săgeților de pietre, a focurilor incendiare aruncate de apărători”²⁷. Ajunse la fața locului cele trei regimente, Heister, Heuschin și Herbestein, se intensifică atacul, astfel că: „la 24 mai erau finalizate tranșeele de legătură până la șanț și apa evacuată, cum de altfel au fost deschise breșele în bastioanele ostile” ca urmare a ajutoarelor sosite de la Buda, constând în ghiulele, praf de pușcă și altele. „Prin urmare noaptea un caporal, urcat pe o breșă să vadă dacă ascensiunea este posibilă, și-a înfipt arma agățându-și de ea eșarfa; surprinși de acest fapt turcii au făcut un nou retransament deasupra ambelor bastioane, distribuind Pașa fiecărui ienicer doi ducăți și 10 livre de pesmeți pentru a-i încuraja să-i respingă în breșe pe asaltatori. Atacurile devenind din ce în ce mai viguroase, și dându-se foc în 31 unui depozit de pulbere, operațiunea a provocat mari daune asediaților, căci astfel s-au distrus mare parte dintre bastioane, lărgindu-se mult breșele”²⁸. Situația devine atât de dificilă pentru asediați, încât: „guvernatorul a încercat un armistițiu de patru zile, cu promisiunea că dacă nu ar fi primit ajutor în acest timp ar fi luat altă hotărâre”; dar generalul Heisler, realizând că se făceau ample reparații asupra bastioanelor pentru a putea rezista până la sosirea ajutorului așteptat din partea lui Emeric Thököly, care urma să vină de la Timișoara cu 25 000 de oameni, nu are de gând să dea ascultare acelei propuneri, „ci continuă cu și mai mare fervoare acțiunile împotriva cetății, pentru ca în data de 5 să dea asaltul final și să demonstreze valoarea armelor imperiale”²⁹. „În acest sens, făcând să sară în aer un alt depozit în partea unde era breșa, s-a lărgit din nou, cu succes, punctul de intrare; avansând trupele noastre la asalt s-au poziționat 600 dintre ei deasupra breșelor”, atacul atinzându-și scopul: „la acest succes, s-a năruit orice speranță a inamicului, turcii luând hotărârea să se predea de bună voie”³⁰, permițându-li-se să iasă cu arme și bagaje; și în ziua dedicată solemnității Venerabilului Trup al lui Hristos le-au încredințat imperialilor două porți ale cetății pentru siguranța capitulării și până când ar fi ajuns căruțele care să-i conducă la granițele convenite, după cum a adus veste colonelul Porta expediat în mod expres la Împărat. Astfel, după 32 de ani de jug barbar a fost restituită această importantă cetate suveranului ei legitim și dominației catolice, pentru mărirea victoriilor pe care Dumnezeu le acordă creștinismului”³¹.

După cum s-a putut constata, documentul găzduit în Biblioteca Marciana din Veneția punctează momentele importante din trecutul orașului Oradea, care au culminat cu asediul final al cetății, prezentat în detaliu. În ciuda unor mici inexactități și neconcordanțe, documentul citat oferă o imagine veridică asupra evenimentelor și se alătură celorlalte izvoare istorice³² care fac referire la momentul trecerii Oradei în posesia imperialilor – temeinic analizate într-un studiu cuprinzător de Mihai Georgiță –, reflectând totodată gradul de cunoaștere al realităților din această parte a Europei la Veneția.

Anexe documentare

Biblioteca Nazionale Marciana, Misc. 449, *Relazioni di vittorie delle armi cesaree sopra turchi*

nr. 2: Descrizione della città, e fortezza del Gran Varadino, In Venetia, Presso Leonardo Pittoni.

La forte, & importante Città di Varadino, chiamata in Tedesco Grossvvardein, che à fronte della Transilvania segna sul Fiume Cryso il non più oltre à termini della Superiore Ungheria; si vede composta di tre Borghi, con un nuovo recinto alla Reale, omettendo qui il muro antico,

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Referitor la condițiile armistițiului, a se vedea *Istoria orașului Oradea*, coord. Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, Oradea, 1995, p. 157-158.

³¹ *Distinta relatione del Sito, Dominio, Bloccata, Assedio, e Conquista dell'Importante Piazza di Gran Varadino*.

³² Vezi: Diana Iancu, *O relatare despre cucerirea cetății Oradea de către trupele imperiale în anul 1692, în Crisia*, XLVII, 2017, p. 85-89.

Servì già la Chiesa di questa gran Fortezza per deposito à Cadaveri delli due ultimi Re Ladislao, e Sigismondo, mà incorsa poscia parte di popolo nella reità del Cavinismo, demolirono col Tempio, anche le Tombe, con altri sacri Chiostrì, restringendo la demolitione nelle viscere di un Baloardo, e ridussero con ciò la celebratione de' Divini Uffitij dentro d'un vacuo ricoperto à nude tavole; quasi che havessero in animo quegl'empij d'avvilire le Sacrosante Pareti, e di renderle a publica dirisione, massime che sono dipendenti da professori del Sacrilego Calvinismo, e che Iddio se ben diferisce, mai però non ne toglie il provocato castigo, ove si tratta di pericolare nel rispetto, che maggiore è dovuto a Sacri Tempij; a questo conto deve correre la stragge, alla quale restò già soggetta l'anno 1669 la povera Germania nell'universale infettione, nella quale perirono di morbo contagioso più di 150 mila anime; diminutione, che invogliò forse l'anno 1683 l'Ottomano ad approfittarsi nel rifiuto de'suoi più miserabili avanzi. Carriera, che fu poscia infrenata dalla mano Onnipotente, perche non restasse l'innocenza de'giusti all'altrui reità medesima. Questa Archiepiscopale, e gran Città soffersse l'anno 1598 un stretto Assedio, con 60000 Combattenti, sotto la condotta di Homar Bassa, ma dalla bravura di Melchior de Redern, & Kirel Giorgi che n'erano i Commandanti, restò il Bassa per dodici volte valorosamente respinto ne' dodici Assalti, che indarno tentò, con la perdita di 13000 de'suoi; sì che le convenne nel mese di Novembre abbandonare disperatamente l'Assedio; Qui spiccò più gloriosa la misericordia Divina, perche è infallibile, che quel Presidio non era numeroso, che di due milla, mille, e trecento de'quali negli Assalti restarono miseramente estinti. A' violenza di fuoco si viddero poi constretti quel Presidio, e Borghesi di capitolare la resa della Piazza con Ali Bassa, che l'anno 1660 se n'era passato a furiosamente investirla con 50 milla Combattenti, perche oltre la morte del Ratz Ianos, che n'era il Governatore, andavano poi anche giornalmente minorando, e Guarnigione, e viveri, e sempre più disperata in essi la speranza di valido soccorso, si rissolse alli sette del mese d'Agosto sloggiare il povero avanzo di quel valioso Presidio, unito a Cittadini, che con 300 Carriaggi s'incamminarono verso Dobrezin, e così questa gran Fortezza cadè nelle mani del Comune Inimico. Gran perdita fu per la Christianità questa Piazza, come quella che veramente poteva dirsi l'Antemurale del Regno. Gli abitanti della medesima, si distinsero sempre assai più degli altri incostanti. Variano, e nella Reliove, e nell'ubbidienza a loro capriccio, e sempre fra essi in ogn'altra parte discordi; s'uniscono però in quest'unica, ch'ove si tratta d'impegno di fede, mai a qualunque pericolo non ne defraudano le leggi; prevale la loro parola ad ogni più pubblico, & autentico documento. Odiano, ed hanno per tropo abominevoli le private inimicitie, alla consideratione, che dalle medesime ne derivano sovente indirette le morti de' dipendenti, o congiunti, onde qual'hora iusorgono fra essi differenze, a causa d'honore, ne viene rimessa da' Principali ogni decisione alla Spada, e quindi nasce, che non si rendono così familiari a quella Nazione, come in Italia i giornali homicidij, oltre che sono così dilatati i Confini, che resta al Reo impossibilitata la fuga, nè permettono (come in altri luoghi) le Chiese a delinquenti l'indulto, perche nella Germania non è nella sua religiosa osservanza il Sacrosanto Concilio, ma non per questo restano li liberi dalle pene quei Cattolici, che prevaricassero in materia di Religione, e di Fede, e sono così tremendi quei Tribunali, che non solo ne cruciano i Rei, ma ne inorridiscono anche gli Astanti all'acerbità del castigo. Nelle cause poi Criminali, prescindendo da' furti, la Giustitia non procede per Inquisitione, ma ad istanza della parte offesa, che tanto in Austria, quanto in Ungheria, ha per infamia lo querelare gli offensori e da ciò ne avviene, che rare volte si puniscono i Trasgressori. Con quest'ordine si governava la Città di Varadino, prima di mordere l'Ottomanico freno, ma può darsi caso, che dalla varietà de' tempi, habbino quei Popoli pure appresa la varietà de' costumi, e tanto più credibile, quanto che giace in troppa vicinanza alla parte infetta.

nr. 67: *Nuova e verissima distinta relatione della vittoria ottenuta dall'armi cesaree dell'Importante castello di Belignes in vicinanza di Gran Varadino sotto il commando del signor conte Corbelli. Con un Ragguaglio delle Vittorie, e Acquisti delle Piazze, Schiavitù de Turchi, e con il numero de Cannoni presi nella presente Guerra Nuovamente Ristampato.* In Vienna, & in Venetia, MDCLXXX. Con Licenza de Superiori. Si vende dal Batti in Piazza di San Marco

Dalla Bloccata di Gran Varadino hanno Lettere delli 3 del corrente con avviso, che mentre

l'ostinazione de' Turchi di Belignes ne differiva l'acquisto, il Sig. Colonello Conte Corbelli vi spedì alli Nostri, ch'erano sotto quel Castello, un rinforzo come fù scritto, di Dragoni, Cavalli, & Ussari, sotto il Signor Capitano Puchel, con 2 Cannoni, & un Mortaro: & arrivati tutti questi sotto la Piazza, vi trovarono le cose ben' incamminate; e fatta la Batteria cominciarono a bersagliare colli Pezzi sudetti il Castello e si lavorava a fornire di levare l'acqua dal Fosso. E doppo havere tirato un giorno, & una notte contro la Piazza, li Turchi di dentro, non volendo più aspettare l'estremità, mandarono fuori la mattina delli 30 del passato due Agà, per capitolare la resa; questi richiedevano di poter andare colla Guarnigione a Gran Varadino, però di'ordine del sudetto Conte Corbelli, non gli fù concesso, ma bensì di essere condotti a Giula. Seguito l'accordo sortirono da quel Castello 150 tra Gianizzari, & altri ben' armati, oltre 2 Sorbaggi, 5 Agà, e 4 Odabassa, con molte Femine, e Ragazzi de' quali però molti sono restati, & hanno richiesto il S. Battesimo, il che fù loro concesso; e gli altri furono convogliati, conforme l'accordato, à Giula. Con questa caduta di Belignes (come dicono gli stessi Turchi di Gran Varadino) gli vengono levate le loro Chiavi, & in effetto, perdono quei infedeli con quella Piazza la sussistenza, che per quella via veniva loro somministrata di tempo in tempo: e questo colpo, come quell'altro di essergli stati distrutti ultimamente li Grani, & altri comestibili da loro seminati ne'Giardini attorno la Fortezza, vi aumenta le loro consternazioni, toltagli ormai ogni speranza, che potevano havere; onde si stima, con continuandosi con vigore, e vigilanza a tenerli rinchiusi, & oppressi se ne può sperar in breve la caduta.

Dalla Croazia non si ha altro, che la continuazione delle spese scorrerie, che fanno le Milizie di quel Regno a danno de Turchi in quei Confini, ritornando sempre con buoni vantaggi, con prede, e con Schiavi: & ultimamente uscito con 2000 incirca il Sig. Giorgio Kamenian Comandante nel Campo di Novi, incenerì la Città di Lyubia e fece 120 Schiavi; il Castello però bravamente si difese; e de' Nostri restarono 3 morti, e 2 feriti; ma de' Turchi non si sapeva il numero. Partiti li Croati vi giunse da Bagnaluca il Chihaiia con 300 Cavalli, che li perseguitò, & attaccò, mentre vi passavano il Fiume Szana, mà il Kamenia rimasto alla Retroguardia con 200 Cavalli, invocato il Nome di GIESU, gli diede adosso, e durò un pezzo la zuffa, intanto accorsero li Fanti Croati, & anco li Turchi; mà aumentandosi troppo li primi, si ritirarono nelle Selve li Barbari: restatovi morto un Turco principale, & 8 altri, e 3 de Nostri, con 6 feriti.

nr. 82: Distinta relatione del Sito, Dominio, Bloccata, Assedio, e Conquista dell'Importante Piazza di Gran Varadino ne' confini dell'Ungaria Superiore, e Transilvania, presa dall'armi imperiali li 5 giugno 1692, In Venetia, MDCXCII, Per Girolamo Albrizzi. Con Licenza de' Superiori.

Distinta relatione

Nei Confini dell'Ungaria, e Transilvania sul margine del Fiume Cryso, altrimenti nominato Kreisch, Korosch, e Keres, s'inalza la Città di Varadino, denominata anco Gran-Varadino, o GrosVvardein, chiave non meno dell'Ungaria Superiore, che della Transilvania. Notabile e la di lei capacità, mà più la Fortezza, che la domina, e difende, munita di grossi, e ben travagliati Baloardi e Palanche irrigate dall'Acqua viva del Fiume, onde con l'estentione di larghi marazzi resta più assicurata. La di lei Popolazione fù a un tempo riguardevole, e diede motivo d'estendere le Habitazioni in tre vaghi Borghi all'intorno, uno de quali in Palanka per commodo delle Genti concorse a stabilire il loro soggiorno nell'amenità di quel Paese. Passò nel Dominio della Corona di Vngaria per lunghe età, e vanta l'honore di havere conservate le ceneri di due Rè Ladislao, e Sigismondo, riposti nella Chiesa della Fortezza dedicata a S. Ladislao. Invalsa ivi la Setta de Calvinisti giunse a demolire le honorate memorie di que' due gran Principi, ripponendo le Urna loro nella fabbrica de Baloardi, nelle cui vicinanze sotto ad una Vile Teggia lasciarono celebrargli i Divini Uffici d'essequie. Fra le vicende di quel Regno varia fù la forte di cotesta Piazza; quando l'anno 1598 colta di mira dalla Prepotenza Ottomana fù assalita da un poderoso Esercito di 60 mila Barbari sotto alla Condotta di Osmar Pascià. Pressiedevano alla di lei difesa due Valorosi Commandanti Melchior di Redern, e Kiral Georgio, i quali con la Guarnigione di soli due mila Combattenti, sproportionata difesa à fronte delle numerose offese, sostennero più per assistenza Divina, che per forza humana il formidabile Assedio. In questo perirono mille trecento Christiani rigettando vigorosamente dodici poderosi assalti, nei quali caderono estinti tredici mila Turchi, ed il Pascià confuso nelle vergognose perdite

nel Mese di Settembre ricedè dall'impresa con grave nota della di lui fama. Fino l'anno 1660 continuò sotto al Dominio Christiano, mà risorta l'implacabile ferocia degl'Ottomani Ali Pascià nel Mese di Giugno con 50 mila Combattenti piantò l'Assedio, e con incessante espugnazione procurò di ridurla all'Impero d'Oriente. Illustrò il proprio nome il Colonnello Raz Janos, così bene alla difesa della Piazza, che nella gloriosa morte; alla quale unendosi la mancanza de'Cittadini, e de Presidiarii senza speranza veruna di soccorso si trovarono necessitati ad arrendersi à pati di buona Guerra; sortendo da essa alli 7 d'Agosto 200 soli Soldati, infelice reliquia di 2 mila, e pochi Cittadini, che furono Convogliati con trecento Carri a Debreczino.

Con la pace stabilita l'anno 1664 al fiume Raab cedè al pacifico possesso della Porta, così influendo le calamità di quegli'anni. Nella nuova guerra promossa da quella Po//tenza à cotesto Regno, l'Aquile Imperiali, estesero il volo con le Vittorie ben note restituendo sotto al loro naturale Sovrano, con le Provincie dell'Ungaria inferiore, anco quelle della Superiore. Negl'anni trascorsi, mentre si moltiplicavano all'Armi Cesaree le conquiste al Savo, e nella Transilvania, più d'una volta fu promossa la Bloccata di quella Piazza; mà dalle nuove emergenze di Guerra fu etiamdio divertita.

L'anno 1691. il Prencipe Lodovico di Baden doppo la famosa Vittoria conseguita col totale disfaccimento dell'Armata Turchesca a Salankement, nel chiudere della Campagna portò un grosso corpo di Milizie nel Mese d'Ottobre all'attacco di quella Piazza. Superate le Palanche, e la Città maggiore nel breve corso di pochi giorni estemprandosi la stagione lasciò quivi buona parte delle Truppe a svernare nei Comitati convicini, e con più agevole disposizione vi stabilì ben valida Bloccata; commettendone la Soprintendenza alli Generali Conti di Trouckes, ed Avesperg, la vigilanza de quali proseguì per tutto il Verno caduto a bersagliare quella Fortezza.

Finalmente sottratto dalla priggionia del Teckely il Generale Barone di Heisler, fù spedito nel Mese d'Aprile 1692, non solo col proseguimento della Bloccata, mà a portare un positivo Assedio a quell'ostinata Fortezza. Capitato egli nelle vicinanze, unitosi agl'altri Generali, dispose con sollecito accudimento l'impresa, facendo aprire le Trinciere al primo Maggio, e con l'erezzione di Batterie, ugualmente di Cannone, che di Mortari prese a battere vigorosamente la Fortezza; facendo nel mentre travagliare a divertire l'acqua dal Fosso, che la circonda, e all'erezzione di due Fortini, e Ridotti verso li Bastioni detti de Zingari, e Capudan. Estese le Trinciere fù tirata una Linea lungo al Fiume Keres, assicurandola con forte Ridotto situato sopra di un'eminenza, e così altro eretto nell'Isola. Per la parte degl'Assediati si proseguivano le difese, ed alli 7 di Maggio le fecero comparire più vigorose, caricando sopra agl'Imperiali immenso fuoco portatogli con incessante frequenza dello sparro di Cannone, e moschetto per divertire l'avanzamento degli approcj. Nella parte opposta all'attacco moltiplicarono l'Artigliaria grossa sopra de i Bastioni, onde al 9 giorno si raddoppiarono da i Turchi le molestie à i lavori Cesarei procurando divertirli al possibile. Lo scagliamento de sassi portava singolare incommodo à Lavoratori; mà erretta nel Campo nuova batteria di Mortari furono così ben disposte le offese contra la Piazza, che col lancio delle bombe, e delle pietre inferivano grave danno; e alli dieci del mese s'udirono gravissimi gridi sopra de Bastioni, contrasegni del continuo tormento che provavano ugualmente Presidiarii, che gl'Habitanti.

Per due giorni le piogge interruppero le operazioni; però altrettanto più fervorose si ripigliarono alli 12 di Maggio, mercè che diffendendosi, ed offendendosi reciprocamente la Piazza, gli Aiducchi andavano avanzando la dissecazione della fossa; per lo che si ritrovarono obbligati a' 13 di caricare con poderosa sortita di 500 huomini sopra gl'Aiduchi stessi, il valore de quali fù sufficiente non solo à sostenerli, mà rinforzati dagl'Alemanì valse à respingere gl'Inimici entro le Mura, se bene à costo vicendevole di sangue.

Stabilite fermamente tutte le Batterie sì del Cannone, che de Mortari si bersagliava talmente la Piazza alli 14 che già si scoprivano effetti di grande consternazione quantunque dagl'Assediati si ostentasse apparentemente il coraggio. E perche osservabile si rendeva il danno, che anco da Turchi s'inferiva nel Campo si diruppero le offese del Cannone contro alle Canoniere nemiche, continuandosi fino alli 17 con singolare profitto, nel qual giorno furono accresciute le batterie con nove Cannoni grossi. Giornalmente giungevano disertori al Campo ragguagliando la confusione, la mortalità, la penuria, e lo stato// infelice degli Assediati, i quali però da altrettanta costanza dell'Aga de Gianizzari erano animati alla difesa con la speranza

di breve soccorso: all'eccitamento di cui, doppo molti espressi haveva spedito un tale Hassam Saim per vivo testimonio delle loro calamità. Nel corso di due giorni si trovarono così avanzate le operationi per parte de' Christiani, che già l'acqua del fosso era minorata alla sola altezza di mezzo Huomo, e dall'empito delle Cannonate già s'andavano aprendo due breccie nella Fortezza à fronte del continuo fuoco, sassifreccie, e fuochi incendiarii gettati da i diffensori. Sopragiunti al Campo li tre Reggimenti Heister Heuschin, ed Herbesteim s'agevolò l'azione, e rinforzati gli approcj si estesero à prender piede fino su l'urlo del fosso, assicurando il posto avanzato con la linea tirata al ridotto della parte sinistra.

Alli 24 di Maggio si trovarono perfettionati gli approcj fino alla fossa, e questa assecata dall'acqua come pure aperte le breccie ne' Bastioni ostili col mezzo del rinforzo delle munizioni di palle, polvere, ed altro, sopravvenutavi da Buda. Quindi la notte un Caporale montato sù le breccie per riconoscere se fossero capaci d'ascendervi, vi piantò il Brandistoco apprendendo sopra il medesimo la sua Sciarpa; da che sorpresi li Turchi fecero un nuovo trinceramento sopra ambidue li Bastioni, distribuendo il Pascià ad'ogni Gianizzaro due Ongari, e dieci libbre di Biscotto per meglio animarli à respingere nelle breccie gli assalitori. Stringendosi maggiormente gli attacchi con vigore, e datosi alli 31 fuoco ad un Fornello, riuscì l'operatione con gran danno degl'Assediati; poiche questo rovesciò gran parte de' Baloardi allargando ampiamente le breccie. Ricercò il governatore una tregua di quattro giorni, con promessa che non comparendo dentro questo termine il soccorso haverebbe presa altra resolutione; mà il Generale Heisler penetrando, che facevano grosse, e profonde tagliate con altri ripari sù li Bastioni per poter resistere fino all'arrivo dell'aspettato soccorso, che si decantava unito dal Teckely a Temisvvar in numero di 25 mila Huomini, Turchi, Tartari, ed Arnoti, non volle ascoltare tale progetto, mà continuò le più acri operationi contro la Piazza per darvi alli cinque l'assalto, e far vedere il valore dell'armi Cesaree in quell'espugnatione. In ordine a ciò fatto volare un'altro Fornello nella parte della breccia, s'allargò nuovamente con buona riuscita l'addito all'ingresso; per lo che avanzate le nostre Truppe all'assalto s'alloggiarono 600 d'esse sopra delle breccie. A tale riuscita consternata affatto ogni speranza nemica i Turchi applicarono alla volontaria resa, che egli fù accordata d'uscire con Armi, e bagaglio; e nel giorno dedicato alla solennità del Venerabile Corpo di Christo consegnarono à i Cesarei due porte della Piazza per sicurezza della resa, e fino che fossero sopragionti li Carri per convogliarli à i confini patuiti, come portò l'avviso il Colonello Porta spedito per Espresso alla Maestà di Cesare. Così doppo il termine di 32 anni di Barbaro giogo fù restituita questa importantissima Piazza al di lei legittimo Sovrano, & al Cattolico Dominio per accrescimento delle Vittorie, che Iddio Signore degna concedere al Christianesimo. Delle precise particolarità se ne darà in breve distinto ragguaglio.

DESPRE MĂSURILE LUATE DE MARIA TEREZA ȘI IOSIF AL II-LEA ÎMPOTRIVA „CERȘETORILOR”, ÎN CONTEXTUL MODERNIZĂRII IMPERIULUI HABSBURGIC

Blaga Mihoc*

ABOUT THE MEASURES TAKEN BY MARIA THERESA AND JOSEPH II AGAINST BEGGARS IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION OF THE HABSBURG EMPIRE

Abstract

This work presents less known sources of information and bibliographic information about the measures taken by the emperors Maria Theresa and Joseph II, in order to compel the gypsies to abandon their parasitic migratory life and to settle in different cities and villages.

In this context, the author briefly presents the content of several writings in which he tries to explain the origin of Gypsies from different countries.

Keywords: Maria Theresa, Joseph II, Modernization, Habsburg Empire, Beggars.

Eforturile împărătesei Maria Tereza (1740-1780) și ale fiului ei Iosif al II-lea (1780-1790) de modernizare a Imperiului Habsburgic presupuneau, între altele, luarea unor măsuri de interdicere a cerșetoriei. Acestea se înscriau în șirul altora, direcționate către etnia predispusă s-o practice și anume cea a romilor sau țiganilor, pe care oficialitățile doreau să-i transforme radical, în sensul așezării lor pe vetre stabile, interzicându-le migrația dintr-un loc în altul și implicit traiul în căruțe și corturi. Mulți dintre ei se ocupau, însă, și cu tot felul de meșteșuguri și în funcție de acestea se împărțeau în grupuri sociale sau „triburi”, denumite după „specialități”: zlătari sau aurari, căldărari, fierari, ciurari etc. Ei au pătruns în țările Imperiului Habsburgic, așa cum ne informează, între alții, Johann Benjamin Weissenbruch, H. M. Grellman și, mai recent, Angus Fraser, treptat și din vechime, deși stăpânirea a încercat în mai multe rânduri să-i oprească¹. Spre cinstea lor, ungurii s-au dovedit mai toleranți cu această etnie. Astfel, un mare magnat, care a ocupat câțiva ani funcția de „palatin al Ungariei”, pe nume Thurzó György (1557-1616) a emis, în perioada dintre 1612-1616 câteva „ordine”, și prin acestea accepta „o stare de fapt”, un lucru întâmplat, cel al pătrunderii țiganilor în țara sa, dispunând ca „domnii de pământ”, sau nobilii feudali să le permită așezarea pe moșiile lor, unde să-și poată practica meseriile². Thurzó György spunea, într-unul din aceste ordine, că unii dintre țiganii din Ungaria, în frunte cu voievodul Francisc, ar putea fi încadrați în armată, rugând, în spirit creștinesc, desigur, populația să aibă față de ei o atitudine caritabilă, deoarece duc „o viață foarte grea, locuind în corturi, pe câmpii și lunci, în afara localităților”, unde „suportă ploaia, frigul sau căldura arzătoare”, căutându-și hrană și îmbrăcăminte, pentru care plătesc „cu munca propriilor brațe, folosindu-se de nicovală, foale, ciocan și clește”³.

Opțiunea exprimată de Thurzó, de a se proceda la încadrarea țiganilor în armată, era însă, cel puțin discutabilă, dacă nu total nepotrivită. Și aceasta pentru că ei nu se obișnuiseră cu ordinea, cu disciplina. În plus, trăind cum puteau, la marginea societății, erau fricoși, așa cum știm că-i va descrie mai târziu pe cei de pe alte meleaguri, cunoscutul Ioan Budai Deleanu (1760-1820) în „poemathionul” (sau „Jucăreaua” sa), intitulat *Țiganiada*, unde un conducător al lor, pe nume Gogoman, îi scria domnitorului Țării Românești, după ce acesta îi înarmase „până-n dinți”, cam așa: „Rugăm, dar, pe Măria Sa foarte tare/ Ca să ne deie pă drum v-o pază/ Ori oșteni ce n-au frică de moarte/ Sau și haiduci cu groaznice obrază/ Că la primejdie să ne ajute/; Dă ar hi măcar două sute”⁴.

* Muzeul Țării Crișurilor, istorie@mtariicrisurilor.ro.

¹ Vezi Blaga Mihoc, *Calea Adevărului, sau cugetul și voința ierarhilor*, Editura Logos, 94, Oradea, 2009, p. 44.

² *Ibidem*.

³ Angus Fraser, *Țiganii. Originile, migrația și prezența lor în Europa*, Editura Humanitas, București, 1998, p. 329; B. Mihoc, *op. cit.*, p. 62.

⁴ Vezi B. Mihoc, *op. cit.*, p. 191-192.

Mai puțin indulgentă față de ȣigani, dar situată, totuși, în limitele raționalului, Curtea împărătească de la Viena a emis, precum se știe, în timpul Mariei Tereza, mai multe legi discriminatorii împotriva lor. Putem aminti, între acestea, pe cele din 1758, 1761, 1767 și 1773, prin care li se impunea să se supună „legislației țărăști” sau statale, să renunțe la viața de „vagabondaj”, să facă serviciu militar, și în final să se încadreze în sânul comunităților băștinașe⁵. Reacția ȣiganilor față de aceste măsuri a fost promptă, de refuz categoric al schimbării modului lor de viață, și ea s-a manifestat, între altele, până și în literatură. În această atmosferă, în Imperiul Habsburgic interesul pentru ȣigani a crescut considerabil, așa cum ne dovedesc dese informații cu privire la ei, publicate în „calendarele” apărute în diferite orașe, cum ar fi, de exemplu, cel din Torino, din anul 1768, în care apar lucrările *Despre originea ȣiganilor conform datelor vechi și recente, publicate pe scurt de Grigore Streib și Organizarea ȣiganilor din întreaga Ungarie*, un fel de „elegie în versuri”, aceasta din urmă, despre viața acestei etnii, intercalate de o însemnare mai scurtă, cu titlul *Lucruri demne de ȣinut minte*, adică „curiozități adevărate și fanteziste, așa cum circulau ele în epocă, despre diferite țări și oameni, cu obiceiuri aiuritoare, despre fenomene naturale sau închipuite”⁶. În prima dintre lucrări, cea despre originea ȣiganilor, se face un „scurt istoric” al acestora, pe baza lucrărilor istorice cunoscute în epocă, cum ar fi cele ale lui Sancho de Moncada (*Expulsión de los Gitanos*, în *Restauracion politica de Espana*, Madrid, 1619), L. A. Muratori (*Rerum Italicarum Scriptores*, vol. 18, 19, Milano, 1730-1731), I. Thomasius (*Disertatio philosophica de Cingaris*, Leipzig, 1761) și J. B. Weissenbruch (*Ausfürliche Relation von der famosen Zigeuner-Diebs-Mord-und Räuber-Bande, Welche zu Giessen justificirt Worden*, Frankfurt și Leipzig, 1727)⁷.

Întocmitorul acestei lucrări menționează, și nu fără dreptate, că Africa a fost locuită odinioară de populații necivilizate, murdare, fără domiciliu stabile, rătăcitoare dintr-o țară în alta, adică din Egipt, din „Barbaria, Negresia (Nigeria n.n.) Sakka și multe alte țări”⁸. Autorul crede și spune că ȣiganii sunt originari din Egipt, că erau oameni „cu pielea neagră sau brună, îmbrăcați sumar, murdari, urâți, leneși și proști, îndăcinați să doarmă toată ziua, să mănânce plante și alte alimente crude, să rătăcească dintr-un loc în altul”⁹. Din fire, însă, ȣiganii erau totuși ospitalieri, căci în vremurile biblice ar fi dat adăpost în țara lor Sfintei Familii, adică lui Iosif, Mariei și fiului lor Isus Mântuitorul. Cam așa stăteau lucrurile și în „Barbaria”, o țară locuită de oameni „duri, murdari, cafenii, proști și aroganți”, adică plini de toate păcatele lumii, inclusiv al feloniei, căci i-au amăgit pe „bieții romani”, ca și cum nu aceștia le-ar fi cucerit, peste ani, țara. Această țară era, dacă ar fi să credem ce zice cel care a redactat lucrarea, un fel de „cloacă”, în care s-au refugiat mai multe popoare, cum ar fi „cananienii”, alungați de pe pământurile lor de viteazul Iosua din *Vechiul Testament*. Nu mai bine sunt prezentați locuitorii „Negresiei”, populată și ea de oameni negri (care aveau o mare aversiune față de albi, deoarece credeau că diavolul seamănă cu ei), obișnuiți să umble în pielea goală, să cânte din diferite instrumente muzicale (vioară, fluier, drâmbă), să locuiască în corturi, să fure, să ucidă, să facă farmece (cum era transformarea toiegeilor în șerpi), ba chiar să-și vândă părinții și copiii. Se înțelege câtă falsitate există în această lucrare, unde se încearcă să se facă *tabula rasa* din creatorii măreței culturi și civilizații egiptene, asemuindu-i pe autorii ei cu „un popor gregar, nesupus regulilor sociale obișnuite, detestat de toată lumea”¹⁰.

Compunătorul acestui material afirmă, pe baza celor aflate din cărți, că ȣiganii sunt de origine din Numidia, de unde ar fi trecut în Egipt, angajându-se ca ostași ai faraonilor, postură din care i-ar fi alungat de acolo pe evrei. După plecarea acestora faraonii i-au transformat în robi și de aceea „cu cățel și purcel, cu puradei și muieri, au bătut tobele, și conduși de voievodul lor, călare sau pe jos au plecat din Egipt”¹¹. Unii teologi creștini neagă ceea ce afirmă alții, adică, cum am arătat, că ȣiganii din Egipt ar fi adăpostit în „sălașurile” lor Sfânta Familie, precizând că dimpotrivă, ei l-ar fi informat pe Irod că aceasta se află în țara lor. În plus, ei arată că, între „ucigașii de prunci” ai acestuia ar fi fost și un ȣigan, vină pentru care Dumnezeu i-a

⁵ *Ibidem*.

⁶ Vezi *Protocolul de la Oradea*, f. 267-268, apud B. Mihoc, *op. cit.*, p. 45.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 47.

¹¹ *Protocolul...* f. 266-267, apud B. Mihoc, *op. cit.*, p. 47.

pedepsit să devină „peregrini veșnici”.

Așa se face că mai târziu, un grup de 14.000 de țigani, conduși de un voievod numit Mișka, împreună cu „cai, câini, porci, bucăți de aramă, fier, argint și aur” au trecut din Africa în Asia Mică, respectiv în Siria, și de acolo în Europa („Iliria”, Moldova, Polonia, Ungaria, Germania etc.), făcând numai „blestemății” și determinându-i pe locuitorii de aici, ca pe unii să-i spânzure, să-i tragă pe roată, iar pe alții în cele din urmă să-i alunge. Ei au pătruns în Austria și Cehia, unde duceau o viață nomadă, practicând, unii diferite meserii, iar alții hoția și cerșitul. Ajungând în acest loc autorul scrierii de mai sus încearcă să explice, „după ureche”, desigur, originea numelui de „țigan”, dat după ținutul lor de obârșie din Africa „Zertsigan”, afirmând și faptul că ei, țiganii adică, ar fi adus din Egipt „viermii și purecii”, ca și cum aceștia n-ar fi existat în Europa de când lumea, cum se zice. Țiganilor din Ungaria li s-a dat, la început, numirea de „turci-mauri” sau „locuitori noi”, la care s-a renunțat, însă, peste puțin timp. Interesantă este aici explicarea unor credințe religioase ale țăganilor, despre care se zice că se închinau Lunii și Soarelui, socotind că din „căsătoria” lor au apărut stelele. Superstițioși fiind, lor nu le plăceau „coasele, hârlețele, șesurile, vânturile de toamnă, fântânile, spânzurătorile, cimitirele, ba nici munții și văile”, iar dacă „se întâmpla să vadă un lup se înspăimântau și chiar se îmbolnăveau”¹². Unii dintre învățații mai vechi, ca de pildă germanul Philipp Schwarzerd, cunoscut sub numele de Philipp Melanchthon (1497-1560), spunea că țiganii au venit din Apulia, de lângă Napoli, unde pe vremea aceea trăiau indivizi cu o conduită asemănătoare acestora, adică mincinoși, leneși obraznici, antrenați în negoțul cu cai, în cerșit sau în diferite meserii (tinichigii, fierari, zlătari etc.), iubitori de muzică și trai bun, disprețuitori ai religiei creștine. Când au venit în Ungaria țiganii erau „păgâni”; ei își cinsteau voievodul (numit „dadé”, care umbla în „straie domnești”) ca pe un zeu. Primul voievod al lor, amintitul Mișka a primit de la împăratul Sigismund de Luxemburg, trăitor între anii 1368-1437, dreptul de a se așeza în diferite localități, cu condiția de a se creștina. Există asupra originii lor și alte teorii, extrase din scrierile filosofului bizantin Boethius (475-480-525) care zice că se trag din „Scârbosul Esau (Isau)” sau din urmașii lui Rucab sau Recab (de unde ar fi fost numiți recabiți), și că acesta din urmă le-ar fi poruncit să nu cultive pământul, să nu bea vin „și să trăiască în corturi”. Adevărul este că țiganii din Ungaria semănau cu cei de mai sus, căci trăiau ca niște paraziți, trândăvind și vagabondând, lipsiți fiind și de orașe și de sate și de vite pentru muncile câmpului. Ei „nu ară, nu seamănă, nu secără, nu cosesc, nu prășesc, n-au case frumos aranjate, n-au case cu așternut, [căci] palatul cel mai de preț le este cortul, coliba afumată, negândindu-se la vii, la terenuri de cultivat, la pășuni, și nici la vară sau iarnă, căci pe ei nu-i preocupă viitorul”¹³. Din această cauză țiganii din Ungaria medievală se deosebeau de celelalte popoare, prin limbă, comportare, temperament, aspect fizic și port. Ei erau însă meșteșugari și negustori iscusiți, obișnuiți să se îmbrace frumos, cu haine colorate, cu cizme galbene sau roșii, în timp ce „băștinașii” umblau în cojoace grosolane și opinci. Deși trăiau foarte rău, hrănindu-se până și cu hoituri, erau rezistenți la oboseală, la frig sau la căldură. Celălalt „material” despre ei, intitulat, cum am arătat mai sus, Organizarea țăganilor din întreaga Ungarie în 1768 este scris de un autor necunoscut, se pare de etnie țigănească, în perioada de după 1768, când Maria Tereza a luat amintitele măsuri pentru „sedentizarea” lor. El începe cu niște „tânguieli”, motivate de ordinul împărătesei din 1768, considerat de autor un an al nenorocirilor, căci atunci țiganii au fost forțați să-și abandoneze vechiul mod de trai, locuirea în corturi și mutarea dintr-un loc în altul. Li s-a dispus, adică, să-și ridice „case stabile”, pe vetrele oferite de „domnii de pământ” și să trăiască din cultivarea loturilor date de aceștia. Această „operație” trebuia să aibă loc rapid, adică între ultimele zile ale lui noiembrie 1768 și 7 ianuarie 1769. Se înțelege de la sine că dispoziția, așa cum era dată, nu putea fi și nici n-a fost îndeplinită, datorită refuzului manifestat de subiecți, adică de țigani, de a se supune ei, și intoleranței manifestate de localnici față de cei care, „volens nolens”, urmau să se stabilească în „comunitățile” lor. Cazurile de „sedentizare”, atâtea câte vor fi fost, erau nesemnificative, și în viitor ele vor dispărea cu totul. Autorul spune că odată cu „sedentizarea” țăganilor vor dispărea toate ocupațiile tradiționale ale acestora, cum sunt comerțul cu cai, „colindatul” din casă în casă, sau cerșitul din sat în sat, dar și obiceiul celor despre care discutăm de a purta cizme roșii sau haine multicolore.

¹² *Ibidem*, p. 49.

¹³ *Ibidem*.

Ei vor fi obligați să plătească impozite, să se îmbrace ca țărani între care se așezau, să le învețe limba, și mai ales să poarte un alt nume, acela de „locuitori noi”. În ton de „vaiet și suferință”, cel care a întocmit *Organizarea țăranilor...* se întreabă patetic de ce au pățit țiganii ce au pățit, ce greșală vor fi făcut, căci comportarea lor, după opinia sa, a fost întotdeauna, chipurile, „fără cusur”, și meseriile practicate de ei, precum și muzicanții lor, au adus „băștinașilor” avantaje materiale și satisfacții sufletești, iar când au greșit au fost pedepsiți aspru, uneori chiar cu spânzurătoarea. El nu știe de ce acest popor (cel al țiganilor), de origine nobilă, glorioasă, este prigonit de toată lumea, de „domnii de pământ”, de băștinașii din sate, ba până și de „zeii din ceruri”, și acest lucru îl face să se nostalgizeze după vremurile când conaționalii săi duceau o viață „parazitară”, cântând, „ciocănind metalele, sau practicând negoțul cu animale”¹⁴.

Din acest expozeu se degajă o „tristețe duioasă”, un regret după pierduta epocă, când muzicanții țigani, puși odinioară să stea la mese lângă „domnii cei mari”, unde se încălzeau „de căldura casei și a vinului bun, și căroră le cântau faptele glorioase și pline de peripeții ale faraonilor egipteni”¹⁵, dar acum obligați să renunțe la „frumoasele lor haine cu găitane și fireturi”, pentru a îmbrăca șuba, cojocul și opincile țăranilor de rând. Autorul mai spune că interdicția impusă țiganilor de a mai mânca hoituri sau carne de cal, bună în sine, nu va putea fi pusă în practică, deoarece aceștia n-au bani să cumpere pește sau alte alimente. Și ce e mai trist e faptul că ei au fost obligați să-și vândă corturile și căruțele cele frumoase, pentru a-și procura vite de jug și unelte de arat și semănat, necesare traiului, așa cum ordonase Maria Tereza. Aceasta însemna că, vrând-nevrând erau forțați să uite vremurile când trândăveau, furau, înșelau sau făceau vrăji, și să prindă cu mâinile „scârboasele coarne de bivol”, pentru a pune jugul carului pe gâtul gros al acestuia, ba mai mult, să țină coarnele plugului, „bășcându-și” palmele, să-și îndoaie spinările, lucrând cu hârlețul și cu coasa. În acest caz, se jeluiește autorul, odată cu dispariția „larmei” făcute de țigani prin târguri, farmecul acestora va dispărea pentru totdeauna, după cum, nemaifiind cine să facă negustorie cu cai, aceștia se vor împuțina și ei, așa încât e posibil ca în viitor bărbații și femeile să fie obligați a călări pe boi. Concomitent, zgomotele pitorești din cârciumi, pline odinioară de țigani veseli, consumatori de băutură la acele „aldămașuri” îmbelșugate, oferite de cei ce-au reușit să facă vânzări avantajoase, și de zumzetul „guriștilor” și al viorilor, va amuți și el. Nu vor mai exista nici spectacole ieftine de acrobacie, practicate de țigani, în care apăreau de multe ori și „puradeii” sau copiii acestora, obligați acum să se transforme, primii în agricultori, iar cei din urmă în ciurdari. Voievozii sau conducătorii lor își vor pierde demnitățile, devenind, din „împărțitori ai dreptății”, simpli iobagi, împovărați ca niște cămile, asemenea „băștinașilor” supuși „dreptului public” și nu celui tradițional, de natură tribală. Și, ca o încoronare a suferințelor, în urma acestor „nenorociri” e posibil să dispară și „binecuvântata” limbă țigănească, socotită „dulce ca mierea”, și indispensabilă celor care o vorbesc din moși strămoși¹⁶. Fără ea existența țiganilor nu va mai fi posibilă, căci toată viața lor de până atunci s-a legat de vorbirea acesteia; ea era mijlocul prin care se organizau furturile, se rosteau minciunile, căci „localnicii” sau „străinii” n-o înțelegeau și de aceea n-aveau acces la intimitățile țiganilor. Ei trăiau de acum într-o atmosferă ostilă, căci renunțând la „mânuirea arcușului”, la dansurile acompaniate de tobe și la prelucrarea metalelor, deveneau dintr-o dată, din oameni liberi, iobagi, dușmăniți și dușmânind la rândul lor pe funcționarii administrației statale, care-i botezaseră cu numele de „unguri noi”. Țiganilor nu le rămânea, astfel, pentru a supraviețui, decât să se resemneze, și să spere că Dumnezeu îi va ocroti în continuare.

Trebuie să precizăm, însă, că la fel ca în alte situații și în acest domeniu reformatoare măsurile luate de Maria Tereza și continuate de Iosif al II-lea s-au dovedit, așa cum am anunțat mai sus, ineficiente. Cea care urmărea sedentizarea țiganilor și prin asta „lichidarea” cerșetoriei, l-a preocupat pe împărat până în ultimii ani ai vieții, făcându-l să insiste ca ea să fie pusă în practică. Este semnificativă, în acest context, ordonanța sa, alcătuită din 27 de „paragrafe”, dispuse în două capitole, din 2 februarie 1788, tradusă și tipărită pe foi volante, în mai multe limbi, între care și în cea românească, cu alfabet chirilic, desigur¹⁷.

¹⁴ *Ibidem*, p. 52.

¹⁵ *Ibidem*, p. 53.

¹⁶ *Ibidem*, p. 56.

¹⁷ Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, *Fond Episcopia greco-catolică Oradea*, Inventar 881, Dosar 455, f. 62-65.

Ea se începe, ca și în alte cazuri, cu un preambul sau o înșirare a titulaturii sale ca împărat „al românilor”, adică al „Sfântului imperiu romano-german”, în care intrau pe atunci mai multe țări, „provincii” sau ducate (Germania, Ungaria, Boemia, Dalmația, Croația, Slovenia, Austria, Burgundia, Lotharingia, Toscana, Ardealul, Mediolanumul, Mantova, Parma, „Habsburgul”, Flandra, Tirolul „și celelalte”). Urmează, apoi, „constatarea”, pe baza experienței „cea de toate zilele”, că oamenii fără domiciliu „statornic” trăiesc într-o continuă lenevire, dăunătoare bunelor rânduieli ale vieții orașelor și satelor. Pentru a îndrepta acest mare rău social, împăratul ordonă ca cei în cauză, respectiv cerșetorii și „străinii” să fie „izgoniți” din localitățile pe care le parazitează. În această categorie de oameni risipiți prin Ungaria și „între altele ei împreunate părți, cumu-i Prințipatul Ardealului”, intră și unii localnici și cei „cari în numitele țări, de zece ani s-au așezat”¹⁸. Dacă sunt cerșetori, aceștia urmau să fie trimiși în țările de baștină. Acei dintre ei care renunțau la cerșetorie puteau să rămână pe loc, devenind cetățeni onorabili. Destinul lor, „izgonirea” sau acordarea „cetățeniei”, urma a fi hotărât de „doi oameni de bizuință”, fruntași aleși dintre localnici, care trebuiau să țină o evidență riguroasă, atât a celor ce sunt de „izgonit”, adică a cerșetorilor, unde se încadrau desigur mulți țigani, cât și a celor vrednici să fie „autohtoneizați”. Cerșetorii care nu-și abandonează „ocupăția” nu se vor putea stabili decât la cel puțin „două miluri” de locul unde au cerșit. Dacă se vor muta în „comitatele” din vecinătate, conducerea acestora va fi informată, prin scrisori, despre situația lor. Toți cei „izgoniți”, împreună cu familiile lor vor primi o dovadă sau un „pășuș”, adică o „scrisoare de scoatere”, de „țăpare”, cu motivarea acestui gest. Dovezi sau „pășușuri” asemănătoare, cu numele celor izgoniți și motivul „izgonirii” vor primi și „stăpânii de pământ” și „maghistraturile” orașelor și satelor în care aceștia se vor așeza. Cei de mai sus, domnii de pământ și conducătorii din orașele și satele unde „izgoniții” se vor așeza erau obligați să păstreze în siguranță actele sau „pășușurile” de mai sus. Dovezile care menționează numele „izgoniților” și fruntașilor unde aceștia vor fi obligați să se stabilească, trebuie semnate și motivate de fruntașii localităților emitente, precum și consemnate (în scris), într-un „reghistru” special. „Stăpânii” sau mai marii locului care vor refuza, fără un motiv serios, să primească în „teritoriile lor” pe cei „izgoniți”, au obligația să informeze despre acest lucru pe cei din fruntea „comitatelor” lor, în termen de trei zile, *renitenții* urmând să fie amendați cu câte doi galbeni¹⁹. Dacă se va dovedi că „izgonirea” celor amintiți din localitățile unde trăiau s-a făcut fără motiv, atunci cei care au hotărât-o trebuie să-i reprimească pe aceștia pe teritoriile de unde au plecat, plătindu-le și „spesele” făcute cu deplasarea. Fruntașii localităților și locuitorii dintre care „cerșetorii și străinii” au fost obligați să plece sunt „îndatorați” să le asigure acestora cheltuielile (pentru hrană și „deplasare”), în valoare de câte 7 creițari fiecăruia dintre indivizii de peste 15 ani, iar pentru cei sub această vârstă, câte „un creițar și jumătate”²⁰. „Neputincioșii sau bătrânii” care trăiau din cerșit, incapabili să muncească, vor rămâne pe loc, urmând a fi ajutați să se întrețină de comunitățile respective. Această precizare demonstrează „buna judecată” a celor care au redactat ordonanța în discuție, și ea se înscrie în spiritul raționalismului iluminist. Cei care au compus articolele din ordonanță se grăbesc, apoi, să facă precizarea că toți cei prinși la cerșit vor fi condamnați la închisoare, unde vor fi hrăniți numai cu „pâine și apă”²¹. Demnitarii din localitățile unde se vor așeza cei „izgoniți” au dreptul să-i oblige să muncească, pentru ei sau pentru comunitate, pe toți cei care au peste 15 ani, vreme de o lună de zile, fără altă plată în afară de hrană și haine, copiilor urmând să le ofere câte 2 creițari pe zi. Cei care au alcătuit ordonanța știau, însă, că cerșetorii erau de regulă viciați, obișnuiți să bea tot ce au, și din acest motiv au făcut, în acest loc, precizarea ca „banii pentru prunci în mâna acelora să dea, care de hrana pruncilor poartă grije”²².

De asemenea ei mai știau că uneori „izgoniții” își părăsesc locurile în care au fost forțați să se așeze și de aceea au dispus ca fugarii să fie prinși și duși de unde au fugit și în plus să fie forțați să muncească pentru comunitate gratuit, de astă dată două luni de zile. Conducătorii locului au dreptul, dacă consideră că este necesar, ca pe fugari să-i țină ferecați în lanțuri, urmând ca aceia care se vor face vinovați de fuga acestora să fie pedepsiți cu suportarea

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, f. 63.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

cheltuielilor necesitate de prinderea și aducerea lor înapoi. Dacă „izgoniții” dădeau dovadă, în locurile în care s-au mutat, de purtare bună și de faptul că „dintr-o slujbă sau alta de omenie, modru a trăi au găsit”, se puteau întoarce în comunele din care fuseseră obligați să plece²³. Aceasta, însă, nu înainte de a obține, cu privire la „îndreptarea lor”, testimonii sau scrisori de la „stăpânirile și maghistraturile locului”. Aceia dintre ei, despre care conducătorii orașelor și satelor se convingeau că sunt „nestatornici” sau rebeli, și din punct de vedere fizic „de statutușul cătănesc harnici”, vor fi înrolați în armată²⁴. În rândul „cerșetorilor și străinilor” intrau, conform acestei ordonanțe împărătești, toți cei stabiliți în țările împărăției, cum erau „Țara Ungurească” și Ardealul, în urmă cu 10 ani, precum și alții, intrați „sub stăpânirea acestora” după tratatele de pace, dacă nu dispuneau de surse onorabile de a se întreține. Ei sau urmașii lor vor fi trimiși în locurile de unde au venit, după ce li se vor da „pășușuri” sau acte doveditoare despre situația sau starea socială, cu numele și descrierea „făpturii lor”²⁵.

La „izgonire” sau la „țâpare”, acestora „aspru li se va zice” că, de vor „cuteza încă o dată în părțile aceste (de unde au fost „izgoniți” n.n.) a intra, atunci în fiare legați, în trei luni la lucru fără plată îi vor ține și cu alte bătăi greu se vor pedepsi, și apoi iarăși peste hotară și a țării margini îi vor țâpa”²⁶.

În ordonanță se spunea apăsător că acei indivizi care intrau în categoria celor ce urmau să fie „izgoniți” sunt „veniți din părțile turcești”, probabil din considerentul că erau „de altă lege”, adică „schismatici sau ortodocși”, ori mahomedani. Ca și în cazul altor documente, în ordonanța pe care o discutăm se specifică data și locul emiterii, luna februarie, ziua a doua, 1788, în orașul Viena. În virtutea prevederilor din acest act, semnat de Iosif al II-lea și de doi demnitari din apropierea sa, Alexander de Pasztori și Carol Palfi, din „țările coroanei” au fost expulzați o mulțime de oameni. Pe cei din Ungaria i-au obligat să plece autoritățile locale, încă din toamna lui 1787, între aceștia numărându-se, de exemplu, așa cum rezultă din „pășușul” emis pe numele lor, un oarecare Ioan Bodnar și „mujerul lui”, om de 35 de ani și de religie ortodoxă, alungat „din localitatea Körözs, din comitatul Budei”, la 2 octombrie, pe motiv că trăiește „în lenevire”, obligat să se stabilească „în comitatul Săladelui”, și Sigismund Nicolae, de 58 de ani, văduv, fără copii, din Soroksár (azi sectorul 23 al Budapestei n.n.) tot de religie ortodoxă, forțat să plece pentru că, „având piciorul drept vătămat”, trăia din cerșit. Ordonanța a fost trimisă autorităților administrative locale, dar și episcopilor. Aplicarea ei și a altor „dispoziții” și reforme de „modernizare” a statului nu s-a realizat decât parțial, iar după moartea împăratului, survenită în 1790, oficialitățile au renunțat definitiv la punerea în practică a prevederilor sale.

²³ *Ibidem*, f. 64.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, f. 65.

²⁶ *Ibidem*.

I FRATELLI SEBASTIANI TRA DIPLOMAZIA ED ESILIO

*M. Marcella Ferraccioli, Gianfranco Giraudo**

THE SEBASTIANI BROTHERS BETWEEN DIPLOMACY AND EXILE

Abstract

Paolo and Giuseppe Sebastiani, Armenian Catholics from Constantinople, persecuted because of their faith, or financial problems, obtain asylum in Rome. A tournant in the history of the Sebastiani Family is represented by the affaire Dusoglu, born as a financial scandal and ended in tragedy. It is the alleged disappearance of a huge sum escaped from the confiscation of the assets of the Dus Oglu which becomes an indictment, one of many, from which the Sebastiani brothers are forced to defend themselves against real or alleged slanderers and judicial inquiries.

After their arrival in Rome the Sebastiani brothers present themselves as poor Delegates of a poor nation in order to be able to deal with "affairs of religion". A grant is granted, but evidently to a much lower extent than would have been expected, as well as limited to a very short period of time.

Keywords: Armenian Catholics, Brothers Sebastiani, Rome, Venice, Armenian Apostolic Church.

"Lunedì, 12 corrente [agosto 1816], Sua Santità si degnò ammettere a particolare udienza i Signori Paolo e Giuseppe Sebastiani, deputati di Costantinopoli presso la Santa Sede. Furono introdotti da monsig. Bettazzoli elemosiniere segreto di N. S., che esercita la funzione di ministro di camera dei sacri palazzi apostolici; ed accolti con particolari segni di affetto, partirono dopo essere rimasti per molto tempo colla sacra persona del Sommo Pontefice"¹.

Il prestigio acquisito dai due fratelli, Armeni cattolici di Costantinopoli, deve essere stato loro riconosciuto se l'anno successivo, in occasione dei solenni festeggiamenti per "l'anniversario faustissimo della Coronazione del Supremo Universal Pastore PIO SETTIMO" possono dare un proprio contributo di non poco conto:

"Per la stessa gloriosa ricorrenza anche gli Illmi Signori Paolo e Giuseppe Sebastiani, che qui si trovano come Deputati della Nazione Armena, hanno voluto dare un attestato della loro devozione alla Santità di Nostro Signore, illuminando magnificamente la Casa di loro abitazione, ed esponendo, circondate da sfarzosi festoni, da vasi etruschi e da fiaccole tanto le armi Pontificie, quanto quelle dell'antica Armenia. In mezzo poi alla facciata in un bellissimo ovato leggevasi una iscrizione in lingua Armena, e vagamente disposti sopra la loggia quattro altri motti nelle lingue Araba, Armena, greca e Latina"².

Il tempo del successo e dello sfarzo dura poco, in parte per spese eccessive, con qualche sospetto di malversazione, che ancora oggi è difficile dissipare o asseverare; ma soprattutto per la particolare situazione interna dello Stato ottomano, che mal sopporta la presenza di una Chiesa armena cattolica e riconosce quella Apostolica come unica rappresentante del popolo armeno e della sua fede e che sembra provare una sorta di invidia per i floridi affari degli Armeni Cattolici.

L'ultima occasione mondana risale al 25 settembre 1817, quando Paolo Sebastiani fa da padrino ad un Ebreo converso, ciò che non viene facilmente concesso se non a persone di specchiata *pietas* e di adeguate condizioni socio-economiche, tanto più se il rito viene officiato nella Chiesa del Gesù da Mons. Candido Maria Frattini, Vescovo di Filippi e Vicegerente di Roma³.

La situazione è improvvisamente precipitata: "I Fratelli Paolo e Giuseppe Sebastiani cognitivi alle Eminenze Vostre per la loro Rappresentanza di Deputati dei Cattolici della Nazione Armena alla Santa Sede per trattare affari di Religione, mentre da qualche anno qui

* Università Ca' Foscari di Venezia; giangir@unive.it.

¹ "Gazzetta di Milano", n.° 236, 23 agosto 1816.

² "Diario di Roma", n.° 24, 22 marzo 1817.

³ *Ibidem*, n. 29, 27 settembre 1817.

in Roma si ritrovavano, ebbero la trista nuova della persecuzione suscitata negli Stati della Porta Ottomana, per cui spogliati di tutti i beni, e parte uccisi, parte fuggiti, e parte occultati i Parenti, ed i Corrispondenti loro, si trovarono privi in un punto delle rimesse, colle quali sostenevano se colla loro Famiglia, e la loro Rappresentanza”⁴.

Un *tournant* nella storia della Famiglia Sebastiani è rappresentato dall'*affaire* Dusoglu, nato come scandalo finanziario e finito in tragedia, suscitando qualche eco in Occidente. Il Rev. Walsh⁵ è lapidario, cioè abbastanza prudente per sapere che è oltremodo difficile orientarsi tra faide interne all'amministrazione ottomana, rapporti di convivenza con, o fra, le diverse minoranze ed implicazioni di politica internazionale. Una sola frase coglie il senso del problema: “The family of Dus Oglu, the great mint-masters, who were executed for some alleged delinquency in their department”⁶.

Gli altri commentatori, per lo più di seconda o terza mano si dividono in due campi, completamente opposti, con scarso senso delle sfumature. Per gli uni, la Famiglia Dus Oglu è vittima di una persecuzione, che non è soltanto etnica e confessionale, ma piuttosto di tipo classista.

Per il commentatore portoghese si tratta di una lotta per il potere senza esclusione di colpi, di cui sono vittime i Dus Oglu, in quanto legati al loro disgraziato sostenitore.

“Este ultimo destino [*tschamschibaschi*]@@@ conferio-se a *Haivallal Effendi*, director da casa da moeda, o qual se distinguio nos primeiros tempos de seu ultimo emprego por suas providencias contra *Abdurramam Bey*, e contra o Intendente da Moeda Imperial *Dus Oglu*”⁷.

Non privo di verosimiglianza è il sospetto che si tratti di una faida interna alla comunità armena.

“Un'altra persecuzione comincia, cioè quella del patriarca armeno contro gli armeni cattolici: Si da per certo che debbano tutti essere esiliati, e questi sono in numero di dall'essersi permessi questi appaltatori di coniare i nuovi pezzi di 25, di 30m. circa. Un gran numero è stato arrestato, tra' quali Manuel Oglu, Dant Oglu, Patines Oglu, ed altri. Si propone loro di farsi eretici, o di partire. Tutti i loro beni sono stati sequestrati”⁸.

“Bucarest, 1.° gennaio. Le notizie che riceviamo da Costantinopoli dei cristiani colà dimoranti ci affliggono profondamente, dacchè sappiamo ch'essi sono esposti da un momento all'altro a severe disposizioni. Il sig. di Minciaki⁹ console generale russo in questa città ha spedito ieri un corriere straordinario a Pietroburgo per ragguagliare la sua Corte degli ordini dati dalla Porta contro i cattolici armeni, cioè della loro cacciata in Asia, e della confisca dei loro beni. [...]; un firmano imperiale ha fatto chiudere tutte le chiese cattoliche, con minaccia d'esilio e di morte ad ogni armeno che visiterà altre chiese fuori di quelle del culto riconosciuto, cioè il scismatico”¹⁰.

Secondo il punto di vista opposto la disgrazia dei Dus Oglu non sarebbe stata provocata non da odio di religione, ma sarebbe stata la giusta punizione per le loro malversazioni e per le complicità che avrebbero comperate da corrotti funzionari ottomani d'alto grado.

“Nella notte fra l'11 e il 12 [settembre 1819] il nuovo intendente della zecca, che nell'assumere la sua carica si fece presentare tutta la contabilità dell'amministrazione, fece arrestare e mettere nelle carceri gli appaltatori Dusoglu, per avervi trovato un *deficit* di 22,000 borse, ovvero undici milioni di piastre. Tanto più grave si rese questo loro delitto dall'essersi permessi questi appaltatori di coniare i nuovi pezzi di 25, 12 ½ e 6 ¾ piastre d'un intrinseco ancor più leggero di quello che avessi stabilito per volere e consenso del governo. Ma siccome quest'ultima colpa fu commessa, secondo le prove date da Dusoglu, per ordine di Abdurrahman-Beg, o per lo meno con sua tacita e bene ricompensata concessione, questo

⁴ Ms. PDC 408/I, fasc.2, n. 2, c. [1].

⁵ Su Robert Walsh (1772-1852), “miscellaneous writer”, v.: *Dictionary of National Biography* [più oltre ci. *DNB*], LIX, London Smith, Elder, and CO., 1899, pp. 224-225.

⁶ R. Walsh, *A Residence in Constantinople, including ... Greek and Turkish Revolutions*, II, London, F. Westley and A. H. Davis, MDCCCXXXVI, p. 406.

⁷ “Diario da Regencia”, n.° 125, 26 maggio 1821.

⁸ “Gazzetta Piemontese”, n.° 24, 23 febbraio 1818.

⁹ Matvej Jakovlevič Minčaki (1769-1852), Greco nato in Italia, Diplomatico al servizio dell'Impero russo, dal 1816 al 1820 in missione a Costantinopoli; <www.rusdiplomat.narod.ru/minchaki-mya.html>

¹⁰ “Gazzetta Piemontese”, n.° 27, 1 marzo 1818.

ministro, nominato appena quattro settimane prima al dipartimento dell'interno, venne deposto dalla sua dignità nel giorno 17 corr. [...]. Tosto che il governo si fu assicurato della famiglia Dusoglu, e di tutti i suoi beni mobili e stabili, praticò la stessa misura con tutti quegli altri armeni, ch'erano impegnati o nella fabbricazione delle monete, o nell'acquisto del metallo non lavorato. Costoro, per quanto anche considerare si possano in pieno rozzi e inerti, conobbero nondimeno l'arte di radunare ricchezze, edificando palazzi e giardini, e sfoggiando una certa benchè grossolana tendenza al lusso ed allo sfarzo, che destar seppe l'invidia e la gelosia degli altri Orientali ..."¹¹.

Meno tenico, ma più, per così dire, pittoresco, è un altro articolo che contiene la descrizione del macabro rituale delle esecuzioni dei malversatori: "Questo fausto avvenimento [la nascita del figlio Ahmet] non val e però a calmare lo sdegno di sua Altitudine verso gli impiegati ed appaltatori della zecca imperiale. Nella mattina del 16, alla punta del giorno, i due fratelli maggiori Dusoglu, che portavano anche il titolo di Bey, furono levati dal loro carcere, e nella piazza fuori della porta imperiale furono decapitati; uno dei fratelli minori ed un suo cugino vennero impiccati alle finestre del palazzo appartenente alla loro famiglia, situato sul canale. Dal cadavere di tutti questi delinquenti pendeva una tavola, ove col semplice cangiamento del nome leggevasi l'iscrizione seguente: Questo è lo scellerato cadavere di Sergio giacopo, punito con la meritata pena di morte, della famiglia Dusoglu, il quale con la malizia radicata nell'animo di tutti imembri della famiglia stessa osò per il corso di quasi quattro anni approfittare della trascuratezza ed indolenza degli impiegati della zecca, appropriandosi più di 20,000 borse (11 milioni di piastre) che gli sevirono a costruire superbe ville, palazzi, ed a mille altre profusioni di pompa e lusso, consumando a tal guisa la facoltà pubblica dello Stato ottomano; né contento di tutto ciò, fece anche fabbricare nelle case proprie ed in quelle dei suoi attinenti delle chiese, raccogliendo ivi dei preti cattolici, ed osando esercitare nella capitale città di residenza dell'Impero Ottomano l'osservazione del suo falso culto"¹².

Sebastiani difende l'onore della comunità cattolica armena che non ha mai fatto mancare la debita fedeltà alla guida di tutti i Cattolici e si è sempre adoperata per sostenere tutti i Confratelli, non solo Armeni, che si fossero in qualunque modo trovati in difficoltà.

"Gli Armeni Cattolici dovettero a motivo di d.^a persecuzione sacrificare migliaia di danari, fino a riddursi in istato di più meschino, ed andare accattoni per le Città. Mossi dall'esempi di loro costanza molti Scismatici abbracciarono il Cattolicesimo. La Nazione Armena nelle urgenze e ne' disagj non dimandò giammai alcun soccorso alla S.Sede.

Si accennano le beneficenze usate dagli Armeni ai Missionarj Latini in d.^a persecuzione, e aggiugnesi, che non indifferente moltitudine di d.ⁱ Missionarj vive tuttora alloggiata in cinque Monisteri, si parla anche dei doni, e delle limosine, che si fanno dagli Armeni a larga mano ai Missionarj Europei. Si descrive la persecuzione contro ai Mechitaristi, e la costanza dei Deputati sudd.ⁱ a non voler ricorrere per sopirla, che alla Suprema Potestà Spirituale nel centro del Cristianesimo. La perdita del Comune della Nazione Armena per l'ultimamente rinnovatasi Turca persecuzione ammonta a più di centomilioni di piastre turche. Nell'estermio della Famiglia di Duz-Oglù i Cattolici perdettero il loro sostegno"¹³.

E' la presunta sparizione di una ingente somma sfuggita alla confisca dei beni dei Dus Oglu che diventa un capo d'accusa, uno dei tanti, da cui i fratelli Sebastiani sono costretti a difendersi tra calunniatori veri o presunti ed inchieste giudiziarie

"La d.^a Imputazione consiste nel dire, che, quando la benemerita Famiglia Dus-Oglù fu saccheggiata dall'Impero Ottomano, avessero quei Signori fatto tenere in Roma al d.^o Sebastiani una somma di seicento mila scudi, e che tal somma fu riportata nei Libri di Conti, appropriatisi dal Fisco unitamente alle loro sostanze.

Ad alcuni d.^a Imputazione, si dice, che, appena arrestati i Dus-Oglù sudd.ⁱ, si fece dal Governo Ottomano ricerca per ogni dove de' loro debitori, e di chiunque avesse occultato la benchè menoma una cosa spettante ai med.ⁱ, sotto pena della privazione di tutti i beni, e del taglio della testa. Il Serpos, ed il Malakian, depositarj dei Dus-Oglù, furon condannati alla

¹¹ "Gazzetta di Mantova", n.° 47, 20 novembre 1819.

¹² "Gazzetta di Mantova", n.° 47, 20 novembre 1819. Lo stesso testo in: "Gazzetta del Regno delle Due Sicilie", n.° 4, 5 gennaio 1820.

¹³ Ms. PDc 408/I, fasc. 2, n.° 3, c. 7v.-8v.

confisca de' beni. Lo stesso sarebbe accaduto alle cose, ed averi de' Sebastiani, mentre il loro fratello teneasi nascosto in Costantinopoli. Fu esso ricercato dal Governo, ma nulla si appropriò il Governo stesso di pertinenza de' d.ⁱ Sebastiani, avendo saputo il credito, che quegli aveva a riscuotere dai Dus-Oglù [...]. Se il d.^o preteso quantitativo di somma si fosse trovato registrato nei Libri de' Conti dei Dus-Oglù, il Governo ne avrebbe fatte delle forti istanze per mezzo degli Ambasciatori qui in Roma, siccome praticò verso altre persone fuggiasche. La voce, che d.^a somma esistesse presso al Sebastiani, pervenne da Vienna in Roma, avendo dovuto, se fosse stata vera, prima spargersi in Costantinopoli, ove all'incontro nulla udissi di questo. Possono poi rendere esatto dettaglio di tutto i Banchieri, Torlonia, e Schulteis¹⁴, che dal momento dell'arrivo del Sebastiani fino alle sue disgrazie, sborsarono al med.^{mo} l'ammontare delle Cambiali, ch'egli trasse a Costantinopoli¹⁵.

“All'arrivo a Roma i Sebastiani si presentano come poveri Delegati di una povera Nazione per poter trattare “affari di Religione”. Una sovvenzione viene concessa, ma evidentemente in misura molto inferiore a quanto si sarebbero aspettati, nonché limitatamente ad un periodo di tempo molto ridotto.

Più per decoro di nostra Santa Religione, che per proprio decoro cogli annessi Fogli mettono in vista quali persone essi siano, e come siansi a prò della Religione medesima diportati si prima, che dopo la loro Deportazione. E fanno riflettere, di quanto grande scandalo sarebbe a tutti i Cattolici di Oriente, se avessero da risapere, che i Deputati della loro Nazione alla Santa Sede per affari di Religione, non potendo più aver soccorsi né dalla Casa Loro, né dai loro Nazionali a causa delle attuali luttuose vicende dell'Impero Ottomano, avessero dovuto nel centro del Cattolicesimo, e sotto gli occhi del Padre dei Fedeli soccombere nello squallore di un carcere, e nella più desolante miseria, per non aver trovato il necessario soccorso: laddove che negli scorsi giorni da Monsignor Tesoriere coll'Erario Pontificio è stato dato all'Abbate Inglesi¹⁶ un abbondantissimo soccorso di quattromila scudi per la Missione della Luigiana, sebbene non stia soggetta ad alcuna persecuzione¹⁷.

Le accuse mosse ai Sebastiani riguardo ai loro affari – tutt'altro che “di Religione secondo i loro detrattori – variano in merito alla quantità ed alla qualità dei mezzi sottratti alla pubblica utilità.

“Ne' giorni degli aspri tormenti, che i Dus-Oglù soffrirono dall'Ottomana Tirannia, affinché palesassero le loro ricchezze, fece i nemici de' Sebastiani correr la voce, che que' Signori avean depositato una Cassa piena di gemme, e di cose preziose presso Monsig. Coressi¹⁸, tre altre consegnate ai Mechitaristi, ed una deposta nelle mani del Sig. Gabriele Sebastiani. Fecero giugner tal nuova, e a Bucharest, e a Roma.

Eravi inoltre un Triumvirato, maneggiante i mezzi della continua guerra di partiti nella Nazione Armena. Uno de' Triumviri era in Costantinopoli, l'altro in Roma. Gli aderenti a questi Triumviri tentarono d'impedire la partenza ai Sebastiani Deputati. Il Triumviro di Vienna declamò contro a d.^a Deputazione in parlando col Sebastiani. In Roma poi, benchè benignamente fossero stati accolti i Sebastiani Deputati, prima dall'E.^{mo} Litta, allora Prefetto di Propaganda, e poi da S.^a Stà, nulladimanco si fece sparger voce, ch'essi avevano avuto ordine di partir da Roma in 24 ore, e ne avisano anche a Costantinopoli¹⁹.

Uno dei Triumviri si abbandona ad uno slancio di lirico sdegno:

¹⁴ [Nel settembre del 1793] Giovanni, ormai quasi quarantenne, sposò la vedova Anna Maria Chiaveri nata Scultheis, una donna che i contemporanei descrivono di grande capacità e che saprà accompagnarla nella sua ininterrotta ascesa sociale: In seguito al matrimonio Torlonia strinse un legame con la ditta Scultheis –Bérard – Chenat, importatrice di generi coloniali; D. Felisini, “*Quel capitalista per ricchezza principalissimo*”, *Alessandro Torlonia principe, banchiere, imprenditore nell'Ottocento romano*, Soveria Mannelli (CZ), Rubbettino, 2004, p. 47.

¹⁵ Ms. PDc 408/I, fasc. 2, n.° 3, c. 10v.-12.

¹⁶ Nel 1824 un *abbé Langlois* è il Superiore del Seminario per le Missioni Straniere, che esprime il ringraziamento alla *Propaganda Fide* per le somme erogate alle Missioni in Oriente ed America del Nord; in dettaglio, per la Missione in Luisiana risultano stanziati 11.000 franchi; *Annales de la Propagation de la Foi*, V, Paris-Lyon, Rusand, 1829, p. 13.

¹⁷ Ms. PDc 408/I, fasc. 2, n.° 3, c. 2v.-3.

¹⁸ Vincenzo Coressi, Vicario Apostolico (1755-1835); *Annali della Propagazione della Fede*, IX, Venezia, Antonelli, 1845, p. 112.

¹⁹ Ms. PDc 408/I, fasc. 2, n.°3, c. 12v.-13.

“O gran peccato, che la Nazione commette, scialacquando l’immensa somma per la Deputazione”²⁰. Ne scrisse pure al Prelato Latino di Bucharest, da cui il fratello del Sebastiani più volte sentì dire, che il Sebastiani “durava in Roma una fatica senza profitto, e che non sarebbe accordata la dimanda della Nazione”²¹.

Ancor più marcato lirico disdegno risuona nell’apologia dei Sebastiani: “Dal momento in cui i Principali Signori Cattolici, mossi da filial sommissione si determinarono ad umiliare loro Deputato ai sacri Piedi di Sua Santità, affine di chiedere quelle misure di pace che mettessero un termine alle religiose turbolenze per cui vivevano fra loro divisi, i Faziosi furono trafitti da un colpo che gli costernava ed insieme gli abbattava totalmente, non sapendo prevenire punto, che avessero ad accusarsi formalmente nella Capitale della Religione Cattolica, mentre essi con in orpellato zelo di religione menavano gran pompa innanzi alla S.Sede, e dall’altra parte il silenzio della Nazione non era che piena affermazione d’ogni menzogna loro”²².

La meno cospicua delle somme della cui distrazione sono accusati i Sebastiani è un contributo elargito per una – presunta – sollecita partenza da Roma.

“La prima accusa consiste in questo, che al Sebastiani furono somministrati duemila scudi colla mediazione del Cardinal Litta²³ di ch. mem. e colla condizione di partire da Roma immediatamente. Al Sebastiani primieramente giunge nuova la supposta mediazione di quel Porporato, essendo sin da que’ tempi Prefetto di Propaganda l’E^{mo} Cardinal Fontana²⁴, a cui il Sebastiani ricorse, e che degnossi di assumerne il patrocinio presso il Santo Padre, siccome Egli stesso lo disse al Sebastiani nella seconda Udienza concessagli nel mese di Dicembre 1819. Per altro, supposto, che quel degnissimo Cardinale di ch. me. interponesse il suo patrocinio per la sventurata Famiglia Sebastiani; convien dire, che concepita ne avesse buona stima ed opinione, e che mosso dalla sua coscienza e bontà esercitasse l’ufficio d’intercessore, senza che i Sebastiani l’avessero saputo, e potuto aver l’onore di ringraziarlo. E che ne direbbe al presente, se Egli fosse ancor fra i viventi? Egli che nel principio della disgrazia dei Sebastiani gli avesse fatti sovvenire col beneficio di duemila scudi, ora nella loro fatale situazione certamente non sarebbe di sentimento contrario a quello dei suoi a pieni voti hanno giustificata e decretata la loro richiesta in nome ed autorità della Sagra Congregazione, i Decreti della quale hanno incomparabile maggioranza sopra il parere di qualunque Individuo”²⁵.

Effetto collaterale delle vicende giudiziarie è l’allentarsi, sino alla perdita, dei legami dei due fratelli con personaggi di altissimo profilo, dal Conte Apponyi al già citato Duca Giovanni Raimondo Torlonia, dalla Contessa Westmoreland alla Duchessa di Devonshire.

La Contessa Westmoreland è nell’elenco dei “partecipanti” di una prestigiosa Associazione:

“L’ISTITUTO DI CORRISPONDENZA ARCHEOLOGICA, composto di un numeroso ceto di mecenati e raccoglitori, di archeologi ed artisti, e di amatori d’antichità italiane, è stabilito in Roma sotto la protezione di S. A. R. il principe ereditario di Prussi, e diretto da parecchi rappresentanti di paesi e studj sotto la presidenza di S. E. il duca di Blacas d’Aulps. Questo istituto assume l’obbligo di raccogliere dall’anno 1829 in poi le nuove scoperte provenienti dagli scavi operati e dallo studio dei monumenti dell’antichità classica, e relative alle arti, alla topografia ed epigrafia antica ...”²⁶.

Il *Salon* della Duchessa di Devonshire a Roma “became the great resort of the brilliant society gathered together in Rome from all countries”²⁷.

Non tanto temono il disprezzo, quanto la pietà degli amici un tempo in “conversazione” con loro, il rimpianto di tempi migliori e la perdita di quel capriccioso “rispetto” di maniera che

²⁰ *Ibidem*, c. 14.

²¹ *Ibidem*, n.° 5, c. 6v.

²² *Ibidem*, c. 4.

²³ Lorenzo Litta Visconti Arese (1756-1820), Prefetto della *Propaganda* dal 1814 al 1818.

< <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/blitta.html> >

²⁴ Francesco Fontana (1750-1822), Prefetto della *Propaganda* dal 1818 al 1822.

< <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bfontf.html> >

²⁵ Ms. PDc 408/I, fasc. 2, n.° 6, c. 1v.

²⁶ *Bullettino degli Annali dell’Istituto di Corrispondenza Archeologica per l’anno 1829*, Roma, Salvinucci, MDCCCXXIX, pp. III, VII.

²⁷ Elizabeth Cavendish, Duchessa di Devonshire, nata Elizabeth Christiana Hervey, poi Lady Elizabeth Foster; *DNB*, IX, p. 344.

è l'amaro destino di chi è decaduto.

“Molti amici, per confortare la loro malinconia, gli obbligano sovente di trovarsi nella loro conversazione, e perciò si vedono alcune volte costretti di portarvisi per non usare estrema inciviltà alle altrui gentilezze, ma lo fanno a piedi non in carrozza, di cui dopo le disgrazie soltanto in caso di necessità si sono serviti. Che se la crudeltà della sorte gli hà per così dire imprigionati in casa ed ha loro negato ogni consolazione, debbono forse gli Uomini, per secondare la crudeltà della sorte, raddoppiare le di lei catene colla critica d'ogni lor passo? Se gli uomini si facessero lecito di rigettare dalla società e dal soccorso tutti i disgraziati, non v'è dubbio, che si toglierebbero in un subito dal Mondo i disgraziati colla loro disgrazia, e vi resterebbero soltanto gli uomini rispettati per felice fortuna, ed accolti da tutti, nè ci sarebbe più obbligo di accogliere gli ospiti, di cibare i famellici, di consolare gli afflitti, e di fare altre simili opere pie. Eppure sembra data al mondo un nuova legge del tutto opposta nel veder cuori così insensibili alle sciagure altrui, quasi essi non fossero soggetti alla disgrazia della sorte, nel provare, che all'uomo nelle miserie restano per fedeli compagni i sospiri, ed i gemiti, e nell'osservare, che le orecchie de' proprj fratelli allo scherno, ed alla calunnia inclinano piuttosto, che alle luminose prove dell'innocenza, e del nemico, sono questi altrettanti colpi, che va ricevendo ogni dì il cuore squarciato dei Sebastiani, i quali peraltro facendone un totale sacrificio al Signore Iddio, sperano di meritare la beatitudine promessa ai dolenti biasimati ingiustamente”²⁸.

Ciò che più disturba i Sebastiani è che le calunnie, i sussurri e le grida di coloro che vengono sentiti come calunniatori vengano dall'interno di quella stessa Chiesa di cui non smettono di definirsi devoti e coerenti seguaci. In un ultimo tentativo si cerca di dimostrare che il matrimonio di Giuseppe è illegittimo, con speciosi argomenti la cui vacuità dovrebbe esser ben conosciuta ai frequentatori dei Palazzi Apostolici.

“La quarta accusa consiste nel supposto sospetto, che corse non solo in Roma, ma anche tra Cattolici di Oriente, che la Moglie del Sebastiani non sia legittima, e se ne porta per ragione, che frà i pochi Cattolici di Bulgaria non si conosce il Ministro Cattolico del loro Matrimonio.

La ragione addotta comprende due sensi de' quali l'uno è per negativa, e l'altro per affermativa. Nega assolutamente che tra i pochi Cattolici di Bulgaria si conosca il Ministro Cattolico del loro Matrimonio, ma ciò negando afferma, che si conosce il Parroco Scismatico, che in Matrimonio li congiunse. Ed è questo appunto quel che totalmente distrugge l'accusa, confonde gli accusatori, e giustifica l'ingiuriosamente Accusato. Il Sebastiani perdona ai suoi nemici questa calunnia prodotta in loro dalla ignoranza del Costume e Stile usato dai Cattolici dei levante con consenso di questa Sagra Congregazione”²⁹.

La legislazione canonica relativa alle spesso piccole comunità di Cattolici di riti non latino disseminate fra Caucaso e Mediterraneo orientale si scontra con evidenti difficoltà e deve in qualche modo giungere a compromessi non troppo irrituali.

“I Cattolici di Levante si dividono in tre classi: la prima, che è delle altre assai più numerosa comprende i Cattolici di diverse Nazioni, sia Armena, sia Greca, Giorgiana, Siriaca & le quali non mutarono il Rito Nazionale. Fra questi Cattolici di diverse Nazioni gli Armeni passano assai nel numero, i quali dai Curati Scismatici ricevono non solamente il Matrimonio, ma ben anche il Battesimo, la Confermazione, e la Sepoltura. La seconda Classe comprende i Cattolici i quali hanno lasciato il loro Rito, e tengono quello dei Latini, come sono i Greci Isolani dell'Arcipelago, tutti i Maroniti di Palestina, e i Bulgari, i quali si battezzano, si confermano, e celebrano il matrimonio nelle mani de' lor Sacerdoti Latinizzati. La terza è di quei Cattolici, i quali ritengono il Rito Nazionale, ed avendo sotto la loro giurisdizione la Chiesa Parochiale separata, ivi celebrano tutte le funzioni dei Sacramenti della Chiesa. Il Rito approvato adunque della Nazione Armena, e Greca, e quel diritto, che ha il Parroco della Sposa, di consacrare il Matrimonio così nella Chiesa Latina, come nella Scismatica obbligarono il Sebastiani nel legarsi con Greca Sposa, fare la celebrazione presso il Parroco Greco, che fu il Vescovo di Rusgiuk. Le sue nozze non furono fatte in segreto, ma secondo l'uso di Levante furono celebrate con suoni, e canti, e balli, e solenni conviti per dieci giorni. Tutti i Convitati furono

²⁸ Ms. 408/I, fasc. 2, n.° 6, c. 4v.-5v.

²⁹ *Ibidem*, c. 14v.-15.

testimonj di questo legittimo maritaggio, e testimoni ne furono i Principi Turchi, e Greci i quali onorarono la Festa delle sue Nozze con preziosi regali di vesti, e di ornamenti. Chi è pratico della cerimonia di maritaggio in Levante, non può pretendere dal Sebastiani la Carta del Matrimonio, la quale in Levante non si sa dare agli Sposi, ma in vece si fa quella Festa Pubblica di Nozze, ove il Parroco avanti ai Convitati tanto dalla Parte dello Sposo, che della Sposa dimanda ad alta voce ad ambedue questi, se vogliono legarsi insieme, ed avuta da loro la risposta affermativa, ripiglia a dimandare, se vogliono chiamare in testimonianza del loro volontario contratto il sacro Vangelo, e la Nobile Brigata. Quando essi l'affermano, il Parroco celebra sopra di loro il Sacramento"³⁰.

La chiesa cattolica possiede al più alto grado l'arte di coniugare rigore dottrinale con una ricca casistica di deroghe applicabili *ad personam*, di scandalizzarsi e perdonare lo scandalo a condizioni variabili con argomentazioni talmente capziose da disorientare un possibile opponente. Il caso del matrimonio anomalo offre al Sebastiani l'occasione di sfruttare al meglio un autorizzato viaggio tra le brume della logica e del diritto.

"Egli si appigliò a questo partito appunto per quella espressa volontà della S. Congregazione, che non senza Divina ispirazione permise ai Cattolici di ricevere i sopradetti Sacramenti dal Parroco Scismatico, per impedire a quelli poveri il motivo di persecuzione suscitata da un Patriarca Scismatico, e dai Curati Scismatici più per interesse, che per altro. Il Sebastiani sa bene, che questa sua condotta diede motivo a qualche scrupoloso Missionario di Scandalizzarsene, temendo non fosse sincero il Cattolismo da lui abbracciato: poiche vi sono in Levante molti scandali di questa fatta, fra i quali uno più frequentato è quello, che prendono alcuni scrupolosi Missionarj col riputare evidente segno di Cattolismo, ed obbligo di coscienza, che un Individuo Armeno dopo abbracciata la Fede Cattolica Romana mangi pesce nei giorni di magro che è proibito al Popolo nel Canone della Chiesa Armena Scismatica. Ma il Sebastiani non sente punto rimorso nella sua coscienza di aver commesso alcun delitto"³¹.

Tra compiti dei Sebastiani vi è anche quello di tutelare gli interessi dei Mechitaristi, che sono stati sì benignamente accolti dalla Serenissima e sistemati in un piccolo paradiso naturale alquanto discosto dal centro del Dominante, ma che, in quanto conversi, continuano a suscitare perplessità e fastidio, anche se non aperta e controproducente ostilità in alcuni ambienti curiali di stretta osservanza, ma ufficialmente per causa dell' "ignorante" popolo.

"Comparsi personalmente nell'Ufficio di questa cancelleria Arcivescovile del Vicariato Apostolico patriarcale innanzi di Noi cancelliere, e Testimonj appiè segnati, li SSig.^{ri} Iussuf Mardiros Fara [et al.] in qualità di attuali Deputati Provisorj della Rispettabile Nazione Armena Cattolica, ed Apostolica Romana di Costantinopoli in virtù dell'Atto di elezione in data 25 Dicembre 1815 [...] scritto in idioma Turco, ed in caratteri Armeni, come ce l'hanno fatto costare, esposero, che hanno bisogno di spedire in Roma una persona, onde attendere colà per gli affari della Stamperia, che questa Nazione tiene in Venezia nel Convento di S. Lazzaro dei R.R. PP. Armeni mechitaristi, e per tutti gli affari, che potranno riguardare la predetta Nazione dai Componenti rappresentata; perciò li medesimi di loro spontanea, e libera volontà hanno fatto, e costituito, conforme con questo in ogni miglior modo, e forma fanno, e costituiscono loro vero, ed indubitato Procuratore il Sig^r Boghos Sebastian assente, ma come se presente fosse, ed accettante, ed autorizzandolo di portarsi in Roma, e di presentarsi innanzi qualunque Magistrato, Tribunale, Foro, e Corte anche Sovrana, cioè a piedi anche del Nostro Signore Pio PP. VII felicemente Regnante, per ogni, e qualunque affare, che abbia, o aver possa relazione colla detta Stamperia di Venezia, o colla nazione di qui in generale ..."³².

La riconciliazione resta difficile, anche a causa di rivolgimenti nel mezzo dei quali l'unica aspirazione praticabile è quella ad una precaria sopravvivenza.

"Ora però non venga altri ad opporsi, che la causa concernente i Deputati, fù un'anno fa già decisa, imperocchè la domanda della Nazione, quindi anche dei Deputati non consisteva in quello solamente, che essi sapessero, se nelle opere pubblicate dai Mechitaristi si trovavano scisma ed eresia, alle quali cose pochi prenderebbero parte, cioè uomini dotti, che sanno la lingua letterale, e penetrano i sentimenti delle parole, ma che l'ignorante popolo, che nel primo

³⁰ *Ibidem*, c. 15-16.

³¹ *Ibidem*, c. 16-16v.

³² *Ibidem*, n.° 7, c. 1-1v.

ebbe mal concetto della Comunità Mechitarista, e si scandalizzò della loro eretica condotta, secondo si era stato informato, e si dolse, d'essere stato penitente dei Mechitaristi, ed aver fatto fin a quel tempo confessioni invalide, e sacrilegio nel comunicarsi, dovrebbe liberarsi dalla sua prevenzione, e scandalo. Questa è quell'importantissima supplica, che i Deputati, dietro l'esame, i Decreti dei Libri stampati erano per presentare alla S.Sede, che volesse decidere se il Popolo Armeno-Cattolico dovrebbe evitarsi dai Mechitaristi, ovvero al contrario accettarli, come veri Cattolici e far da loro i Divini Sacramenti senza rimorso di coscienza, e non attristarsi di più della perdita delle anime dei parenti, che morirono in mani del Padre Mechitarista, e che volesse dare alla Nazione una pace perdurabile, e levasse di mezzo le dissenzioni religiose. Ma i disastri sopravvenuti impedirono loro questa rappresentazione, e in vece di pensare ai doveri della carica, principiarono a pensare a vivere, poiché nessuno si presentava a soccorrerli³³.

L'unico pericolo è quello rappresentato dall'Islam sanguinario, di "un governo dico, che mentre ci aspettavamo di vederlo calmato dalla sua collera, egli dall'ira trascorse in furore, per la ribellione della Grecia, e mise in arme il Volgo suo settario a barbara e bestiale vendetta e trucidamento della Nazione Greca: ma ciò non basta. Ei sognaria ancora di estirpare tutta la Cristianità del suo Impero, e se fosse possibile, dal mondo intero"³⁴.

Per qualche motivo questa situazione ci procura una fastidiosa sensazione di *déjà vu*.

³³ *Ibidem*, c. 12-13.

³⁴ *Ibidem*, c. 13.

SIGILIILE CU SCENA ÎNVIERII LUI IISUS HRISTOS ALE LOCALITĂȚII OSTERN (COMLOȘU MIC), JUDEȚUL TIMIȘ

Augustin Mureșan*

RESURRECTION OF JESUS CHRIST SCENE ON THE SEALS OF OSTERN (COMLOȘU MIC), TIMIȘ COUNTY Abstract

The author presents three seals of the village of Ostern (Comloșu Mic), Torontal County. The first seal (28 mm x 25 mm) is applied in red wax on a document from 1787. The second seal (31 mm x 25 mm) is applied in red wax on a document from 1834. The third one (30 mm x 28 mm) is made of metal (brass) and etched into an incision. The focus of the emblem is the scene of Jesus Christ's Resurrection - his raising from the grave. Jesus, with a circle of light round his head, is holding a flag, with a cross on the banner, in his right hand. His left hand is lying on his chest while he is rising from the grave; the tombstone engraved with a Latin cross, was removed. The seals have a religious character in their composition. The inclusion of Jesus Christ on the emblems of the three seals is a testimony and a reminder of the name of the village.

Keywords: Torontal County, Ostern, Comloșu Mic, Jesus Christ, seals, the testimony.

Localitatea Ostern (azi Comloșu Mic¹), comitatul Torontal este atestată documentar din anul 1770². De-a lungul anilor în documentele vremii această așezare rurală este menționată în mai multe variante: 1770, 1772, 1773, Ostern³, 1828, 1851 Osztern⁴, Kis-Komlos, Comolșu Mic⁵ ș. a.

De la această localitate bănățeană se cunosc șapte vestigii sigilare⁶ dintre care trei au în emblema scena religioasă: Învierea lui Iisus Hristos. Dintre aceste trei vestigii sigilare două sunt sigilii⁷ și unul este tipar sigilar⁸.

În rândurile de mai jos, prezentăm aceste trei izvoare sigilografice datorită importanței scenei religioase din emblema lor și a faptului că ele nu au fost încă suficient descrise și analizate⁹.

*Complexul Muzeal Arad, augmuresan49@gmail.com.

¹ Satul Comloșu Mic face parte din comuna Comloșu Mare, județul Timiș, vezi *Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativ-teritorială a R. S. România*, în „Colecția de legi, decrete, hotărâri și alte acte normative, 1968 (1 noiembrie-31 decembrie)”, 1970, p. 532-1011; Ion Iordan, Petre Gâțescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, Editura Academiei R. S. R., București, 1974, p. 115.

² Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest, 1911, p. 11; I. Lotreanu, *Monografia Banatului*, vol. I, 1935, p. 144; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, (A-N), București, 1967, p. 163; Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Editura Mitropolia Banatului, Timișoara, 1973, p. 52.

³ Peter Pink, *Die Heidegemeinde Ostern*, Temeswar, 1935, p. 8; Coriolan Suciu, *op. cit.*, p. 163.

⁴ Coriolan Suciu, *op. cit.*, p. 163.

⁵ Vezi Remus Crețan, *Dicționar toponimic și geografico-istoric al localităților din județul Timiș*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2006.

⁶ Vestigiu sfragistic = termen ce definește generic totalitatea izvoarelor sigilare, adică a matricelor sigilare (tipare de peceti) și a impresiunilor acestora, inclusiv a fragmentelor și resturilor de sigilii, existente pe documente importante, pentru efectuarea cercetărilor sigilografice. Sinonim, *vestigii sigilare*, vezi *Dicționar al științelor speciale, Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, (coordonator Ionel Gal), Direcția Generală a Arhivelor Statului, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 236.

⁷ Sigiliul este amprenta rămasă pe suportul documentului (în ceară, hârtie, soluție de aur, tuș sau fum) în urma aplicării matricei sigilare ce poartă o emblema și un text menit a individualiza posesorul; sigiliul este principalul mijloc de garantare a secretului și de asigurare a autenticității actului, vezi *idem*, pp. 213-218.

⁸ *Tipar sigilar* sau *tipar de pecete* se denumește obiectul confecționat dintr-un material dur (fier, oțel, alamă, bronz, aur, argint, sau diferite pietre pretioase etc), având gravată pe suprafața sa în negativ, un text și o reprezentare menite a individualiza posesorul, exprimând atributele sale în viața socială, sinonim *matrice sigilară*, vezi *idem*, p. 163 și p. 231.

⁹ În acest sens, cercetătoarea Maria Vertan la prefată în lucrările sale apărute în 2006 și 2014, scrie:

Deși cele trei vestigii sigilare au emblemele cu aceeași scenă religioasă și asemănătoare, le descriem separat și amănunțit după cum urmează :

1. *Sigiliu oval-vertical* (28 mm x 25 mm) aplicat în ceară roșie pe un act din anul 1787¹⁰.

În emblema (Fig.1) scena Învierii Domnului: Iisus cu aureolă rotundă formată din raze, poartă în jurul mijlocului eșarfă fluturând. Mântuitorul ținând cu mâna dreaptă hampa în poziție oblică a unui steag dreptunghiular, cu o cruce pe flamura¹¹, care este terminată în partea inferioară în formă de coadă de rândunică, și mâna stângă la coastă, iese din mormântul deschis al cărui lespede figurată cu o cruce latină a fost înlăturată și sprijinită oblic de marginele acestuia. Legenda s-a scris cu litere majuscule în limba germană: WIER HOFEN ALE DAS IN OSTERN.AN 1773. (CU TOȚII SPERĂM ÎN PAȘTE ANUL 1773). Este o frumoasă deviză. Anul 1773 scris în legenda sigiliului este data confecționării tiparului sigilar. În fața mormântului se distinge pământ scos din groapă.

2. *Sigiliu oval-vertical* (31 mm x 25 mm), aplicat în ceară roșie, pe un document din anul 1834¹². În imagine scena Învierii Domnului (Fig. 2): Iisus cu aureolă ovală formată din raze, poartă în jurul mijlocului eșarfă fluturând. Cu mâna dreaptă Iisus ținând hampa unui steag dreptunghiular, cu o cruce cu brațele egale pe flamura care se termină în formă de coadă de rândunică, având la cele două colțuri câte un ciucure, și mâna stângă la coastă, se înalță din mormântul deschis, al cărui lespede figurată cu o cruce latină a fost înlăturată și sprijinită oblic de un colț al acestuia. În fața mormântului se distinge pus semicircular pământul scos din groapă. Legenda s-a scris în limba maghiară: OSZTERN HELYSÉG PETSÉTIE (SIGILIUL LOCALITĂȚII OSZTERN). Legenda conține apelativul sigilar PETSÉTIE (PECETE), termenul generic care ne arată felul localității HELYSÉG (SAT) și denumirea acesteia la acea dată OSZTERN. Conform documentelor cercetate pe care se află conservat acest sigiliu, el datează din secolul al XIX-lea.

3. *Tipar sigilar* confecționat în întregime din metal comun având rondela sigilară și mânerul contopite¹³. Rondela sigilară are o formă oval-verticală cu dimensiunile de 30 mm x 28 mm și este gravată în incizie, pentru sigilarea în ceară. Înălțimea totală a piesei sigilare este de 75 mm (Fig. 3).

În câmpul sigilar s-a gravat scena Învierii Domnului: Iisus Hristos ridicându-se deasupra mormântului pecetluit. Iisus cu aureolă, în formă de stea formată din fascicule de raze, de dimensiuni mai mari și mai mici, poartă în jurul mijlocului eșarfă lungă fluturând pe orizontal. Cu mâna dreaptă ținând hampa unui steag dreptunghiular cu o cruce pe flamură, terminată în formă de coadă de rândunică având la cele două colțuri câte un ciucure, și mâna stângă la piept, se înalță din mormântul deschis, al cărui lespede figurată cu o cruce latină a fost înlăturată și sprijinită oblic de un colț al acestuia. În fața mormântului se află pământ scos din groapă.

Legenda s-a scris cu litere majuscule în limba germană: SIEG[E]L DER GEMEINDE

„Nu am urmărit prezentarea laturii heraldice a sigiliilor, căci descrierea amănunțită a unui număr atât de mare de sigilii ar fi extins mult lucrarea, fără vreun beneficiu major pentru cititor. Am avut în vedere însă evoluția sigiliilor în context istoric și punerea lor în evidență ca izvoare istorice. De aceea am urmărit nu doar ilustrarea tipului de sigiliu ca atare, ci și perioada de folosire a fiecărui tip de sigiliu, atât cât ne-au permis documentele cercetate [...]. Desigur că materialul prezentat poate sta la baza unor analize heraldice, și nu numai pentru cei interesați, vezi Maria Vertan, *Sigilii de sate, comune și târguri din Banatul istoric (secolele XVIII-XIX)*, catalog, Editura Brumar, 2006, p. 5; idem, *Sigiliile târgurilor și localităților rurale din Banatul istoric (1760-1919)*, Editura David Press Print, Timișoara, 2014, p. 7.

¹⁰ Episcopia Romano-Catolică Timișoara, *fond Parohia romano-catolică Comloșul Mic*, neinv., Observație=Paște, apud Maria Vertan, *Sigiliile târgurilor și localităților rurale...*, p. 106, poz. 369 și p. 237, fig. 369.

¹¹ Despre cruce ca simbol fundamental al creștinismului, vezi Ivan Evseev, *Dicționar de simboluri*, Editura Vox, București, 2007, pp.101-107 și Jean Chevalier, Alain Gheerbrant (coordonatori), *Dicționar de simboluri Mituri, vise, obiceiuri, gesture, forme, figure, culori, numere*, Polirom, Iași, 2009, pp.301-307.

¹² Episcopia Romano-Catolică Timișoara, *fond Parohia romano-catolică Comloșul Mic*, neinv. Acest sigiliu al localității a fost aplicat și pe un act din 5 octombrie 1848, cu această legendă, vezi Peter Pinck, *op. cit.*, p. 233. El a fost identificat pe acte datând din anii 1834-1848, vezi Maria Vertan, *Sigiliile târgurilor și localităților rurale...*, p. 106, poziția 370, fig. 370.

¹³ Tiparul sigilar se păstrează în colecția de sigilii a Complexului Muzeal Arad, *fond Muzeu Feudal*, nr. inv. 2463. Piesa sigilară bine păstrată provine prin donație de la Muzeul comunal din Lenauheim, județul Timiș.

OSZTERN (SIGILIUL COMUNITĂȚII OSZTERN). Începutul și sfârșitul legendei sunt separate de o mică cruce¹⁴. Legenda având cuvintele scrise în întregime, conține apelativul sigilar SIEG[E]L (SIGILIU), termenul generic care ne indică rangul localității GEMEINDE (COMUNĂ) și denumirea acesteia la acea dată OSZTERN. Acest tiparul sigilar a fost întrebuintat și la sigilarea cu tuș¹⁵ (Fig. 4). După reprezentările aflate în emblemă și după conținutul devisei sigiliului datat 1773, aceste trei vestigii sfragistice au în compoziție caracter religios.

Reprezentarea gravată în aceste embleme este un mod de abordare a tematicii religioase apusene¹⁶. Ideea de a alege pentru astfel de însemne ceva caracteristic este foarte veche, iar tematica hagiografică și iconografică ne confirmă acest lucru¹⁷. Punctul central al emblemei celor trei vestigii sigilare îl constituie figura lui Iisus care se înalță, iar poziția sa frontală denotă siguranță și solemnitatea spiritului creștin. Emblema acestor vestigii sigilare înfățișând pe Iisus în momentul ridicării sale deasupra mormântului, transpune plastic un aspect al ideologiei creștine. Gestica sa, este înfățișată în toată amploarea, iar trupul lui Iisus fiind surprins în mișcare, se înalță din mormânt, ținând Steagul Biruinței, fâlfâind asupra morții. Privind cu atenție emblemele se poate observa faptul că, Steagul Biruinței ținut de Iisus, la primul și la al doilea sigiliu are vârful hampei în formă de cruce cu patru brațe, în timp ce la tiparul sigilar, acesta prezintă forma crucii cu șase brațe.

Din punct de vedere al mărimii acest tiparul sigilar, face parte din categoria sigiliilor mijlocii¹⁸. El nu are gravat anul confecționării sale. Dacă ținem seama de faptul că această localitate în 5 octombrie 1848, mai întrebuinta sigiliul vechi, intrat în uz probabil în anul 1834, opinăm că acest tipar sigilar comunal a fost confecționat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹⁹.

Cercetarea și aflarea motivului pentru care această emblemă a fost aleasă și reprezentată în câmpul sigilar scoate în evidență faptul că posesorul (comunitatea din Ostern) și realizatorul (meșterul pecetar) celor celor trei tipare sigilare au dorit ca simbolul adoptat să vorbească de la sine, despre denumirea localității. În acest fel, în extensie, emblema fiecărui vestigiu sigilar descris mai sus, poate fi o „armă vorbitoare”²⁰, respectiv prin reprezentarea scenei Învierii Domnului, care se comemorează la Sfintele Paști, s-a scos în evidență numele localității (Ostern), care în traducere din limba germană înseamnă Paște. Acest sat bănățean avea numele de Ostern deoarece a fost înființat în ziua de Paște.

Mânerul tiparului sigilar de formă cilindrică, are în partea superioară trei linii continui incizate care înconjoară mânerul sub formă de trei cercuri, iar înspre rondela sigilară un ornament ca un inel, în relief, având și rolul ca însemnul sigilar să poată fi ținut mai bine în mână în momentul utilizării (neilustrat). Însemnul sigilar a fost confecționat la cererea comunității rurale din Ostern de către un meșter pecetar din mediul rural sau mai probabil din Timișoara, priceput în arta gravării metalului.

¹⁴ Augustin Mureșan, *Un tipar sigilar comunal bănățean din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studii de știință și cultură”, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, anul III, nr. 3(10) septembrie 2007, pp. 114-116.

¹⁵ Sigiliul a fost identificat imprimat în tuș pe un act din 1860, vezi Maria Vertan, *Sigilii de sate, comune și târguri...*, p. 29 și p. 82, fig. 154.

¹⁶ În reprezentarea Marilor Sărbători dedicate lui Iisus, ilustrate prin teme Nașterea Domnului și Adorarea Magilor, Botezul Domnului, Schimbarea la Față, Răstignirea, Învierea, Înălțarea la Cer și Pogorârea Sf. Duh, zugravii sau moalerii sfârșitului de secol XVIII, dar și pictorii iconari ai secolului al XIX-lea, au respectat în mare măsură schemele iconografice consacrate prin tradiție exceptând reprezentarea Învierii Domnului, unde varianta apuseană a temei: „Iisus ridicându-se deasupra mormântului pecetluit” a înlocuit imaginea specific ortodoxă a Învierii în varianta Anastasis (Pogorârea în Iad), vezi: Dorina Sabina Pârvulescu, *Icoana în Banat în epoca modernă, Colecția de artă a Muzeului Banatului*, Timișoara, 1998, p. 2.

¹⁷ Vezi Ionel Penea, *Satul în izvoare sigilare*, în „Acta Musei Porolissensis”, XIX, 1995, p. 127.

¹⁸ Maria Dogaru, *Sigiliile măturii ale trecutului istoric*, Editura Științifică, București, 1976, p. 12.

¹⁹ Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 116.

²⁰ Arme vorbitoare - exprimă sau fac aluzie la numele posesorului, sinonim *armerii*, vezi *Dicționar al științelor speciale...*, p. 47.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

ECOURI ALE REVOLUȚIEI POLONE DIN 1830-1831 ÎN ARDEAL, BANAT ȘI CRIȘANA¹

Mihai Georgiță*

ECHOES OF THE POLISH REVOLUTION FROM 1830-1831 IN TRANSYLVANIA, BANAT AND BIHOR COUNTY Abstract

Through the peace of Vienna in 1815, the Czarist Russia receives a large part of Poland. If, at the beginning, Russia grants a broad autonomy to the Poles, after 1820 they have some freedom, and after the movements of the intellectual bourgeoisie, supported by the middle nobility, for the reconstruction of an independent Polish state, the Czar decides the rusification of Poland. That is why, on November 21, 1830, when the Czar ordered the Polish army to support the Dutch against the Belgians, the Warsaw regiments and students triggered the revolution, which spread rapidly in all provinces, proclaiming independence on January 25, 1831. Apart from the Pope, no European state responded to the Polish leaders' appeals to support their cause. On the contrary, Prussia and Austria, which owned parts of the old Polish kingdom, took action against this revolutionary movement. In this context, Bihor and other neighboring counties have adopted resolutions supporting the cause of Poland, while the imperial army takes drastic measures against emigrants.

Keywords: *Revolution, Habsburg, Polish, Transylvania, Bihor.*

Anul 1830 aducea nu doar descompunerea Sfintei Alianțe, create la 1815 între Rusia, Austria și Prusia, ci și crize economice grave cauzate de lipsa mijloacelor de subzistență și a produselor industriale. Ambele au condiționat și generat ample mișcări revoluționare. Revoluția pariziană din iunie 1830 va instaura un nou regim monarhic de esență liberală, recunoscut de toate statele europene, dar care se va transforma, în scurt timp, într-un coșmar pentru toți suveranii absolutiști ai Europei. Astfel, pe 25 august 1830, izbucnește revoluția forțelor liberale la Bruxelles, cerând separarea administrativă și parlamentară a Belgiei de Olanda, a cărei armată va fi învinsă în septembrie de trupele revoluționare belgiene. Această victorie a permis formarea unui guvern provizoriu și a unei Adunări Constituante, care la 4 octombrie proclamă independența Belgiei, recunoscută de puterile Europei în urma Conferinței internaționale de la Londra din 20 noiembrie 1830. Succesul revoluției din Belgia va determina ample mișcări revoluționare în rândul polonezilor, italienilor și în unele state din confederația germană².

Restrângerea libertăților polonezilor, ce fuseseră garantate prin autonomie încă din 1815- de la încorporare în imperiul țarist-, mai ales după urcare pe tron a țarului Nicolae, care a început un proces de rusificare a Poloniei, a generat accentuarea sentimentului naționalist polonez și reactivarea societăților conspirative liberale, constituite încă de la sfârșitul războaielor napoleoniene. Când țarul Nicolae, la 21 noiembrie 1830, a decis trimiterea armatei poloneze în ajutorul forțelor olandeze împotriva revoluționarilor belgieni, era deja plănuită o insurecție a cadeților de infanterie din Varșovia, aceștia fiind nevoiți să acționeze fără să-și fi terminat pregătirile. Au atacat mai întâi palatul marelui Duce Constantin, fratele țarului Nicolae, câștigând un considerabil sprijin popular, mai cu seamă din partea studenților³. Mișcarea revoluționară s-a extins cu rapiditate în toate provinciile, viceregele rus a fost expulzat, iar Varșovia eliberată, constituindu-se pe 3 decembrie un guvern provizoriu care căuta să unifice toate teritoriile Poloniei. Țarul nu a consimțit să acorde nicio concesiune în această privință, determinând astfel Dieta să proclame independența Poloniei în 25 ianuarie 1831. Renunțând

* Arhivele Naționale. Serviciul Județean Bihor, misu_archive@yahoo.com.

¹ Studiul a fost prezentat într-o formă mai concisă, sub titlul *Ecouri ale revoluției polone din 1830-1831 în Bihor*, în cadrul Conferinței Internaționale Relații româno-poloneze reflectate în documente de arhivă, Oradea, 10 mai 2018.

² Ioan Horga, Mircea Brie, *Relațiile internaționale de la echilibru la sfârșitul concertului european (secolul XVII-începutul secolului XX)*, Oradea, 2006, p. 263-265.

³ Charles Tilly, *Revoluțiile europene (1492-1992)*, Iași, 2002, p. 220-221.

la intervenția armată în Belgia, țarul Nicolae a trimis garda imperială pentru a înăbuși revolta poloneză. Prusia și Austria, care dețineau și ele teritorii ale Poloniei, nu erau interesate, firește, de triumful polonezilor, fapt pentru care au închis frontierele în Galiția și Pozmania de teamă ca mișcarea de revoltă din teritoriile poloneze aflate sub administrație rusească să nu se extindă. Anglia și Franța, care întruchipau regimuri mai liberare, în afară de unele luări de poziție publice, nu au făcut alte demersuri mai concrete: Anglia, deoarece nu dorea să slăbească Rusia în detrimentul altor state europene și astfel echilibrul european să fie periclitat, iar Franța nu dorea să treacă în ochii guvernelor europene drept susținătoare a revoluțiilor. Numai papa Grigore al XVI-lea a formulat o poziție hotărâtă în apărarea cauzei polonezilor, concretizată prin intervenția în diferite medii diplomatice. Prin urmare, în 7 septembrie 1831, trupele rusești reocupă Varșovia, urmând o perioadă de anulare a ultimelor elemente de autonomie poloneză și declanșând exilul siberian al patrioților poloni și emigrarea masivă a mii de polonezi în țările din Europa, ceea ce a contribuit, în definitiv, la nașterea solidarității civice pentru cauza libertății polone⁴.

Cancelarul Metternich îl avertizase deja din 5 decembrie 1830 pe împăratul de la Viena că răscoala din Varșovia ar putea genera ample mișcări și în partea Austriei, iar în 15 decembrie, prin agentul de la Berlin, inițiasse coordonarea măsurilor îndreptate împotriva mișcării polonezilor din partea curților austriece și prusace, făcând cunoscut Berlinului că Austria dispune la granița polonă de un efectiv de 50000 de soldați și că în Galiția nu erau vizibile tulburări, deși populația polonă de aici simpatiza cu revoluționarii de la Varșovia. În special studenții, dar și ofițerii care dezertau, chiar cu luni de zile înainte, fugeau peste graniță în partea Poloniei, punându-se în slujba cauzei polone. Guvernatorul Galiției a dat mai multe ordine de urmărire a peste 500 de persoane acuzate că ar fi trecut în Polonia, a căror urmărire, arestare și trimitere la Lemberg a fost ordonată și de către guvernul Transilvaniei⁵. Un efectiv militar pentru întărirea controlului în Galiția a fost trimis și din partea comandamentului militar al Regimentului II grăniceresc de la Năsăud⁶.

Ceea ce a preocupat în mod deosebit autoritățile habsburge a fost acțiunea militară a generalului Jozef Dwernicki care se desfășura în Volhînia, în apropierea granițelor imperiului. Fost general în armata lui Napoleon, acum unul din generalii cei mai populari în tabăra revoluționarilor, avea încredințată comanda frontului dinspre est, dar în confruntările cu armata mult mai numeroasă a generalului rus Rüdinger a fost înfrânt și nevoit, la sfârșitul lunii aprilie 1831, să se retragă în Galiția cu armata sa revoluționară, compusă din circa 6000-7000 de oameni. Fiind urmărit și aici de armata lui Rüdinger a fost salvat de armata imperială, care a despărțit pe beligeranți, trupele rusești retrăgându-se apoi în teritoriul rusesc, iar forțele lui Dwernicki au rămas în Galiția. Cu toate că un ordin ministerial austriac din 9 februarie 1831 prevedea ca revoluționari polonezi refugiați, care au trecut pe teritoriile austriece, să fie predați Rusiei, totuși comandantul suprem al armatei din Galiția a dat ordin să nu fie predată divizia generalului Dwernicki până la noi ordine. Acesta l-a convins pe Dwernicki să capituleze, promițându-i că nu-i va preda oamenii Rusiei. În realitate, comandantul suprem din Galiția se temea de o răscoală poloneză, pe care nu o putea înăbuși din cauza insuficienței forțelor armate disponibile. Astfel, soldații generalului Dwernicki au ajuns în captivitate, iar armamentul și caii au fost predați Rusiei de către autoritățile austriece. Cu greu a acceptat țarul Nicolae faptul că nu au fost predați și oamenii din divizia revoluționară a generalului Dwernicki, pentru care au intervenit și protestat, într-adevăr, pe cale diplomatică atât guvernul Angliei cât și cel al Franței. Din motive de securitate și pentru a nu provoca mișcări revoluționare în Galiția, la graniță cu Polonia răsculată, cancelarul Metternich a dat ordin ca aceștia să fie duși în lagăre, departe de Galiția. Astfel, ofițerii au fost internați în lagăre din Stiria și Moravia, iar soldații în lagăre din Transilvania și Bucovina⁷.

Din cauza dezertărilor și a îmbolnăvirilor, au rămas din divizia lui Dwernicki circa 3000 de oameni, la care se adaugă cei 1000 de soldați ai diviziei Koliska, dezarmată și ea pe

⁴ Ioan Horga, Mircea Brie, *op. cit.*, p. 271-272; Charles Tilly, *op. cit.*, p. 221.

⁵ Alexa Csetri, *Prizonieri și refugiați ai răscoalei poloneze din 1830-1831 în Transilvania, în Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, fasciculus I, 1966, p. 67-69.

⁶ George Barițiu, *Istoria regimentului II românesc grăniceresc transilvănean*, Brașov, 1874, p. 31.

⁷ Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 69-71; Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980, p. 185.

teritoriul Galiției. Așadar, au fost escortați de către 180 soldați imperiali în grupuri de 400 și 500 către Transilvania și Bucovina, în Transilvania ajungând circa 2000-3000. Într-o scrisoare, păstrată în arhiva familiei Toldalagi, se menționează că primul transport însoțit de cei 180 soldați imperiali au sosit în Transilvania pe 10 mai, fiind urmat de încă 10 transporturi, dar multe sute au murit pe drum, deoarece mortalitatea în rândul lor era mare și exista teama să nu răspândească holera și în Transilvania⁸.

Transporturile, la care au participat și grănicerii din regimentul II românesc de la Năsăud⁹, după ce au urmat traseul Dorna, Valea Bârgăului, Bistrița, s-au desfășurat pe două rute: prima de la Bistrița spre Reghin, Sighișoara spre lagărele din Brașov și Făgăraș; a doua de la Bistrița prin Dej, Cluj, Turda, spre lagărele de la Alba Iulia și Sibiu. Mărturiile contemporane consemnează manifestările de simpatie ale populației în localitățile de pe rutele parcurse de prizonierii poloni, acțiunile de ajutorare, precum și măsurile de îngrijire a bolnavilor¹⁰. Probabil că numărul mare de prizonieri care au trecut granița au îngrijorat autoritățile transilvane, de vreme ce pe 8 iunie 1831, maiorul Pop, comandantul batalionului de grăniceri din Prundu-Bârgăului, în baza ordinului generalului Hardegg, înștiințează autoritățile din Bucovina despre interdicția trecerii în Transilvania a prizonierilor polonezi, aflați pe teritoriul Bucovinei¹¹. Autoritățile din Transilvania, îngrijorate de răspândirea bolilor contagioase, pe care le puteau transmite soldații polonezi prizonieri, mai ales că pe teritoriul Poloniei și în Galiția izbucnise holera¹², iar la începutul anului 1831 au fost semnalate câteva cazuri și în Transilvania, au dat ordin ca toți proprietarii la care fuseseră încartiruiți polonezi, după plecarea acestora să fiarbă toate rufele, iar medicii au primit ordin să examineze pe toți prizonierii, să-i izoleze pe cei suspecti de boală. De pildă, la Reghin, unde prizonierii au trecut în zilele de 16 și 17 iulie 1831, s-a interzis orice contact cu localnicii, neavând voie să intre în oraș. Ei au fost încartiruiți într-un spital militar, examinați de un medic și serviți numai de două persoane. După plecarea acestora rufele au fost fierte, iar obiectele cu care au luat contact au fost afumate și curățite.

Autoritățile din Transilvania s-au implicat în ajutorarea și îngrijirea soldaților, însuși cancelarul Metternich a dat un ordin referitor la spitalizarea soldaților bolnavi. În spitalul din Bistrița fuseseră mulți prizonieri spitalizați, iar la începutul anului 1832 în spitalul din Cluj figurau 32 soldați polonezi spitalizați și la Sibiu 82. În afară de tratament, au fost îmbrăcați cu haine bune și, de pildă, la Sibiu li s-a distribuit o singură dată 512 florini¹³.

Membrii grupării liberale din Transilvania au declanșat începând din 21 mai 1831 o amplă acțiune de colectare a fondurilor bănești pentru prizonierii poloni, fiind puse în circulație liste de subscripție. Însă autorităților austriece, care nu-i vedeau cu ochi buni pe liberali și din dorința de a ține sub control pe prizonierii polonezi, au interzis astfel de colecte sub motivul că ele se pot desfășura numai dacă ajutorul fiscalului nu ar fi suficient. Cu toate acestea, mișcarea de ajutorare a avut un mare succes. Știm că la Cluj s-au adunat peste 9000 de florini¹⁴, iar la Brașov, magistratul orașului, ostil subscripțiilor, le-a oferit solde și i-a angajat pe lângă meșteșugarii din oraș¹⁵. Dintr-o scrisoare a lui Gyulai K. István adresată la 16 iulie 1832 către Kendeffy Adám, reiese că în Oradea au fost strânși 2000 de florini pentru refugiații polonezi din Transilvania¹⁶. Deși președintele guvernului baronul Josika Janos, ca înalt reprezentant al

⁸ *Ibidem*, p. 71, vezi nota 19.

⁹ Kovács Samu, *Visszaemlékezések, 1830-1831*, Dej, 1850, p. 10; Gustav Ritter Amon von Treuenfest, *Geschichte des k.k. Infanterie-Regiments nr. 50...bis 1850 zweites Sibenbürger Rumänen-Grenz-Infanterie-Regiment nr. 17*, Wien, 1882, p. 246-247; Ioan Pop, *Istoria regimentului II românesc de graniță de la Năsăud (1762-1851)*, Tîrgu Mureș, Editura Ardealul, 1999, p. 130.

¹⁰ Alexa Csetri, *op. cit.*, pp. 72-75; Batalionul I al regimentului II român de graniță a plecat în iunie spre Cluj și s-a întors în septembrie, probabil pentru a însoți prizonieri și a preîntâmpina eventuale tulburări. Vezi: *Ziarul grănicerului Vasile Crăciun din Nepos*, în *Arhiva Someșană*, nr. 20, 1936, p. 238.

¹¹ Teodor Bălan, *Emigranții poloni în Bucovina și Moldova în secolul al XIX-lea*, în *Lui Dimitrie Marmeliuc*, Cernăuți, 1936, p. 11.

¹² Potrivit grănicerului Vasile Crăciun, în vara anului 1831, holera a bătut și în Moldova și în Valahia. Vezi: *Ziarul grănicerului Vasile Crăciun din Nepos*, p. 238.

¹³ Alexa Csetri, *op. cit.*, pp. 75-76.

¹⁴ *Ibidem*, p. 76.

¹⁵ *Ibidem*, p. 76-77.

¹⁶ Lukinich Imre, *Az 1830 évi varsói forradalom és a magyar közvélemény*, în *Budapesti Szemle*, 1931, p. 68; Kovács Samu, *op. cit.*, p. 10.

imperiului în Transilvania, a făcut tot posibilul ca banii să nu ajungă la prizonierii polonezi, la începutul lunii ianuarie 1832, când mulți din acești prizonieri se reîntorceau în Polonia, la Vatra Dornei li s-a distribuit însă peste 16000 florini renani¹⁷.

Dincolo de aceste întraajutorări umane, a existat și o implicare pe linie ideologico-politică, de factură liberală, ale unor autorități comitatense din Ungaria, Transilvania și Banat. Astfel, la nivelul adunărilor comitatense, în cursul anilor 1831 și 1832, s-au adoptat în forul acestora, rezoluții pentru sprijinul poporului polonez din teritoriile aflate sub administrația țaristă, pe care le-au înaintat împăratului la Viena, manifestându-și întreaga susținere pentru cauza revoluției din Varșovia. Aceste acțiuni nu au fost izolate, ci a existat o deplină coordonare între adunările comitatense din diferite comitate pentru a da greutate în fața împăratului prin unitatea de vederi. Mărturii ale acestor acțiuni se află în arhivele fostului comitat Bihor, unde s-au păstrat corespondența și astfel de rezoluții adoptate în adunările reprezentative ale comitatelor din jurul Bihorului.

Astfel, la 28 noiembrie 1831, adunarea comitatensă din comitatul Szabolcs informează membrii adunării comitatense din Bihor că au adoptat în ședința din noiembrie o rezoluție adresată împăratului în sprijinul intereselor poporului polonez, în care-și exprimă susținerea pentru națiunea și regatul Polon care traversează momente grele¹⁸. În rezoluția atașată adresei se evidențiază, din capul locului, rolul important al națiunii polone în lupta istorică contra turcilor pentru apărarea creștinătății, dar discordiile interne au pus în pericol însăși existența națiunii polone și au servit astfel dușmanilor. Rezoluția înfierează tratatele perfide (pactis conventis perfide)-fără să menționeze cine se află în spatele lor-care au îngenunchiat națiunea polonă și au desființat regatul. Acestea au condus la diminuarea drepturilor și libertăților constituționale ale națiunii nobile polone. Prin urmare, se solicită împăratului să intervină nu numai în vederea restituirii libertăților națiunii polone, ci și la restabilirea dreptului la independența statală, așa cum, de curând, le-au obținut poporul belgian. De asemenea, se solicită acordarea de libertăți cetățenilor polonezi aflați în imperiul habsburgic, așa cum pretind și le au maghiarii din regatul Ungariei. Intervenția în stoparea războiului din Polonia se cere și din motive pragmatice, de securitate sanitară, mai ales că morbul holerei (morbus cholera), nu doar că s-a răspândit în rândul populației din Galiția, dar a infestat și pe soldații din armata imperială. Împăratul este rugat, totodată, să elibereze din captivitate pe ducele general Dwernicki, avertizând că în rândul populației maghiare există o admirație și o propensiune pentru cauza polonă, care nu poate fi disimulată("Nostrum ergo gentem nervicam admirationem et propensionem disimulare non possumus")¹⁹.

Într-o adresă din 19 decembrie 1831 comitatul Szabolcs revine cu solicitarea către comitatul Bihor, arătând că există demersuri ale mai multor comitate către împărat în susținerea cauzei polone, mai ales pentru faptul că soarta polonezilor și a maghiarilor este comună și este de datoria națiunii maghiare să sprijine libertățile națiunii polone²⁰. Acum, atașează o altă rezoluție adoptată în luna decembrie, care este mai scurtă și pe un ton mai moderat în comparație cu cea adoptată în luna precedentă. De la început se invocă fidelitatea comitatului față de Monarhia de Habsburg, dar condamnă intervenția brutală a Rusiei în Polonia și atrage atenția asupra pericolului pe care-l reprezintă acum războiul ruso-polon, oricând gata să se extindă și în afară. De aceea, se solicită împăratului să militeze pentru drepturile și libertățile polonezilor și să fie respectate reglementările care au fost stabilite la Congresul de la Viena din 1815 față de națiunea polonă. Se amintește din nou despre recente izbâzi ale luptei belgienilor pentru independență, dar nu se mai solicită independența polonilor pe acel ton radical, ca în rezoluția anterioară, ci doar respectarea drepturilor stabilite în Congresul de la Viena²¹.

La începutul anului 1832 sosește pe adresa adunării comitatense din Bihor o scrisoare din partea comitatului Caraș (Severin) din Banat, prin care se anunță că în data de 9 ianuarie 1832 adunarea comitatensă a adoptat o rezoluție ce urmează a fi înaintată împăratului în susținerea cauzei Poloniei, pentru ca națiunea polonă să obțină libertățile și independența

¹⁷ Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 77.

¹⁸ Arhivele Naționale-Serviciul județean Bihor, *fond Prefectura județului Bihor*, inv. 41, dosarul 703, f. 1-2.

¹⁹ *Ibidem*, f. 3-5.

²⁰ *Ibidem*, f. 6-7.

²¹ *Ibidem*, f. 8.

constituțională²².

În rezoluția atașată se arată că, deși anul trecut polonezii și-au obținut prin luptă independența națională, acum Varșovia a ajuns din nou în captivitate rușilor, care le îngrădesc drepturile polonezilor. Perspectiva de abordare a înduplecării împăratului să intervină în favoarea poporului polon este una geopolitică. Astfel, împăratul trebuie să intervină de urgență pentru cauza polonă, întrucât Rusia are tendința să se extindă tot mai mult în Europa, iar puterea imperiului rus crește în fiecare zi în detrimentul altor națiuni europene, astfel încât formula *Crescentem in dies Russici imperii potentiam* este reiterată ca un leitmotiv în textul rezoluției, cu scopul de a accentua acest aspect. Prin urmare, se trece în revistă istoricul extinderii Rusiei în Europa din vremea țarului Petru Cel Mare în defavoarea imperiilor vecine și a celorlalte națiuni. În plus, polonezii s-au arătat întotdeauna fideli împăratului de Habsburg, dar rușii nu numai că le-au îngrădit drepturile, dar atentează și la demnitatea națională a polonezilor. De aceea, era necesar să se respecte față de națiunea polonă măcar hotărârile Congresului de la Viena din 1815. Și așa cum ungurii s-au bucurat de libertăți și drepturi sub regii poloni, Vladislau, Ludovic și Ștefan Bathori, așa să se bucure și națiunea polonă, dacă împăratul prin puterea sa continentală, stăpânind din Spania până în Italia și Germania, va interveni în favoarea națiunii polone²³.

Interesele Vienei, conform înțelegerii cu Prusia și Rusia, dar și vederile prea emancipate ale politicienilor și administrației maghiare, au determinat administrația imperială să intervină împotriva acțiunilor pentru diseminarea acestor rezoluții-manifest. Așa cum rezultă din corespondența de la începutul anului 1832 dintre comitatul Caraș și Bihor, s-a îngrădit dreptul comitatelor de a comunica între ele, în pofida dispozițiilor legale promulgate în 1825. Inspectorul imperial din Timișoara a interzis înaintarea către Curtea de la Viena a rezoluției adoptate de adunarea comitatensă din Caraș în favoarea libertăților și independenței națiunii polone, pe motiv că rezoluția are caracter de interes național și ea poate fi adoptată numai cu aprobarea guvernului. De aceea, reprezentanții comitatului Caraș cer omologilor din Bihor să-i sprijine în viitoarea adunare națională în vederea votării unei legi care să faciliteze comunicarea între comitate. Adunarea comitatensă din Bihor răspunde că va susține în viitoarea adunare națională legislativă toate demersurile în acest sens a celor din Caraș²⁴.

De asemenea, la începutul anului 1832 ajunge la Bihor o înștiințare însoțită de rezoluția adoptată de adunarea comitatensă Novigrad la 7 noiembrie 1831²⁵. În această rezoluție se arată că lupta recentă a poporului polonez pentru drepturile și libertățile sale constituționale este admirată de statele din întreaga Europă, dar mai ales de națiunile vecine. Așa cum sunt respectate libertățile națiunilor din imperiul habsburgic, se imploră intervenția împăratului pentru a fi respectate și libertățile națiunii polone aflată în imperiul țarist. Se avertizează că este foarte necesară intervenția hotărâtă a împăratului, având în vedere și pericolul pe care-l reprezintă imperiul țarist, aflat în plină expansiune în defavoarea statelor europene și care se află la temelia distrugerii regatului polon din 1774, 1792 și 1794. Imperiul țarist a devenit un gigant care amenință securitatea statelor europene, căci-așa cum se sublinează în rezoluție- de la țarul Petru cel Mare a început ocuparea statelor vecine și subjugarea lor, existând și pericolul mai mare ca pe toți să-i aducă la religia țarilor („...Petru Magno occuperunt vicinarum gentium subjugatione hic quoque plene observata, ne dubitare quidem possumus nobis tanto etiam magis periculosa, quod in omnibus Religionis suae ad dictis...”). Intervenția împăratului trebuia făcută nu doar în virtutea apărării drepturilor acordate națiunilor, așa cum există în imperiul habsburgic, ci și virtutea faptului că de-a lungul timpului acest imperiu a asigurat stabilitatea în Europa („...ac Maiestate Vaestra Illustrissime in omne aevum stabilienda universae Europa, ac comprimis amatae patriae securitatem locandam gloriam vita...”)²⁶.

Comitatul Bihor a adoptat în adunarea sa comitatensă pe la începutul anului 1832 o rezoluție asemănătoare despre care ia cunoștință și comitatul Ung. Acesta, la rândul său, transmite printr-o adresă și rezoluția adoptată de adunarea sa în 11 ianuarie 1832²⁷, prin care

²² *Ibidem*, f. 9-10.

²³ *Ibidem*, f. 11-12.

²⁴ *Ibidem*, f. 13-15.

²⁵ *Ibidem*, f. 16.

²⁶ *Ibidem*, f. 18-19.

²⁷ *Ibidem*, f. 20.

cu adâncă supunere față de împărat se arată că între națiunea maghiară și cea polonă, potrivit analelor istorice, a existat o comunitate de interese, un ajutor reciproc și o soartă comună în istorie, începând cu lupta de la Varna sau eliberarea Vienei de sub asediul turcilor cu sprijinul ducelui Sobieczki. De aceea, s-a simțit nevoia să se implore intervenția împăratului pentru respectarea drepturilor polonezilor grav încălcate în acel moment, care au fost garantate prin tratatul de la Viena. Puterea Rusiei-se arată în rezoluție- a crescut tot mai mult și s-a întins până la Dunăre și tinde să supună tot mai mult, iar polonezii aflați în sfera de interese a Rusiei sunt supuși unui război nedrept și atroce, care afectează, pe deasupra, comerțul intens al celor din comitatul Ung cu ținuturile din Polonia. În virtutea respectării tratatului de la Viena, se invocă nevoia intervenției împăratului Casei de Habsburg în favoarea polonezilor și a libertăților acestora, ceea ce asigură, indirect, o bună propășire și a celor din Ungaria. Așadar, pe lângă motive de ordin istoric, juridic și civic, adunarea comitatensă din Ung motivează adoptarea rezoluției în sprijinul națiunii polone și din perspectivă economică²⁸.

Însă guvernul de la Viena nu vedea cu ochi buni mișcarea revoluționară și grupurile clandestine de susținere a cauzei polone care au apărut în cuprinsul imperiului, mai ales că revoluția din Polonia a influențat direct între septembrie 1830-aprilie 1833 mișcările revoluționare din landurile germane de nord, aflate sub controlul imperiului de la Viena, reprimare de către cancelarul Meternich²⁹. Firește, aceste rezoluții înaintate împăratului de către adunările comitatense nu și-au atins scopul dorit. Grupurile de partizani polonezi, care pregăteau o nouă insurgență, au trecut în Galiția la începutul anului 1833, de aceea Meternich care a simpatizat cu mișcarea revoluționară din Polonia cât timp a fost îndreptată exclusiv împotriva Rusiei, a luat măsuri drastice împotriva activităților politice ale emigranților polonezi din Transilvania și Bucovina. În urma tratatului de la Münchengrätz (septembrie 1833), pe mulți i-a expulzat în Statele Unite ale Americii la sfârșitul anului 1833 și începutul anului 1834, încetând oficial astfel prezența lor în Transilvania. Mulți au reușit să se sustragă însă expulzării și au trecut în principatele române extracarpatice³⁰, participând la mișcările de emancipare și revoluționare alături de români³¹. De fapt, autoritățile austriece s-au temut chiar de la început ca revoluția polonă să nu fie exportată prin refugiați polonezi în imperiu și mai ales în Ungaria și Transilvania unde existau liberali cu sentimente antihabsburge. Așadar, curtea vieneză a încercat să scape cât mai repede de polonezii intrați în imperiu și a luat măsuri pentru a împiedica pe alții să pătrundă. Tot în acest scop, de la început s-a întreținut propaganda între refugiații poloni că imperiul țarist a prelungit amnistia până în 13 octombrie 1832³². Fruntași ai revoluției din Varșovia au intrat în legătură cu tinerii liberali maghiari și nutreau speranța că în curând vor izbucni mișcări revoluționare și mai ample nu doar în Polonia, ci și în Ungaria sau Galiția. Autoritățile austriece au interceptat corespondența și în vara anului 1833 cancelarul Metternich a dat ordin privind deportarea refugiaților polonezi din imperiu și pentru împiedicarea corespondenței cu Galiția. În acest sens, guvernul Transilvaniei a trimis autorităților comitatense și orășenești ordine de urmărire și arestare a unor lideri revoluționari, care s-ar afla printre refugiați³³. Însă, pe lângă ordine de urmărire a anumitor persoane suspecte s-au emis și ordine privind refugiați poloni în general și mai ales a persoanelor bănuite de propagandă revoluționară. Astfel, președintele guvernului Transilvaniei Josika a ordonat inițial ca toți dezertorii din Polonia,

²⁸ *Ibidem*, f. 22. La aceeași adresă, atașează și o rezoluție a comitatului Ung înaintată împăratului cu privire la intervenția promptă pentru a stăvi răspândirea epidemiei de holeră, care se manifesta virulent în ținuturile din apropiere. Vezi: *Ibidem*, f. 23-24.

²⁹ Peter Alter, *Problema germană și Europa*, București, Editura Corint, 2004, p. 64. Ioan Horga, Mircea Brie, *op. cit.*, p. 274-275.

³⁰ Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 186-187.

³¹ *Ibidem*, pp. 188-215. Vezi detalii cu privire la colaborarea revoluționarilor poloni cu revoluționarii români la: P.P. Panaitescu, *Planurile lui Ion Cîmpineanu pentru unitatea națională a românilor. Legăturile lui cu emigrația polonă*, în *Anuarul institutului de istorie națională*, vol. III, 1924-1925, Cluj, pp. 64-84; Idem, *Emigrația poloneză și revoluția română de la 1848. Studii și documente*, București, 1929, passim; sau T. Holban, *Emigrația polonă în anii 1831-1848 și influența ei asupra mișcărilor de independență ale românilor*, în *Revista istorică*, an XX, oct.-dec. 1934, p. 329-332; Ovidiu Bădina, *Participarea grupării democrat-revoluționare poloneze la acțiunile revoluționare din Moldova și Țara Românească din 1848*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. III, 1963, pp. 58-82.

³² Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 77-78; Lukinich Imre, *op. cit.*, 65-67.

³³ Kovács Endre, *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*, Budapesta, 1959, p. 142, 150.

Rusia și Prusia, care ar intra pe teritoriul Transilvaniei să fie urmăriți și supravegheați, iar mai apoi a emis ordinul de arestare și percheziționare a acestora³⁴. De asemenea, la începutul lunii iulie, în baza ordinelor primite de la consiliul aulic de război din Viena (Hofkriegsrath), la comandamentele regimentului II românesc de graniță de la Năsăud au fost înregistrate ordine de la comandantul regimentului Hermany cu privire la arestarea și cercetarea dezertorilor din Polonia, Rusia și Prusia³⁵.

Situația emigranților polonezi în imperiul habsburgic a devenit critică mai ales după încheierea tratatului de la Münchengrätz la 6 septembrie 1833, de către cancelarul Metternich, țarul Rusiei și regele Prusiei. Potrivit acestuia, dacă țarul Rusiei se obliga să sprijine pe habsburgi să reprime mișcările liberale din Confederația Germană, cancelarul de la Viena se obliga să colaboreze prin orice mijloace pentru a menține puterea Rusiei în Polonia. De asemenea, cele trei puteri absolutiste și-au reafirmat dreptul de intervenție și de menținere a status-quo-ului Austriei în Europa centrală³⁶. Astfel, s-au obținut garanții reciproce privind integritatea teritorială a celor trei puteri și implicit intervenția militară în cazul mișcărilor revoluționare poloneze, care ar destabiliza aceste regimuri conservatoare. Fiecare parte, în baza acestei înțelegeri, s-a obligat să extrădeze pe refugiații și revoluționarii politici. Evident, orice mișcare în favoarea revoluției polonezilor era împiedicată și reprimată. Activitatea organizațiilor secrete poloneze din Galiția care era extrem de intensă și care pregătea chiar o răscoală în Austria, după încheierea tratatului de la Münchengrätz, a fost mult îngreunată, autoritățile austriece declanșând o susținută acțiune pentru înăbușirea cruntă a conspirației din Galiția. Astfel, au fost arestați foștii luptători polonezi pentru libertate și s-a trecut la expulzarea străinilor suspecti în general, iar autorităților locale li s-au oferit premii dacă arestează pe străinii fără pașaport³⁷. Deși refugiații polonezi din Transilvania erau puși sub controlul poliției, unii membri din aceste organizații secrete din Galiția au reușit să se refugieze pe teritoriul Transilvaniei, în timp ce alții au fost prinși la graniță și predați pe mâna autorităților din Galiția. La Viena a ajuns un comunicat alarmant al guvernului provincial din Galiția, care făcea cunoscut faptul că revoluționarii pregătesc pe 4 martie 1834 o răscoală în Galiția, în Poznań, Volhînia și Ungaria, răscoală în care un rol determinant îl avea generalul Dwernicki. Cum mulți tovarăși ai lui Dwernicki se aflau încă în Transilvania, aduși în prizonierat, autoritățile au luat măsuri de prevenție împotriva unei eventuale răscoale în Transilvania. Astfel, la 19 februarie președintele Guberniului Josika a emis un ordin privind urmărirea și arestarea dezertorilor din Polonia țaristă, anexând o listă cu caziere a 33 persoane, majoritatea foști soldați și ofițeri care luaseră parte la răscoala din noiembrie. Pe 25 aprilie Josika emite dispoziții de urmărire a persoanelor urmărite de Tribunalul din Lemberg, unde erau judecați patrioții polonezi acuzați de înaltă trădare. Cele două liste anexate, de 19 și respectiv 31 persoane, cuprindeau foști participanți activi la răscoala din 1830-1831. Însă pe 21 aprilie acesta a emis un ordin general care-i viza nu doar pe revoluționari din 1831, ci și pe cei suspectați că ar fi desfășurat acțiuni revoluționare și trecuseră prin Bucovina în Transilvania și se ascundeau la poalele munților Carpaților Orientali. Autoritățile militare au primit și ele ordine referitoare la arestarea unor generali, ofițeri și soldați polonezi care au luat parte la acțiunile revoluționare și care acum călătoreau cu pașapoarte false³⁸. Colonelul Hermany, comandantul regimentului de graniță de la Năsăud, în baza ordinelor superioare, a dat dispoziții cu privire la sporirea vigilenței la graniță și verificare tuturor străinilor care erau susceptibili a fi dezertori și emigranți polonezi. Deoarece mulți din emigrația poloneză s-au întors în perioada 1833-1834 în Galiția, care devenise centrul de organizare secretă a polonezilor, comandamentul militar a ordonat să nu mai fie lăsați să revină cei care au părăsit Transilvania³⁹.

Îngrijorarea autorităților habsburgice cu privire la izbucnirea unei mișcări revoluționare în Transilvania, Banat și Ungaria erau îndreptățite de climatul de nemulțumire și de contestare

³⁴ Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 79.

³⁵ Arhivele Naționale-Serviciul județean Bistrița-Năsăud, *fond Regimentul II românesc de graniță*, registrul 126/ 1832-1833.

³⁶ Ioan Horga, Mircea Brie, *op. cit.*, p. 275.

³⁷ Kovács Endre, *op. cit.*, p. 214; Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 80-81.

³⁸ Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 81-82.

³⁹ Arhivele Naționale-Serviciul județean Bistrița-Năsăud, *fond Regimentul II românesc de graniță*, registrul 127/1833-1834.

a regimului autoritar al imperiului habsburgic, potențat acum de revoluționari poloni. Dieta Transilvaniei de la Cluj, formată în majoritate din aristocrați fideli Vienei și din așa-zii regaliști, numiți direct de monarh, nu s-a mai întrunit de 23 de ani, mai precis din 1811, iar întregul aparat de stat nu făcea decât să servească intereselor regimului absolutist habsburgic. Aparatul de represiune era format din 20 de mii de soldați, gata să reprime cu cruzime orice mișcare antistatală. Deși își doreau o mai largă autonomie față de curtea de la Viena și statul austriac, marii stăpâni latifundieri și patriciatul orășenesc, uniți în acțiunile de menținere a privilegiilor-contestate tot mai mult de burghezia liberă și mica nobilime instruită-nu le puteau însă apăra fără forța statului austriac și de aceea curtea de la Viena le cerea să rămână fideli și să aprobe ori să voteze legile cerute de la centru⁴⁰. Dacă așa-numitul sistem Metternich nu mai permitea activități politice, prin lipsa de activitate politică și legislativă a dietei sau reducerea activităților adunării comitatense la activități administrative de rutină, acest sistem după 1830 a intrat în criză, dovedindu-se, în noua conjunctură internațională, anacronic. Imobilismul și conservatorismul acestui regim a condus și la acumularea tensiunilor sociale, care și-au găsit expresia în necontenitele frământări țărănești, care au izbucnit mai ales după 1830, fiind înrăurite de efectele marii răscoale țărănești din Slovacia de est de la 1831⁴¹, dar mai ales sub influența mișcării de eliberare națională din Polonia. Frământările țărănimii românești de pe domeniile din comitatele Cluj și Turda din cursul anului 1831 au fost puse de către oficialități pe seama și sub înrăurirea mișcărilor liberale și revoluționare din Polonia, cu toate că inițial agitațiile în rândul țăranilor români au pornit de la zvonul, potrivit căruia aceștia vor fi eliberați din starea lor de către trupele rusești, care erau de aceeași confesiune cu ei și care au intrat în Moldova și Țara Românească, iar acum se află în munți, pe graniță. Nobilimea s-a înspăimântat, părăsindu-și reședințele, și au cerut ajutor autorităților militare. În acest scop, au fost trimise efective ale regimentul II românesc de la Năsăud în comitatul Cluj⁴².

În această perioadă, procesul de transformare a moșiei domeniiale dintr-una de tip feudal, interesată de dijme, într-una mai eficientă, producătoare de mărfuri pentru piață- care s-a dezvoltat în urma intensificării schimburilor comerciale- a atins apogeul și a produs inevitabile mutații în modul de exploatare a domeniului nobiliar, ce urmărea realizarea unei mari producții agricole. Prin urmare, s-a trecut la constituirea unor mari rezerve alodiale prin depozitarea țăranilor de sesiile iobăgești, prin restrângerea dreptului de folosință a țăranilor asupra pădurilor, pășunilor, terenurilor defrișate și deștelenite, precum și a altor terenuri de folosință comună și introducerea acestora în domeniul alodial. Deoarece aceste suprafețe extinse aveau nevoie de mână de lucru s-a trecut la exploatarea mai eficientă a muncii servile, la căutarea unor modalități, inclusiv abuzive, de sporire a ei. Constituția acestor rezerve alodiale are loc mai ales în vestul Transilvaniei și în Banat⁴³. De exemplu, în comitatul Bihor, la mijlocul secolului al XIX-lea 83% din suprafața cultivată era înglobată marilor alodii ecleziastice și laice și astfel numai o mică parte era în folosința țăranimii dependente și libere. Pe de altă parte, se constată creșterea semnificativă a țăranilor fără pământ, a jelerilor, o creștere produsă prin depozitare. Acest proces de jelerizare se resimte mai ales în domeniul (provizoratul) Oradei, unde se concentrau marile ferme agricole și unde numărul jelerilor îl depășește pe cel al iobagilor⁴⁴. Înainte și chiar după reglementările urbariale în Bihor au avut loc frământări și revolte țărănești

⁴⁰ C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, București, 1960, pp. 213-216.

⁴¹ Coord. Dan Berindei, *Istoria Românilor*, vol. VII, tom I. *Constituția României Moderne (1821-1878)*, București, 2003, p. 172-173.

⁴² Csetri Elek, *Iratok az erdélyi parasztság 1831 évi mozgalmának kérdéséhez*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, fasc I, 1962, p. 57-68.

⁴³ A. Csetri și Șt. Imreh, *Asupra relațiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750-1848)*, în *Anuarul institutului de Istorie din Cluj*, Vol. IX, 1966, p. 111; Petru Bona, *Aspecte ale asupririi sociale oglindite în plângerile urbariale ale satelor bihorene, în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Crisia*, V, 1975, p. 259.

⁴⁴ Veronica Covaci, *Relațiile agrare din Bihor în deceniile premergătoare revoluției de la 1848*, în *Aleșd 1904-1979*, Oradea, 1979, p. 150, 154-155. La nivelul întregului comitat în anul 1828, potrivit conscripției de dări, erau 27987 jeleri și 29653 țărani cu sesii, iar în plasa Oradea cei cu un sfert de sesie reprezentau un procent de 50%. Vezi pentru aceste date și înrăutățirea situației țăranimii din Bihor în deceniul 3 al secolului al XIX-lea Loránt Tilkovsky, *Mișcări țărănești din Ardeal în 1831 și legăturile lor cu „răscoala holerei” din Slovacia de est*, în *Studii. Revistă de istorie*, anul XI, nr. 2, 1958, p. 78-82.

(proteste, plângeri urbariale, bejeni, refuzul dării dijmei, răzvrătiri și haiducie)⁴⁵. Nemulțumirile iobagilor români din Bihor au ieșit la iveală mai ales după marea secetă și foamete din 1813-1817, perioadă în care au început să se formuleze plângeri până la curtea aulică din Viena⁴⁶. În general, nemulțumirile erau legate de creșterea zilelor de robotă și diminuarea sesiei, dar și de statutul social.

Mișcările țărănești din Transilvania, Banat și Crișana în cursul anului 1831 prezintă unele asemănări prin cauzele care le-a determinat cu marea răscoală țărănească din Slovania de răsărit, la care au participat 45 de mii de țărani, și care s-a desfășurat în vara aceluiași an, dar nu au vreo legătură, cel puțin cu cele din Transilvania, așa cum s-a susținut⁴⁷, ci mai degrabă cu prezența revoluționarilor polonezi care au intrat în Transilvania, așa cum arată unele rapoarte ale autorităților⁴⁸. Așteptarea rușilor, organizarea apărării nobilimii înspăimântate de eventualitatea unei răscoale, măsurile și investigațiile autorităților au unele similitudini cu "răscoala holerei" din Slovacia. Cel mult, putem socoti însă drept o legătură izolată cu mișcările din Transilvania prezența aici, în primăvara anului 1831, a nobilului Tasnady Péter din Zemplen, care a văzut agitațiile în rândul țăranimii transilvănene și atunci când a izbucnit răscoala din Slovacia s-a pus în fruntea câtorva sate⁴⁹. În ceea ce-i privește pe țăranii români din comitatele din Transilvania, aceștia au crezut, pe baza unor zvonuri lansate la începutul anului 1831 de către preoțimea ortodoxă română din secuime, că țarul rușilor era protectorul populațiilor ortodoxe și le va trimite trupele sale, care staționau în Moldova și Țara Românească, ca să-i elibereze. Zvonul s-a răspândit cu repeziciune prin Brașov la toate comitatele din centrul Transilvaniei și a generat nesupunerea și agitația țăranimii, iar o parte din nobilime s-a refugiat în orașele mai bine păzite sau au început să se mobilizeze în scopul unei rezistențe armate. A fost nevoie de intervenția autorităților care, pentru a nu încuraja iobăgimea la acte de răzvrătire, au poruncit cu strâșnicie funcționarilor să nu-și părăsească posturile și nobililor să se reîntoarcă pe domeniile lor, fiindcă le va pune la dispoziție armata pentru a le garanta siguranța. Trupe numeroase de soldați au fost mutate din loc în loc în punctele nevralgice și, până la începutul verii, starea de spirit agitată atât din partea țăranilor cât și a nobililor a fost potolită⁵⁰. Autoritățile au urmărit, pe lângă refugiați revoluționari polonezi⁵¹ și agenți revoluționari francezi, dar și agenți ruși care s-ar afla în spatele acestei mișcări țărănești din Transilvania. S-a dovedit în urma cercetărilor și investigațiilor că nu era vorba de agenți francezi sau ruși, cum se credea⁵². Desprindem din aceste evenimente faptul că, în dorința de a-și îmbunătăți starea socială și materială, fără a viza răsturnarea regimului politic, țăranimea nu-și asuma o anume ideologie, de aceea putea crede cu ușurință și în egală măsură, prin mijlocirea liderilor locali (în general preoți), atât în propaganda revoluționară poloneză, care, în plan politic, era îndreptată împotriva Rusiei țariste, cât și în protectoratul panortodox al țarului.

În schimb, în părțile vestice, în Crișana și Banat, ecourile răscoalei din Slovacia răsăriteană s-au resimțit în conștiința nobilimii, căci aici au izbucnit răzvrătiri țărănești odată cu aceasta sau imediat după. Vestea sosirii trupelor rusești a ajuns și la țăranii români din Țara Oașului sau a Codrului. Astfel, țăranii au refuzat prestarea robotei și așteptau livrarea armelor de către ruși pentru a porni răscoala. Bunăoară, țăranii din Lojib, credeau că rușii vor confisca moșiile familiei conților Károlyi. Primpretorul din Livada, de la castelul baronului Vetsey Miklós, era îngrijorat de izbucnirea unei revolte țărănești acolo, care ar repeta scenariul sângeros al răscoalei din comitatele Zemplen și Szepes (Slovacia de est). Unii nobili din Arad, speriați de

⁴⁵ Mihail Dan, Petru Bona, *Frământări țărănești în Bihor la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în *Anuarul institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*, Vol. XV, 1972, p. 444-450; Ana Ilea, *Lupta țăranimii din Bihor împotriva asupririi sociale în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, VII, p. 134-145.

⁴⁶ V. Covaci, A. Ilea, *Frământări țărănești în districtul Beiușului la începutul secolului al XIX-lea*, în *Crisia*, XV, 1985, p. 259; Barbu Ștefănescu, Bodo Edith, *Ruperea tăcerii*, Oradea, 1998, passim.

⁴⁷ Loránt Tilkovsky, *op. cit.*, p. 73-74 și Idem, *Az 1831 évi parasztfelkelés*, Budapest, 1955, p. 135-137.

⁴⁸ Csetri Elek, *op. cit.*, p. 57-68. Nici Trocsanyi Zsolt în *Istoria țăranimii din Transilvania* nu vede vreo legătură a mișcărilor țărănești din Transilvania la 1831 cu marea răscoală din Slovacia. Vezi: Trocsanyi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790-1849*, Budapest, 1956, p. 201-205, 222-223.

⁴⁹ Loránt Tilkovsky, *op. cit.*, p. 76.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 74-76.

⁵¹ Csetri Elek, *op. cit.*, p. 60-68.

⁵² Loránt Tilkovsky, *op. cit.*, p. 76.

agitația în rândul iobagilor, afirmau că în cazul în care nu vor primi ajutor militar, erau nevoiți, pentru a-și salva viața și averea, să-i elibereze din iobăgie și să-i împrădierească. Un anonim din Timișoara, auzind zilnic vești despre grozăviile răscoalei din Slovacia răsăriteană, își exprima îngrijorarea că ar putea izbucni și în Banat o răscoală sângeroasă, având în vedere că țărani români și sârbi de aici erau atât de amărâți, încât era suficientă o scânteie pentru a stârni furia acestora⁵³.

Concomitent cu răscoala din Slovacia, dar fără să aibă vreo influență reciprocă, s-a pornit între țărani români de pe cursul Crișului Repede, aparținând de domeniile episcopiei și capitolului romano-catolic, așa-numita "mișcare a ascunderii ștampilei". Aceasta a fost cauzată de introducerea unor tabele de recoltă în vederea stabilirii mai precise a dijmii, tabele care urmau să fie legalizate și confirmate prin ștampila (pecetea) localității. Deoarece veniturile dijmilor s-au întocmit înainte prin simple declarații verbale, sătenii erau convinși că stăpânii de domeniu, în conivență cu administratorii domeniului și cu birăii satelor, vor să introducă obligații mai apăsătoare, care odată semnate și ștampilate nu vor mai putea fi modificate. Mișcarea a fost potențată de credința în existența unei circulare regale, acum tănuită de stăpânii domeniali și de autorități, prin care împăratul promitea țăranilor iobagi eliberarea și împrădierea. De asemenea, măsurile de carantină impuse de răspândirea holerei, pentru care atât țăranii cât și funcționarii sau nobilii erau chemați să le asigure, au trezit pe de o parte sentimentul egalității, însă pe de altă parte, țăranii, care aveau vie mentalitatea bunului împărat, credeau că prin aceste măsuri se încerca de fapt obstrucționarea întâlnirii cu împăratul, ce urma să vină în zonă. Potrivit documentelor din anchetă, cel care a îndemnat la nesupunere a fost soldatul Andrei Kulcsár, născut la Aleșd, dar întors de curând din Lemberg, unde își făcuse serviciul militar, fiind repartizat acum la garnizoana din Oradea. Credem că acest soldat, care a stat o perioadă în cel mai mare oraș al Galiției, devenit un important centru al revoluționarilor polonezi, a fost influențat de ideile revoluționare și progresiste de acolo. În primele zile a lunii august, când țăranii au venit la târgul săptămânal din Oradea, l-au cunoscut pe acest soldat, expunându-i pericolul care-i aștepta în privința noilor dijme. El i-a îndemnat să refuze obligațiile către stăpân, i-a sfătuit ca birăii să nu dea nimănui ștampilă și dacă astfel vor avea neplăceri, îi va conduce într-acolo unde se face dreptate. Drept urmare, în satele de lângă Oradea, de pe domeniul Capitolului, a început o mișcare de rezistență. Bunăoară, la Roit, 150 de săteni în frunte cu birăii au semnat un act prin care refuzau să mai dea dijmă, iar cei care nu erau de acord, trebuiau alungați din localitate. Preotul comunității, Petru Șandorovici, a declarat că străjile au fost puse nu pentru apărarea împotriva holerei, ci pentru ca împăratul să nu poată intra în comitat. Locuitorii din Berechiu, Cheresig, Toboliu și Giriș s-au mobilizat pentru a nu ceda ștampila și au format o delegație comună pentru a merge la căpitanul din Oradea, reprezentant al guvernului, ca să-i ceară sfatul. S-a ajuns să se spună între aceștia-desigur prin contagiunea la nivelul mentalității colective cu mitul bunului împărat-că din ordinul cezarului localitățile care predau moșierului ștampila vor fi incendiate și locuitorii uciși, iar cele care nu o predau vor fi înrobite. Alături de mitul bunului împărat, circula și ideea emancipării românilor sub un conducător propriu, fapt ce ilustrează varietatea din faza incipientă a opiniilor cu privire la emanciparea socială a românilor, încă neomogenizate într-o idee catalizatoare. De pildă, birăul din Gurbești, Florea Groza, care îndemna la ascunderea ștampilei, se bazea pe faptul că providența l-a ales pe Niculescu (Moise Nicoară), de loc din Gyula, să fie conducătorul românilor, dar care se află momentan la ruși ca să învețe pe viitorul rege român și astfel-credea el- *vom izbuti în sfârșit să avem un conducător român*. Birăul din Sântandrei, Ștefan Pop, a trădat și a dus ștampila la administratorul moșiei Capitolului, fapt care a produs o mare nemulțumire și revoltă în rândul sătenilor. Aceștia s-au înarmat și au mers la casa administratorului, căruia i-au amenințat familia, iar de aici l-au urmărit pe birău, care a fugit între timp spre Oradea, l-au prins și pus *în fiare* în scopul predării lui sub autoritatea căpitanului din Oradea⁵⁴.

Mișcarea "ascunderii ștampilei" s-a extins cu repeziciune și în localitățile de pe moșia văduvei contelui Batthyány Vince din zona Aleșdului. Astfel, la 14 august 1831, când pretorul i-a chemat pe birăi să predea ștampila, țăranii români din Bratca, Lorău, Ponoară și Damiș s-au

⁵³ *Ibidem*, p. 77-78.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 84-85.

adunat la Bălnaca, unde au hotărât să-i oprească pe birăi. L-au reținut pe birăul din Bălnaca, apoi au tras clopotele pentru a chema și alte localități la revoltă. I-au pus în fiare pe birăi, apoi au ascuns ștampilele și prin notarul din Bălnaca au redactat o declarație că nu vor mai servi niciunui nobil. Țăranii încă credeau că armata va veni în ajutorul lor, deoarece notarul le-a spus să-și facă curățenie în case, fără a le spune adevăratul motiv (măsurile antiepidemice), iar birăul din Groși spunea că a văzut o circulară regală care a fost tănuțită de funcționarii domeniului. Birăul din Luncșoara n-a mai vrut să adune dijmele și nici să mai predea ștampila, iar când a fost chemat în fața pretorului din Gheghie a fost însoțit de mulți țărani, la fel cum au făcut și birăii din Groși și Aușeu. De asemenea, când pretorul i-a ordonat birăului din Gheghie să-i aresteze pe ceilalți birăi răzvrătiți, acesta a refuzat, cu concursul fiului său, nu doar să-i aresteze, ci și să predea ștampila localității. În consecință, a fost pus în fiare împreună cu fiul său și trimiși sub escortă la Oradea. Însă, pe drumul care trecea prin Groși populația revoltată i-a eliberat. Preoții români din Damiș, Surduc și Tinăud îndemnau pe săteni să nu predea ștampila nici cu prețul vieții. La Lugașul de Sus și de Jos locuitorii s-au împotrivit datoriei urbariale. Juratul de la pretură, când a ajuns la Vadu Crișului să inspecteze cauzele revoltei a fost întâmpinat cu agresivitate de către locuitorii chemați de sunetul clopotelor, iar pretorul Draveczy care s-a deplasat personal la Șuncuiș cu pluta a fost oprit pe râul Criș de către oameni înarmați cu furci, conduși de către parohul Gavril Brânzași. Drept urmare, pretorul a chemat armata în ajutor și prin ordinul vicecomitelui, emis la 21 august, s-a deplasat la fața locului o companie de soldați. Cu toate că sătenii din aceste localități au manifestat rezistență și umblau înarmați cu ciomege, funcționarii comitatului, cu ajutorul soldaților, i-au prins pe răzvrătiți și i-au trimis spre judecată în două tribunale extraordinare, care și-au desfășurat activitatea la sfârșitul lui august și începutul lunii septembrie. Conducătorii au primit între 1 și 2 ani de închisoare, legați în lanțuri, și până la 200 de lovituri de băț. Unele ștampile au fost găsite cu ajutorul soldaților, altele au fost predate la cererea protopopului român Atanasie Boțco. Însă multe ștampile au fost ascunse de țărani care au fugit de judecată.

Răzmerița țăranilor a fost pusă în strânsă legătură cu vehicularea posibilității, de fapt nerealiste, a emancipării lor din iobăgie. Autoritățile au fost surprinse de încrederea pe care românii o aveau acum în armată, de care întotdeauna s-au temut. Firește este vorba de ideile liberale care circulau în rândul soldaților. De aceea, probabil, adunarea comitatensă din 26 septembrie a cerut reînființarea gărzilor cetățenești în Oradea, cerere refuzată de autoritățile guvernamentale. O altă propunere pentru a preîntâmpina viitoarele revolte- progresistă în esență- a fost înființarea de școli cu predarea în limba maghiară în localitățile românești, cu scopul atingerii a două obiective: pe de o parte, îmbunătățirea moravurilor românilor, astfel mai apti pentru îndeplinirea datoriei și respectarea legii, și pe de altă parte, însușirea limbii maghiare de către români i-ar apropia pe locuitori unii de alții, ar câștiga încredere reciprocă și ar conlucra la binele comun. "Mișcarea ascunderii ștampilei" s-a extins și în comitatul Solnocul de Mijloc la țăranii români din Girocuta, iar apoi în Supurul de jos și de Sus ori în Bogdand și Corund, de pe moșia baronului Wesselényi, fără să aibă amploarea și intensitatea celei din Bihor⁵⁵. În 1832, administratorul Kelemen Benjamin, prepozit al domeniului Suceag, aparținător lui Wesselényi Nicolae, a pus în aplicare pentru această localitate un proiect de eliberare a țăranilor din iobăgie, proiect pe care mai apoi a dorit să-l aplice și la Jibou⁵⁶.

Acest lucru a fost posibil, deoarece în fruntea mișcării reformiste a nobilimii din Transilvania se afla baronul Wesselényi Nicolae. Acesta și adepții săi erau convinși, pe fondul crizei vechiului regim feudal și al revoltelor țărănești, că se impune un program de reforme de ordin economic, social, instituțional și cultural, dar la care nobilimea maghiară să aibă un rol dominant. Prin urmare, au încercat să se opună politicii centraliste a Vienei și să-și înfăptuiască reformele prin adunările comitatense și dietă. Astfel, după 1830, adunările comitatense devin mai intransigente față de guvern, refuză recrutările și aleg dregători comitatensi în locul celor numiți anterior de Guberniu. Comisarul imperial Vlasits recomandă în 1833 pe lângă acceptarea convocării dietei și stimularea mișcării revendicative a românilor în contrapondere față de tendințele opoziționiste ale nobilimii. De aceea, ia legătura personal cu episcopul ortodox Vasile Moga, sugerându-i

⁵⁵ *Ibidem*, p. 85-89.

⁵⁶ Vezi detalii la Csetri Elek, *O încercare de eliberare a iobagilor din anul 1832*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, tom I-II, 1958-1959, p. 180-189.

să reactiveze activitatea petiționară pentru recunoașterea drepturilor românilor ortodocși. În contrapondere, opoziția nobiliară încerca atragerea românilor, denunțând abuzurile suferite de ortodocși din cauza prozelitismului catolic sprijinit de curtea vieneză și promițând, totodată, că prin dietă se va legaliza confesiunea ortodoxă, se va îmbunătăți starea materială și culturală a clerului și enoriașilor acestei confesiuni și vor putea accede la funcții de demnitate publică, cu condiția cunoașterii limbii maghiare. Tot la sugestiile comisarului Vlasits, episcopul Moga se adresează în noiembrie 1833 noului episcop greco-catolic Lemeni, propunându-i să elaboreze în comun un memoriu prin care să reia revendicările Supplexului din 1791-1792 și care să fie apoi înaintat curții de la Viena. Deși pe ordinea de zi a dietei convocate (după mai bine de două decenii) la 26 mai 1834 se afla chestiunea revendicării drepturilor pentru români, dezbaterile nu vizează modificări esențiale ale sistemului politic existent. Astfel, propunerile se amână într-un viitor nedefinit, dar erau menite să liniștească pe înfocații adepți ai opoziției inobiliare liberale, care, la rândul lor, erau dispuși doar la concesii limitate statutului românilor, condiționate și acestea de adoptarea limbii maghiare ca limbă oficială. De asemenea, memoriul semnat de cei doi episcopi români și trimis la Viena în 17 aprilie 1834, deși a primit referate favorabile la nivelul consiliului de Stat, la nivelul cancelariei aulice atmosfera dezbaterii era în defavoarea românilor, întrucât recunoașterea românilor ca a patra națiune în Transilvania contravenea sistemului politic stabilit prin lege. Rezoluția finală din 24 august 1834, aprobată de împărat și expediată la 6 septembrie, reflectă menținerea liniei politice impuse de Metternich în privința conservării status-quo-ului, întărit acum și mai puternic după încheierea tratatului de la Münchengrätz, și recomandă așteptarea dezbaterilor dietale în domenii inofensive ca cele culturale, economice, bisericești și școlare. Dieta Transilvaniei, ducând o politică de confruntare cu Viena, se cantona în discuții procedurale sterile, fără să ia în discuție probleme de fond și astfel va fi din nou dizolvată printr-un decret imperial în ianuarie 1835, impunându-se o guvernare autoritară menită să pună capăt mișcărilor nobilimii maghiare liberale⁵⁷.

În Apus, mișcările revoluționare desfășoară în acest timp o activitate febrilă și chiar radicală. La Berna, în 15 aprilie 1834, trei asociații revoluționare republicane (italiană, germană și poloneză), semnează un act solemn și revoluționar progresist, redactat în patru limbi (italiană, germană, poloneză și franceză) intitulat *Tânăra Europă. Libertate-Egalitate-Umanitate. Act de Fraternitate*, care proclamă nu doar egalitatea indivizilor și națiunilor, ci și organizarea federativă a democrației europene⁵⁸. Aripa republicană a emigrației poloneze din apus s-a constituit în martie 1832 în Societatea patriotică polonă, al cărei program prevedea refacerea statului polonez sub formă republicană prin mijloace proprii, fiind însă mai întâi necesară eliberarea țăranilor din servituțiile feudale și împrăștierea lor, pentru a putea realiza o conlucrare totală în vederea unei insurecții generale, care să elibereze națiunea polonă⁵⁹. Probabil nu întâmplător pătrunderea acestor idei republicane au avut loc pe teritoriul Transilvaniei în același an, când s-a înființat la Berna *Tânăra Europă* și ele au sosit tot pe filieră poloneză. Principalul artizan a fost emigrantul polonez Adolf David, fost funcționar de mină în Galiția și transferat la Cluj în mai 1834 de către autoritățile austriece⁶⁰. El își începe activitatea în principatul Transilvaniei într-o atmosferă tensionată, unde se confrunța nobilimea liberală maghiară cu autoritățile guvernamentale, aveau loc ciocniri între studenți și armată (Cluj și Aiud) sau aveau loc mișcări țărănești (Răvășel și Boian). Adolf David, care a început activitatea pentru organizarea unei societăți secrete cu scopuri revoluționare, a încercat să facă din aceste categorii nemulțumite aliați ai cauzei polone, sprijinindu-se pe colaborarea unor refugiați polonezi aflați deja în Transilvania. A luat legătura în primul rând cu intelectualitatea maghiară și română din principat, dar există mărturii că societatea secretă se bizuia mult și pe populația de la sate. Un membru al conspirației lui Adolf David cu numele Pálffy, referindu-se la

⁵⁷ Coord. Dan Berindei, *Istoria Românilor*, vol. VII, tom I. p. 173-175. Pentru detalii Vezi: Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, 1986, p. 129-136.

⁵⁸ Detalii la: Matei Ionescu, *Revoluția europeană și revoluția română. De la "Tânăra Europă" până la anul revoluționar 1848*, în *Revoluția de la 1848 în Țările române. Culegere de studii*, București, 1974, pp. 12-21.

⁵⁹ Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 205-206.

⁶⁰ Matei Ionescu, *op. cit.*, p. 23; Detalii despre activitatea lui Adolf David la Carol Gölner, *Conspirația emigrantului polon Adolf David*, în *Revista istorică*, tom XXIII, nr. 7-9, 1937, p. 235-249.

activitatea din Transilvania, mărturisea într-una din scrisori că în organizația din Transilvania au intrat mulți oameni cu autoritate, însă foarte importantă era însușirea locuitorilor de la sate, care se angajau cu bucurie să facă serviciul de curierat cu Polonia. Firește, un rol important în menținerea corespondenței dintre refugiații polonezi din Transilvania și rudele lor din Polonia l-au avut negustorii. De asemenea, există date care arată că Adolf David a intrat în legătură cu aripa aristocratică a emigrației poloneze din Transilvania, care la rândul ei avea legături strânse cu exponenții nobilei libérale maghiare de aici. Bunăoară, colonelul baron Grodno, care călătorea cu un pașaport austriac fals, a fost cazat în prima parte a lunii martie 1834 la un han din Cluj și probabil la casa lui Wesselenyi Farcas, ambele locații au fost apoi cercetate de către poliția din Cluj⁶¹.

În acest context, autoritățile militare din Bihor, în baza ordinelor superioare, au demarat acțiuni de cercetare și percheziție în localități bihorene și în unele case ale persoanelor nobile și notabile din comitat pe motivul arestării emigranților polonezi, care s-ar ascunde în acest comitat. Comportamentul abuziv al autorităților militare, care suspicionau pe unii notabili bihoreni că ar fraterniza cu emigranții polonezi și cauza lor revoluționară, a generat dezbatere aprinsă în adunarea comitatensă din Bihor, ținută la 21 septembrie 1834, și care a avut menirea să reafirme cu tărie că potrivit drepturilor constituționale drepturile autorităților civile sunt superioare celor militare. În consecință, a fost redactată o plângere către comitele supreme Fráter Mihály condamnând comportamentul abuziv al militarilor și poliției față de drepturile nobililor și acțiunile de cercetare și percheziționare a caselor nobiliare, acțiuni care contravin nu doar privilegiilor nobiliare, ci și dreptului civil (privat) și al hotărârilor adunărilor comitatense. În plângere se arată și se sublinează faptul că drepturile civile și ale adunării comitatense primează față de cele militare, așa cum sunt prevăzute în legile fundamentale ale imperiului, în caz contrar ar fi vorba de un regim autoritar. Prin urmare, se cere să se demareze o anchetă privind aceste abuzuri și să se ia măsuri împotriva comportamentului abuziv și dictatorial al autorităților militare, cu atât mai mult cu cât în urma perchezițiilor prin aceste case nu s-a aflat niciun emigrant polonez⁶². În acest mod, măsurile de reprimare a mișcărilor de emancipare și de reforme, manifestate în rândul polonezilor și a diasporei poloneze din imperiul habsburgic, dezvăluie un regim autoritar și conservator, denunțat tot mai insistent și de către elitele din Transilvania și Ungaria, mai cu seamă că o parte din ele aveau viziuni liberale.

Dacă la început Adolf David a crezut în obținerea independenței polone în împrejurările unei mișcări generale europene și într-o revoluție europeană sprijinită pe colaborarea tuturor categoriilor sociale, ajuns în Transilvania orizonturile lui se schimbă, datorită legăturilor sale cu populația majoritar românească⁶³. Kovács Endre, care a analizat legăturile lui Adolf David cu românii din Transilvania, a constatat că acesta, din dorința de a obține sprijinul românilor pentru năzuințele de independență ale polonezilor, și-a însușit ideea unei patrii comune a românilor, o idee care deja atinsese un înalt grad în conștiința elitelor românești și se întemeia pe teza daco-romană și adiacent pe planul unificării românilor dintr-o parte și alta a Carpaților într-un singur stat. Așadar, sub influența mișcării naționale române, Adolf David a ajuns să introducă în programul său revoluționar ideea unității tuturor românilor într-o singură republică română⁶⁴. Principiile de organizare ale viitorului stat român modern erau cuprinse într-un program de factură democratică, care să atragă fără rezerve majoritatea populației românești: egalitatea de drepturi și datorii, posibilitatea ocupării oricărei funcții în stat, adunări legislative alese prin vot universal, emanciparea țăranilor și reforma agrară, desființarea titlurilor nobiliare, libertatea învățământului, egalitatea confesională, serviciul militar obligatoriu. Potrivit denunțului unui fost membru al societății secrete, învățătorul Maschek din Caransebeș, datat la 20 noiembrie 1834, metodele de organizare erau similare cu ale francmasoneriei galițiene, organizațiile locale aveau și fonduri pregătite pentru procurarea de armament și muniție. La Viena se știa că mișcările revoluționare urmăreau independența tuturor țărilor din răsăritul imperiului. Bănățenii pregăteau consolidarea legăturilor cu revoluționari din Principatele române și se plănuia difuzarea, în tot Banatul și în Transilvania, a ziarelor românești de peste munți și traduceri

⁶¹ Alexa Csetri, *op. cit.*, p. 83-84.

⁶² Arhivele Naționale-Serviciul județean Bihor, *fond Prefectura județului Bihor*, inv. 41, dosarul 703, filele 25-27.

⁶³ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834-1849*, București, 1967, p. 4.

⁶⁴ Kovács Endre, *op. cit.*, p. 219-221.

românești ale scrierilor liberale franceze; difuzarea de publicații fiind menită să contribuie la unificarea spiritului revoluționar din toate țările române. Pentru acoperirea cheltuielilor de difuzare a publicațiilor revoluționare și pentru pregătirea armată se atribuia românilor intenții de delapidare a caselor erariale și ale pulberăriilor imperiale. Revoluția urma să fie declanșată după izbucnirea unei revolte în Galiția, unde trebuiau să se concentreze forțele militare imperiale, lăsând descoperite părțile sudice ale imperiului. Conspirația revoluționară a fost descoperită, Adolf David a fost arestat și înțemnițat la Sibiu, unde se va sinucide în august 1834. Conducerea a fost preluată de un alt polonez, originar din Galiția, cu numele H. Müller, funcționar montanist în regiunea minieră a Banatului, centrul mișcării devenind orașul minier Rusca, de aici putându-se întreține mai ușor legăturile cu revoluționari români din Muntenia. Între fruntașii români revoluționari, care au colaborat cu mișcarea conspirativă a lui Adolf David, istoricul Cornelia Bodea⁶⁵ identifică pe Zaharia Carcalechi, editor de cărți românești la Buda, pe cărturarul bănățean Damaschin Bojincă, pe învățătorul Maran din Caransebeș-membru cu grad superior în ierarhia organizației revoluționare- și, de asemenea, pe Ștefan Popovici Niagoe, vestitul învățător bihorean de la Pesta⁶⁶. Acesta din urmă apare în lista celor arestați în 1835, fiind emisar pentru Principatele române, cu numele conspirativ Neagos. Așadar, acesta întreținea legăturile cu revoluționari români de peste munți, în timp ce învățătorul Maran, potrivit informațiilor poliției vieneze, avea sarcina să câștige cât mai mulți adepți în orașul minier Dognecea și în întreaga regiune a regimentului românesc din Banat, iar cu ocazia vacanței școlare a pus pe elevii săi să răspândească scrieri revoluționare și să facă propagandă pentru *republica română*. Recrutarea de membri și aderenți ai societății conspirative trebuia să se facă cu preferință din rândul preoților și învățătorilor ortodocși, considerați ca având mai multă influență pe lângă populația satelor din Transilvania, dar și pentru succesul propagandistic în Moldova și Țara Românească⁶⁷. Se căuta să se răspândească felurite materiale propagandistice; de la reeditarea revistei „Biblioteca Românească”, pe care o scotea Zaharia Carcalechi, și în care se glorifica atât trecutul neamului românesc, cât și unitatea de neam, până la traducerea în română, chiar dacă stângace, a imnului revoluției franceze-*Marseillaise*, a cărei exemplare litografiate au fost confiscate de autoritățile austriece. Din documentele de urmărire, întocmite de către poliția austriacă, cu privire la societatea conspirativă inițiată de Adolf David, rezultă că H. Müller trebuia să întreprindă în primăvara anului 1835 o călătorie de recunoaștere în Galiția. Cancelaria de la Viena a fost inițial foarte mirată să afle despre semnele mișcării naționale și de emancipare a românilor din Monarhie pe baza propagandei revoluționare prin intermediul manifestelor și publicațiilor în limba română, întrucât pentru curtea de la Viena românii nu erau pe o treaptă culturală superioară, însă a devenit treptat îngrijorată când a constatat că aceste scrieri urmau a fi tipărite la București. Însuși cancelarul Metternich îi solicită șefului poliției de la Viena să cerceteze dacă intenția conducătorilor mișcării era de a declanșa o răscoală și în Țara Românească ori doar să fie pregătită acolo o răscoală în Monarhie. Cointeresarea celor din Principatele române în mișcarea conspirativă din Transilvania, l-a determinat pe cancelarul Metternich să atragă și atenția Rusiei țariste, implicit asupra originii polone a acestor conspirații, fără a dezvălui ceva despre mișcărilor propagandistice din Transilvania și Banat. Un emisar special a fost trimis la București să ia legătura cu consulul Rusiei și să urmărească de acolo mișcărilor suspecte. Arestarea lui H. Müller la Cluj, înainte de a pleca la Lemberg, precum și a grupului principal de conspiratori din Banat în aprilie 1835, va împiedica desfășurarea planurilor urmărite de acești revoluționari. Cu toate acestea, Metternich va cere continuarea investigațiilor. Astfel, poliția va suspecta întâlnirea dintre Carcalechi și Eliade Rădulescu din vara anului

⁶⁵ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 5-7.

⁶⁶ Originar din Bihor, acesta era un emul al Școlii Ardelene, înzestrat cu excepționale calități de caligraf, de gravor și de sculptor în lemn și metal; își câștigase merite deosebite ca învățător la Pesta și prin publicarea la Buda a *Calendarului* din 1829 și a *Caligrafiilor*. După ce reușește să scape din arest, trece munții în 1836 la București ca profesor de caligrafie și institutor public. Fiind apreciat de Petrache Poenaru, intră în vâltoarea revoluției de la 1848, alături de ceilalți profesori transilvăneni ocrotiți de Petrache Poenaru. Ajunge mai târziu, cu sprijinul lui Augustin Treboniu Laurian, secretar al Eforiei Școalelor, funcție pe care o ocupă până în 1868 când moare. Vezi detalii la Eadem, *Figuri puțin cunoscute din revoluția de la 1848*, în *Studii. Revistă de istorie*, anul XIII, nr. 2, 1960, p. 146; Despre activitatea de cărturar la Nicolae Albu, *Un satelit al Școlii ardelene Ștefan P. Niagoe*, în *Transilvania*, nr. LXXIV, p. 596-616 și Gh. Oprescu, *Grafica românească în secolul XIX*, vol. I, București, 1942, p. 232.

⁶⁷ Kovács Endre, *op. cit.*, p. 221.

1835, unde ar fi plănuit împreună publicarea de noi manifeste revoluționare. De asemenea, ca suspecte vor fi raportate și întâlnirile dintre Carcalechi, Bojincă și Maran la Caransebeș⁶⁸. Dacă în Transilvania și Banat aceste mișcări revoluționare de inspirație poloneză se vor stinge sub presiunea autorităților habsburge, în schimb ele se vor intensifica în principatele române extracarpătice, unde au găsit un teren propice în noul context internațional⁶⁹.

Mișcarea revoluționară din anii 30 ai secolului XIX avea să pregătească primăvara popoarelor din anul 1848, așa cum este cunoscută marea revoluție europeană de la mijlocul secolului al XIX-lea, iar revoluția poloneză din 1830-1831 a influențat în chip nemijlocit acțiunile premergătoare revoluției de la 1848 din Ungaria și principatele române, ba chiar și întreg programul său de revendicări politice și sociale.

⁶⁸ Cornelia Bodea, *op. cit.*, pp. 6-9; Carol Göllner, *op. cit.*, p. 241-242.

⁶⁹ Vezi detalii la Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p.191-204, 207-211.

TEZAURUL APARTINÂND SFÂRȘITULUI EPOCII BRONZULUI DESCOPERIT LA ORADEA ÎN ANUL 1911 - PRECIZĂRI DOCUMENTARE

Călin Ghemiș*

THE LATE BRONZE AGE GOLD HOARD DISCOVERED AT ORADEA IN 1911 – DOCUMENTARY ASPECTS

Abstract

In 30 January 1911, was found in the eastern side of Oradea town, the treasure known in the archaeological literature as: Oradea III (**Fig. 1 a**), which contains 4 gold bracelets of different types (**Fig. 2 a-b.**, **Fig. 3 a-b.**, **Fig. 4 a-b**) and 20 rings/bracelets with quadrangular section (**Fig.4 c**), in total weight of 1,463 kg.

The aim of this short note is to present a number of eight photographs taken in 1911 showing the entire treasure and some of the most important items who compose it.

After an brief presentation of the archaeological literature regarding this discovery, the conclusion is that the photographs kept in the Archive of Criș County Museum from Oradea constitutes an veritable documents for knowing the conditions and the initial composition of this treasure, which was not modified in time. In the same time, analyzing old maps (1890.1898, 1907) is established the real place of the discovery, which was: Wolf erdo/ Wolf forest (**Fig 5**).

These kind of informations are important in my opinion because as it is know most of the gold treasures are not preserved as they were discovered – regarding the number of the initial items.

Keywords: Gold Hoard, Late Bronze Age, documents.

Odată cu pregătirea și împachetarea arhivei Muzeului Țării Crișurilor, pentru mutarea în noul sediu, au fost identificate un lot de opt fotografii de epocă ce redau piesele care compuneau cel de al treilea tezaur preistoric descoperit la Oradea¹.

Cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de "tezaurul Oradea III" alături de spectaculoasele "vase din comitatul Bihor" sau "tezaurul de la Hodiș", tezaurul descoperit în 1911 contribuie substanțial la ilustrarea artei aurului de la sfârșitul epocii bronzului din această parte a Crișanei.

Compoziția tezaurului era următoarea: 1 -brățară cu capete bispiralice, cu secțiunea barei rotundă. Dimensiuni: Diam.Max. 8,2 cm., diam.bară.1,1 cm., diam.spirale: 4,4 cm., Greutate: 264,72 gr., 2 -brățară cu capete bispiralice, secțiunea barei este rombică, secțiunea capetelor în zona dintre spirale este rotundă, spiralele aplatizate prin ciocănire. Diam.Max. 8,3cm., diam. bară.0,9 cm., diam. spirale. între 5,7 și 5,9 cm., Greutate:184,30 gr., 3 - brățară cu capete bispiralice din bandă lată și canelată. Dimensiuni: Diam.Max. 6,9 cm., lățime bandă, 2 cm., diam.spirale între 5,4 și 5,6 cm., Greutate: 102,21 gr., 4 -brățară cu capete bispiralice asemănătoare ca formă și ornament cu precedentă. Dimensiuni: Diam.Max. 7,00cm., lățime bandă 2, 00 cm., diam.spirale 6,6 - 6,7 cm. Greutate: 160,74 gr., 20 de inele și brățări simple cu secțiunea barei rombică, greutate: 1) 66,79gr., 2) 38,60 gr., 3) 34,475 gr., 4) 35,085 gr., 5, 43,73 gr., 6, 44,91 gr., 7, 49,2 gr., 8, 46,53 gr., 9, 45,7 gr., 10, 44,1gr., 11, 44,055gr., 12, 36,935gr., 13, 36,74gr, 14, 35,95gr., 15,29,155gr., 16, 29, 035gr., 17, 27,88gr., 18, 27,59gr., 19, 17,62gr., 20, 16,255gr². Confruntând informațiile din literatură, compoziția inițială a tezaurului nu a fost modificată³.

*Muzeul Țării Crișurilor, ereshu@yahoo.com.

¹ Pentru semnalarea acestor fotografii doresc să le mulțumesc doamnelor conservatoare DorinaTurjuc și Corina Pop.

² Greutățile și dimensiunile sunt date după: Mozsolics, A., *Bronze unde Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opaly*, Budapest, 1973, p. 200 sq, Taf. 83, Taf.85, Taf. 85, 1-14, Taf.86, 4-9, dealtfel cercetătoarea maghiară este singura care s-a aplecat cu atenție asupra descoperirii orădene.

³ din literatura arheologică, relativ bogată, referitoare la această descoperire amintesc aici: Roska, M., *Erdely Regeszeti Repertoriuma*, Kolozsvár/Cluj, 1942, p. 198, nr., 88., Popescu, D., *Cercetări arheologice*

Deoarece scopul acestei note este unul strict documentar, nu voi insista asupra problemelor legate de cronologie, apartenență culturală sau alte aspecte legate de această descoperire⁴, voi aminti doar succint abordările din literatura de specialitate referitoare la această descoperire.

Primele mențiuni mai consistente, referitoare la această descoperire în literatura arheologică sunt oferite de Roska Marton, acesta amintește faptul că pe terenul aflat în proprietatea lui Rimanoczy Kalman, a fost descoperit în 1911 un tezaur de piese din aur cu o greutate totală de 1,463 kg⁵.

Descoperirea este amintită în 1956 de D. Popescu în studiul său dedicat prelucrării aurului în Transilvania, autorul dezvoltă și câteva aspecte legate de tipologia pieselor și de apartenența lor cronologică⁶ și, face câteva rectificări referitoare la descoperirile mai vechi publicate de Roska.

În 1972, M. Rusu reia discuția legată de metalurgia aurului în spațiul transilvan cu ample considerații legate de proveniența materiei prime, detaliile tipologice ale pieselor, precum și cronologia acestora⁷.

O abordare a "tezaurului Oradea III" îi aparține Amaliei Mozsolics, care sintetizează informațiile existente, ilustrează întreaga descoperire pe care o plasează în perioada BIV a depozitelor de tip Forro – Opaly⁸.

V. Dumitrescu abordează tezaurul orădean din punct de vedere artistic în capitolul dedicat artei în epoca metalelor, o abordare de pionierat în istoriografia arheologică românească mai ales datorită tratării acestor piese prin prisma istoricului de artă⁹.

Discutând descoperirile mai vechi aparținând epocii bronzului din arealul orădean, N. Chidioșan în 1981, preciza că: "în 1911 la fosta cărămidărie din apropierea sanatorului T.B.C. s-a descoperit un tezaur de 24 de piese cu o greutate de 1,463 kg..."¹⁰ am făcut această subliniere deoarece voi reveni asupra ei în rândurile de mai jos.

D. Popescu, în studiul său referitor la tezaurele de la Sacoșu Mare și Căuaș amintește piesele din tezaurul orădean, și le încardează în faza timpurie a depozitelor Uriu – Domănești/ Dragomirești¹¹.

Tezaurul „Oradea III” este prezentat și în catalogul dedicat pieselor preistorice din aur din Muzeul National Maghiar de către T. Kemenczei, acesta îl atribuie culturii Gava¹².

Discutând piesele din aur asociate bronzurilor din depozitul de la Cugir, H. Ciugudean,

în *Transilvania* (IV) - *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *M.C.A.*, II, 1956, p. 196-250. Rusu, M., *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în *Acta. M. N.*, IX, 1972. p. 32-63; Dumitrescu V., *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 395 – 416., *Rep. Mon. Bihor* 1974, p. 47; Chidioșan, N., *Contribuții la cunoașterea primei epoci a fierului pe teritoriul orașului Oradea*, *Crisia*, 1981, p. 59 – 67; Kemenczei, T., *Keso bronzkori kincsleletek*, în *A Magyar Nemzeti Múzeum Oskori Aranykincsei*, Budapesta, 2000, p. 63-80., Cat. Nr. 51.

⁴ Alături de alte descoperiri de piese din aur descoperite în Crișana „tezaurul Oradea III” va fi tratat într-un studiu aparte, mai amplu, aflat în pregătire.

⁵ Roska, M., *Erdelyi Regeszeti Repertoriuma*, Kolozsvár/Cluj, 1942, p. 198, nr. 88.

⁶ Popescu, D., *Cercetări arheologice în Transilvania* (IV) - *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *M.C.A.*, II, 1956, p. 196-250.

⁷ Rusu, M., *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în *Acta. M. N.*, IX, 1972. p. 32-63.

⁸ Mozsolics, A. *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opaly*, Budapest, 1973, p. 200 sq, Taf. 83, Taf.85, Taf. 85, 1-14, Taf.86, 4-9.

⁹ Dumitrescu, V., *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 395 – 416; autorul reia de fapt sub o formă mult lărgită o lucrare de tinerețe – *L Art préhistorique en Roumanie*, București, 1937.

¹⁰ Chidioșan, N., *Contribuții la cunoașterea primei epoci a fierului pe teritoriul orașului Oradea*, *Crisia*, 1981, p., 66.

¹¹ Popescu, D., *Tezaurele de la Sacoșu Mare și Căuaș*, în *Tibiscus*, 4, 1975, p 41 – 74., de amintit aici este faptul că cele două tezaure au fost discutate succint și doar sub aspectul funcționalității pieselor de O. Iliescu, *Tezaurul de obiecte premonetare și podoabe de aur din epoca bronzului descoperit în Banat*, în *Biblioteca Academiei Republicii Populare Române Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei R. P. R.*, 10, 1964, iulie-decembrie, p. 393-397, nr. 572-596 și O. Iliescu, *Tezaurul de obiecte premonetare de la Căuaș*, în *Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România Creșterea colecțiilor Caiet selectiv de informare*, 23-24, 1968, ianuarie-iunie, p. 87-88, nr. 352-357.

¹² Kemenczei, T., *Keso bronzkori kincsleletek*, în *A Magyar Nemzeti Múzeum Aranykincsei*, Budapest/ Budapesta, 2000, p. 63-80.

subliniază faptul că, inelele sau/și brățările cu secțiune rombică apar asociate cu piese de podoabă, în special brățări cu capete spiralice amintind și asocierea pieselor din tezaurul de la Oradea¹³.

Reluând problematica tezaurului de la Căuaș, C. Kacso, abordează descoperirea orădeană în contextul mai larg al descoperirilor de brățări cu secțiune rombică subliniind de asemenea asocierea lor cu piese de podoabă, în speță brățări cu capete spiralice¹⁴.

Revenind la subiectul acestei note, lotul de fotografii, este compus din opt piese dintre care șapte de format carte poștală (10,5x 14,5 cm) și una cu dimensiuni mai mari (17x24 cm). Acestea au fost executate de unul dintre cei mai renumiți fotografi ce au activat la Oradea, este vorba despre Daikovits Janos Erno¹⁵.

Fotografia cu dimensiunile mai mari, de fapt singura din acest lot, reprezintă un montaj cu toate piesele care alcătuiau tezaurul, (Fig. 1, a-b), alte două fotografii reprezintă o brățară cu capete bispiralice, asimetrice, din bandă (Fig.2, a-b), două fotografii redau o a doua brățară de același tip dar cu capete simetrice (Fig.3, a-b), o fotografie redă o brățară cu capete bispiralice cu secțiunea barei rombică (Fig.4, a), o altă fotografie redă imaginea unei brățări masive cu capete bispiralice confecționată din bară cu secțiunea rotundă (Fig.4 b), iar o ultimă imagine redă unul dintre tipurile de inele/brățări simple confecționate din bară cu secțiunea rombică (Fig.4 c.), în fapt principalele tipuri de piese ce compun tezaurul.

Pentru stabilirea cu exactitate a locului descoperirii, de o importanță aparte este însemnarea în limba maghiară de pe spatele fotografiei care prezintă imaginea de ansamblu a tezaurului (Fig.1, a, b.): „Az 1911 január 30 án Nagyvarad határban keleti irányban a Wolfi erdő alatt Rimanoczy telepen talált aranykelet fenykepe” în traducere: Fotografia tezaurului descoperit sub pădurea Wolf în partea estică a lizierei pădurii în colonia Rimanoczy¹⁶.

Informațiile din literatură, furnizate de M. Roska, plasează descoperirea în împrejurimile orașului, precizând doar că unele dintre acestea au fost făcute pe proprietatea lui Rimanoczy Kalman¹⁷, arheologul clujean nu amintește ca loc de descoperire Cărmidăria Rimanoczy.

În 1974, N. Chidioșan în vocea referitoare la Oradea, consemnează faptul că tezaurul a fost descoperit în zona estică a orașului în fosta "Cărmidărie Rimanoczy Kalman", informație parțial corectă¹⁸.

Rămâne, însă, cu semnul întrebării afirmația aceluiași reputat arheolog orădean, din articolul dedicat descoperirilor epocii bronzului de pe teritoriul orădean, publicat câțiva ani mai târziu, deoarece aici descoperirea tezaurului este plasată în apropierea sanatoriului T.B.C.¹⁹ situat la nord de oraș, pe strada Izvorului.

Eroarea din articolul lui N. Chidioșan este preluată în lucrările apărute ulterior²⁰, care plasează "Cărmidăria Rimanoczy" pe Dealul Viilor și, implicit, descoperirile mai vechi sunt plasate tot aici.

De un real folos în identificarea mai exactă a punctului sau mai bine spus a zonei descoperirii tezaurului este analiza hărților editate în 1890, 1898 și 1907.

Prima hartă, a fost realizată în 1887 de către Vidor Emanuel și tipărită în tipografia lui Berger Samuel²¹ la Oradea în anul 1890, conform acesteia, la est de Oradea existau două

¹³ Ciugudean, H., *Piese din depozitul de la Cugir I și relațiile lor cu sistemele metrologice din Bronzul Târziu*, în, *Apulum*, XLVII, 2010, p. 23-40.

¹⁴ Kacso, C., *Date noi cu privire la tezaurul de aur din epoca bronzului de la Căuaș*, în *St. Com. Satu-Mare*, XXX/1/ 2014, p. 105-123.

¹⁵ Cornea, L., *Repertoriul vechilor ateliere fotografice din Oradea 1852-1950*, p., 24 sq., 46, după muzeografa orădeană, atelierul își începe activitatea în anul 1909 având sediul în celebrul palat "Vulturul Negru", potrivit aceleiași muzeografe, atelierul își încetează activitatea undeva în perioada interbelică.

¹⁶ Pentru traducerea din limba maghiară, doresc să –i mulțumesc colegului Ronald Hochahuser.

¹⁷ Roska, M., *Erdely Regeszet Repertoriuma*, Kolozsvár/Cluj, 1942, p. 198, nr. 88.

¹⁸ Chidioșan, N., în *Rep. Mon. Bihor*, Oradea, 1974, p. 47.

¹⁹ Chidioșan, N., *Contribuții privind epoca bronzului pe teritoriul municipiului Oradea*, în *Crisia*, XI, 1981, p. 59 – 67.

²⁰ Ilieș, C., în Borcea, L., Gorun, Gh., (ed.) *Istoria Orașului Oradea*, Oradea, 1995, p. 43. aceeași localizare greșită apare și pe harta aferentă descoperirilor preistorice din arealul orădean, aceeași plasare greșită a locului descoperirii este reiterată în cea de a doua ediție a lucrării, apărută în anul 2007, cf. Ilieș, C., în Borcea, L., Gorun, Gh., (ed.) *Istoria Orașului Oradea*, Oradea, 2007, p. 49.

²¹ Despre activitatea lui Berger Samuel, vezi, Namény, I., *A Nagyvaradi nyomdászati története a 19. században*, în *Tipografia regl. fogva. A Nagyvaradi nyomdászati 450 éves története*, Budapest/

cărămidării la nord și la sud de fosta și actuala stradă Calea Clujului.

Cea de a doua hartă, editată probabil în 1898, menționează o "stradă a Cărămidăriei" care pornea din Calea Clujului spre nord –est, mai precis spre Oșorhei.

În sfârșit, edificatoare cred, pentru a lămuri fără dubii locul descoperirii tezaurului, este harta ce însoțește lucrare lui Scholtz Bela, editată la Oradea în limbile maghiară și germană, în anul 1907²².

Avantajul acestei hărți, pe lângă acuratețea execuției și grija pentru detaliu, este conferit de adăugarea toponimelor folosite la acea dată, harta în sine fiind un veritabil document istoric, din acest punct de vedere.

Astfel, toponimul "Wolfi erdo/ pădurea Wolf" este localizat, conform hărții Scholtz, (Fig. 5) între liniile ferate Oradea – Cluj – Napoca la nord, nord-est, Oradea – Vașcău spre vest și actuala ruină a C.E.T. – ului II spre sud-est, într-o zonă cu terase joase, puternic afectată însă de construcțiile contemporane.

Un alt izvor indirect, care indică această zonă drept zona cu descoperiri arheologice mai vechi, este cel furnizat de cercetarea lui Emodi Janos, care în 2004, plasează Cărămidăria Rimanoczy Kalman pe strada Calea Clujului²³.

În concluzie se poate afirma că, pe lângă o ilustrație de primă mână a tezaurului „Oradea III”, lotul de fotografii prezentate acum, contribuie substanțial la stabilirea cu exactitate a locului descoperirii pieselor și confirmă unitatea acestei descoperiri, lucru foarte rar mai ales în cazul tezaurelor de aur, de cele mai multe ori fragmentate în momentul descoperirii.

Lista figurilor

Fig.1. Oradea III, a, - imagine de ansamblu a tezaurului, b- consemnarea descoperirii pe spatele fotografiei.

Fig.2. Oradea III, a-b, - brățară cu capete bispiralice, asimetrice, din bandă lată, ornamentată cu incizii și nervuri canelate.

Fig.3. Oradea III, a-b, - brățară cu capete bispiralice, aplatizate, ornamentată cu nervuri canelate și linii incizate.

Fig.4. Oradea III, a, - brățară cu capete bispiralice, confecționată din bară cu secțiune rombică., b, - brățară cu capete bispiralice, confecționată din bară cu secțiune rotundă., c,- brățară/inel cu capete deschise, confecționat din bară cu secțiune rombică.

Fig.5. Localizarea pădurii Wolf/ Wolfi erdo, pe harta lui Scholtz, 1907.

Budapesta 2016, p. 99.

²² Scholtz, B., *Nagy – Varad Varanak Története*, Nagy-Varad/ Oradea, 1907, 274 p.

²³ Emodi, J., *Istoria cărămizii în Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 2004, p. 133 – 141.x

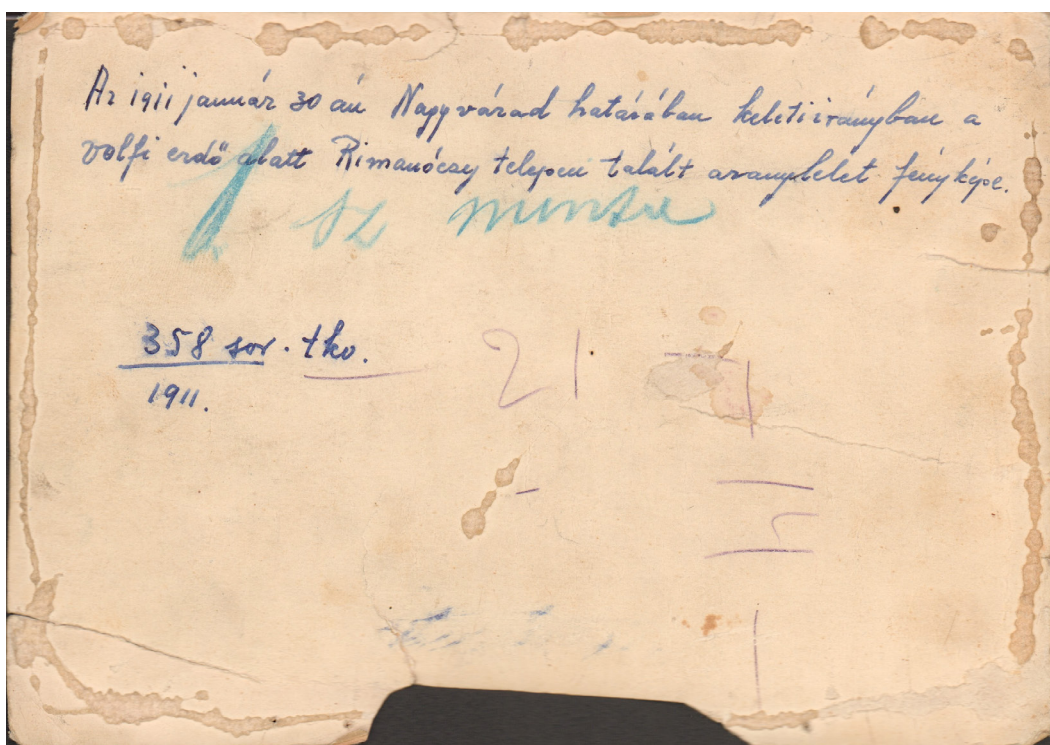
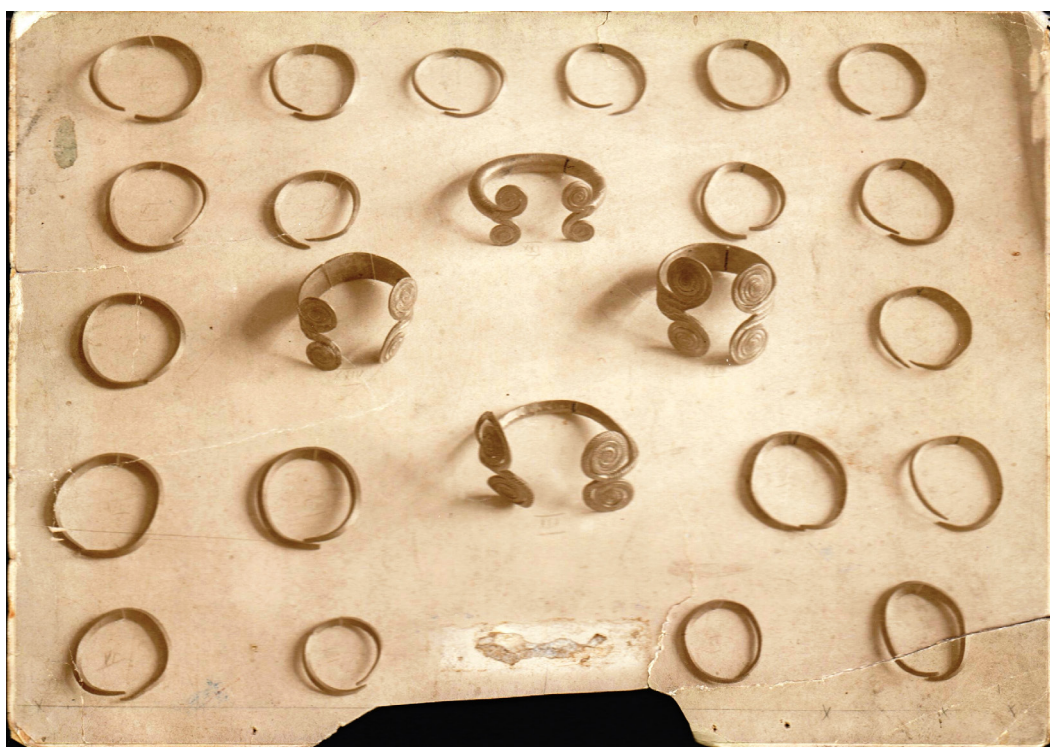

Fig. 1. – Oradea III, a, - imagine de ansablu a tezaurului, b, - consemnarea descoperirii pe spatele fotografiei.

Fig.2. Oradea III, a-b, - brățară cu capete bispiralice, asimetrice, din bandă lată, ornamentată cu incizii și nervuri canelate.

Fig.3. Oradea III, a-b, - brățară cu capete bispiralice, aplatizate, ornamentată cu nervuri canelate și linii incizate.

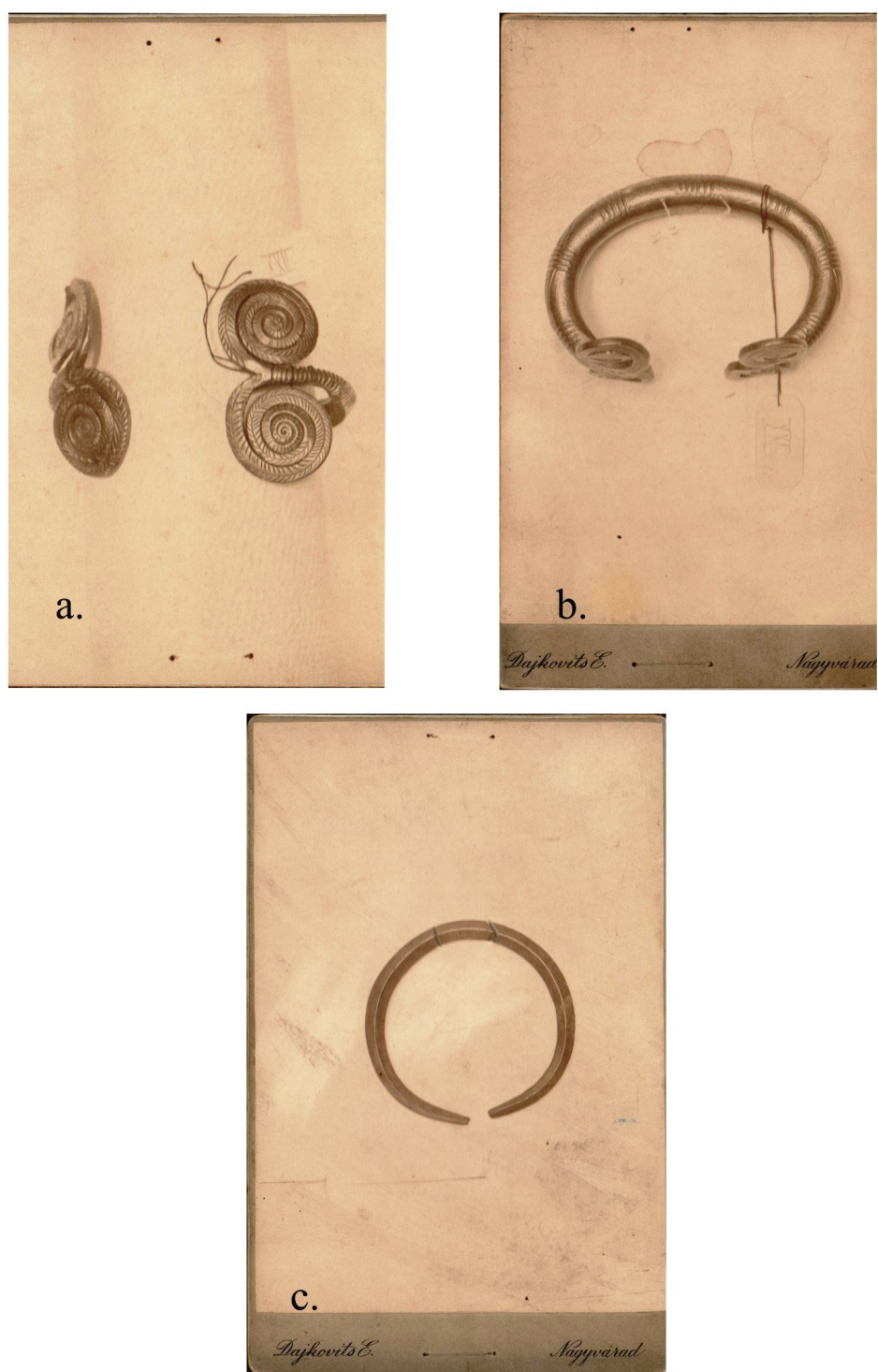
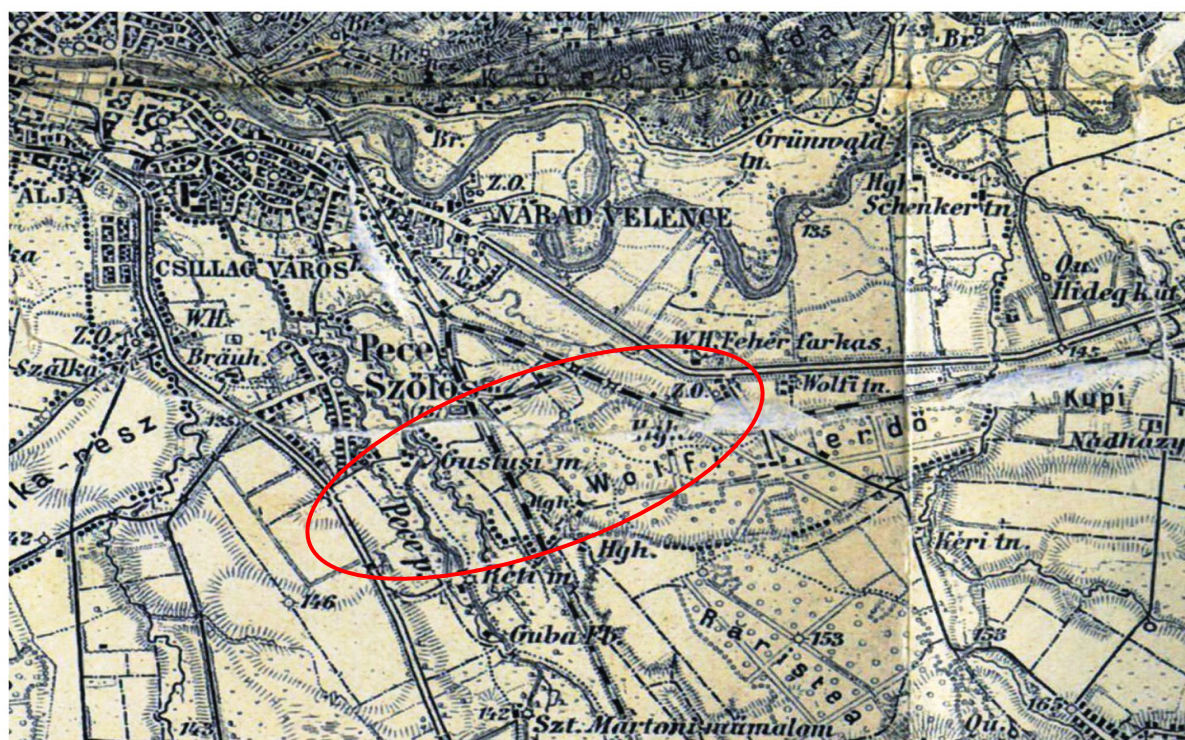

Fig.4. Oradea III, a, - brățară cu capete bispiralice, confecționată din bară cu secțiune rombică., b, - brățară cu capete bispiralice, confecționată din bară cu secțiune rotundă., c, - brățară/inel cu capete deschise, confecționata din bară cu secțiune rombică.

a

b

Fig. 5. Localizarea pădurii Wolf/ Wolfi erdo, a) pe harta lui Scholtz, 1907 (detaliu); b) pe Google Map.

CONSIDERAȚII PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA PREOTESEI LUCREȚIA MUREȘAN (1875-1946)

Răzvan Mihai Neagu*

CONSIDERATIONS REGARDING THE LIFE AND ACTIVITY OF THE PRIESTESS LUCREȚIA MUREȘAN (1875-1946) Abstract

Lucreția Mureșan was one of the most remarkable female characters in the history of Turda. Her life and activity were intermingled with her husband's, Iovian Mureșan, the most important Orthodox protopope of Turda. Lucretia Mureșan was original from Țara Bârsei and came in Turda in 1901, when her husband became protopope of Turda. She distinguished herself through the charity she coordinated during World War I, when together with other ladies from Turda, she organised many charity actions in the hospitals for the wounded. Lucreția Mureșan was the president of the Romanian Ladies Society in Turda both before and after the war. She was energetical, being very much involved in the social actions in Turda, promoting Christian values and the Romanian culture.

Keywords: Lucreția Mureșan, Turda, Iovian Mureșan, World War I, priestess.

Preliminarii. Orașul Turda a dat istoriei locale, dar și istoriei Transilvaniei o serie de personalități de referință a căror fapte și acțiuni au rămas peste timp în mentalitatea colectivă. Îi menționăm aici pe avocatul dr. Ioan Rațiu, pe preotul ortodox Iovian Mureșan, pe preotul greco-catolic Nicolae Portos Rațiu sau pe avocatul și profesorul Valer Moldovan, martir al închisorilor comuniste. Despre aceștia s-au scris importante pagini și cu siguranță se vor mai scrie. Un subiect mai puțin mai puțin abordat și dezbătut este contribuția personalităților feminine la istoria orașului Turda. Din acest punct de vedere prezentul material vine să umple un gol și să aducă o contribuție la clarificarea coordonatelor vieții și activității preotesei Lucreția Mureșan.

Despre rolul femeii în viața bărbatului cel mai bine s-a exprimat înțeleptul rege al Israelului, Solomon, care în cartea Pildelor spunea că: *Femeia virtuoasă este o cunună pentru bărbatul ei [...]. Cine poate găsi o femeie virtuoasă? Prețul ei întrece mărgeanul* (Pilde, 12, 4; 31, 10)¹. Întruchiparea vorbelor din Sf. Scriptură a fost preoteasa Lucreția Mureșan, soția protopopului ortodox al Turzii, Iovian Mureșan, cea mai importantă și reprezentativă figură clericală turdeană.

Viața Lucreției Mureșan până la Marea Unire (1875-1918). Viitoarea preoteasă provine dintr-o ilustră familiei clericală (era nepoata mitropolitului Ioan Mețianu) și s-a născut în anul 1875, în Cernatul Brașovului, părinții săi fiind preotul Gheorghe Urdea și preoteasa Eufrosina. Tânăra Lucreția a fost crescută într-un autentic spirit creștin, care i-a dezvoltat dragostea pentru biserică și școală. Nu avem detalii sigure și precise despre educației ei. Evenimentul major al vieții Lucreției Mureșan a fost căsătoria cu cel care avea să ajungă protopop al Turzii, Iovian Mureșan, eveniment petrecut în anul 1893². Contextul istoric în care cei doi și-au unit destinele a fost unul destul de agitat, dacă luăm în considerare mișcarea memorandistă susținută și de tânărul teolog Iovian Mureșan. Acesta din urmă a ales cariera preotească și inițial a fost preot paroh în satul Trăzneș (azi în jud. Sălaj), unde a funcționat între anii 1893-1901. Deplin conștientă de misiunea pe care o avea de îndeplinit ca soție și preoteasă, Lucreția Mureșan și-a urmat și susținut soțul în cei peste patruzeci și cinci de ani de mariaj.

* Colegiul Tehnic Turda (doctor în istorie), neagurazvan10@yahoo.com.

¹ *Biblia sau Sfânta Scriptură* tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, p. 647, 663.

² Răzvan Mihai Neagu, *Considerații privind viața și activitatea protopopului ortodox al Turzii Iovian Mureșan, ctitorul catedralei*, în vol. Răzvan Mihai Neagu, Grigore Marchiș, Gheorghe Gotea, *Catedrala Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil din Turda 80 de ani de la sfințire 1935-2015*, Editura Școala Ardeleană & Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 10; Dorin Cătălin Sas, *Mărturisiri de taină*, Editura Gedo, Cluj-Napoca, 2015, p. 97.

Deși nu au avut copii, Iovian și Lucreția Mureșan au lăsat în urma lor o serie de realizări remarcabile prin toate locurile pe unde au trecut. Se poate afirma fără greșală că soții Mureșan sunt un model familial.

Datele de care dispunem despre activitatea preotesei în perioada sălăjeană nu sunt foarte numeroase și nici literatura istorică de specialitate nu aduce o lumină clară despre această parte din viața sa. Cert este că ea a avut o mare contribuție la realizările soțului ei (edificarea casei parohiale, a școlii, reparația bisericii, înființarea unui cor țăranesc), fie și numai prin susținerea pe care i-a acordat-o necondiționat acestuia în opera misionar-edilitară.

Viața Lucreției Mureșan a luat o nouă dată cu numirea lui Iovian Mureșan protopop al Turzii (1901). El a fost cel care a mutat sediul protopopiatului ortodox al Turzii de la Vișoara (sat în apropierea orașului Câmpia Turzii) în Turda, important centru regional al Transilvaniei, reședința comitatului Turda-Arieș. În acest mod tânăra preoteasă făcea pasul din lumea rurală în cea urbană a Transilvaniei epocii, fapt care îi va deschide ample perspective și oportunități de afirmare, de care Lucreția Mureșan a știut să profite la maxim.

În scurt timp Lucreția Mureșan s-a impus în rândul societății românești din Turda devenind o personalitate exponențială a acesteia. Încă înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, ea a devenit președinta Reuniunii Femeilor Române din Turda, calitate în care a avut o prodigioasă activitate filantropică pusă în slujba societății și comunității. Din informațiile noastre rezultă că Lucreția Mureșan le conducea pe femeile române din Turda, în calitate de președinte, cel puțin din anul 1913, când este atestată în presa vremii participând la Brașov între 16-18 iunie 1913 la Congresul femeilor române. La aceasta manifestare ea a luat parte alături de soțul său, protopopul Iovian Mureșan, de Augusta Moldovan și de avocații George Pătăceanu și Valer Moldovan. Lucreția Mureșan nu a fost o simplă participantă la această reuniune, ea a fost aleasă ca membru în comisia pentru statute al Reuniunii femeilor³.

Preoteasa Lucreția Mureșan a fost una dintre reprezentantele de seamă ale mișcării feministe de la Turda. Asociația pe care a condus-o a fost înființată în 1873 de către Emilia Rațiu, soția marelui om politic turdean dr. Ioan Rațiu și cuprindea în cadrele sale pe cele mai importante doamne ale elitei românești⁴.

Cea mai importantă acțiune în care s-a implicat Lucreția Mureșan în perioada antebelică a fost ajutorarea și îngrijirea răniților aduși la Turda de pe fronturile Primului Război Mondial. În orașul de pe Arieș au fost organizate patru spitale destinate acestui scop. Energica preoteasă a colaborat în această acțiune cu soțul său, cu protopopul greco-catolic, Iosif Costin și cu parohul bisericii greco-catolice din Turda-Veche, Nicolae Portos Rațiu. Cu ocazia marilor sărbători creștine Reuniunea femeilor a întreprins o serie de acțiuni filantropice menite a alina suferința soldaților răniți, indiferent de confesiune și naționalitate, aflați în spitalele turdene, toți suferinzii beneficiind de același tratament. Această atitudine nu este o noutate absolută, înscriindu-se în tradiția toleranței de la Turda.

Acțiunile pentru suferinzii din spitalele turdene au debutat chiar în primul an al Marelui Război (1914). Cu ocazia Crăciunului la cele patru spitale turdene a avut loc o acțiune de împărțire de cadouri pentru cei răniți organizată de Reuniunea femeilor din Turda condusă de Lucreția Mureșan împreună cu preoții Iovian Mureșan, Iosif Costin și Nicolae Portos Rațiu. Acțiunea preotesei Lucreția Mureșan a fost sprijinită de personalitățile de seamă ale orașului, atât români, cât și maghiari, în frunte cu comitele suprem al comitatului Turda-Arieș, Betegh Miklós. Pentru reușita acțiunilor, Reuniunea femeilor române a colectat suma de 800 de coroane, iar fiecare soldat rănit a primit un cozonac mare, un alt cozonac mai mic împletit, două bucăți de cârnaț sau friptură de găină, patru-cinci bucăți de prăjitură, o carte de rugăciuni, 12-15 țigări, un pachet de tutun, foițe, chibrite, cărți poștale, un creion, o batistă, patru-cinci mere și patru-cinci nuci⁵.

La nivelul intelectualității române din Turda, în urma unei campanii de strângere de fonduri pentru răniții de război s-a colectat suma de 281 de coroane și 70 de fileri. Printre cei care au donat îi regăsim pe: Iovian și Lucreția Mureșan (zece coroane), avocații Valer

³ *Românul*, anul III, Arad, 5/18 iunie 1913, nr. 121, p. 1-3.

⁴ Valentin Vișinescu, Horațiu Groza, *120 de ani de la Procesul Memorandului. Familia Rațiu înainte și după Memorandum*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2014, p. 89.

⁵ *Telegraful Român*, anul LXII, Sibiu, 30 decembrie 1914 (12 ianuarie 1915), nr. 136, p. 554-555.

Moldovan (cinci coroane), Augustin Rațiu (cinci coroane), George Pătăceanu (cinci coroane) și Mihai Moldovan (cinci coroane), inginerul Corneliu Mesaroșiu (zece coroane), avocatul Iuliu Popescu (trei coroane), protopopul greco-catolic Iosif Costin (două coroane), directorul Băncii Arieșana, Iuliu Vlăduțiu (patru coroane), preotul greco-catolic, Nicolae Portos Rațiu (cinci coroane), farmacistul Ioan Murgău (zece coroane). Banca Arieșana a donat zece coroane. De la țărani români din Turda s-au strâns 85 de coroane și 75 de fileri. De asemenea, s-au mai făcut numeroase daruri în natură. Preoteasa Lucreția Mureșan a donat o litră de mere și a făcut mai multe prăjituri. De la membrele Reuniunii femeilor, dar nu numai, s-au adunat pentru nevoile soldaților răniți fructe, lapte, ceai, ouă, unt, cârnați, găini, dar și cărți poștale, cărți de rugăciuni și țigări. Donațiile au venit de pe întregul teritoriu al comitatului Turda-Arieș, din localități precum: Ceanu Mic, Iara, Sălciua, Vișoara, Lupșa, Poiana, Grindeni sau Câmpeni⁶.

Acțiunile în sprijinul răniților de la spitalele din Turda organizate de preoteasa Lucreția Mureșan au continuat și cu ocazia Sărbătorii Învierii Domnului din anul 1915. Din relatarea ziarului *Telegraful Român*, aflăm că în Turda se aflau la acel moment aproximativ 500 de răniți repartizați în cele patru spitale. În Sâmbăta Mare, alături de preoții Iovian Mureșan, Iosif Costin și Nicolae Portos Rațiu, Reuniunea femeilor a distribuit soldaților răniți 1152 de ouă înroșite, 471 de batiste, 5000 de țigări, iar la cele trei biserici românești existente atunci în Turda (Biserica Între Români-ortodoxă, Biserica Rățeștilor și Biserica Șovagăilor-ambele greco-catolice) s-au mai distribuit încă 159 de ouă roșii și 36 de cozonaci. Din banii adunați din satele din jurul Turzii s-a cumpărat unt și zahăr pentru nevoile răniților⁷.

La sfârșitul anului 1915, Reuniunea femeilor române din Turda a organizat mai multe acțiuni pentru ajutorarea răniților din cele patru spitale turdene. Una dintre acțiuni viza răscumpărarea felicitărilor de Anul Nou extinsă la nivelul întregului comitat. La Turda colecta a fost făcută de Eugenia Rațiu și Olimpia Moldovan. Printre cei care au contribuit s-au numărat: preoteasa Lucreția și protopopul Iovian Mureșan cu cinci coroane fiecare, protopopul greco-catolic Iosif Costin cu patru coroane, parohul greco-catolic de Turda Veche Nicolae Portos Rațiu cu patru coroane, Banca Arieșana cu 20 coroane. În total din orașul Turda s-au colectat 216 coroane și 90 de fileri⁸. Campania a cuprins și alte localități din comitat: Câmpeni de unde s-au strâns 120 de coroane, Sopor de Câmpie (45 coroane și 96 fileri), Ceanu Mic (120 de coroane)⁹, Miheșu de Câmpie (38 coroane și 70 fileri), Lupșa (77 coroane și 70 fileri), Decea (17 coroane și 10 fileri), Măhăceni (22 coroane și 18 fileri), Poiana de Arieș (50 de coroane)¹⁰, Mihai Viteazu (51 de coroane și 90 fileri), Vișoara (80 de coroane și 80 fileri), Oprișani (6 coroane și 6 fileri), iar locuitorii din alte sate au donat produse (cozonaci și fructe)¹¹.

Cu aceste sume colectate și cu altele, Reuniunea femeilor române din Turda a organizat și în 1915 serbările Crăciunului pentru răniții din spitalele turdene. Începutul acestor manifestări a fost la Spitalul Central, unde au participat, printre alții, Lucreția Mureșan, comitele suprem de Turda-Arieș, Betegh Miklós cu soția și directorul spitalului dr. Borbély Samu. Protopopul Iovian Mureșan a oficiat un serviciu divin și a rostit o predică cu titlul *Nădejdea creștinească, ca o ancoră a sufletului*. Fiecare soldat a primit cadouri similare cu cele din anul trecut. Interesante sunt vorbele directorului spitalului, dr. Borbély Samu consemnate de ziarul *Telegraful Român*: *Iarăș ne-a întrecut pe noi maghiarii, Reuniunea femeilor române*. Manifestările au continuat și la Spitalul nr. 3 din Turda Nouă, unde au fost aduși soldații de la celelalte două spitale, în prezența contesei Bethelen, iar serviciul divin a fost asigurat de preotul Nicolae Portos Rațiu. Acesta a rostit un impresionant discurs, care a stors lacrimile publicului, conform relatării din presa vremii. A urmat un scurt concert de colinde, iar preotul reformat Egerházi a mulțumit Reuniunii femeilor române pentru cadourile oferite soldaților răniți¹².

În preajma Marii Uniri la Turda a fost ucis preotul ortodox Ioan Opriș (8 noiembrie 1918), care a căzut victimă a intoleranței etnice, devenind astfel unul dintre martirii neamului românesc. Reuniunea femeilor condusă de Lucreția Mureșan nu a rămas insensibilă în fața

⁶ *Telegraful Român*, anul LXIII, Sibiu, 10/23 ianuarie 1915, nr. 3, p. 10-11.

⁷ *Telegraful Român*, anul LXIII, Sibiu, 16/29 aprilie 1915, nr. 41, p. 165.

⁸ *Telegraful Român*, anul LXIV, Sibiu, 9/22 ianuarie 1916, nr. 2, p. 7.

⁹ *Telegraful Român*, anul LXIV, Sibiu, 12/25 ianuarie 1916, nr. 3, p. 11.

¹⁰ *Telegraful Român*, anul LXIV, Sibiu, 26 ianuarie (8 februarie) 1916, nr. 9, p. 36.

¹¹ *Telegraful Român*, anul LXIV, Sibiu, 2/15 februarie 1916, nr. 12, p. 48.

¹² *Telegraful Român*, anul LXIV, Sibiu, 18 februarie (2 martie) 1916, nr. 18, p. 71.

acestei drame, mai ales că clericul a lăsat în urmă șapte copii orfani și o văduvă, donând suma de 150 de coroane în cadrul unei campanii pentru ajutoarea familiei celui ucis, inițiată de protopopul Iovian Mureșan¹³.

La 26 noiembrie 1918, în calitate de președintă, Lucreția Mureșan a condus ședința Societății de lectură a femeilor române din Turda, în cadrul căreia au fost desemnate cele două reprezentante ale acestei asociații la Marea Adunare Națională din 1 decembrie 1918, de la Alba Iulia. Astfel, cu unanimitate de voturi au fost desemnate: Ecaterina Moldovan și Eugenia Mesaroșiu¹⁴.

Implicarea Lucreției Mureșan în viața comunității din Turda în perioada interbelică.

La 1 decembrie 1918 s-a realizat marele vis de veacuri al românilor, unirea Transilvaniei cu România, eveniment capital al istoriei acestui popor, sărbătorit azi ca zi națională. În urma acestui moment viața comunității românești din Transilvania s-a schimbat radical. Activitatea Lucreției Mureșan s-a desfășurat din acest moment în granițele României Mari, având deplină libertate de manifestare. Preoteasa a fost una dintre cele mai active și dinamice personalități ale orașului pe Arieș în perioada interbelică și fără să greșim afirmăm că a fost cea mai proeminentă personalitate feminină din Turda. Lucreția Mureșan a fost președinta Societății ortodoxe al Femeilor Române, filiala Turda începând cu anul 1927.

Implicarea ei în viața Turzii este vizibilă încă de la începutul perioadei interbelice. Astfel, la 27 mai 1919 orașul a fost vizitat de suveranii României reîntregite, regele Ferdinand și regina Maria, aflați într-un turneu prin Transilvania în care au luat contact cu românii de pe aceste meleaguri. Perechea regală a fost întâmpinată în gara din Turda de o numeroasă mulțime, de autorități centrale și locale, în fruntea căreia se aflau prefectii județelor Turda-Arieș (Zosim Chirtop) și Mureș-Turda (Ioan Vescan), precum și episcopul Caransebeșului, Miron Cristea. Presa vremii remarca prezența membrilor Consiliului Dirigent al Transilvaniei conduși de Iuliu Maniu¹⁵. În cadrul fastoaselor ceremonii organizate la Turda cu prilejul vizitei regale, Lucreția Mureșan a fost cea care i-a adresat reginei Maria câteva cuvinte de bun venit. Redăm în continuare discursul său: *Majestatea Voastră! În numele femeilor române din Turda și județul Turda-Arieș, avem deosebită fericire de a vă putea prezenta omagiile noastre împletite din iubire, loialitate, recunoștință, zicându-vă: Bine ați venit, Stapîna noastră! Majestate, Noi, femeile din Transilvania, pînă acum am fost ca niște albine răzlețe fără mamă, fără regina conducătoare. Acum, mulțumită lui Dumnezeu, Majestății Voastre, care nici o clipă nu v-ați clintit în credința înfăptuirii idealului nostru național, Vă avem în fruntea noastră ca pe o mamă adevărată, mama tuturor Românilor. Ne vom năzui și noi a urma faptele mărețe ale Majestății Voastre! Trăiască Regina Noastră! Trăiască Înalta Casă Domnitoare!*¹⁶. Regina Maria a mulțumit prin câteva cuvinte calde, cuprinsă de emoția primirii ce i s-a făcut. Lucreția Mureșan i-a oferit un buchet de lăcrimioare și trandafiri albi, prezentându-i reginei și pe celelate colaboratoare ale sale¹⁷.

Distinsa preoteasă și-a adus partea sa de contribuție la reorganizarea învățământului turdean pe baze românești. Ea a făcut parte din Eforia școlară a Liceului *Regele Ferdinand* (azi Colegiul Național *Mihai Viteazul* din Turda) constituită la 21 august 1919 și condusă de soțul său protopopul Iovian Mureșan¹⁸. Respectiva asociație își propunea să-i ajute pe elevii fără posibilități financiare să frecventeze cursurile școlare.

Deosebit de sensibilă la suferințele conaționalilor aflați în nevoi, Lucreția Mureșan a coordonat o campanie de colectare de fonduri a Reuniunii femeilor române din Turda în sprijinul românilor aflați dincolo de linia de demarcație între România și Ungaria (care a funcționat până la semnarea Tratatului de pace de la Trianon, 4 iunie 1920), reușind să adune suma de 1155 de coroane¹⁹.

¹³ *Telegraful Român*, anul LXVI, Sibiu, 27 noiembrie (10 decembrie) 1918, nr. 133, p. 509.

¹⁴ Eugen Gergely, *Turda la Marea Unire 1 decembrie 1918-1 decembrie 2008*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2008, p. 135.

¹⁵ *Telegraful Român*, anul LXVII, Sibiu, 3 iunie 1919, nr. 51, p. 2.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Anuarul Liceului de Stat Regele Ferdinand din Turda pe anul școlar 1919-1920*, Blaj, 1920, Tipografia Sem. Teol. Gr. Cat., p. 18.

¹⁹ *Telegraful Român*, anul LXVII, Sibiu, 14 iunie 1919, nr. 54, p. 6.

Distinsa doamnă Lucreția Mureșan, în calitate de președinte a femeilor din Turda a fost cea care l-a primit în orașul de pe Arieș, la 21 mai 1922, pe episcopul Clujului, Nicolae Ivan, aflat în vizitație canonică²⁰.

În vara anului 1923 regina Maria a României a vizitat din nou Turda, fiind însoțită de principele moștenitor Carol și soția sa, principesa Elena. Lucreția Mureșan s-a numărat printre membrii comitetului de întâmpinare, din care mai făceau parte, printre alții, prefectul județului, Mihai Moldovan și primarul Turzii, Iuliu Gențiu. Alături de Jeana Fodoreanu, președintele Societății *Principele Mircea*, Lucreția Mureșan a fost cea care i-a oferit reginei Maria un buchet de flori²¹.

Exponentă de marcă a femeilor române din Turda, Lucreția a fost aleasă în conducerea anumitor societăți de binefacere sau culturale, care și-au înființat filiale în orașul de pe Arieș. Astfel, la 6 aprilie 1924, ea a fost aleasă în comitetul de constituire a Societății Naționale Crucea Roșie a României, filiala Turda²². Lucreția Mureșan a participat la 10 mai 1924 la serbările dedicate zilei naționale a României, organizate de autoritățile locale, în compania reprezentanților elitei din Turda²³. În același an preoteasa a devenit membră a *Societății Ocrotirea Orfanilor de Război*, filiala Turda²⁴. În 12 aprilie 1925 s-au pus bazele noului așezământ cultural Atheneul Român, între membrii comitetului executiv, alături de soțul ei, s-a aflat și preoteasa Lucreția Mureșan, dar și reprezentanții elitei turdene dintre care îi remarcăm pe Ioan Murgău, Augustin Rațiu, Valer Moldovan, George Pătăceanu și Nicolae Portos Rațiu²⁵.

Începând cu anul 1927 s-a organizat la Turda Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, a cărei prim președinte va fi Lucreția Mureșan. În această calitate ea s-a implicat în numeroase acțiuni culturale și caritative puse în slujba comunității românești din Turda. Preoteasa a depus în acest sens o muncă fără preget și odihnă, dovedindu-se a fi personalitatea feminină exponențială a Turzii interbelice. Distinsa doamnă a depus mari eforturi pentru colectarea de fonduri pentru opere de binefacere, precum și pentru edificarea catedralei. Astfel, la 1 februarie 1928 ea a organizat petrecerea anuală a Societății femeilor turdene în sala mare a prefecturii cu scopul de a strânge bani pentru acțiuni caritative²⁶. La sfârșitul aceleiași luni (25 februarie 1928), ea a fost cea care a coordonat organizarea unei serbări la Reduta orașului, sub patronajul spiritual al episcopului Nicolae Ivan, al miniștrilor Alexandru Lapedatu și George Cipăianu, pentru a colecta fonduri necesare construirii catedralei²⁷.

Lucreția Mureșan a acordat o importanță deosebită mamei și a inițiat celebrarea într-un cadrul festiv a maternității. Acest eveniment a fost pus sub patronajul filialei locale a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române. Astfel, la 18 mai 1930, pentru prima dată în orașul Turda a fost serbată Ziua Mamei. Manifestările au fost deschise, cum era și firesc, în bisericile românești, unde s-au ținut slujbe pentru toate mamele (vii și răposate). Ulterior, s-a desfășurat un program artistic-cultural, care a conținut conferințe, recitări de versuri și muzică. În cadrul acestuia Lucreția Mureșan a împărțit celor mai silitori elevi din ciclul liceal cruciulițe, medalii și cărți²⁸. În anul 1933, Ziua Mamei a fost din nou sărbătorită la 28 mai, tot din inițiativa Lucreției Mureșan și a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române printr-o liturghie festivă cu participarea preoților Grigore Biji și Emil Mureșan. La sfârșitul manifestărilor o elevă a citit un referat despre iubirea de mamă²⁹.

În septembrie 1930, Lucreția Mureșan a participat la sfințirea bisericii din satul Agriș (jud. Turda) efectuată de episcopul Ioan Stroia al armatei, ca mandatar al episcopului Clujului, Nicolae Ivan³⁰.

²⁰ *Turda*, anul IV, 11 iunie 1922, nr. 23, p. 1.

²¹ *Turda*, anul V, 23 iulie 1923, nr. 28, p. 1.

²² *Turda*, 12 aprilie 1924, nr. 14, anul I, p. 3.

²³ *Turda*, 1 iunie 1924, nr. 21, anul I, p. 1.

²⁴ *Turda*, 15 iunie 1924, nr. 23, anul I, p. 3.

²⁵ *Turda*, anul II, nr. 16, 19 aprilie 1925, p. 2.

²⁶ *Arieșul*, anul III, nr. 3, Turda, 15 ianuarie 1928, p. 3.

²⁷ *Arieșul*, anul III, nr. 7, Turda, 12 februarie 1928, p. 2.

²⁸ *Arieșul*, anul V, nr. 21, Turda, 25 mai 1930, p. 3.

²⁹ *Renașterea* anul XI, Cluj, 11 iunie 1933, nr. 23, p. 8.

³⁰ *Renașterea*, anul VIII, Cluj, 28 septembrie 1930, nr. 39, p. 2.

Lucreția Mureșan în dubla ei calitate de soție a protopopului Iovian Mureșan și de președinte al Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, a contribuit decisiv la ridicarea Catedralei Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil din Turda. Așa cum am anticipat anterior, ea a organizat diverse evenimente pentru colectarea de fonduri în acest scop. Un exemplu în acest sens este festivalul din 15 noiembrie 1930 desfășurat la Teatrul din Turda, la care au participat mai mulți artiști ai Operei Române din Cluj, precum și Corul *Gavriil Musicescu* dirijat de profesorul Isidor Iasinski. În organizarea acestei manifestări, Lucreția Mureșan a fost ajutată de soțul său Iovian Mureșan, de avocatul George Pătăceanu și de profesorul Grigore Biji, care și-a pus la dispoziție pianul personal. Sumele strânse în urma acestei manifestări au fost depuse în fondul pentru edificarea catedralei ortodoxe³¹. Societatea feministă turdeană a donat catedralei un clopot, un covor în valoare de 25.000 de lei și a creat un cont bancar pentru înfrumusețarea monumentului ecleziastic.

Preoteasa nu a neglijat nici acțiunile caritabile destinate ajutorării celor aflați în nevoie. Astfel, ea a organizat la Casina Română un bal, care avea ca scop declarat colectarea de bani pentru alimentarea fondului de ajutorare a săracilor al Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române³².

Având exemplul luminos al soțului său, implicarea Lucreției Mureșan la nivel social a luat și forma preocupării pentru propășirea culturală a locuitorilor Turzii. Tot în calitate de președinte al Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, în anul 1931 ea a avut inițiativa inaugurării la Turda a unor conferințe cu conținut religios și educativ în duminicile din Postul Mare. În acest sens au fost invitați oameni de aleasă cultură, reprezentativi pentru intelectualitatea interbelică din zonă. Această splendidă inițiativă culturală a fost sprijinită de Iovian Mureșan și a debutat în Duminica Ortodoxiei (1 martie 1931) cu un serviciu religios, după care a urmat prima conferință susținută de avocatul și profesorul universitar Valer Moldovan, marcantă personalitate a Turzii interbelice, care pornind de la piesa lui Henrik Ibsen, *Împărat și Galilean*, a conferențiat despre istoria bisericii în primele trei veacuri ale erei creștine³³. În a doua duminică a Postului Mare (Duminica Sf. Grigore Palama-8 martie 1931) le-a vorbit celor prezenți părintele consilier eparhial Sebastian Stanca, acesta vorbindu-le celor prezenți despre *Poezia bisericească*³⁴. Demnă de remarcat este și cea de-a treia conferință, susținută în Duminica Crucii (15 martie 1931) de către ilustrul teolog pr. prof. univ. dr. Ioan Vască, rectorul Academiei Teologice din Cluj, care a conferențiat despre *Criza economică și concepția bisericii*³⁵. Fiecare conferință a fost deschisă de președinta Lucreția Mureșan, căreia i se datorează în mare parte reușita acestui act de cultură, atât prin personalitățile invitate cât și prin subiectele diverse abordate gustate de publicul participant. Inițiativa Lucreției Mureșan a inaugurat o adevărată tradiție din acest punct de vedere, la Turda conferințele continuând și în anul 1932. Astfel, șirul conferințelor din acest an a fost deschis de bucovineanul Orest Bucevschi, profesor la Academia Teologică din Cluj, care a vorbit despre *Acțiuni subterane în Rusia de azi*³⁶. Seria conferințelor din anul 1933 a fost inaugurată la 12 martie, în prezența energice preotese, așa cum o caracterizează ziarul clujean *Renașterea*, de către profesorul universitar turdean Valer Moldovan, cu un studiu intitulat: *Din istoria toleranței religioase*. A doua conferință desfășurată la 26 martie 1933 a fost susținută de Vasile Vlaicu (director Cluj), care a vorbit despre *Principiile economice ale Sfintei Scripturi*, fiind ascultat de un numeros public din care îi remarcăm pe avocatul Mihai Moldovan și preotul profesor Grigore Biji, secretarul filialei Turda a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române³⁷.

Doamnele din Turda conduse de Lucreția Mureșan l-au invitat la 1 aprilie 1934 la Turda pe distinsul teolog și profesor de la Cluj, Andrei Buzdug, cadru didactic la Academia Ortodoxă din orașul de pe Șomeșul Mic, pentru a susține o conferință. Acesta era un distins intelectual cu origini bistrițene, având studii la renumita Facultate de Teologie din cadrul Universității din

³¹ *Arieșul*, anul V, nr. 45, Turda, 9 noiembrie 1930, p. 3; *Arieșul*, anul V, nr. 48, Turda, 30 noiembrie 1930, p. 2.

³² *Arieșul*, anul VI, nr. 3, Turda, 18 ianuarie 1931, p. 2.

³³ *Renașterea*, anul IX, Cluj, 22 martie 1931, nr. 12, p. 5-6.

³⁴ *Renașterea*, anul IX, Cluj, 15 martie 1931, nr. 11, p. 6.

³⁵ *Renașterea*, anul IX, Cluj, 29 martie 1931, nr. 13, p. 6.

³⁶ *Renașterea*, anul X, Cluj, 27 martie 1932, nr. 13, p. 4.

³⁷ *Renașterea*, anul XI, Cluj, 9 aprilie 1933, nr. 14, p. 5-6.

Cernăuți. Buzdug a vorbit în localul meseriașilor turdeni despre: *Ce trebuie să știe meseriașul român?*. Manifestarea, la care a participat și protopopul ortodox Iovian Mureșan, a fost deschisă de Lucreția Mureșan. Ziarul clujean *Renașterea*, publicația oficială a episcopiei Vadului, Feleacului și Clujului, sublinia rolul preotesei în organizarea acestui eveniment: *Laudă și mulțumiri se cade să aducem distinsei președintă, doamnei Lucreția Mureșan pentru lupta frumoasă și asiduă ce o desfășoară, ținând aprinsă flacăra românismului și vie credința în Evanghelia lui Hristos în acest orașel important pentru binele bisericii și neamului nostru*³⁸.

La praznicul Duminicii Ortodoxiei din anul 1935, Turda a fost gazda unui eveniment religios deosebit. La Sf. Liturghie oficiată de protopopul Iovian Mureșan a slujit și Ioan Vască, rectorul Academiei Teologice din Cluj, care a susținut și predica. În după-masa acelei zile, Lucreția Mureșan a organizat o șezătoare cultural-religioasă în cadrul căreia Ioan Vască a susținut conferința *Lupta pentru unitatea credinței*. Despre rolul preotesei ziarul clujean *Renașterea* consemna următoarele: *Merită deosebită laudă și recunoștință această venerabilă doamnă, care alături de meritul ei soț, protopop de decenii al acestui tract, nu cruță oboseală, jertfe și muncă neconținută, spre a-și sluji cu râvnă și credință, biserica și legea sa strămoșească. Toate aceste eforturi și neobosite străduințe culminează în marea operă, aproape neîntrecută, în biserica catedrală, ce în curând va fi gata spre a fi sfințită și închinată menirii sale. Fie prin concerte, foarte bine reușite, fie prin colecte publice, fie prin intervenții cu succes pe la forurile înalte, venerabilii soți Mureșan în decurs de 10 ani, au reușit să ridice la loc de frunte în Turda înstrăinată, neîntrecut de frumos locaș de închinare Domnului. Credincioșii, popor și intelectuali, secondează cu plăcere și devotament activitatea rodnică și binecuvântată a păstorului lor sufletească. Felicităm din inimă pe d-na și pâr. protop. Mureșan împreună cu vrednicii lor credincioși pentru opera, ce-o săvârșesc spre înălțarea prestigiului bisericii și neamului nostru din acest centru expus atâtor intemperii și greutăți, produse de împrejurări și de oameni*³⁹. Aceste cuvinte subliniază meritele deosebite ale cuplului Iovian și Lucreția Mureșan, care prin eforturile lor au ridicat o măreață biserică în centrul orașului Turda, monument de arhitectură, dar și de spiritualitate ortodoxă transilvană.

În anul 1935, orașul Turda a fost gazda unui eveniment de referință din istoria acestui centru urban. La 3 noiembrie a avut loc într-un cadru solemn sfințirea Catedralei Ortodoxe de către episcopul Romanului, Lucian Triteanu, ca mandatar al episcopului Clujului, Nicolae Ivan. Acest lăcaș de cult, rod al unei munci titanice și a unui considerabil efort depus de protopopul Iovian Mureșan și preoteasa Lucreția așeza Ortodoxia turdeană acolo, unde îi era locul, în centrul orașului, după ce ani de-a rândul s-a aflat într-o poziție marginală. Marile festivități au adus la Turda o serie de personalități reprezentative ale culturii române din perioada interbelică: profesorul și istoricul Alexandru Lapedatu, ministrul cultelor, istoricul Ioan Lupaș, omul de cultură Onisifor Ghibu, avocatul și profesorul universitar Valer Moldovan, care a avut un rol determinant în construirea catedralei, maiorul Teofil Sidorovici, aghiotant regal, consilierii eparhiali Sebastian Stanca și Vasile Sava, secretarul eparhial L. Curea, Ioan Vască, rectorul Academiei Teologice din Cluj, profesorul universitar Andrei Buzdug, Sebastian Bornemisa, fost primar al Clujului. Lor li s-au adăugat membrii elitei turdene: Petru Suci, directorul Liceului *Regele Ferdinand*, farmacistul Ioan Murgău, Ioan Baci, directorul filialei Băncii Naționale, medicul Pavel Sârbu, notarul public Vasile Meșter (fost prefect al județului Turda-Arieș), avocatul și senatorul Ioan Boeriu, primarul Turzii, Iuliu Gențiu, avocatul Mihai Moldovan (fost prefect al județului Turda-Arieș), profesorul și preotul Grigore Biji⁴⁰. Precizăm că în nume personal Lucreția Mureșan a dăruit bisericii din Turda în cursul anului 1935 un prapur și o candelă în valoare de 2.600 lei, iar Societatea femeilor pe care o prezida a donat covoare și stranele regală și arhierească valorând 37.600 lei⁴¹.

Peste 3 ani, la 13 noiembrie 1938 a avut loc sfințirea picturii catedralei de către noul episcop al Clujului, Nicolae Colan, în prezența protopopului, a preotesei Lucreția Mureșan, dar și a unor autorități și oameni de cultură, dintre care îi amintim pe Dănilă Papp, rezidentul regal al Ținutului Mureș, avocatul George Pătăceanu, farmacistul Ioan Murgău, primarul Turzii,

³⁸ *Renașterea*, anul XII, Cluj, 8 aprilie 1934, nr. 14-15, p. 8.

³⁹ *Renașterea*, anul XIII, Cluj, 24 martie 1935, nr. 12, p. 3.

⁴⁰ *Renașterea*, anul XIII, Cluj, 10 noiembrie 1935, nr. 45, p. 1.

⁴¹ *Renașterea*, anul XIV, Cluj, 30 august 1936, nr. 35, p. 4.

Ionel Popa, preotul și profesorul Grigore Biji, profesorul Petru Suci, directorul Liceului *Regele Ferdinand*⁴². Ziarul clujean *Renașterea* consemna faptul că în cadrul evenimentului: *D-na Pătăcianu aduce laude președintei femeilor ort. d-nei Lucreția Murășian, care a lucrat cel mai mult la împodobirea bogată a bisericii*⁴³.

Apropiată de școala românească din Turda interbelică, prin intermediul Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, filiala Turda, Lucreția Mureșan a căutat stimularea dragostei față de carte în rândul elevilor turdeni. Un astfel de moment a fost Duminica Ortodoxiei a anului 1937, când după încheierea Sf. Liturghii oficiată de protopopul Iovian Mureșan, preoteasa, a acordat 27 de premii, din care 10 iconițe de argint și 15 diplome elevelor Liceului de fete care au participat la un concurs de religie organizat de Societatea femeilor ortodoxe⁴⁴.

În anul 1939, Lucreția Mureșan și-a pierdut soțul, protopopul Iovian Mureșan înmormântat la 26 februarie, în cadrul unei ceremonii funerare la care au luat parte numeroase persoane și reprezentanții intelectualității turdene (primarul Iuliu Gențiu, avocatul Mihai Moldovan, preotul profesor Grigore Biji etc.)⁴⁵.

După dispariția sotului său, protopopul Iovian Mureșan, preoteasa a păstrat o relație bună cu urmașul său Aurel Gliga. În ciuda pierderii ireparabile pe care a suferit-o, ea a rămas aceeași persoană implicată în viața comunității locale, deși vârsta i-a determinat o scădere a intensității activității. Ea a rămas în continuare președinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, filiala Turda. Presa locală turdeană a vremii consemnează prezența sa în cadrul unor acțiuni. Astfel, în cursul lunii octombrie a anului 1941 ea a participat la o ședință festivă a Societății *Principele Mircea*, împreună cu oficialitățile orașului⁴⁶. La începutul lunii noiembrie a anului 1941, Lucreția Mureșan s-a numărat printre persoanele de vază ale Turzii, care au întâmpinat-o într-un cadru festiv în orașul de pe Arieș, pe Veturia Goga. Văduva fostului prim-ministru, Octavian Goga a vizitat orașul de pe Arieș, venind de la reședința sa de la Ciucea⁴⁷.

Din activitatea Lucreției Mureșan pe anul 1943 rezultă că ea era preocupată și de problema satelor, participând la o consfătuire la prefectură cu intelectualitatea din Turda pentru organizarea unei propagande culturale la sate, în cadrul asociației ASTRA. La această consfătuire au participat prefectul județului, primarul orașului, profesorii Valer Moldovan și Petru Suci⁴⁸.

Lucreția Mureșan s-a stins din viață la 4 ianuarie 1946. A fost condusă pe ultimul drum de un sobor de 12 preoți în frunte cu protopopul Aurel Gliga, fiind îngropată lângă soțul ei, în cripta din spatele Catedralei din Turda⁴⁹.

Considerații finale. Preoteasa Lucreția Mureșan, soția protopopului Iovian Mureșan, a fost o personalitate complexă și în același timp exponențială în istoria orașului Turda. Pentru o îndelungată perioadă de timp, ea a fost președinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, filiala Turda, importantă asociație cu o largă implicare socială, culturală, edilitară și mai ales religioasă. Lucreția Mureșan s-a remarcat mai ales în perioada Primului Război Mondial, când s-a preocupat să aline suferința celor răniți în război, aduși la spitalele din Turda. De asemenea, în perioada interbelică, ea l-a secondat pe soțul său în activitatea edilitară și filantropică din Turda. Lucreția Mureșan a contribuit, prin acțiunile pe care le-a inițiat la colectarea de fonduri pentru construcția Catedralei ortodoxe din Turda.

⁴² *Renașterea*, anul XVI, Cluj, 20 noiembrie 1938, nr. 47, p. 2.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Renașterea*, anul XV, Cluj, 4 aprilie 1937, nr. 14, p. 3.

⁴⁵ *Renașterea*, anul XVII, Cluj, 5 martie 1939, nr. 10, p. 3.

⁴⁶ *Gazeta de la Turda*, anul II, nr. 79-80, Turda, 26 octombrie 1941, p. 2.

⁴⁷ *Gazeta de la Turda*, anul II, nr. 82-83, Turda, 9 noiembrie 1941, p. 4.

⁴⁸ *Gazeta de la Turda*, anul IV, nr. 150, Turda, 2 mai 1943, p. 4.

⁴⁹ *Renașterea*, anul XXIV, Cluj, 27 ianuarie 1946, nr. 4, p. 2.

SOLIDARITATE ȘI CARITATE LA ROMÂNCELE DIN UNGARIA ÎN ANII MARELUI RĂZBOI

*Luminița Popescu**

SOLIDARITY AND CHARITY IN THE ROMANIANS AT HUNGARY IN THE YEARS OF THE GREAT WAR Abstract

This article focuses on reconstituting the history of World War I from the perspective of the home front. As a general outlook it surprises the feminine history of the Great War but focuses in particular on the activity of the Romanian women meetings in Hungary between 1914-1918. Starting from sources such as the press of the time, activity reports, yearbooks, archive funds of the feminine meetings, we found three main lines of action in supporting war effort: helping the families of soldiers left on the front, helping soldiers on the field struggle and the activity of charity sisters. Regarding the help given to the families left at home, it focused mainly on meeting the special needs caused by the increase in the number of widows and orphans. In this respect, one of the main charitable activities of women's meetings was the building of orphanages, which will continue after the war. In order to help soldiers on the front, women in Transylvania organized collections consisting of cigarettes and books in Romanian. Another category of soldiers who benefited directly from the help provided by Romanian women were those hospitalized in the Transylvanian hospitals where a significant number of Romanians functioned as charity sisters. Subsequently, they were decorated by the Austro-Hungarian Monarchy, or by the Romanian State.

Another aspect that I have dealt with in this article concerns the possible inter-ethnic or inter-confessional collaborations that existed between the meetings of women working in Transylvania and, last but not least, the structure of the report of the Romanian women meetings with the Hungarian authorities according to the political and military evolution of the Great War.

Keywords: home front, women in war, charity meetings, social policies in the First World War, orphans of war, widows of war.

Împlinirea celor o sută de ani de la izbucnirea războiului și sărbătoarea Centenarului Marii Uniri au demarat în istoriografia românească un proces de rescriere și reevaluare a istoriei Primului război mondial. Prin apelul la modelul istoriografiei internaționale, au apărut și în spațiul românesc o serie de teme inedite care depășesc preocupările clasice privind istoria militară, politică sau diplomatică și se axează în general pe reconstituirea istoriei frontului de acasă sau a istoriei sociale și de gen a războiului. În acest context, istoria femeilor în război a devenit un subiect de interes în istoriografia românească.

Pentru istoria genului feminin, Primul război mondial a fost multă vreme privit ca punct de cotitură în ceea ce privește restructurarea raporturilor de gen, evoluția mișcării feministe și emanciparea politică a femeilor. Cele mai recente apariții istoriografice de la nivel internațional, tind însă să nuanțeze această perspectivă, minimizând rolul conflictului în procesul de emancipare feminină. În acest sens, este foarte interesantă etapizarea stabilită de Françoise Thébaud în ceea ce privește istoriografia problemei. Într-o primă etapă, cuprinsă între anii 1960 și 1970, se remarcă sublinierea constantă a asumării de către femei a unor roluri dedicate până atunci numai bărbaților, precum și importanța acestui proces în emanciparea ulterioară a acestora. Între 1970 și 1980, istoriografia problemei se îndreaptă spre concluzia conform căreia rolul jucat de femei în timpul războiului a fost o chestiune provizorie, iar după încheierea conflictului, femeile și-au reluat activitățile specifice genului lor. Mai mult decât atât, în perioada imediat următoare războiului, imaginea femeilor a fost din nou puternic asociată cu ideea de mariaj și maternitate. În anii '90, ideea că războiul a adus schimbări majore în ceea ce privește integrarea femeilor pe piața muncii a fost puternic zdruncinată de noile apariții istoriografice. Astfel, Susan Greyzel susține că nu atât măsura în care femeile au fost integrate în industrie s-a modificat odată cu războiul, ci domeniile în care nevoile impuse de război le-au determinat

*drd., Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, luminitapopescu3595@yahoo.com.

să funcționeze¹.

În articolul de față îmi propun să analizez modul în care femeile românce din Ungaria s-au adaptat contextului extraordinar impus de izbucnirea Primului război mondial. În general, interesul meu s-a canalizat spre principalele acțiuni care au constituit activitatea reuniunilor de femei românce din Ungaria în anii războiului. Alegând să nu ne limităm numai la reconstituirea activității acestor reuniuni, pe viitor, informațiile legate de acestea vor avea relevanță în ceea ce privește evaluarea gradului în care Primul război mondial a accelerat sau nu procesul de emancipare feminină în cazul româncelor din Transilvania. O evaluare cuprinzătoare a rolurilor asumate de către aceste femei și mai ales a importanței pe care războiul a avut-o în restructurarea raporturilor de gen și în redefinirea feminității și a drepturilor femeilor impune însă o trecere în revistă nu numai a activităților întreprinse de către acestea în anii războiului, ci și o evaluare a acestei activități atât ante cât și post război. Nu în ultimul rând, analiza activității acestor femei este relevantă pentru reconstituirea imaginii societății transilvănene și dă măsura spiritului civic național care cuprinsese această societate.

Pentru început este necesară o scurtă trecere în revistă a istoriei antebelice a acestor reuniuni de femei. Impulsul pentru apariția unor astfel de reuniuni feminine, a fost dat de urmările Revoluției de la 1848, care au pus problema îngrijirii orfanilor². O primă astfel de societate, a fost *Reuniunea femeilor române din Brașov*, creată în anul 1850³. Exemplul dat de *Reuniunea femeilor române din Brașov* a fost urmat de româncele din toată Ungaria, care aveau să constituie, până în anul 1914, 103 astfel de reuniuni⁴. Toate acestea, urmând îndemnul venite din partea Mariei Baiulescu, aveau să fie integrate într-o *Uniune a femeilor române din Ungaria*, înființată în anul 1913. În discursul inaugural, Maria Baiulescu, pledând pentru organizarea Uniunii îi preciza obiectivele: educația tinerilor spre binele și folosul neamului, conservarea ființei naționale, ajutorarea bolnavilor și săracilor, educarea soțiilor și mamelor, edificarea unui azil central pentru orfani⁵. Astfel de obiective nu constituie agenda unor feministe militante, ci se integrează în spectrul unei nuanțe moderate a acestei mișcări. Astfel, femeile românce din Transilvania își asumau un rol complementar în cadrul societății, un rol a cărui importanță o cunoșteau. Astfel, calitățile lor urmau să fie apreciate în completarea celor tipic masculine, discursul acestor femei fiind extrem de moderat în ceea ce privește dobândirea de drepturi și responsabilități egale.

Mobilizarea genului feminin pentru a răspunde nevoilor impuse de război a început încă din primele zile ale conflictului. Imediat după publicarea manifestului guvernului maghiar privind izbucnirea războiului în 28 iulie, presa din Transilvania publică și un apel al Mariei Baiulescu, președinta *Uniunii femeilor române din Ungaria*, adresat reuniunilor de femei românce. În primul rând, în apelul său, Maria Baiulescu explică motivația cu care femeile românce trebuie să își asume greutățile impuse de război. Era vorba despre datoria pe care aceste femei românce o aveau față de fiii, frații și soții lor, mulți dintre ei aflați deja pe front: *Femei române! acum însă este rândul nostru să ne arătăm demne de acești bravi ostași. Cu putere isvorâtă din judecata noastră să învingem gemetele și slăbiciunea, cu toate să ne ridicăm deodată și să sărim de ajutor. Să fim conștii că și noi ca mame, soții, surori sau fiice putem aduce nemăsurate servicii. Dela noi trebuie să pornească îmbărbătarea și curajul pentru toți cei ce pleacă să-și împlinescă sfânta datorință*⁶. Se observă astfel intenția reuniunilor de femei de a se alătura susținerii efortului de război prin calitățile lor de mame, soții sau surori și nu prin preluarea exclusivă a unor sarcini masculine, cu toate că prelungirea excesivă a războiului avea să determine și impunerea unor astfel de soluții în sectoare specifice.

Pe lângă spiritul civic care a determinat populația civilă, reprezentată în mare măsură de femei, să se alăture procesului de susținere a efortului de război, a existat și o propagandă oficială care a acționat pe de o parte asupra femeilor, iar pe de altă parte asupra soldaților prin

¹ Birgitta Bader-Zaar, *Controversy: War-related Changes in Gender Relations: The Issue of Women's Citizenship*, în <https://encyclopedia.1914-1918-online.net>, accesat la 11.07.2018, p. 3.

² Simona Stiger, *Asociaționism și emancipare în Transilvania până la Primul Război Mondial*, Editura Fundației "Moise Nicoară", Arad, 2001, pp. 37, 38.

³ *Ibidem*, pp. 40-44.

⁴ *Ibidem*, p. 84.

⁵ *Ibidem*, pp. 89-91.

⁶ *Gazeta de Transilvania*, nr. 161, 23 Iulie/5 August, 1914, p. 1.

femei. Femeile devin astfel obiectul și subiectul unui anumit tip de propagandă. Vulnerabilitatea feminină constituia un aspect important al propagandei care urmărea mobilizarea soldaților cu scopul apărării civililor, în vreme ce militarizarea principalelor caracteristici feminine a servit perfect mobilizării femeilor în scopul războiului⁷. Astfel, în anii de război, femeile au fost mobilizate în scopul menținerii frontului de acasă, dar și al ajutorării frontului de război. În acest context, reuniunile de femei sprijinite de episcopiile și băncile românești, își orientează acțiunile spre problemele ce țineau de război. Drept răspuns la provocările războiului, se amplifică voluntariatul în rândul femeilor în ceea ce privește organizarea de acțiuni de caritate sau participarea activă, ca infirmiere, la efortul de război⁸.

O parte însemnată a acțiunilor de susținere a efortului de război au fost asumate de către reuniunile de femei. Având deja experiența unor ani de muncă activă în domenii caritabile precum și de competențe în ceea ce privește organizarea și mobilizarea în sensul unor acțiuni de solidaritate civică, acestea au corespuns prestării de activități de ajutorare. Cu toate că activitatea acestor reuniuni s-a desfășurat cu intensități diferite, pe durata celor patru ani de război aceasta a urmat trei căi principale de acțiune: ajutorarea familiilor celor mobilizați, ajutorarea soldaților de pe front și ajutorarea răniților din postura de surori de caritate.

În ceea ce privește acțiunea de ajutorare a familiilor soldaților aflați pe front membrele reuniunilor de femei române din Transilvania și-au asumat responsabilitatea hrănirii și îngrijirii acestora. Primele probleme pe care familiile soldaților le-au avut de înfruntat au început imediat după mobilizare. Întâmplarea a făcut ca primele luni de mobilizare să corespundă cu finalul muncilor agricole, cu perioada de cules. Lipsite de mâna de lucru masculină, multe familii se găseau acum în imposibilitatea de a-și strânge recolta. În unele zone, a fost meritul reuniunilor de femei în a-i mobiliza pe cei aflați în putere. În acest sens, urmând exemplul copiilor sași, tinerii români din Brașov își propuneau să vină în ajutorul femeilor din zona rurală, lipsite de mână de lucru masculină și să strângă recolta acestora⁹. Tot împotriva sărăciei și a foametei care riscau să se instaleze în familiile lipsite acum de mâna de lucru și suportul material al unui bărbat au apărut și așa-numitele *bucătării populare* organizate de reuniunile de femei. O astfel de inițiativă apărea încă din august 1914 și a fost rezultatul acțiunii comune a tuturor reuniunilor de femei din Sibiu, fără deosebire de etnie sau confesiune. Aceste femei au făcut o colectă generală cu scopul ajutorării familiilor soldaților plecați pe front și au hotărât să vină în ajutorul acestora prin deschiderea unei *bucătării populare*, care avea să funcționeze la magistratul orașenesc¹⁰. Sibiu nu a fost singurul exemplu în care impactul războiului a acționat pentru solidarizarea tuturor reuniunilor, indiferent de confesiune sau etnie, pentru un scop comun. Izbucnirea războiului a cunoscut astfel de efecte și în celelalte localități din Transilvania, cum este de pildă Brașovul, unde sub impactul declarației de război și a mobilizării generale, femeile membre ale diferitelor reuniuni organizează o colectă generală pentru ajutorarea familiilor rezerviștilor și glotașilor din localitate¹¹. La aceste acțiuni se adaugă strângerile de fonduri constând în bani, alimente și îmbrăcăminte.

Prelungirea războiului, precum și numărul mare de victime de pe front au rezultat în apariția unei mase sociale dintre cele mai vulnerabile – văduvele și orfanii. Nu este de mirare faptul că îngrijirea acestora avea să constituie una dintre cele mai importante activități ale reuniunilor de femei și avea să stea la baza celor mai mari proiecte realizate de acestea. De altfel, nu numai războiul a făcut din îngrijirea orfanilor o prioritate, ci acest scop a stat la baza înființării primei reuniuni de femei, urmând ca apoi să fie menționat în statutele majorității acestora. Printre activitățile întreprinse în acest sens înainte de izbucnirea războiului se numără înființarea la Brașov a unei școli de fete (1855) și a unui internat pentru creșterea fetițelor cu stare modestă¹², instituție care va fi ulterior pusă în folosul orfanelor de război. Mai mult decât atât, încă de la înființarea *Uniunii femeilor române din Ungaria*, Maria Baiulescu nota printre

⁷ Susan Greyzel, *Women's Mobilization for War*, <http://www.1914-1918-online.net/>, 10.VI.2017, p. 2.

⁸ Liviu Maior, *Doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război. 1914-1916*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, pp. 136, 137.

⁹ *Gazeta de Transilvania*, nr. 166, 29 iulie/11 august, 1914, p. 1.

¹⁰ *Telegraful Român*, Nr. 79, 29 iulie/11 august 1914, p. 222.

¹¹ *Gazeta de Transilvania*, nr. 163, 25 iulie/7 august, 1914, p. 2.

¹² Simona Stiger, *Asociationism si...*, p. 137.

scopurile acesteia și edificarea unui azil central pentru orfani¹³. Nu este astfel de mirare, că în vreme de război Uniunea a continuat să lucreze la înființarea orfelinatului, precum și la realizarea unei statistici generale a orfanilor români din Transilvania¹⁴.

În noul context creat de izbucnirea Marelui Război, edificarea unei astfel de instituții devine în actualele vremuri de cea mai urgentă necesitate¹⁵. Așa se explică rapida mobilizare a forțelor reuniunilor de femei pentru realizarea *Marelui Orfelinat al Uniunii Femeilor Române*. Donații pentru înființarea și funcționarea acestuia s-au realizat încă din primele luni de război, dar abia în luna aprilie a anului 1916, comitetul central al Uniunii avea să prezinte proiectul de susținere și programul după care avea să funcționeze orfelinatul. Conform acestui proiect, calea de urmat pentru susținerea instituției a fost cea a *micilor contribuiri*¹⁶. Mână de la mână avea să se strângă suma necesară pentru întreținerea orfelinatului. Această metodă a *contribuțiilor regulate* presupunea ca fiecare doritor să își asume donații lunare sau anuale în fondul edificiului. Aceste contribuții purtau denumirea de *darea orfanilor* și puteau fi dăruite lunar, însumând câte 20 de fileri, sau anual însumând 2 coroane și 40 de fileri¹⁷.

Membrele reuniunilor de femei au avut astfel misiunea de a mobiliza societatea pentru a dona *darea orfanilor*. La Brașov membrele reuniunii de femei din localitate au reușit să colecteze suma de 1500 de coroane după ce au străbătut cartierele orașului în căutare de cotizanți¹⁸. Altă formă de a colecta astfel de donații a fost organizarea la Brașov a unor seri culturale. Accesul la astfel de reprezentații se făcea pe bază de bilet, iar suma astfel adunată era donată Marelui Orfelinat¹⁹. *Reuniunea femeilor române din Turda* se arată la fel de activă în opera de strângere a așa-numitei *dări a orfanilor*. În luna iulie a anului 1916, reuniunea de femei din zonă organizează o adunare extraordinară în cadrul căreia, mobilizând spiritul de jertfă al turdenilor, se realizează înscrierea de membri pentru susținerea orfelinatului. Doritorii fiind mulți, termenul de înscriere s-a prelungit până la data de 15 august.²⁰ Mai mult decât atât, prin președinta reuniunii din Turda, Lucreția Murășianu, s-a încercat realizarea unei liste estimative a orfanilor existenți în localitate²¹.

Tot în luna iulie a anului 1916, *Uniunea femeilor române din Ungaria*, prin președinta sa, Maria Baiulescu, se adresează direcțiunilor băncilor românești din Transilvania cu scopul atragerii de fonduri pentru orfelinat. Câteva zile mai târziu, prin intermediul presei, Uniunea mulțumește băncilor care s-au alăturat acestei opere caritative: Albina, Creditul, Ardeleana și Societatea de împrumut Mercur din Năsăud²².

Mici cotizații s-au adăugat și din partea elevelor Internatului Orfelinat existent deja la Brașov care se înscriu ca și *membre ajutoare* ale acestei instituții²³. Chiar și soldații aflați pe front au demonstrat real interes pentru problema orfanilor. Regimente întregi au donat sume de bani pentru înființarea acestuia²⁴. Au existat și cazuri în care donatori privați au dăruit sume de bani spre edificarea orfelinatului, sume provenite din economii, sau chiar părți din darul de la nuntă etc²⁵. La trei luni de la lansarea acestei strategii, se constată faptul că sumele dedicate orfelinatului se dublaseră față de cele existente în anul anterior, iar cu suma strânsă se plănuia îngrijirea a 12 orfane. În ceea ce privește recrutarea orfanelor, acest proces urma să țină cont de zonele de unde sosiseră cele mai multe contribuții anuale, înscrierea acestora făcându-se pe baza recomandărilor venite din partea reuniunilor, a băncilor și a parohiilor. Prioritate aveau orfanele lipsite de ambii părinți, urmate apoi de cele aparținând văduvelor încărcate de cea mai mare povară familială²⁶. Tot la Brașov, *Reuniunea femeilor române* avea să pună

¹³ *Ibidem*, pp. 90, 91.

¹⁴ *Ibidem*, p. 140.

¹⁵ *Gazeta de Transilvania*, nr. 228, 16 /29 octombrie, 1914, p. 2.

¹⁶ *Idem*, nr. 169, 9 /22 august, 1916, p. 1.

¹⁷ *Idem*, nr. 121, 8/21, iunie, 1916, p. 2.

¹⁸ *Idem*, nr. 128, 16/29, iunie, 1916, p. 3.

¹⁹ *Idem*, nr. 117, 3/16, iunie, 1916, p. 3.

²⁰ *Idem*, nr. 151, 15/28, iulie, 1916, p. 2.

²¹ *Idem*, nr. 141, 3/16, iulie, 1916, p. 2.

²² *Idem*, nr. 124, 11/24 iunie, 1916, p. 2.

²³ *Idem*, nr. 129, 17/29 iunie, 1916, p. 2.

²⁴ *Idem*, nr. 149, 13/26 iulie, 1916, p.1.

²⁵ *Idem*, nr. 164, 31 iulie/13 august, 1916, p. 3.

²⁶ *Idem*, nr. 169, 9/22 august, 1916, p. 1.

la dispoziția orfanelor de război școala sa de industrie casnică și internatul-orfelinat, ambele înființate în secolul precedent.

Aceste probleme de ordin social au făcut parte și din preocupările administrației locale, care nu a rămas însă indiferentă în fața capitalului de forțe de care dispuneau reuniunile de femei în sensul ajutorării orfanilor și a altor victime indirecte ale războiului. Astfel, ele au fost cooptate în programul social elaborat de autorități pentru ajutorarea orfanilor. Prin ordinul de ministru Nr. 23000 -916 se cerea ca *sedriile orfanale* să organizeze în țara întreagă *patronajele de orfani*, cu scopul ocrotirii sociale a orfanilor de război. Conform acestui ordin, fiecare orfan trebuia să beneficieze de un așa-numit patron a cărui sarcină era de a da o mână de ajutor tutorelui respectivului minor. Patronul avea datoria de a se asigura că tutorele își respectă obligațiile legale față de orfan *din punct de vedere al ocrotirii intereselor spirituale și materiale* ale acestora. În principal, obligația patronului era aceea de a verifica dacă dispozițiile date de sedria orfanală în legătură cu gestionarea averii orfanilor minori precum și chestiunile tutelare erau respectate. Înființarea acestei instituții a *patronajului orfanal* nu avea însă scopul de a substitui obligațiile sau răspunderea tutorelui față de minorul orfan²⁷. Cereri speciale privind asumarea patronajului de orfani, au fost trimise la adresele tuturor reuniunilor care activau în Brașov, inclusiv Reuniunii femeilor românce²⁸.

Colaborarea dintre reuniunile de femei românce și autoritățile maghiare a luat însă sfârșit odată cu intrarea României în război în vara anului 1916. Relevantă în acest sens este mărturia Anei Percea, casiera Reuniunii din Brașov, cu privire la perioada ulterioară verii anului 1916. Într-un raport privitor la finanțele reuniunii, aceasta subliniază dificultatea cu care a mai reușit să funcționeze orfelinatul și încercările autorităților maghiare de a sista activitatea acestuia sau de a o limita exclusiv în interesul orfanelor maghiare²⁹. Optica maghiară cu privire la funcționarea acestor reuniuni se schimbase în asemenea măsură încât subprefectul Brașovului a încercat să interzică funcționarea pe mai departe a reuniunii de femei românce din localitate pe motiv că membrele acesteia în frunte cu comitetul se făceau vinovate de trădare de patrie. Situația a fost reglată datorită intervențiilor pe lângă prefectul de atunci, Conte Mikes, iar activitatea reuniunii a continuat cu toate că limitat și sub stricta supraveghere a autorităților maghiare³⁰.

Dacă îngrijirea orfanilor era unul dintre scopurile existente în statutele acestor reuniuni, alte activități practicate de acestea în perioada 1914-1918 au reprezentat modul în care acestea s-au adaptat situației excepționale impuse de starea de război. În acest sens, ele nu s-au limitat la acțiuni de ajutorare a orfanilor războiului, ci și-au îndreptat atenția și spre nevoile soldaților aflați pe front sau în spitalele de campanie. De regulă, ajutorul dat de reuniunile de femei acestor bărbați a constatat în organizarea de colecte constând în bani, alimente, țigarete, haine, albituri și cărți. Cea mai semnificativă formă în care femeile s-au adaptat nevoilor materiale care priveau ajutorarea acestor soldați a fost *lucrul de mână*.

Așa cum relevă și studiile privitoare la partea austriacă a Monarhiei Dualiste, lucrul de mână primește o importanță sporită în anii de război și își modifică valențele trecând din sfera privată în cea publică. În acest sens se constată militarizarea acestei activități, care ajunge uneori să fie tratată ca o mică industrie pusă pe picior de război³¹. Relevant în acest sens este ordinul din 26 septembrie 1914, prin care tuturor inspectoratelor școlare districtuale, locale și conducerilor școlare li s-a cerut să introducă la orele de lucru manual astfel de activități care să ajute la echiparea soldaților, mai ales pe timp de iarnă. Prin inspectorate, produsele finite aveau să fie redirecționate spre birourile care se ocupau cu împărțirea ajutoarelor de război³².

Această încercare de mobilizare a femeilor pentru a răspunde nevoilor războiului a fost victorioasă, tocmai pentru că societatea de război a știut să pună în valoare și să se folosească de caracteristicile generale ale genului feminin. Printr-o propagandă bine pusă la punct, activități specific feminine au putut fi folosite în scopuri militare. Mai mult decât atât, această

²⁷ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Brașov, Fond *Reuniunea femeilor române Brașov*, 6976/2789 (1916), f. 1.

²⁸ *Idem*, 6977/2790 (1916), f. 1.

²⁹ *Idem*, 7006/2819 (1919), f. 2.ă

³⁰ *Idem*, 7006/2819 (1919), f. 3-4.

³¹ Christa Hämmerle, *Heimat/Front Geschlechter Geschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*, Editura Böhlau, 2014, p. 109.

³² *Ibidem*, p. 112.

reușită a avut la bază relația de iubire/dragoste/afecțiune îndreptată către celălalt gen. La baza obiectelor de îmbrăcăminte pe care femeile le confecționau, a stat sentimentul de dragoste și afecțiune pentru cei plecați pe front, precum și sentimentul de datorie al femeilor de a se îngriji de aceste aspecte în general. Astfel, în ciuda existenței unei industrii textile, obiectele fabricate de mâinile femeilor au avut mare succes tocmai din cauza acestor sentimente care le însoțeau. Nu este astfel de mirare că aceste ajutoare constând în produse textile aveau un impact pozitiv și asupra moralului soldaților³³.

Astfel de practici au existat și în rândul reuniunilor femeilor românce din Ungaria, mai ales în zonele unde funcționa un spital militar. Nu au fost puține ocaziile cu care femeile din localitate și din jurul acesteia și-au asumat sarcina de a dota spitalul cu așternuturi și schimburi pentru soldați. Într-un apel adresat întregii comunități, Lucreția Murășianu, președinta *Societății de lectură a femeilor din Turda*, subliniază lipsurile privind produsele textile necesare pentru funcționarea spitalului militar din localitate³⁴. Este și cazul *Reuniunii femeilor române din comitatul Hunedoara*, care publică o listă cu numele membrilor care au reușit să colecteze *albituri* și remarcă proveniența acestora din partea femeilor din lumea rurală. O altă categorie de membre se pregătea deja pentru sezonul rece, tricotând haine pentru soldați³⁵. La Zărnești, unde se instalase un spital militar cu 80 de paturi, reuniunea de femei a făcut apel către toate membrele ei pentru strângerea de cămăși, izmene și ștergătoare pentru soldații răniți³⁶.

Tot pentru a veni în întâmpinarea nevoilor ce țineau de haine și materiale textile, în preajma iernii anului 1915, mai exact în luna octombrie, *Reuniunea femeilor române din Brașov*, începe organizarea unor șezători săptămânale, în cadrul cărora femeile voluntare tricotau haine pentru soldați. Reuniunea avea să împartă lână și îndrumări femeilor care aveau să se alăture acestei acțiuni caritabile³⁷.

Ajutorul acordat soldaților, dată fiind mobilizarea acestora pe fronturi îndepărtate de casă, a traversat granițe și a creat mici rețele de ajutorare care funcționau prin colaborarea reuniunilor de femei românce cu alte femei care activau în străinătate în folosul soldaților români. De regulă, astfel de inițiative priveau nevoia de carte și ziare românești în spitalele din străinătate unde erau internați soldați români. Un astfel de exemplu, este adresa trimisă de o așa-numită Rosa Topfer spre administrația Brașovului, cerând cărți și ziare în limba română pentru soldații români din spitalele militare din Ungaria și Austria: *În numele umanității vă adresez rugarea să binevoiți a dispune, ca în fiecare săptămână să se trimită la adresa mea câteva gazete românești, reviste ilustrate și câteva cărți*. Administrația orașului Brașov, pentru a putea răspunde cererii doamnei Topfer, urma să amplaseze în cafenelele din oraș lădițe, unde publicul putea dona cărți și ziare pentru soldații români răniți în străinătate³⁸. Ana Popp, din parte comitetului reuniunii Sfânta Maria din Cluj solicita și ea donații în cărți, ziare și calendare pentru un număr de 2000 de răniți români.³⁹ Prin intermediul presei s-au adresat solicitări pentru cărți românești și din partea unui spital din Zagreb, prin intermediul Alexandrinei Mateiu. Apelul ei nu avea să rămână fără răspuns, la ea ajungând în martie 1915, din partea doamnei Tincuța Bogdan, 33 de broșuri ale Astrei, 2 calendare și în plus, 300 de țigarete⁴⁰.

Lucia Bologa apare în presa epocii printr-un apel referitor la nevoile soldaților români aflați în străinătate. În anul 1915 aceasta se afla într-un spital militar din Trento alături de fiul său medicinist. Într-o scrisoare publicată în periodicul *Biserica și Școala*, acesta face referire la situația soldaților români din străinătate, starea lor de spirit, precum și la acțiunile întreprinse cu scopul ajutorării acestora: *Venind mulți Români răniți în spitale, am devenit aici un interpret, atât pentru explicarea suferințelor lor, cât și pentru a le spune surorilor de caritate dorințele sărmanilor bolnavi. Aici unde medicii au sute de bolnavi nu pot ei să se ocupe în special de fiecare. Eu însă am intervenit cu încetul să le procur diferite favoruri bolnavilor mei. Cel mai mare e în primul rând acela, că li s'a permis băieților noștri să fie într-una și aceeași odae. La*

³³ *Ibidem*, p. 136.

³⁴ *Telegraful Român*, nr. 107, 11/24 octombrie, 1914, p. 435.

³⁵ *Gazeta de Transilvania*, nr. 200, 12/25 septembrie 1914, p. 2.

³⁶ *Idem*, nr. 144, 5/18 iulie 1915, p. 2.

³⁷ *Idem*, nr. 217, 8/21 octombrie, 1915, p. 3.

³⁸ *Idem*, nr. 215, 1/14 octombrie, 1914, p. 2.

³⁹ *Idem*, nr. 275, 14/27 decembrie, 1914, p. 3.

⁴⁰ *Idem*, nr. 51, 6/19 martie, 1915, p. 3.

*cei cari știu ceti, le-am dat cărți de rugăciuni, de cari s'au bucurat într-un mod cum n'aș fi crezut că e posibil. Cel care știe ceti cetește cu voce tare și celalalt ascultă cu multă evlavie*⁴¹.

Astfel de acțiuni care priveau strângerea de donații pentru soldați, au avut loc pe toată durata războiului, dar mai ales în ajunul marilor sărbători creștine.

Așa cum am explicat mai sus, cerințele impuse de situația excepțională au determinat militarizarea unor ocupații feminine sau punerea pe picior de război a deprinderilor și a acțiunilor specifice genului. Un important domeniu în care războiul total a impus mobilizarea feminină a fost cel medical. Grijă pentru cei din jur, amabilitatea, răbdarea și bunătatea erau calități care le recomandau pe femei pentru asumarea rolului de surori de caritate.

În ceea ce privește numărul femeilor din Austro-Ungaria care au devenit infirmiere în anii războiului, nu există cifre exacte referitoare la acesta. Se presupune că au existat cca. 10.000 de femei, care între 1914-1918 s-au dedicat acestei ocupații. În ceea ce privește nivelul lor de instruire, acesta era unul minimal. În Austro-Ungaria, profesionalizarea acestor femei a apărut târziu, în vremea Războaielor Balcanice. Interesul acordat lor în aceste războaie a rezultat într-o lege din 25 iunie 1914, care regla pentru prima dată îngrijirea feminină a bolnavilor⁴².

Încă din primele zile ale războiului, româncelor din Transilvania le-a fost prezentată, prin intermediul presei, posibilitatea de a urma cursuri pentru îngrijirea benevolă de bolnavi pe durata războiului. Astfel de cursuri, efectuate sub egida spitalului civil din Brașov, aveau o durată de 3 săptămâni. Respectivul cursuri au fost prezidate de către contesa Mikes, iar limba de predare era maghiara sau germana. Printre femeile românce care au absolvit aceste cursuri în august-septembrie 1914 se numără: Zorița Andreica-Preda, Virgilia Branisce, Tulia Găvrus și Maria Oncioiu⁴³.

În memoriile sale, Virgilia Branisce redă evenimentele care s-au derulat în primele zile ale războiului. Proaspăt întoarsă cu trenul de la Lipova, la Brașov aceasta apelează la medicul primar al orașului pentru a se înscrie la cursurile surorilor de caritate. Locurile erau limitate la 30 pentru limba germană și încă atâtea pentru vorbitoarele de maghiară. Inițial, este pusă pe lista de așteptare pentru cursul în limba germană, dar primește un loc sigur după retragerea unei participante. Cursul s-a finalizat prin susținerea unui examen în fața unei comisii formate din 6 medici⁴⁴. Ulterior, cele trei românce care au absolvit cursul în limba germană au fost repartizate în trei spitale diferite din oraș. Inițial, ajutorul cuprindea numai pansarea și îngrijirea soldaților răniți, prezența lor în cadrul operațiilor nu era necesară în contextul existenței unui numeros personal medical specializat. Această situație s-a schimbat însă pe parcursul înaintării conflictului, astfel că în anul 1916 spitalul funcționa cu numai doi doctori și șase surori de caritate⁴⁵. Cu toate acestea, ajutorul acordat soldaților nu s-a limitat numai la îngrijirile medicale ci a constat și în acțiuni formale, de tip birocratic prin care surorile de caritate românce au intervenit în folosul soldaților sau al familiilor acestora în ceea ce privește primirea ajutorului financiar din partea statului, repartizarea răniților români în spitale apropiate de casă, întreținerea corespondenței, acordarea de concedii etc⁴⁶. Strădania Virginiei Branisce a fost recompensată cu acordarea de decorații din partea monarhiei (Medalia de argint cu decorația de război/ Silberne Medaille unt Kriegsdekoration), dar și din partea autorităților române ca urmare a ajutorului acordat soldaților români ulterior verii anului 1916⁴⁷.

Integrându-se curentului general, femeile române din Transilvania și-au asumat sarcina îngrijirii bolnavilor prin intermediul Crucii Roșii și a reuniunilor de femei, care la rândul lor, și-au pus serviciile la dispoziția diferitelor instituții medicale dedicate răniților de război.

Pentru a veni în întâmpinarea nevoii de tratare a victimelor, *Reuniunea femeilor române din Sibiu* a pus la dispoziția Crucii Roșii locația școlii sale de menaj cu scopul înființării unui spital de rezervă, deschis în data de 2 noiembrie 1914. În luna noiembrie, spitalul de îngrijire de un număr de 21 de răniți (17 români și 4 sârbi). Tratamentul medical era asigurat de Doctorul

⁴¹ *Biserica și Școala*, nr. 1, Arad, 4/17 ianuarie 1915, p. 2.

⁴² *Hämmerle, Heimat/Front...*, p. 37

⁴³ *Gazeta de Transilvania*, nr. 182, 20 august/2 septembrie 1914, p. 2

⁴⁴ Margareta Susana Spănu, Ioan Vlad, *Virgilia Braniste - „Simbol de bine al neamului nostru”*, Revista Cumidava, Muzeul de Istorie Brasov, nr. XXII-XXIV, anul 1998-2000, 12, pp. 187-188.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 188.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 188.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 188.

N. Ittu, la a cărei pricepere s-au adăugat și serviciile aduse de membrele reuniunii de femei, în frunte cu președinta Maria Cosma⁴⁸. La 15 ianuarie 1915, Arhiducele Salvador vizitează spitalul Reuniunii de femei din Sibiu, în calitate sa de inspector-general al Crucii Roșii⁴⁹. Din partea Reuniunii de femei românce din Sibiu au existat o seamă de membre care au activat ca surori de caritate în cadrul spitalului: Maria Radu, Veturia Lăpedatu, Virginia Ittu, Ana Voileanu, și Elena Muntean⁵⁰. Spitalul funcționează până în toamna anului 1915, când medicul șef este trimis pe frontul de război iar comandamentul militar încetează să mai trimită răniți în spitalul reuniunii⁵¹.

La Brașov funcționa un alt spital militar, care oferea servicii militare soldaților răniți prin mijlocirea medicilor și a surorilor de caritate. În legătură cu femeile implicate voluntar în îngrijirea răniților din acest spital, *Gazeta de Transilvania* publică un mesaj de mulțumire: *Răniții din spitalul militar din Brașov, fără deosebire de naționalități, m-au rugat să exprim pe această cale mulțumirile lor profunde stim. surori de caritate: d-nelor Zoița Preda, Maria Hermel și d-șoarelor contesa Grete de Reigersberg și Virgilia Branisce pentru deosebita îngrijire, cu care sunt pansați și tratați*⁵².

În ceea ce le privește pe femeile românce din Cluj, acestea s-au implicat în acțiunea de edificare a unui spital destinat răniților de război. Astfel, înființarea Ambulanței Petran s-a aflat la intersecția inițiativelor caritabile a mai multor organizații și instituții. Despărțământul Astrei din Cluj a pus la dispoziție grădina și casele «Petran» pentru a servi drept locație spitalului. În ceea ce privește îngrijirea soldaților, conducerea medicală a spitalului urma să fie exercitată de Dr. B. Bașiota ajutat de membrele *Reuniunii femeilor Sf. Maria din Cluj*, iar *Institutul Economul* din Cluj avea să finanțeze spitalul din cota sa filantropică⁵³. Aportul feminin la funcționarea spitalului s-a constituit în cadrul a trei secții: secția pentru răniți, sub conducerea Sidoniei Docan; secția pentru igienă condusă de Ana Pop și secția pentru menaj, condusă de Cornelia Deac⁵⁴.

Funcționarea *Ambulanței Petran* a fost pusă la încercare în toamna anului 1915, când a fost propusă desființarea acesteia ca urmare a problemelor financiare cauzate de întreținerea acesteia. În ședința Băncii Economul, din 15 septembrie 1915, este relevat deficitul acumulat de institut în încercarea de a menține funcțional spitalul. Cu tot ajutorul financiar acordat de Crucea Roșie, din cauza scumpirii continue a alimentelor, cota filantropică și colectele populare nu au fost de ajuns pentru a acoperi deficitul, iar directorul executiv propune desființarea ambulanței începând cu data de 15 octombrie⁵⁵. Astfel, în octombrie 1915, ultimii răniți părăseau spitalul. Angajamentele băncii *Economul* față de întreținerea acestei instituții au fost sistate prin hotărârea comandei militare din Budapesta, la data de 30 decembrie 1915. În urma funcționării acestui spital românesc au rămas binefacerile acordate soldaților răniți, precum și meritele femeilor care i-au îngrijit. Crucea Roșie a recunoscut meritele acestora prin acordarea de decorații pentru cinci dintre surorile de caritate, membre ale *Reuniunii Sfânta Maria din Cluj*⁵⁶. După război, la parterul casei Petran a fost înființat un orfelinat, condus de două membre ale reuniunii: Leontina Iacoban și Olivia Marcu⁵⁷.

Alte spitale românești din Transilvania, au fost transformate conform cerințelor războiului. Este cazul spitalului *Sf. Gheorghe* din Blaj. Acest spital a fost inaugurat în luna mai a anului 1914, fiind primul spital românesc permanent din Transilvania. În condițiile izbucnirii războiului și a noilor nevoi medicale apărute ca urmare a acestui eveniment, spitalul a fost pus la dispoziția Crucii Roșii, servind îngrijirii răniților de război, rămânând însă sub direcțiunea doctorului Hâncu. În cadrul acestei noi misiuni, doctorul Hâncu și-a găsit drept colaborator principal *Reuniunea*

⁴⁸ *Telegraful român*, nr. 112, 25 octombrie/7 noiembrie, 1914, p. 455.

⁴⁹ Valeria Sorșțineanu, *Reuniunea femeilor românce din Sibiu în anii Primului război mondial*, <http://www.academia.edu>, accesat la 29.08.2018., p. 59.

⁵⁰ *Anuarul Reuniunii femeilor române din Sibiu*, anul 1914/15 și 1915/16, Editura Reuniunii, Sibiu, 1916, p. 8.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 8, 9.

⁵² *Gazeta de Transilvania*, nr. 233, 22 octombrie/4 noiembrie, 1914, p. 2.

⁵³ *Idem*, nr. 169, 1/14 august, 1914, p. 2.

⁵⁴ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Fond Banca Economul*, r. 99, 1913, 1914, f. 179-182.

⁵⁵ *Idem*, r. 99, 1913, 1914, f. 221.

⁵⁶ Lucian Dronca, *Din politica financiară a românilor ardeleni, Banca Economul din Cluj (1886-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 1999, p. 151.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 151.

femeilor române din Blaj. Presa epocii descrie cu mult entuziasm, munca întreprinsă de aceste femei în cadrul spitalului: *Jertfele pe cari le-au oferit damele române din Blaj, în interesul răniților, întrece ori ce închipuire. S'au grupat numai decât în serii săptămânale, provăzând toate serviciile spitalului. Pare de necrezut, dar e adevărul absolut. La culină, la curățit, în cancelarie, pretutindeni sunt doamnele și domnișoarele din Blaj. În cea dintâi lună, chiar hrana răniților a fost oferită, pe rând, de doamnele din Blaj!*⁵⁸.

Urmărind traseul parcurs de aceste reuniuni de femei în anii Primului război mondial putem observa faptul că acestea se suprapun aproape perfect ideii generale de feminitate care circula în epocă. Implicarea civică și socială de care aceste femei au dat dovadă a rămas în limitele trasate inițial de statutele reuniunilor de femei și au urmărit îngrijirea orfanilor, a săracilor și a răniților. Meritul lor incontestabil în susținerea efortului de război derivă din asumarea sistematică și uneori militarizată a unor responsabilități caracteristice genului feminin în general. Nu atât mobilizarea femeilor pentru a-i înlocui pe bărbați în muncile lor a constituit politica aplicată de propaganda oficială sau de către societățile de femei, ci tocmai punerea pe picior de război a trăsăturilor feminine care au devenit relevante în sectoare precum cel social sau medical. Astfel, acțiunile lor au devenit complementare celor masculine și și-au demonstrat validitatea chiar și în vreme de război, dar nu au urmărit atragerea de merite egale cu cele ale bărbaților aflați pe front. Atât continuarea acestui gen de acțiuni după război, dar și discursul specific care se structurează în jurul ideii de feminitate și feminism în Transilvania sunt relevante pentru demonstrarea celor afirmate mai sus.

Studiile recente în domeniu arată că statutul femeilor nu a fost profund schimbat ca urmare a activității prestate de ele în război. Singurele activități care au avut continuitate au fost cele caritabile, specific feminine, în vreme ce în profesiile masculine, rolul femeilor s-a dovedit unul temporar. În Monarhia Habsburgică, femeile au fost mobilizate în anumite domenii, precum industria de armament, sau în alte fabrici, unde au fost încurajate să ia locul bărbaților plecați acum pe front. Această extindere a spațiului de activitate destinat femeilor, a fost însă întotdeauna privit ca și un proces temporar, având drept scop susținerea efortului de război. Cele mai recente studii în domeniu au demonstrat că acest proces a fost însă acompaniat de o mobilizare a spiritului feminin, atât de către femeile conducătoare ale unor organizații, cât și de către politicieni sau aparatul media. Astfel de discursuri puneau accentul pe maternitate, devoțiune, sacrificiu, dragoste și grijă – toate reprezentând caracteristici feminine subliniate și reafirmate în anii războiului⁵⁹.

În ceea ce le privește pe femeile române din Transilvania, după Marea Unire, ele au continuat munca filantropică în cadrul contextului creat acum de statul român întregit.

Un sector în care acestea au activat susținut și după război a fost cel care viza problema văduvelor și al orfanilor. Cu toate că războiul se încheiase, problema orfanilor rămânea însă una de actualitate. Se puneau probleme continuării întreținerii orfelinatelor deschise în vreme de război, deschiderea unora noi, precum și revenirea unora dintre ele la funcționalitatea avută înainte de război. În ceea ce privește situația Internatului-Orfelinat de la Brașov, aceasta este adusă în mod special în discuție în cadrul ședinței din data de 7/20 noiembrie 1919 a *Reuniunii femeilor române din Brașov*. La data respectivă în Internatul-Orfelinat de găseau 44 de eleve: 21 la școala profesională, 20 la căminul studentelor și 3 orfane⁶⁰.

În ceea ce privește funcționarea postbelică a Orfelinatului Uniunii femeilor române, în anul 1919, imobilul în care acesta funcționase este trecut în proprietatea Statului Român. Ulterior, Uniunea femeilor române va recondiționa respectiva clădire, situată pe strada Fântânei la numărul 35. La baza funcționării acestuia au stat subvențiile primite din partea Societății pentru Ocrotirea Orfanilor din Război și fonduri proprii ale Uniunii⁶¹. Un rol deosebit de important în

⁵⁸ *Cosânzeana*, nr. 4, 31 ianuarie 1915.

⁵⁹ Christa Hämmerle, Oswald Überegger and Birgitta Bader Zaar, *Introduction: Women's and Gender History of the First World War – Topics, Concepts, Perspectives*, în *Gender and the First World War* editată de către Christa Hämmerle Oswald Überegger and Birgitta Bader Zaar, Editura Palgrave Macmillan, 2014, p. 3.

⁶⁰ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Brașov, Fond *Reuniunea femeilor române Brașov*, 7009/2822 (1919), f. 3.

⁶¹ *Anuarul „Uniunea Femeilor Române” din România Mare*, Al XX-lea an de la întemeiere, Brașov, 1933, p. 14.

refacerea clădirii orfelinatului l-a avut Maria Baiulescu. În drumul său de întoarcere din refugiu, aceasta a reușit să obțină suma de 50.000 de lei din partea Băncii naționale și 20.000 lei din partea Asociației Familia Luptătorilor, bani care au fost ulterior investiți în orfelinat⁶². În 1932 însă, Societatea pentru Ocrotirea Orfanilor de Război decide să-și retragă sprijinul acordat unor orfelinate și implicit desființarea acestora. La intervenția Olgăi Sturdza, președinta generală a societății, se decide ca imobilele care găzduiau respectivele orfelinate să intre în posesia reuniunilor care le-au patronat, în semn de recunoaștere a meritelor acestora în ceea ce privește îngrijirea orfanilor⁶³. În acest context, Comitetul uniunii a decis să se adreseze Ministerului de resort printr-o cerere referitoare la utilizarea imobilului Orfelinatului de către Uniune, având în vedere faptul că acesta fusese renovat din fondurile acesteia⁶⁴.

Reuniunea femeilor greco-catolice din Blaj și-a îndreptat și ea o mare parte din activitatea interbelică spre acte caritative dedicate săracilor sau orfanilor. Astfel, conform rapoartelor întocmite pe anul 1925, suma colectată de 14 474 de lei a fost redistribuită spre săracii și orfanii orașului. Mai mult decât atât, a fost organizată o strângere de fonduri specială, suma fiind ulterior donată Orfelinatului Uniunii Femeilor Române⁶⁵.

În noul context creat de unirea Transilvaniei cu România, reuniunile de femei au fost cooptate în aparatul social creat de statul român, sau de alte instituții românești, pentru ocrotirea văduvelor și a orfanilor. Unele dintre membrele marcante ale reuniunilor de femei au fost solicitate să se alăture efortului de reabilitare socială întreprins de statul român. Este cazul Mariei Baiulescu, președinta Uniunii Femeilor Române, care primește în martie 1919, o scrisoare conținând rugămintea reprezentantului Resortului Ocrotirilor Sociale din cadrul Consiliului Dirigent, de a se alătura activității de îngrijire și prevenire a bolilor care cauzau probleme în societatea transilvăneană. Așa cum reiese din corespondența purtată pe această temă, Iuliu Moldovan, secretarul general al respectivului resort, mărturisea încrederea pe care o avea în competențe femeilor române în acest sens: *Poporul trebuie crescut, îndrumat și scutit, de când se naște până moare, și această țintă numai prin manca femeii o vom ajunge-o, căci numai ea poate între mai intim și adânc în viața familiei țaranului nostru, numai ea va avea dragostea și tactul necesar pentru a îndeplini cu succes această muncă caritativă*⁶⁶. Cu toate că statul inițiasă programe sociale cu care să întâmpine nevoile acestor victime ale războiului, acestea nu au fost suficiente. În acest proces, statul a fost secondat de diferite societăți și asociații de binefacere, una dintre cele mai importante fiind *Societatea Ocrotirea Orfanilor de Război*. Aceasta funcționa la nivel național, având filiale regionale și județene în România Mare și a integrat în acțiunea sa caritativă forțe feminine provenind din cadrul reuniunilor de femei.

Pentru Transilvania, s-a deschis un comitet regional al acestei societăți, cu sediul la Sibiu, urmând ca acesta să aibă în subordinea sa viitoarele comitete județene din Transilvania. La Brașov este deschis un astfel de comitet județean în data de 12 iulie 1919, la inițiativa Mariei Baiulescu, care era și vice-președinta Societății Regionale Sibiu⁶⁷. Nevoia unor astfel de instituții a fost dată de numărul persoanelor aflate în urgentă nevoie de ajutor. În ceea ce privește situația cantitativă a orfanilor, statistica orașului prezintă cifra de 1700-1800 orfani de război⁶⁸. Acest comitet județean își propunea să vină în ajutorul celor nevoiași prin adunarea de fonduri, ajutorarea orfanilor de război la domiciliu, înființarea unei cantine pentru orfanii elevi la școala primară, înființarea unui orfelinat sau cămin pentru orfanii școlilor superioare din oraș, ajutarea acestora prin donații cu cărți, haine, ghete, înființarea de școli speciale, înființarea

⁶² *Eroinele României Mari. Destina din linia întâi.*, Editura Muzeului Literaturii Române. București, 2018, p. 87.

⁶³ *Anuarul „Uniunea Femeilor Române” din România Mare, Al XX-lea an de la întemeiere, Brașov, 1933*, p. 11.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 15.

⁶⁵ *Anuarul Reuniunii Femeilor Române greco-catolice din Blaj*, Lucrările adunării generale ținute la 7 martie 1926, Anul 1925, Blaj, Tipografia Seminarului Teologic Gr.-Cat., p. 7.

⁶⁶ Moașa Nazare, *Maria Baiulescu. Corespondență 1860-1941*, Editura Ars Docendi, 2001, p. 160-163.

⁶⁷ *Societatea Ocrotirea Orfanilor de Război. Darea de seamă a comitetului județean Brașov pe anii 1919 iulie 12 – 1931 Martie 31*. Vălenii de Munte, Așezământul de arte grafice Datina Românească, 1931, p. 6.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 10.

comitetelor filiale la sate etc⁶⁹. În decursul anilor care au urmat războiului, multe membre ale reuniunilor de femei din Brașov au contribuit la edificarea unor importante realizări pe plan local ale *Societății Ocrotirea orfanilor de război*. Cele mai importante astfel de realizări au fost: înființarea în 1928 a Orfelinului Dr. Alex. Bogdan, care adăpostea și dădea întreținere unui număr de 30-35 de orfani de război, elevi la școlile superioare din Brașov⁷⁰, la 7 februarie 1921 se înființează cantina de pe strada Pe-Tocile nr. 3, unde primeau masă constând în ciorbă, mâncare cu carne, ½ kg pâine zilnic 60-70 de elevi din clasele primare⁷¹ precum și plasarea în orfelinatele din Ardeal și Vechiul Regat a 21 orfani⁷².

Activități similare avea să se regăsească și pe agenda reuniunii de femei de la Cluj. După război, reuniunea și-a continuat activitatea caritabilă. În luna mai a anului 1919, ea s-a îngrijit de aranjarea primei vizite în Ardeal a suveranilor români. Ocrotirea Orfanilor de război a revenit tot reuniunii, care ia cunoștință de constituirea Comitetului Regional Sibiu pentru părțile Transilvaniei și constituie o secție județeană la Cluj a *Societății Ocrotirea Orfanilor din Răsboi* la 13 iunie 1919. În vechiul sediu al Ambulanței Petran funcționa deja un orfelinat⁷³.

În alte zone, numărul orfanilor rezultat după război, precum și solidaritățile născute în vremea conflictului, au dus la înființarea unor noi reuniuni de femei și a unor noi orfelinate. Aste cazul *Reuniunii de femei din Beiuș* înființată în anul 1918 și de orfelinatul de existență cărui membrele acesteia s-au îngrijit. Orfelinatul a fost înființat în 1918 de către Marta Iepure, la Beiuș, în casa pusă la dispoziție de către Episcopul Aradului Ioan Papp. La începutul anului 1919 acesta este dăruit însă proaspăt înființatei reuniuni a femeilor române din Beiuș. Azilul a rămas în subordinea reuniunii până la sfârșitul anului școlar când copiii au fost așezați la sate, orfelinatul fiind ulterior preluat în administrația statului⁷⁴.

Cu aceeași grijă și răbdare, femeile membre ale reuniunii din Beiuș și-au asumat sarcina îngrijirii răniților care au rezultat după luptele de pe Tisa din iulie 1919. În contextul aglomerării spitalelor regionale cu soldați răniți în acele bătălii, președinta Viora dr. Cordoș, încredințează Elenei dr. Muntean suma de 100 coroane, cu care să organizeze o bucurie pentru soldații români. Prin colecte, suma a fost urcată la 1556 cor și sunt adunate și cărți de rugăciune. Cu banii adunați s-au cumpărat pachete de țigări care au fost dăruite soldaților, iar cărțile urmau să constituie două biblioteci în cadrul spitalului central și a celui divizionar⁷⁵. Mai mult decât atât, o grupă de membre ale reuniunii (Livia dr. Cosma, Elena dr. Muntean, Octavia Borlan, Nina Petra, Ana Costea, Valeria Ciurdariu, Aurelia Rațiu, Mărioara Muțiu, Veturia Popoviciu, Florica Țiț) s-a deplasat la Oradea unde a asumat sarcina îngrijirii răniților din spitalele din oraș vreme de trei săptămâni. Opera caritativă nu le-a ocolit nici pe femeile din mediul rural. După ce Livia dr. Vuia s-a adresat prefecturii și consistoriului greco-ortodox pentru a mobiliza populația satelor din zonă, femeile din respectivele sate au organizat colecte conținând alimente și rufărie pentru soldați⁷⁶.

La Arad, ca și peste tot pe cuprinsul României întregite, a fost creată o filială românească a Societății Crucea Roșie unde avea să activeze femeile române din localitate în anii ulteriori Marelui Război. Înființarea acestei filiale s-a făcut la îndemnul Reginei Maria și a cuprins o parte a femeilor care activaseră în anii de război ca surori de caritate în cadrul Crucii Roșii maghiare⁷⁷. La sfârșitul verii anului 1919 noua filială este autorizată de către comitetul regional al Crucii Roșii române din Brașov, printr-o adresa semnată de președinta Maria Baiulescu. Adunarea generală de constituire a avut loc la data de 15 noiembrie 1919, când a luat ființă filiala Arad a Crucii Roșii. Conform statutelor societății programul de lucru prevedea îngrijirea răniților, a orfanilor și a invalizilor de război, organizarea de evenimente culturale și de

⁶⁹ *Ibidem*, p. 7.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 4.

⁷¹ *Ibidem*, p. 9.

⁷² *Ibidem*, p. 9.

⁷³ *Reuniunea Sf. Maria a femeilor române greco-catolice din Cluj*. Almanah publicat din prilejul jubileului de XXV ani dela întemeiere. 1902-1927, p. 60-61.

⁷⁴ *Anuarul Reuniunii femeilor române din Beiuș și Jur 27 Nov. 1918 – 22 Febr. 1922*, Beiuș, Tipografia și librăria Doina, 1920, p. 19.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁷ *Darea de seamă despre activitatea Societății Crucea Roșie Română Filiala Arad din 1919-1922*, Tiparul tipografiei Concordia Societate pe acții, Arad, 1922, pp. 12-13.

informare a populației, susținerea de conferințe, înființarea de biblioteci⁷⁸. Conform rapoartelor întocmite, activitatea Crucii roșii arădene a urmat aceste obiective în anii imediat ulteriori războiului. În acest sens, pe perioada anotimpului rece societatea a colaborat cu secția locală a *Comitetului Invalizilor de Război* în beneficiul populației sărace. Astfel, văduvele și orfanii orașului au beneficiat de lemne de foc la prețuri minimale sau chiar gratuități în acest sens, președinta Crucii roșii arădene punând la dispoziția acestora și camioane pentru organizarea transporturilor. Prin intervenția președintei Maria dr. Botiș s-a realizat și reabilitarea spitalului de garnizoană din Arad care fusese anterior devastat de bandele bolșevice. Președinta a călătorit la București cu scopul de a se adresa Ministerului de război pentru sprijin material iar pe această cale, spitalului i-au fost alocate: 700 m pânză pentru rufe, 60 kg vopsea albă de ulei, sârmă pentru introducerea luminii electrice, 100 becuri electrice, 100 tacâmuri, 100 pahare⁷⁹. Nu în ultimul rând, prin colaborare cu *Reuniunea femeilor românce din Arad* și cu Societatea pentru ocrotirea orfanilor de război s-a urmărit întreținerea și îmbrăcarea familiilor nevoiașе din oraș. Organizarea de colecte conținând haine a fost o activitate des întâlnită în anii de după război, existând chiar și situații în care acestea erau dăruite de către mari organizații din străinătate precum Legiunea Americană⁸⁰. Până la organizarea mai serioasă a unor comitete ale văduvelor și orfanilor de război, aceștia au continuat să fie ajutați de către Crucea Roșie. Președinta a intervenit mai ales atunci când aceștia nu primeau ajutorul regulat de la stat și a încercat să găsească locuri de muncă văduvelor aflate în nevoie⁸¹. În sarcinile aceleiași societăți s-a regăsit și gestionarea problemei prizonierilor de război. Cu toate că trecuse deja destul timp de la sfârșitul războiului, mulți dintre prizonierii de război nu se întorseseră încă acasă. Din acest motiv, aparținătorii acestora se adresau Crucii Roșii pentru ajutor. În acest sens, societatea din Arad s-a adresat celorlalte societăți Crucea Roșie din Genova, Roma, Rusia etc., precum și la Ministerul de război pentru repatrierea acestora⁸².

Așa cum se poate remarca, după război, activitatea reuniunilor de femei și a femeilor românce din Transilvania a continuat opera caritativă începută încă dinaintea războiului. Remarcăm astfel că activitatea acestor femei, domeniile de activitate nu s-au schimbat radical sub impactul războiului ci poate într-o măsură mai însemnată ele au devenit mai vizibile sau unele dintre ele au fost scoase din sfera privată a căminului și practicate în sfera publică. Aceste aspecte au fost subliniate și de discursul oficial și public privitor la statutul femeilor în societatea românească postbelică, precum și de importanța acordată acestora.

Îndreptându-ne atenția spre perioada interbelică, putem evalua modul în care sacrificiul acestor femei a fost receptat de către opinia publică. Situația nu este identică de la un stat la altul. În vreme ce unele state au recunoscut la nivel oficial și politic meritele acestor femei, în alte teritorii condiția femeii nu a suferit schimbări radicale ca urmare a rolului pe care ele l-au jucat pe perioada războiului. Desigur, aceste diferențe sunt în mod clar legate și de fluctuațiile care definesc nivelul de emancipare al femeilor în diferite state europene înainte de izbucnirea războiului. Cu toate că prin prezența lor ca și surori medicale pe front, experiența lor s-a asemănat profund cu cea a bărbaților și cu toate că imaginea feminină a fost prelucrată în conformitate cu cea a bărbaților, statutul lor nu a suferit prea multe modificări, referindu-ne aici mai ales la spațiul românesc.

Cu toate că statutul acestor femei nu a cunoscut prea multe modificări, fapt ilustrat și de Constituția României din 1923, care nu aduce în discuție votul feminin, la nivel declarativ au existat voci care au subliniat însemnătatea efortul feminin depus în anii de război, discurs care nu privește însă aspecte ale feminismului universal ci mai degrabă nuanțe regionale ale curentului. În primul rând o serie de surori de caritate au fost decorate pentru meritele exemplare de către Crucea Roșie și chiar de statul român. În al doilea rând, se evidențiază modul în care presa a încercat să evalueze rolul jucat de aceste femei în război, dar și misiunea care le revine în perioada următoare. În acest sens, Elena Pop de Băsești, sublinia într-un articol din revista *Transilvania*, în anul 1920, apariția dezbaterilor cu privire la rolul jucat de aceste femei în război, precum și în legătură evoluția statutului lor în societățile postbelice: *Crâncenul război*

⁷⁸ *Ibidem*, p. 15.

⁷⁹ *Ibidem*, pp. 17-18.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 20.

⁸¹ *Ibidem*, p. 23.

⁸² *Ibidem*, p. 24.

a scos la iveală, ca factor, femeia, la toate națiunile beligerante. S-au văzut efectele forței, ce dețin femeile în mâinile lor, pe toate terenele. S-a manifestat toată puterea lor așa de intensiv, încât trebuie să se țină seamă de tăria lor. Trebuie să amuțescă toți scepticii, cari admiteau un rol secundar, sexului femeiesc, în societatea omenească⁸³. În cadrul aceluiași articol, Elena Pop de Băsești abordează problema feminismului românesc. Cu toate că femeile au demonstrat merite deosebite pe parcursul războiului, ea respinge adoptarea unui nivel de emancipare care ar pune în pericol structurile solide ale societății românești. Pe primul loc în ceea ce privește statutul femeii, ea vede rolul acesteia de soție și mamă, căci Dumnezeu, când a învrednicit femeia, să îi fie de ajutor, a procrea generațiunile omenești, i-a dat altă menire mai sfântă de cât să meargă să tină discursuri parlamentare și să lase planta plăpândă a copilului încredințat grijei sale, pe mâinile necompetente ale unei străine plătite⁸⁴.

Astfel, Primul război mondial nu a oferit un statut mult diferit femeilor române din Transilvania dar, cu siguranță, a subliniat importanța genului lor în societate. A fost momentul în care calitățile tipic feminine au ieșit din sfera privată a căminului, dovedindu-se relevante în contextul public al nevoilor impuse de starea de război. Ele nu au luat locul bărbaților în activități strict masculine, ci au demonstrat importanța calităților lor generice devenind factori complementari în funcționarea unei societăți și a unui sistem generat de excepționalul celor patru ani de război.

BIBLIOGRAFIE

Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Brașov	- Fond Reuniunea femeilor române Brașov
Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale	- Fond Banca Economul.
	Cosânzeana Gazeta de Transilvania Telegraful Român
Bader-Zaar Brigitta, Controversy	War-related Changes in Gender Relations: The Issue of Women's Citizenship, în https://encyclopedia.1914-1918-online.net .
Dronca Lucian	Din politica financiară a românilor ardeleni, Banca Economul din Cluj (1886-1918), Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 1999.
Elena Pop de Băsești	În chestia feminină, în revista Transilvania, 1920, vol. 51, fascicula nr. 11.
Greyzel Susan	Women's Mobilization for War, http://www.1914-1918-online.net/ .
Hämmerle Christa	Heimat/Front Geschlechter Geschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn, Editura Böhlau, 2014.

⁸³ Elena Pop de Băsești, În chestia feminină, în revista Transilvania, 1920, vol. 51, fascicula nr. 11, p. 900.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 902.

- HämmerleChrista Überegger Oswaldși BaderZaar Brigitta, Introduction: Women'sandGenderHistory of theFirst World War – Topics, Concepts, Perspectives, în GenderandtheFirst World War editată de către ChristaHämmerle Oswald ÜbereggerandBirgittaBaderZaar, Editura PalgraveMacmillan, 2014.
- Maior Liviu Doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război. 1914-1916, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016.
- Sorșțineanu Valeria Reuniunea femeilor române din Sibiu în anii Primului război mondial, <http://www.academia.edu>, accesat la 29.08.2018.
- Spânu Margareta Susana ,Vlad Ioan, VirgiliaBraniște „Simbol de bine al neamului nostru”, Revista Cumidava, Muzeul de Istorie Brasov, nr, XXII-XXIV, anul 1998-2000, 12.
- Stiger Simona Asociationism si emancipare in Transilvania pana la Primul Razboi Mondial, Editura Fundației „Moise Nicoară”, Arad, 2001.
- Nazare Moașa, Maria Baiulescu Corespondență 1860-1941, Editura Ars Docendi, 2001, p. 160-163
- Eroinele României Mari. Destina din linia întâi., Editura Muzeului Literaturii Române. București, 2018, p. 87.
- Anuarul „Uniunea Femeilor Române” din România Mare, Al XX-lea an de la întemeiere, Brașov, 1933.
- Anuarul Reuniunii femeilor române din Beiuș și Jur 27 Nov. 1918 – 22 Febr. 1922, Beiuș, Tipografia și librăria Doina, 1920.
- Anuarul Reuniunii femeilor române din Sibiu, anul 1914/15 și 1915/16, Editura Reuniunii, Sibiu, 1916.
- Anuarul Reuniunii Femeilor Române greco-catolice din Blaj, Lucrările adunării generale ținute la 7 martie 1926, Anul 1925, Blaj, Tipografia Seminarului Teologic Gr.-Cat.
- Darea de seamă despre activitatea Societății Crucea Roșie Română Filiala Arad din 1919-1922, Tiparul tipografiei Concordia Societate pe acții, Arad, 1922.
- Reuniunea Sf. Maria a femeilor române greco-catolice din Cluj. Almanah publicat din prilejul jubileului de XXV ani delaintemeiere, 1902-1927.
- Societatea Ocrotirea Orfanilor de Război. Darea de seamă a comitetului județean Brașov pe anii 1919 iulie 12 – 1931 Martie 31. Vălenii de Munte, Așezământul de arte grafice Datina Românească, 1931.

DRAPELUL RECONSTITUIT AL GĂRZII NAȚIONALE ROMÂNE DIN CEFA (JUDEȚUL BIHOR)

Augustin Mureșan *, Ioan Crișan **

THE RECONSTITUTED FLAG OF THE ROMANIAN NATIONAL GUARD OF CEFA (BIHOR COUNTY)

Abstract

The authors present the reconstituted flag of the Romanian National Guard from the commune Cefa, the county of Bihor, formed on the November 1918. The flag was made of linen orsill and had a rectangular shape. The colours were set perpendicularly on the pole, that is horizontally, with in the upper part, the yellow in the middle and the red in the lower part. On both sides of the flag were written in golden italics, on three lines the following words: on the blue band GUARD, on the yellow one ROMANIAN NATIONAL and on the red one FROM CEFA. This inscription of the flag individualizes from the other flags used and confers it the quality of a military flag.

Keywords: Bihor county, Cefa, National Romanian Guard, flag, reconstituted.

În preajma și în timpul Marii Uniri din 1918, Tricolorul a reprezentat și pentru românii din părțile Bihorului simbolul și dovada dorinței lor de unire cu România. Ei au arborat cu mândrie drapelul tricolor. Datorită vicisitudinilor vremurilor, puține dintre aceste steaguri au ajuns până la noi¹. Din fericire despre utilizarea lor avem informații din diferite surse². Două dintre acestea cuprind mărturii interesante despre drapelul Gărzii Naționale Române din Cefa, gardă formată în noiembrie 1918³.

Deosebit de sugestiv este *Raportul comandantului secției cercuale a G.N.R. din Cefa*, locotenentul Dimitrie Abrudan, întocmit la 30 decembrie 1918 și înaintat Comandei G.N.R. din Oradea. Se aducea la cunoștința organului ierarhic superior că în 29 Decembrie 1918 st. n. s-a sfințit drapelul în comuna Cefa⁴. Pe baza aceluiași Raport al secției G.N.R. din Cefa, ziarul

* Complexul Muzeal Arad, augmuresan49@gmail.com.

** Muzeul Țării Crișurilor, crisanioancris@mtariicrisurilor.ro.

¹ În acest sens, vezi A. Bunea, *Le drapeau de la Roumanie-symbole de l'aspiration à l'union de la Transylvanie avec la Roumanie (1850-1918)*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, Tome X, 4, 1971, pp. 742-743; V. Faur, *Unirea-marele vis al neamului. Tricolorul, simbolul mândru al suveranității naționale*, în *Familia Oradea*, 24, nr.1, 1988, p. 6; Idem, *Istoria steagului național al românilor din Oșorhei*, în *Cele trei Crișuri*, Oradea, Serie nouă, Anul I, nr. 3, 1990, p. 9; C. Moșincat, *Drapelul de luptă simbol al onoarei și patriei*, Oradea, 24 ianuarie 1995, p. 25-26 ș. a.

² În legătură cu unele steaguri tricolore păstrate din timpul Marii Uniri, vezi E. Pălăncăanu, *Steaguri din colecția Muzeului de Istorie a R. S. România*, în *Muzeul Național*, I, 1974, p. 142-143; H. Medeleanu, *Colecția de obiecte vechi bisericești de la Mănăstirea Sf. Simion Stălpnicul de la Arad-Gai*, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic*, Arad, 1984, p. 76; V. Cațavei, A. Mureșan, *Drapelul Gărzii Naționale Române a marinarilor de la Pola*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 345-351; A. Mureșan, *Două steaguri tricolore din timpul Marii Uniri a românilor de la 1918*, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 747-750; Idem, *Despre steagul românilor din Tălagiu și Unirea de la Alba Iulia*, în *Arca*, I, nr. 9-10-11, 1990, p. 12-13; Idem, *Istoria drapelului Gărzii Naționale Române a marinarilor de la Pola*, în *Patriotism și cultură*, Timișoara, 1992, p. 62-70; N. Dascăl, A. Mureșan, *Steagul delegației studenților de la Institutul Teologic din Arad purtat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p. 307-309; A. Mureșan, *Inscripții aflate pe steaguri tricolore din timpul Marii Uniri a românilor de la 1918*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, p. 419-424 ș. a.

³ Steagurile tricolore au fost utilizate în toamna anului 1918, în întreg procesul de constituire a consiliilor și gărzilor naționale românești, în timpul desfășurării adunărilor pentru alegerea de delegați pentru Marea Adunare Națională și de către delegațiile participante la Alba Iulia în 1 Decembrie 1918, vezi Șt. Pascu, *Făurirea statului național unitar român 1918*, II, București, 1983, p. 159-200.

⁴ Constituirea consiliilor și a gărzilor naționale române a fost prilej de mare sărbătoare, de entuziasm deosebit și de mare satisfacție, exprimate deschis în cadrul festiv al adunărilor populare ținute de obicei sub cerul liber, cu participarea locuitorilor sub faldurile steagului tricolor care conferea adunărilor o semnificație sporită. Adunarea începea cu o slujbă religioasă și sfințirea steagului tricolor, iar în final

Românul din Arad în numărul din 21 decembrie/3 ianuarie 1919, prin articolul *Sfințire de steag în Cefa*, oferă cititorilor știri în legătură cu actul sfințirii drapelului acestei gărzi⁵.

Ambele surse relatează destul de amănunțit despre momentele mai spectaculoase ale ceremoniei și despre modul lor de desfășurare. Aflăm astfel că „La ordin, dimineața, gardiștii din secție se împart în serviciu pentru asigurarea comunei și susținerea ordinei. Gardistul Alexandru Poptamaș (delegat de drept la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia n.n.⁶) cu exclamarea „Până în cer îl voi ridica” ia frumosul nostru stindard înaintea unei trupe de gardiști și duce steagul, petrecut de reprezentanții tuturor comunelor Române din jur, la biserică. Trupa de gardiști la intrare în biserică dă o salvă. Corul feciorilor din localitate, la număr 30 și toți împodobiți cu treiculi, instruiți și conduși de juristul Petru Balogh, cântă în loc de „veniți să ne închinăm” și în loc de „priceasnă”, „Deșteaptă-te române”, „Pe-al nostru steag” și „Treiculi” pe două voci. După săvârșirea sfintei liturghii se începe actul sfințirii”⁷.

Atât documentul cât și articolul din ziar trec peste ceremonialul religios și nu prezintă o descriere a drapelului, elemente deosebit de interesante pentru cititorul din zilele noastre. În rândurile de mai jos ne propunem să completăm imaginea ceremoniei reconstituind, pe cât este posibil, actul sfințirii drapelului acestei gărzi naționale române⁸ și înfățișarea drapelului.

La sfințire au slujit preoții Aurel Albu, paroh în localitate și Teodor Roxin paroh în Bicaciu. O astfel de sfințire este cuprinsă în chip deosebit de frumos în *Rugăciunea de sfințire a steagului ostășesc*. Se începe cu sfințirea apei, după care s-a sfințit drapelul. Potrivit *Rânduiei sfințirii steagului ostășesc* preotul a rostit la început următorii psalmi (*Psalmul 143; Psalmul 17; Psalmul 44, 4-7; Psalmul 17, 53-54; Psalmul 27, 9-12*)⁹. Una dintre aceste rugăciuni ale începutului de sfințire a steagului ostășesc glăsuiește:

„Pentru ca să binecuvânteze acest steag ostășesc cu binecuvântarea Sa cea cerească, [și] să-l facă înfricoșat și înspăimântător tuturor vrășmașilor, Domnului să ne rugăm”¹⁰.

„Pentru ca oastei Sale celei credincioase ce va purta semnul acesta, și va privi la el, să-i dea cu milostivire îndrăzneală, putere și tărie spre sfărâmarea și călcarea tăriei celor ce năvălesc asupra noastră, Domnului să ne rugăm”¹¹.

„Pentru ca îndrăzneala tuturor vrășmașilor noștri, ce vor privi la steag, să o schimbe întru frică, puterea lor întru slăbiciune, și bărbăția lor întru frică și întru fugă, Domnului să ne rugăm”¹².

Apoi, preotul ieșind din altar și stând lângă drapel, dinaintea mesei, cu fața spre răsărit a citit din *Rugăciune*, spunând: „Atotputernice și preaveșnice Dumnezeu nostru, Părintele Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, Însuși fiind Făcătorul a toată lumea și binecuvântarea a toată făptura, caută cu ochiu Tău cel îndurat asupra noastră, a smeriților și nevrednicilor robilor Tăi și asupra rugăciunii noastre. Și acest steag, pe care l-am pregătit pentru apărarea țării, cercetează-l cu binecuvântarea Ta cea cerească. Binecuvântează-l și sfințește-l ca să fie credincioasei Tale oaste biruință asupra vrășmașilor [celor potrivnici] și fiind întărit cu paza Ta, să întoarcă în fugă cetele dușmanilor noștri și totdeauna să se arate înfricoșător potrivnicilor neamului creștinesc. Iară credincioșilor Tăi, care nădăjduiesc spre Tine, să le fie nădejde de

avea loc defilarea gării; vezi Gh. Unc, A. Deac, *Gărzile Naționale Române din Transilvania*, București, 1979, p. 104-106; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 159-200.

⁵ I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Călușer, M. Apan, A. Ilea, A. Caciara, *1918 Bihorul în epopeea Unirii, Documente*, Oradea, 1978, p. 306-307.

⁶ *Românul*, Arad, VII, nr. 44, din 21 dec., (3 ian. 1919), p. 4.

⁷ I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Călușer, M. Apan, A. Ilea, A. Caciara, *op. cit.*, p. 240; V. Faur, *Participarea bihorenilor la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918*, în *Revista muzeelor și monumentelor*, seria muzeu, XXVI, nr. 2, 1989, p. 62; Idem, *Centenarul Unirii. Contribuția bihorenilor la actul istoric de la 1 Decembrie 1918*, Oradea, 2018, p. 71, 77.

⁸ I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Călușer, M. Apan, A. Ilea, A. Caciara, *op. cit.*, p. 306.

⁹ Aceste unități de voluntari aveau rolul principal de a menține ordinea, prevenind posibile infracțiuni precum jaful, omorurile și volniciile; vezi *Organizația Gardei naționale române*, în *Românul*, VII, nr. 1 din 26 octombrie/8 noiembrie 1918, p. 3. Gardiștii erau prezenți în zilele de sărbătoare la biserici, anunțând în sate apropierea Transilvaniei de România, ca urmare a revoluției din Imperiu; vezi B. Sorinca, *Gardele Naționale Române - primele structuri transilvănene de ordine publică după Marea Unire*, în *Analele Aradului*, I, nr. 1, 2015, p. 174.

¹⁰ *Molitvelnic. Rânduiala sfințirii steagului ostășesc*, de pe www.mirem.ro/pdf/molitvelnic.pdf.

¹¹ *Ibidem*, p. 429.

¹² *Ibidem*, p. 430.

biruință, îndrăzneală și tărie. Și fiind înconjurat cu rugăciunea sfinților Tăi și cu întrarmarea îngerilor Tăi, să se arate robilor Tăi semn de veselie și de tărie, semn de biruință de întărirea inimii și de bărbăție asupra pizmașilor”¹³.

După altă *Rugăciune* care s-a făcut, preotul a stropit cu apă sfințită steagul, zicând: „Se binecuvântează și se sfințește acest steag ostășesc întru putere și întărirea oastei celei creștinești, și întru biruință asupra tuturor vrășmașilor, prin stropirea cu această apă sfințită, în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh. Amin”¹⁴.

După aceea preotul a luat steagul și l-a dat în mână stegarului, spunându-i: „Primește steagul acesta ce este sfințit cu cerească binecuvântare; și să fie el înfricoșător și înspăimântător vrășmașului neamului creștinesc. Și să-ți de-a Domnul har, și cu bărbăție să treci cu el nevătămat prin oastea vrășmașilor, spre slava preasfântului Său nume, în numele Tatălui și a Fiului și a Sfântului Duh. Amin”¹⁵. Apoi, preotul binecuvântând și zicând: „Pace ție”, ostașul a luat steagul, sărutând dreapta preotului care a binecuvântat și pe ostașii de față¹⁶. Momentul emoționant era marcat de salve de pușcă și de cântece patriotice, după cum relatează și ziarul arădean mai sus menționat.

După sfințirea cu mare solemnitate a drapelului la Cefa, părintele Aurel Albu și învățătorul Ioan Costa au vorbit despre însemnătatea hotărârii de la Alba Iulia, toți cei de față strigând de mai multe ori „Trăiască România-Mare !”¹⁷. Drapelul sfințit a fost predat gardistului Alexandru Poptămaș¹⁸. În final, locuitorul Petru Poptămaș a recitat o poezie compusă de el, închinată Unirii¹⁹.

Ieșind din biserică, participanții duc cântând drapelul la Casa comunală (Primărie n. n.). Când se înalță drapelul și desfăcându-se începe a fâlfâi, gardiștii însuflețiți de strigăte de Să trăiască ! dau salve și numai târziu au încetat cu împușcăturile²⁰.

Apoi membrii Gărzii s-au întrunit în cancelaria secției într-o consfătuire referitoare la măsurile ce urmau a fi luate pentru primirea trupelor române, care erau așteptate să sosească în scurt timp în Bihor. De la secția G.N.R. din Cefa s-au distribuit stindarde gărzilor din Sănnicolau Român, Berechiu, Miersig și Gepiu pentru a fi sfințite la proxima sărbătoare²¹. Astfel, aceste gărzi au fost dotate cu steaguri (noi).

Același ziar arădean accentuează că Biserica ortodoxă din Cefa începând din 29 decembrie 1918 „vestește lumii românești și lumii de dincolo înfăptuirea vecinică a României-Mari. Frumosul și gloriosul nostru tricolor fâlfâie liber și vesel din turnul modest al bisericei, începând de la 29 Dec. când a fost sfințit și arborat [. . .]. Biserica nici n-a putut încăpea întreg poporul adunat la cea mai mare sărbătoare ce-a avut-o bravul popor român din Cefa vreodată”. În continuare, ziarul menționează evidenția că „românii din Cefa s-au adunat demonstrativ în număr așa de mare, ca să dovedească de minciună scornitura obraznică a ziarului *Az Est*, care după ziua unirii de la Alba Iulia, raportase pe lung și lat, că românii din Cefa au protestat contra hotărârii aduse. Ziua sfințirii steagului tricolor românesc în Cefa a fost și data protestului elementar contra minciunilor din Budapesta”²².

După știința noastră, drapelul Gărzii Naționale Române din Cefa, sfințit la 29 decembrie 1918 nu s-a păstrat. El a fost realizat probabil în Oradea sau în Arad²³. Despre forma, dimensiunile și materialul folosit ziarul arădean și celelalte izvoare documentare pe care le

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 431.

¹⁵ *Ibidem*, p. 432.

¹⁶ *Ibidem*, p. 433.

¹⁷ *Ibidem*; Biserica ortodoxă și-a arătat prețuirea față de cel mai înalt însemn, Drapelul Național, și prin rânduiala de sfințire a acestuia, deoarece tricolorul este un simbol național al românilor, amintindu-ne de trecutul, prezentul și viitorul lui. Toate aceste aspecte sunt cuprinse în *Rugăciunea de sfințire a Drapelului Național*; vezi Arhim. M. Daniliuc, *Despre Ziua Drapelului Național și sfințirea lui*, în *Doxologia*, 26 iunie 2014, de pe <https://doxologia.ro/puncte-de-vedere/despre-ziua-drapelului-national-sfintirea-lui>.

¹⁸ I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Călușer, M. Apan, A. Ilea, A. Caciara, *op. cit.*, p. 306.

¹⁹ *Românul*, VII, nr. 44, p. 4.

²⁰ Petru Poptămaș și-a însoțit fratele, Alexandru Poptămaș, la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia; V. Faur, *op. cit.*, 1989, p. 62, 65; Idem, *op. cit.*, 2018, p. 89.

²¹ I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Călușer, M. Apan, A. Ilea, A. Caciara, *op. cit.*, p. 307.

²² *Ibidem*.

²³ *Românul*, p. 4.

cunoaștem nu ne dau nici un indiciu, care ar facilita reconstituirea lui. Pentru a-i reda cât mai fidel înfățișarea am consultat o serie de izvoare vexilologice păstrate din acea vreme și mărturii istorice contemporane, iar pentru textul inscripției am apelat la analogii cu alte steaguri ale Gărzilor Naționale Române²⁴. El era compus din *pânza drapelului* (flamura)²⁵ și *hampă*. Flamura era confecționată probabil din pânză de bumbac, în sau mătase și avea format dreptunghiular cu dimensiunile de circa 1, 50 m x 0, 90 m. În ceea ce privește înfățișarea ei, deși dispunerea culorilor nu ne este menționată în ziar, știm sigur că fondul cromatic era tricolor, ceea ce corespunde tradiției. Culorile flămurei, după părerea noastră, erau așezate perpendicular pe hampă²⁶, adică orizontal, cu albastru în partea superioară, galben la mijloc și roșu în partea inferioară, cum erau dispuse și pe alte steaguri tricolore care se păstrează din acea vreme²⁷. Pe ambele fețe ale flămurei drapelului se afla *legenda* (inscripția) cu text identic (fig.1). *Hampa* realizată din lemn era vopsită în culoare maro.

Cât privește inscripția flămurei însemnului vexilologic, pe cele două fețe ale acesteia s-au scris cu litere majuscule probabil aurii, dispuse pe trei rânduri, următoarele cuvinte: pe fâșia albastră „GARDA”, pe cea galbenă „NAȚIONALĂ ROMÂNĂ”, iar pe cea roșie, „DIN CEFA”. Inscripția indica astfel denumirea formațiunii înarmate căreia i-a aparținut drapelul (gardă), caracterul (națională), componența ei din voluntari în baza etniei (română) și numele localității unde aceasta își desfășura activitatea (Cefa). Prin această inscripție, drapelul Gărzii Naționale Române din Cefa se individualiza, între celelalte steaguri tricolore și îi conferea acestuia calitatea de steag ostășesc. Inscripția de pe flamură era principalul element ce identifica drapelul, el devenind prin semnificația sa cel mai înalt însemn distinctiv al acestei gărzi. Prin conținutul ei inscripția prezintă un interes deosebit pentru vexilologia românească deoarece tricolorul ca însemn național a avut un rol important în contextul luptei pentru înfăptuirea Marii Uniri. La 1918 el simboliza lupta pentru unitate și libertate a poporului român la care participau și membrii Gărzii Naționale Române din comuna Cefa, comitatul Bihor.

Ținând cont de înfățișarea unor steaguri tricolore utilizate în timpul Marii Uniri a românilor de la 1918, am încercat să realizăm o reconstituire cât mai veridică a drapelului Gărzii Naționale Române din Cefa²⁸, utilizat în timpul manifestărilor la care a luat parte și această formațiune cu rol de apărare a ordinii și liniștii publice.

²⁴ În legătură cu confecționarea de steaguri, menționăm că în perioada pregătirii Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918 și în zilele următoare, ziarul *Românul* și revista *Biserica și Școala* din Arad anunța în unele din numerele lor că Librăria Diecezană din Arad, confecționează stindarde (steaguri) naționale, în mărimi de 150, 200, 250, 300 cm, la prețul de 140, 260, 320, 380 coroane, vezi *Românul*, VII, nr. 7, 8, 13, 19, 30, 35 din 3/16, 4/17, 11/24 (noiembrie) și nr. 18/1, 2/15, 9/22 (decembrie) 1918 și *Biserica și Școala*, XLII, nr. 45 din 4/17 noiembrie 1918, p. 3. Confecționarea și sfințirea de steaguri românești pentru gărzile naționale române constituiau de asemenea prilej de sărbătoare în prima etapă participând femeii din sate, iar în a doua având loc un întreg serviciu religios, vezi B. Sorinca, *op. cit.*, p. 174.

²⁵ Reconstituirea drapelului a fost făcută fără pretenția de a fi epuizat în totalitate subiectul, așteptând opiniile celor interesați, iar asupra reconstituirii prezentate ne rezervăm pentru noi și altora dreptul de a relua subiectul.

²⁶ Pânza drapelului= țesătură realizată din fire de mătase, bumbac, damasc etc. prinsă de hampa steagului pe una din laturi, vezi Al. Daneș, *Mic dicționar de vexilologie*, Brașov, 2010, p. 7.

²⁷ În lipsa unor reglementări adecvate privind modul de înfățișare a steagurilor naționale românești, acestea au fost confecționate conform tradiției, având culorile așezate orizontal, dar și ca la Drapelul României, dispuse vertical, cu albastru la hampă.

²⁸ Despre steaguri din timpul Marii Uniri având culorile dispuse orizontal, vezi E. Pălăncăanu., *op. cit.*, p. 142-143; A. Mureșan, *op. cit.*, 1988, p. 747-750; N. Dascăl, A. Mureșan, *op. cit.*, 1993, p. 307-309; A. Mureșan, *op. cit.*, 1996, p. 419-424.

Fig. 1. Drapelul Gărzii Naționale Române din Cefa. Reconstituire.

DISTINCȚII ONORIFICE ACORDATE CLERULUI ROMÂN ÎN 1918

Laurențiu-Ștefan Szemkovics*

HONORARY DISTINCTIONS GRANTED TO THE ROMANIAN CLERGY IN 1918

Abstract

In the present article, the author points out, by means of phaleristics, heraldry and sigillography, eight honorary distinctions awarded to Romanian clergymen for special deeds accomplished during the First World War: The Military Order „Mihai Viteazul”; The Order „Star of Romania” („Steaua României”); The Order „Crown of Romania” („Coroana României”); The Order „Queen Mary Cross” („Crucea Regina Maria”); The Cross „The Sanitary Merit”; The Cross of War (*French*); The Order „Saint Anna” (*Russian*); The Order „Saint Stanislas” (*Russian*). These distinctions are preserved in funds and collections of the National History Museum of Romania, the Romanian Gendarmerie Museum and the collection belonging to Chief adjutant N.C.O. (reservist) Nelu Aldea.

The distinctions have been presented considering first and foremost the Regulation for the order in which medals should be worn (published in „Monitorul Oficial” no. 222 from 29 January 1920), with the Romanian ones first followed by the foreign ones, presented in alphabetical order of the origin country. The authors mentioned, from one case to another, the institutions where the pieces are located and where they were researched the pieces and described them considering the scientific norms of heraldry and recommendations of the former International Committee of Sigillography. The information presented included: their issue date, the persons that were decorated, the reasons of awarding them, sometimes the accompanying documents, the normative acts through which they were awarded, reproductions of the pieces, and the necessary bibliography.

Keywords: order, cross, religious service, priests, devotion, hospital, regiment.

În articolul de față prezentăm câteva distincții onorifice conferite clerului român, pentru fapte deosebite săvârșite în Primul Război Mondial. Decorațiile și documentele privitoare la meritele beneficiarilor provin, în special, din biblioteci, fonduri și colecții aflate la Arhivele Naționale Istorice Centrale, Muzeul Național de Istorie a României, Muzeul Jandarmeriei Române și la colecționarul Nelu Aldea.

Distincțiile sunt prezentate ținând seama, mai ales, de *Regulamentul pentru ordinea purtării decorațiilor la placă* (publicat în „Monitorul Oficial” nr. 222 din 29 ianuarie 1920), mai întâi cele românești și apoi cele străine, după ordinea alfabetică a țărilor. Am menționat, de la caz la caz, instituțiile sau persoanele la care se găsesc și unde am cercetat piesele de față, am descris piesele ținând cont de normele științei heraldice și de recomandările fostului Comitet Internațional de Sigilografie¹, am menționat data instituirii lor, persoanele decorate, motivele recompensării, uneori documentele însoțitoare, actele normative prin care li s-au conferit, reproducerile pieselor și bibliografia aferentă.

I. ORDINUL „MIHAI VITEAZUL”

Ordinul „Mihai Viteazul” a fost creat de către regele Ferdinand I, fiind instituit prin Înaltul Decret Regal nr. 2968 din 26 septembrie 1916. A fost acordat numai ofițerilor, pe timp de război, pentru fapte de arme excepționale în fața inamicului și avea trei clase: I, a II-a și a

* Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, laurszem@gmail.com.

¹ Comitetul Internațional de Sigilografie = organism creat în 1959 prin hotărârea Biroului executiv al Consiliului Internațional al Arhivelor, în vederea rezolvării unor probleme practice privind păstrarea și conservarea sigiliilor și a stimulării cercetărilor în acest domeniu. Comitetul a contribuit la dezvoltarea teoriei și practicii sfragistice, preocupându-se de uniformizarea terminologiei de specialitate, stabilirea elementelor necesare pentru descrierea sigiliilor, reunirea eforturilor specialiștilor în vederea creșterii longevității izvoarelor sigilare, elaborarea de studii menite să scoată în evidență importanța sigiliilor create în diferite țări; *Dicționar al științelor speciale ale istoriei. Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 77.

III-a. De asemenea, drapelele unor unități care s-au distins în lupte au primit acest prestigios însemn.

Ordinul „Mihai Viteazul” clasa a III-a, model 1916² (fig. 1-2), se prezintă sub forma unei cruci³, de 40 mm, cu brațele terminate în floare de crin⁴, din metal auriu⁵, emailată albastru⁶, având pe avers, încrustate în excizie⁷, pe brațul vertical, cifra regelui Ferdinand (doi de F adosați), surmontată⁸ de coroana regală, de 20 mm, iar pe revers⁹, în centru, anul instituirii modelului: 1916. Crucea era surmontată de coroana regală, închisă¹⁰, terminată cu glob crucifer¹¹, de care, printr-un inel, se prindea panglica de culoare vișinie, lată de 37 mm, cu margini aurii de 3 mm. Acest model, prezentat mai sus, se purta pe piept, în partea stângă¹².

² Muzeul Național de Istorie a României, inv. nr. 75604.

³ Crucea = simbolizează axa lumii și punctul de intersecție dintre figurile geometrice fundamentale reprezentate de cerc (cerul) și pătrat (pământul). Are și un simbolism spațial, deoarece brațele corespund celor patru puncte cardinale. Provine din cuvântul latinesc *cruce(m)*, „caznă”; Matilde Battistini, *Simboluri și alegorii*, Monitorul Oficial, 2008, p. 144

⁴ Crin = floare, eminamente regală, ce simbolizează deopotrivă puterea și rafinamentul, forța materială, dar și avântul spiritual; Olimpia Unghera, *Dicționar explicativ masonic*, vol. 1 (A-L), Phobos, București, 2007, p. 296.

⁵ Aur = metal utilizat în alcătuirea stemelor; este reprezentat convențional prin puncte plasate la egală distanță între ele (*Dicționar al științelor speciale*, p. 49); simbolizează bogăție, forță, credință, puritate, constanță, bucurie, prosperitate, viață lungă; G. Eysenbach, *Histoire du blason et science des armoiries*, Tours, MDCCCXLVIII, p. 370; H. Gourdon de Genouillac, *Les Mystères du blason de la noblesse et de la féodalité. Curiosités – bizarreries et singularités*, Paris, E. Dentu, 1868, p. 16..

⁶ Albastru (azur) = culoare utilizată în alcătuirea stemelor, reprezentată convențional prin linii orizontale plasate la distanță egală. Semnifică loialitate, fidelitate, frumusețe; A. de la Porte, *Trésor héraldique d'après d'Hozier, Ménétrier, Boisseau etc.*, Paris, Leipzig, H. Casterman, Tournai, 1861, p. 11.

⁷ Gravarea = se poate face în adâncime (*incizie*) ori în relief (*excizie*); *Dicționar al științelor speciale*, p. 128.

⁸ Surmontat = se spune de pal, fascie, chevron și, în general, orice altă piesă care nefiind în poziția sa ordinară este însoțit în șef de o altă figură; W. Maigne, *Abrégé méthodique de la science des armoiries suivi d'un glossaire des attributs héraldiques, d'un traité élémentaire des ordres des chevalerie et de notions sur les classes nobles, les anoblissements, l'origine des noms de famille, les preuves de noblesse, les titres, les usurpations et la législation nobiliaires*, Paris, Garnier frères, Libraires-Éditeurs, 1860, p. 265.

⁹ Revers = una din părțile unui sigiliu cu reprezentări pe ambele fețe; este partea mai puțin importantă a acestuia; *Dicționar al științelor speciale*, p. 201.

¹⁰ Coroană închisă = coroana formată dintr-un cerc frontal de care se prind mai multe arcuri ce se unesc în partea superioară; de obicei, este dotată cu pietre prețioase și terminată printr-un glob cruciger; *Dicționar al științelor speciale*, p. 90.

¹¹ Glob crucifer = sferă suprapusă de o cruce care se găsește în vârful coroanelor închise, în mâna unor personaje sau deasupra unor scuturi; este însemn al puterii suverane, atribut al suveranității. În heraldica românească globul crucifer este întâlnit în stemele Țării Românești, în armele Moldovei și armele statului român. Sfera simbolizează pământul, iar crucea de pe sferă simbolizează dominația creștină asupra lumii; *Dicționar al științelor speciale*, p. 127; Paola Rapelli, *Simboluri ale puterii și mari dinastii*, Monitorul Oficial, 2009, p. 40-41.

¹² *Ordine, cruci și medalii române. Istoric, legi și regulamente*, întocmite de Vintilă Ivănceanu, Petre Ionescu, Petre P. Sterescu și C. Tâmpăanu, Imprimeria Statului, București, 1927, p. 81; Cricoveanu, I. G. F. (lt. colonel), *Codul decorațiilor și al medaliilor conținând legile, regulamentele și decretele relative la crearea decorațiilor și a medaliilor de la 1860 și până azi*, tomul VI, ediție revăzută și completată, Giurgiu, Tipografia „Ulpiu Stanculescu”, 1928, p. 149-155; C. Flondor, Const. Moisil, *Decorațiunile românești*, în *Enciclopedia României*, vol. 1, 1938, p. 88-89; Maria Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate și independență oglindită în simbol. Album heraldic*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 156-157; Ștefan Catone, Neculae Șerbănescu, Dumitrașcu Bedivan, *România: decorații 1859-1991*, Cover, București, 1992, p. 15, pl. IV, fig. 6; *Decorații românești de război 1860-1947*, autori: Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, Editura Universitaria, București, 1993, p. 66-71; Elena Artimon, *Ordine, medalii și decorații din Primul Război Mondial aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Bacău*, în „Carpica”, XXIV, 1993, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău, p. 169, fig. II/1; Elena Artimon, Lăcrămioara Stratulat, *Mărturii documentare aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Bacău aparținând col. Procopie Strat și slt. Gheorghe Glod, cavaleri ai Ordinului „Mihai Viteazul”*, în „Buletinul Muzeului Militar Național”, Serie Nouă, 1/2003, Partea I, p. 297-302; Tudor Alexandru Martin, Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, *Onoarea națiunilor (II). Ordine și decorații românești din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2016, p. 136-143; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Distincții acordate grănicerilor, jandarmilor și polițiștilor în perioada 1916-1918*, în „Monitor cultural-educativ”, nr. II/2017, Editura Ministerului Afacerilor Interne, București, p. 16-

Ordinul „Mihai Viteazul” clasa a III-a i-a fost conferit protosinghelului¹³ (asimilat gradului de locotenent) Șerbănescu Justin¹⁴, din regimentul 21 infanterie: „pentru vitejia, destoinicia și iubirea de patrie ce a arătat pe câmpul de onoare în 1916. Pe lângă faptul că și-a îndeplinit cu un mare devotament îndatoririle ce le avea ca și confesor al regimentului, a mai luat parte la toate luptele mergând cu Sfânta Cruce în mână, în fruntea luptătorilor regimentului. În ziua de 21 octombrie 1916 văzând că regimentul „Feldioara” a pierdut în lupte aproape pe toți ofițerii și că comandantul căzuse rănit pe Muntele Clăbucetul Taurului, a luat comanda acestui corp și luptând ca un erou o zi și o noapte, a respins pe inamic până la Muntele Susai, oprindu-l de a ocupa Azuga. În luptele de pe Muntele Dihanului a condus un batalion de dispensați, iar la 17 noiembrie 1916, fiind pentru a doua oară rănit pe Muntele Sorica în timpul unui atac al Azugăi, a refuzat evacuarea pentru a nu se despărți de vitejii regimentului”.

II. ORDINUL „STEAUA ROMÂNIEI”

Pentru a recompensa serviciile militare și civile aduse statului român, Carol I instituie, prin Înaltul Decret nr. 1108 din 10 mai 1877, Ordinul „Steaua României” care s-a conferit atât în Războiul de Independență (1877-1878), cât și în perioada Primului Război Mondial (1916-1918).

Ordinul „Steaua României” cu spade, în grad de Ofițer¹⁵ (fig. 3-4) se prezintă sub forma unei cruci recruciata¹⁶ de metal, de 40 mm, smălțuită albastru închis, având pe avers, în centru, un medalion rotund, smălțuit roșu, încărcat¹⁷ cu o acvilă¹⁸, redată în întregime și din față, cu aripile deschise și cu zborul¹⁹ în jos, stând cu picioarele pe un fulger²⁰, cu capul întors spre aripa dreaptă, ținând în cioc o cruce, poziționată în bandă²¹, totul de aur. Medalionul este înconjurat de o bordură²² emailată albastru, în care este scrisă, cu litere aurii, deviza²³: *** **IN FIDE SALUS** (SALVAREA ÎN CREDINȚĂ). Bordura albastră este înconjurată de o ghirlandă de ramuri de stejar verde, prinsă, în dreptul brațelor crucii, cu panglici aurii dispuse în săritoare²⁴. Pe revers, pe centru, într-un medalion rotund, puțin mai mare decât cel de pe avers, smălțuit, de asemenea, roșu, cifra domnitorului

17; idem, *Distincții acordate jandarmilor în perioada 1917-1919*, Editura Ministerului Afacerilor Interne, București, 2018, p. 9-10; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *Distincții onorifice conferite grănicerilor români în perioada 1918-1919 = Honorific distinctions awarded to Romanian frontier guards between 1918 and 1919*, Editura Ministerului Afacerilor Interne / Edit Moroșan, București, 2018, p. 9-12.

¹³ Grad monahal superior singhelului și inferior arhimandritului; monah care are acest grad.

¹⁴ Decret nr. 1.561/25 iunie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 96 din 21 iulie / 3 august 1918, p. 1430.

¹⁵ Colecția plutonier adjutant șef (rez.) Nelu Aldea.

¹⁶ Cruce recruciata = cruce ale cărei brațe au extremitățile în formă de cruce; Silviu Andrieș-Tabac, *Tipologia crucii heraldice*, în „Analecta Catholica”, IV, 2008, Chișinău, 2010, p. 111.

¹⁷ Încărcat = termen care indică faptul că într-o piesă heraldică sau plasat una sau mai multe mobile; *Dicționar al științelor speciale*, p. 146.

¹⁸ Acvila = pasăre de pradă din clasa șoimilor, cu ciocul lung și recurbat, picioare robuste, unghii ascuțite, vedere pătrunzătoare și anvergura foarte întinsă; acvila este reprezentată cu ciocul deschis și aripile deschise (Cte Alph. O’Kelly de Galway, *Dictionnaire archéologique et explicatif de la science du blason*, tome I, Bergerac, Imprimerie générale du Sud-Ouest, 1901, p. 6); este simbolul regalității, al măreției, al generozității și al recunoștinței; G. de L. T^{me}, *Dictionnaire héraldique, contenant tout ce qui a rapport à la science du blason, avec l’explication des termes; leurs etymologies, & les exemples nécessaires pour leur intelligence, suivi des Ordres de Chevaleries dans le Royaume et de l’Ordre de Malthe*, Paris, Lacombe, MDCCLXXIV, p. 11.

¹⁹ Zbor = figură heraldică naturală reprezentată ca două aripi de pasăre (când acestea sunt de îngeri sau grifoni, pot fi denumite și cu termenul de *aripi*). Când se utilizează o singură aripă, se blazonează cu termenul de semizbor; *Dicționar al științelor speciale*, p. 238.

²⁰ Fulgerul = simbolizează suveranitatea.

²¹ Banda = piesa onorabilă a scutului realizată prin trasarea a două diagonale din colțul drept superior spre colțul stâng inferior, formând o fâșie ce este reprezentată în alt smalt decât câmpul. Conform cerințelor artei heraldice, banda trebuie să ocupe circa 1/3 din lățimea scutului; *Dicționar al științelor speciale*, p. 52.

²² Bordura = piesă care înconjoară scutul, așa cum indică și numele său. Este simbolul protecției, al bunăvoinței și al recompensei; Cte Alph. O’Kelly de Galway, *op. cit.*, p. 95.

²³ Deviza = inscripție conținând o maximă morală, o exclamație, o formulă de credință, un angajament; *Dicționar al științelor speciale*, p. 100.

²⁴ Săritoarea (crucea în curmeziș) = piesa onorabilă a scutului care se realizează prin suprapunerea benzii cu bara; *Dicționar al științelor speciale*, p. 186.

Carol I (doi C adosați și intercalați în care este înscrisă cifra romană I)²⁵ încoronată de o coroană închisă, terminată cu glob crucifer, totul aurit. Între brațele crucii sunt raze convergente și două spade²⁶ redade cu vârfurile în sus. Crucea este surmontată de o coroană închisă, terminată cu glob crucifer. Panglica este moarăată roșie, cu câte două dungi albastre închise pe fiecare margine, dungile interioare late, fiecare de 3 mm și cele exterioare (de pe marginea panglicii), de 2 mm. Panglica este lată de 35 mm și lungă, în partea aparentă, de 50 mm și se fixa pe piept, în toată lățimea ei, adică fără alte îndoituri, decât cele de la extremități, de care, pe de o parte se atârna crucea de panglică, iar pe de altă parte, panglica de piept, căpătâiele panglicii prinzându-se cu copci dedesubt. Rozeta pentru ofițeri are un diametru de 25 mm²⁷.

Ordinul „Steaua României” este cel mai vechi ordin național românesc; a fost creat în 1864 de Alexandru Ioan Cuza și a fost acordat în acea perioadă doar câtorva devotați ai domnitorului. Denumirea originală, propusă de Cuza, era „Ordinul Unirii”²⁸ (fig. 5-6), care avea pe avers, în medalionul rotund, smălțuit roșu, în două ghirlande verzi²⁹ de ramuri de stejar, intercalate, cele două cifre, încrustate cu aur, „5” și „24”, semnificând dubla alegere a domnitorului (5 ianuarie în Moldova și 24 ianuarie în Muntenia), iar pe bordura albastră scria, cu litere de aur: * **GENERE ET CORDE FRATRES** (* FRAȚI PRIN ORIGINI ȘI SIMȚIRI). Pe revers, în medalionul central, pe roșu, au fost încrustate literele aurii „A” și „I” intercalate, având la baza lor cifra romană I (cifra domnitorului Al. Ioan Cuza)³⁰.

Ordinul „Steaua României” cu spade, în grad de Ofițer i-a fost acordat economului Nazarie Constantin³¹, șeful serviciului religios de pe lângă Marele Cartier General: „pentru zelul deosebit și destoinicia cu care a condus serviciul religios pe timpul campaniei, dând exemplu și imbold preoților militari pentru a fi la înălțimea misiunii lor (1916-1918)”.

III. ORDINUL „COROANA ROMÂNIEI”

Ordinul „Coroana României” a fost instituit prin legea nr. 1.244 din 10 mai 1881 cu scopul de a recompensa serviciile aduse statului.

²⁵ Const. Flondor, Const. Moisil, *Decorațiunile românești*, în *Enciclopedia României*, vol. 1, 1938, p. 87.

²⁶ Spada = simbolul stării militare, al vitejiei, al puterii. Poate fi aplicată nedreptății și poate stabili pacea și dreptatea. De asemenea, spada este și simbol al războiului sfânt. În tradițiile creștine, spada este o armă nobilă, a cavalerilor și eroilor creștini; Jean Chévalier, Alain Ghéerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. 3 (P-Z), 1995, p. 246-247.

²⁷ P. V. Năsturel, *Medaliile și decorațiunile române. Descrierea și portul lor de către civili, militari, clerici, magistrați și doamne*, București, Tipo-Litografia Societății „Tiparul”, 1901, p. 11-14; *Ordine, cruci și medalii române*, p. 25-46; Cricoveanu, I. G. F. (lt. colonel), *op. cit.*, p. 66-90; C. Flondor, Const. Moisil, *op. cit.*, p. 86-87; Gr. Costandache, *op. cit.*, p. 194; Bernard Fitzsimons, *Heraldry & Regalia of War*, Beekman House, New York, 1973, p. 87; Victor Cațavei, *Din colecția de ordine și medalii a Muzeului Județean Arad (I)*, în „Ziridava”, VI, 1976, p. 489-492; Maria Dogaru, *Aspirația poporului român*, p. 129-130; Ștefan Catone, Neculae Șerbănescu, Dumitrașcu Bedivan, *op. cit.*, p. 17; pl. VI, fig. 11; *Decorații românești de război 1860-1947*, p. 38-47; Elena Artimon, *op. cit.*, p. 167-168, fig. I/1; *Enciclopedia Armatei României*, p. 1030-1031; Toma Rădulescu, *Ordine și decorații românești și străine care au aparținut acad. dr. Constantin Angelescu (1869-1948)*, în „Argesis”. Studii și comunicări, Seria Istorie, XXII, Editura Ordessos, Pitești, 2013, p. 351, 358; Tudor Alexandru Martin, Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, *op. cit.*, p. 42-52; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Distincții acordate grănicerilor*, p. 13-15; idem, *Distincții acordate jandarmilor*, p. 5-9; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 19-21, 87.

²⁸ Natalia Marinescu, Câteva decorațiuni rare la Muzeul Militar Național. Decorațiunile create de domnitorul Alexandru Ioan I Cuza, în „Buletinul Muzeului Militar Național”, 1939-1940, III, nr. 5-6, p. 136-141; Dan Berindei, *Cuza Vodă și Ordinul „Unirii”. O încercare de instituire a unei decorații naționale*, extras din „Revista Istorică Română”, XVII (1947), p. 98-106; Maria Dogaru, *op. cit.*, p. 119-120; Ștefan Catone, Neculae Șerbănescu, Dumitrașcu Bedivan, *op. cit.*, pl. II, fig. 3; Tudor Alexandru Martin, Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, *op. cit.*, p. 12, 14; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Distincții acordate grănicerilor*, p. 15; idem, *Distincții acordate jandarmilor*, p. 8; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 20-21, 87.

²⁹ Verde = culoare utilizată în alcătuirea stemelor, reprezentată convențional prin linii diagonale de la dreapta la stânga. Semnifică tinerețe, frumusețe, libertate, sănătate; *Dicționar al științelor speciale*, p. 236.

³⁰ Muzeul Național de Istorie a României, inv. nr. 81300.

³¹ Decret nr. 2.491/15 septembrie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 195 din 21 noiembrie / 4 decembrie 1918, p. 3415.

Conform *Regulamentului pentru punerea în aplicare a legii relativă la instituirea Ordinului Coroana României*³², Ordinul „Coroana României” este o cruce de Malta³³, cu diametrul de 40 mm pentru Cavaleri și Ofițeri, cu brațe egale, smălțuită roșu, cu marginea de smalt alb. În mijlocul crucii, pe avers, este un medalion rotund, smălțuit roșu, încărcat cu coroana regală, de oțel (făurită din metalul unuia dintre tunurile luate ca trofee de la inamic, în bătălia de la Plevna de la 28 noiembrie 1877)³⁴ ce se termină printr-un glob, în care este înfiptă crucea „Trecerea Dunării”³⁵. Medalionul este înconjurat de o bordură smălțuită alb, pe care este scris cu litere și cifre aurii: * **PRIN NOI ÎNȘINE** * **14 MARTIE 1881** (data proclamării regatului). Pe revers, în medalionul rotund, smălțuit roșu, pe un singur rând: **10 MAIU** (data încoronării). Împrejur, în bordura smălțuită alb: * **1866** * **1877** * **1881** (datele urcării pe tron, proclamării Independenței și proclamării regatului).

Cifra regală, între brațele crucii, ca și montura crucii, este de argint pentru Cavaleri și de aur pentru celelalte grade. Tot între brațele crucii sunt două spade aurii, cu vârfurile în sus, unde fiecare gardă se termină în flori de crin.

Panglica, care se atârână de cruce printr-un inel, este de culoare albastru-închis, cu câte o dungă pe fiecare margine de culoarea oțelului, lată de 6 mm la Cavaleri și Ofițeri. Când Ordinul „Coroana României” cu spade, în gradul de Cavaler, are panglica de „Virtutea Militară”³⁶, aceasta este roșie bordată albastru³⁷.

Au fost decorați cu Ordinul „Coroana României” cu spade, în grad de Cavaler: confesorul militar Proca Constantin³⁸; preotul (asimilat gradului de căpitan) Leu Gheorghe³⁹, din regimentul 53/65 infanterie, pentru devotamentul cu care a îngrijit de răniții și bolnavii de tifos exantematic, precum și zelul cu care și-a îndeplinit misiunea, înălțând sufletele soldaților, îmbărbătându-i în luptele de la Mărășești din 1917; preotul (asimilat gradului de căpitan) Mateescu Vasile⁴⁰, din regimentul 6 artilerie, pentru zelul și devotamentul cu care și-a îndeplinit serviciul în 1917; preotul (asimilat gradului de locotenent) Agârbiceanu Ion⁴¹; preotul (asimilat gradului de locotenent) Dumitrescu Dumitru⁴², din regimentul 38 infanterie, pentru zelul, devotamentul și abnegația cu care și-a îndeplinit serviciul și ridicând moralul trupei prin cuvântări și dând concurs prețios medicului la pansarea și îngrijirea răniților în august 1917; preotul (asimilat

³² *Ordine, cruci și medalii române*, p. 51-52.

³³ Cruce de Malta = cruce ale cărei brațe se constituie din triunghiuri isoscele unite la vârf și cu bazele scobite în forma literei „V”, creând impresia unei cruci cu opt vârfuluri; Silviu Andrieș-Tabac, *op. cit.*, p. 112.

³⁴ *Coroana regală de oțel* datează de la încoronarea primului rege Carol I (10/22 mai 1881); *Capodopere din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*, redactor: Cornel Constantin Ilie, texte: Florentina Buzenschi, Bogdan Coconoiu, Șerban Constantinescu, Florin Georgescu, Romeo Gheorghită, Cornel Constantin Ilie, Oana Ilie, Ginél Lazăr, Alexandra Mărășoiu, Rodica Oanță-Marghitu, Ernest Oberländer-Târnoveanu, Dragomir Nicolae Popovici, Eugen Silviu Teodor, foto: Marius Amarie, George Nica, catalog editat de Muzeul Național de Istorie a României, MNIR, București, 2012, p. 68-71.

³⁵ Crucea „Trecerea Dunării”, instituită în 1878, care este așezată în vârful coroanei regale de oțel, a fost destinată militarilor și civililor care au luat parte la operațiunile din dreapta Dunării, în timpul Războiului de Independență; Dan Cernovodeanu, *Originea decorației „Trecerea Dunării”*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor”. Muzee, XIV, 1977, nr. 3, p. 30-31; Maria Dogaru, *Date noi privind Coroana de Oțel a României*, în „Herb”. Revista română de heraldică, I (VI), 1999, 1-2, p. 127-134; Dorel Bahrin, *Sistemul decorațiilor militare-2000. Sistemul național de decorații*, Editura Economică, București, 2005, p. 21.

³⁶ Muzeul Jandarmeriei Române.

³⁷ P. V. Năsturel, *op. cit.*, p. 20-22; *Ordine, cruci și medalii române*, p. 47-61; Cricoveanu, I. G. F. (lt. colonel), *op. cit.*, p. 48-65; C. Flondor, Const. Moisil, *op. cit.*, p. 87; Gr. Costandache, *op. cit.*, p. 197; Bernard Fitzsimons, *op. cit.*, p. 87; Victor Cațavei, *op. cit.*, p. 492-495; Maria Dogaru, *Aspirația poporului român*, p. 148-149; Ștefan Catone, Neculae Șerbănescu, Dumitrașcu Bedivan, *op. cit.*, p. 17-18; *Decorații românești de război 1860-1947*, p. 54-59; Elena Artimon, *op. cit.*, p. 168, fig. I/2; Toma Rădulescu, *op. cit.*, p. 352, 358-359; Tudor Alexandru Martin, Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, *op. cit.*, p. 76-80; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 25-26, 88.

³⁸ Decret nr. 1.267/29 mai 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 71 din 21 iunie / 4 iulie 1918, p. 1005.

³⁹ Decret nr. 1.895/24 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 118 din 18 (31) august 1918, p. 1856.

⁴⁰ Decret nr. 964/28 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 36 din 13 (26) mai 1918, p. 464.

⁴¹ Decret nr. 1.267/29 mai 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 71 din 21 iunie / 4 iulie 1918, p. 1005.

⁴² Decret nr. 1.961/31 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 143 din 19 septembrie / 2 octombrie 1918, p. 2396.

gradului de locotenent) Gâlea Andrei⁴³; preotul (asimilat gradului de locotenent) Iordache Tudorache⁴⁴, din regimentul 10 vânători, pentru zelul și devotamentul ce a arătat în timpul luptelor de la Mărășești de la 1-6 august 1917; preotul (asimilat gradului de locotenent) Moroianu Alexandru⁴⁵, de la brigada II călărași, pentru curajul și devotamentul ce a arătat în luptele de la Chioșurile și Grozești din iulie și august 1917. La postul de prim-ajutor a dat îngrijiri răniților, ajutându-l pe medic sub focul infanteriei inamice; preotul (asimilat gradului de locotenent) Murarețu Gheorghe⁴⁶, din regimentul 7 vânători, pentru curajul și devotamentul ce a arătat pe câmpul de luptă în 1917. S-a distins în mod deosebit în noaptea de 11/12 iulie când a sosit trupa la o recunoaștere făcută pe Dealul Dragu; preotul (asimilat gradului de locotenent) Păunescu Gheorghe⁴⁷, din regimentul 25 infanterie, pentru abnegația și deosebitul devotament ce a arătat în îndeplinirea serviciului religios în 1917; preotul (asimilat gradului de locotenent) Proca Nicolae⁴⁸, din regimentul 44 infanterie, pentru curajul și devotamentul cu care și-a îndeplinit serviciul pe câmpul de luptă în 1917; preotul (asimilat gradului de locotenent) Stătescu Constantin⁴⁹, de la ambulanța diviziei XIII, pentru abnegația și deosebitul devotament ce a arătat în îndeplinirea serviciului religios în 1917; preotul (asimilat gradului de locotenent) Ulescu Vasile⁵⁰, din regimentul 57/58 infanterie, pentru zelul și devotamentul cu care și-a îndeplinit misiunea sfătuind și încurajând pe luptători în 1917; protosinghelul (asimilat gradului de locotenent) Șerbănescu Justin⁵¹, din regimentul 21 infanterie, pentru credința și dragostea de țară ce a arătat în anul 1917.

Au fost decorați cu Ordinul „Coroana României” cu spade, în grad de Cavaler, cu panglica de „Virtutea Militară”⁵² (fig. 7-8): preotul (asimilat gradului de căpitan) Mihail Neculae⁵³, din regimentul 4 vânători, pentru curajul și abnegația arătate în luptele de la Cașin, valea Șușitei, Oituz, Coșna și Cireșoia, unde a stat pe poziție în linia I îmbărbătând trupa în vara anului 1917; preotul (asimilat gradului de locotenent) Bănică Roșescu⁵⁴, din regimentul 34 infanterie, pentru curajul de care a dat dovadă rămânând în primele linii, îmbărbătând pe soldați de a rămâne neclintii sub uraganul de foc al artileriei dușmane, în luptele de la Muncel în 1917; preotul Oniceanu Nicolae⁵⁵, din regimentul 32 infanterie, pentru că în luptele de la Mărășești de la 25 iulie-2 august 1917 a îmbărbătat prin cuvinte pe soldați, ducându-se până în prima linie și rămânând printre cei din urmă, a trecut Siretul înot sub focul infanteriei și artileriei inamice spre a nu cădea prizonier; preotul-econom stavrofor (asimilat gradului de căpitan) Bărbulescu Ion⁵⁶, din regimentul 30 infanterie, pentru că în luptele de la Dealul Porcului prin bombardamentul violent de artilerie a fost prin mijlocul ostașilor, îmbărbătându-i și îndemnându-i să țină cu îndârjire poziția, aprinzând în sufletul lor făclia credinței și iubirea de Tron și Țară (1917).

IV. ORDINUL „CRUCEA REGINA MARIA”

Ordinul „Crucea Regina Maria”, instituit la 15 martie 1917, a fost conferit militarilor și civililor care s-au distins în serviciul sanitar atât în Primul, cât și în al Doilea Război Mondial

⁴³ Decret nr. 1.267/29 mai 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 71 din 21 iunie / 4 iulie 1918, p. 1005.

⁴⁴ Decret nr. 132/25 ianuarie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 265 din 7 (20) februarie 1918, p. 3071.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Decret nr. 93/12 ianuarie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 251 din 23 ianuarie / 5 februarie 1918, p. 2806.

⁴⁷ Decret nr. 909/19 aprilie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 26 din 2 (15) mai 1918, p. 330.

⁴⁸ Decret nr. 131/25 ianuarie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 262 din 3 (16) februarie 1918, p. 3011.

⁴⁹ Decret nr. 909/19 aprilie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 26 din 2 (15) mai 1918, p. 330.

⁵⁰ Decret nr. 1.791/12 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 112 din 10 (23) august 1918, p. 1746.

⁵¹ Decret nr. 2.130/17 august 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 177 din 30 octombrie / 12 noiembrie 1918, p. 3083.

⁵² Muzeul Național de Istorie a României, inv. nr. 64968.

⁵³ Decret nr. 1.049/8 mai 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 51 din 30 mai / 12 iunie 1918, p. 708.

⁵⁴ Decret nr. 1.925/28 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 129 din 31 august / 13 septembrie 1918, p. 2082.

⁵⁵ Decret nr. 2.046/9 august 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 151 din 28 septembrie / 11 octombrie 1918, p. 2571.

⁵⁶ Decret nr. 1.961/31 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 143 din 19 septembrie / 2 octombrie 1918, p. 2395.

sau, pe timp de pace, persoanelor care s-au remarcat la îngrijirea bolnavilor în timpul unor epidemii.

Ordinul avea trei clase, dintre care, în cazul de față, au fost acordate doar cele din clasele a II-a (de bronz aurit) și a III-a (din bronz).

Însemnul avea forma unei cruci gamate, stilizate, purtând pe avers, pe centru, cifra reginei Maria, „M” albastră (redată în coduri heraldice prin linii orizontale, paralele, plasate la egală distanță între ele), încoronată cu o coroană deschisă cu trei fleuroane sub formă de cruci labate, iar pe revers, tot pe centru, fiind gravat anul 1917. Panglica era portocalie și se prindea de cruce printr-un anou⁵⁷.

Au fost decorați cu Ordinul „Crucea Regina Maria”, clasa a II-a (fig. 9-10): preotul (asimilat gradului de căpitan) Tănăsescu Dobrota⁵⁸, de la spitalul de contagioși nr. 4, pentru zelul și devotamentul remarcabil cu care a dat bolnavilor și răniților sprijinul său sufletească în 1917; preotul Câmpeanu Ilie⁵⁹, pentru zelul și devotamentul remarcabil cu care a organizat și administrat spitalul nr. 428 în 1917.

Au fost decorați cu Ordinul „Crucea Regina Maria”, clasa a III-a⁶⁰ (fig. 11-12): arhidiaconul Orghidan Evghenie, de la spitalul militar de fizioterapie Târgu-Frumos, pentru zelul și devotamentul cu care și-a îndeplinit serviciul în 1917; călugărița Chilu Ileana⁶¹, de la Spitalul nr. 168 Piatra Neamț, pentru sânguința și devotamentul cu care a îngrijit bolnavii de boli infecțioase în 1917; călugărița Dumitriu Xenia⁶², de la Spitalul nr. 168 Piatra Neamț, pentru sânguința și devotamentul cu care a îngrijit bolnavii de boli infecțioase în 1917; călugărița Tata Glicheria⁶³, de la Spitalul nr. 168 Piatra Neamț, pentru sânguința și devotamentul cu care a îngrijit bolnavii de boli infecțioase în 1917; călugărul Damaschin Trofil⁶⁴, infirmier în spitalul de campanie nr. 1 al Crucii Roșii; călugărul Filaret Buliga⁶⁵, infirmier în spitalul de campanie nr. 1 al Crucii Roșii; călugărul Gheorghe Verenciuc⁶⁶, infirmier în spitalul de campanie nr. 4 al Crucii Roșii; călugărul Ilarion Filip⁶⁷, infirmier în spitalul de campanie nr. 4 al Crucii Roșii; cuvioasa maică Dospinescu Veronica⁶⁸, de la Sfânta mănăstire Agapia, pentru zelul și devotamentul cu care și-a făcut datoria la cantina din gara Piatra-Neamț, în 1917; ierodiaconul Diaconescu Rafail, infirmier; ierodiaconul Evghenie Orghidan⁶⁹, pentru zelul și devotamentul depus pentru buna îngrijire a răniților spitalului militar Craiova nr. 18 în tot timpul campaniei 1916-1918; maica Anghelescu Mina⁷⁰, șefă la sala de pansamente în spitalul Crucii Roșii, filiala Bacău; maica Bârsan Agripina⁷¹, infirmieră de noapte în spitalul Crucii Roșii, filiala Piatra-Neamț; maica Borș Evlampia⁷², pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Dumbravă Evghenia⁷³, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Galeșiu Magdalena⁷⁴,

⁵⁷ C. Flondor, Const. Moisil, *op. cit.*, p. 89; *Decorații românești de război 1860-1947*, p. 75; Elena Artimon, *op. cit.*, p. 169, fig. II/2; Tudor Alexandru Martin, Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, *op. cit.*, p. 146-148.

⁵⁸ Decret nr. 643/21 martie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 4 din 5 (18) aprilie 1918, p. 41.

⁵⁹ Decret nr. 1.113/14 mai 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 54 din 2 (15) iunie 1918, p. 760.

⁶⁰ Muzeul Național de Istorie a României, inv. nr. 148929.

⁶¹ Decret nr. 1.556/22 decembrie 1917, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 237 din 5 (18) ianuarie 1918, p. 2596.

⁶² Idem.

⁶³ Idem..

⁶⁴ Decret nr. 1.564/28 decembrie 1917, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 240 din 10 (23) ianuarie 1918, p. 2641-2642.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ Idem.

⁶⁸ Decret nr. 2.899/15 octombrie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 198 din 25 noiembrie / 8 decembrie 1918, p. 3475.

⁶⁹ Decret nr. 1.287/1 iunie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 72 din 22 iunie / 5 iulie 1918, p. 1022.

⁷⁰ Decret nr. 1.564/28 decembrie 1917, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 240 din 10 (23) ianuarie 1918, p. 2642.

⁷¹ *Ibidem*, p. 2641.

⁷² Decret nr. 1.640/2 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 102 din 28 iulie / 10 august 1918, p. 1529.

⁷³ Idem.

⁷⁴ Idem.

pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Hrețcu Platonida⁷⁵, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Hudici Luchia⁷⁶, pentru zelul și devotamentul cu care a îngrijit de bolnavii contagioși la spitalul Crucea Roșie nr. 267 (Iași) în 1916-1917; maica Iulia⁷⁷, infirmieră de noapte în spitalul Crucii Roșii, filiala Piatra-Neamț; maica Joimir Leontina⁷⁸, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Lenciuc Olympiada⁷⁹, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Manoliu Agafia⁸⁰, pentru zelul și devotamentul cu care a îngrijit de bolnavii contagioși la spitalul Crucea Roșie nr. 267 (Iași) în 1916-1917; maica Mătăsariu Ana⁸¹, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Porcuțeanu Evlampia⁸², pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Racleş Emilia⁸³, pentru zelul și devotamentul cu care a îngrijit de bolnavii contagioși la spitalul Crucea Roșie nr. 267 (Iași) în 1916-1917; maica Russu Eufrosina⁸⁴, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; maica Samson Elpedia⁸⁵, pentru devotamentul remarcabil cu care a dat îngrijiri răniților și bolnavilor în timpul campaniei 1916-1917; monahul Antipa David, infirmier; părintele Niculescu Rovin⁸⁶, infirmier, pentru zelul și devotamentul cu care a îngrijit răniții și bolnavii din spitalul militar „Regina Elisaveta” din Iași, în 1916-1917.

V. CRUCEA „MERITUL SANITAR”

Crucea „Meritul Sanitar” a fost instituită în 26 noiembrie 1913, pentru a răsplăti personalul medical și voluntarii care au ajutat spitalele și lazaretele de îngrijire a militarilor și civililor bolnavi de holeră în timpul celui de-al doilea Război Balcanic (1913).

Însemnul era în formă de cerc prelungit printr-o cruce cu brațele egale, înconjurată de mănunchiuri de raze inegale și surmontată de o coroană regală. Avea trei clase: din aur (metal aurit), argint (metal argintat) și bronz.

Aversul crucii era emailat roșu, purtând în centru efigia în profil a reginei Elisabeta, din argint. Reversul, din metalul însemnului, avea pe brațul de sus al crucii, cifra regelui Carol I sub care se afla inscripția: **MERITUL / SANITAR / 1913**. Panglica, de culoare albă, avea două dungii roșii înspre margini. Se prindea de însemn printr-un inel trecut prin mijlocul globului crucifer al coroanei regale.

În timpul Primului Război Mondial Crucea a avut statut de distincție militară și în 1917 s-a adăugat pe panglică, o cunună de argint, de formă ovală, formată din frunze de laur și stejar ale căror extremități inferioare se încrucișau în săritoare.⁸⁷

Au fost decorați cu Crucea „Meritul Sanitar”, clasa a II-a⁸⁸ (fig. 13-14): maica Epifania

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Decret nr. 898/16 aprilie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 23 din 28 aprilie / 11 mai 1918, p. 282.

⁷⁷ Decret nr. 1.564/28 decembrie 1917, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 240 din 10 (23) ianuarie 1918, p. 2641.

⁷⁸ Decret nr. 1.640/2 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 102 din 28 iulie / 10 august 1918, p. 1529.

⁷⁹ Idem.

⁸⁰ Decret nr. 898/16 aprilie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 23 din 28 aprilie / 11 mai 1918, p. 282.

⁸¹ Decret nr. 1.640/2 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 102 din 28 iulie / 10 august 1918, p. 1529.

⁸² Idem.

⁸³ Decret nr. 898/16 aprilie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 23 din 28 aprilie / 11 mai 1918, p. 283.

⁸⁴ Decret nr. 1.640/2 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 102 din 28 iulie / 10 august 1918, p. 1529.

⁸⁵ Idem.

⁸⁶ Decret nr. 2.265/28 august 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 193 din 18 noiembrie / 1 decembrie 1918, p. 3384.

⁸⁷ C. Flondor, Const. Moisil, op. cit., p. 95-96; Tudor Alexandru Martin, Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, op. cit., p. 127-129.

⁸⁸ Muzeul Național de Istorie a României, inv. nr. 116718.

Gâdioi⁸⁹, de la spitalul „Liceul Internat”; preotul Bocănescu Constantin⁹⁰, din regimentul 8 infanterie; preotul Donescu Nicolae⁹¹, de la ambulanța diviziei IX; preotul Teodorescu Benedict⁹², de la ambulanța diviziei X; preotul Vasilescu Vasile⁹³, de la spitalul mobil nr. 9; preotul Voinea Carol⁹⁴, din regimentul 35 infanterie.

VI. CRUCEA DE RĂZBOI (*franceză*)

Crucea de Război⁹⁵ (fig. 15-16) a fost instituită în aprilie 1915 și se acorda pentru purtare excepțională în timpul Primului Război Mondial. Se prezintă ca o cruce labată (cu brațele triunghiulare), având, pe centru, gravată în relief, efigia unui personaj feminin, cu părul cârlionțat la spate, purtând bonetă frigiană⁹⁶, o coroană de lauri pe frunte, privind spre dreapta. Împrejur, în bordura care are în partea de jos două ramuri de măslin⁹⁷, este scrisă, în excizie, legenda: **RÉPUBLIQUE FRANÇAISE**. Pe revers, în medalion rotund, cu bordură, sunt scriși, pe două rânduri, anii războiului: **1914 / 1918**. Între brațele crucii se află două spade poziționate în săritoare, cu vârfurile orientate în sus. Panglica este verde, cu liziera roșie și cu câte cinci dungi verticale roșii.⁹⁸

Crucea de Război i-a fost acordată protosinghelului (asimilat gradului de locotenent) Justin Șerbănescu⁹⁹, din regimentul 4 Ilfov nr. 21.

VII. ORDINUL „SFÂNTA ANNA” (*rusească*)

Ordinul „Sfânta Anna” a fost fondat în 1735 la Kiel de Karl Friederich, duce de Holstein-Gottrop. A fost introdus în sistemul de Ordine rusești în 1796, în timpul domniei țarului Pavel I și se acorda atât rușilor, cât și străinilor. După 1855 s-a introdus și modelul cu spade, de război.

Ordinul Sfânta Anna, clasa a II-a (fig. 17-18), se prezintă sub forma unei cruci labate (cu brațele triunghiulare), emailată roșu închis, bordată auriu, având, pe avers, la mijloc, un medalion rotund, cu bordura aurie, cu Sfânta Anna, redată în întregime și din față, aureolată galben, îmbrăcată cu o rochie roșie, lungă, purtând o pelerină albastră, stând cu picioarele pe pământ, în atitudine pioasă, între doi copaci verzi, cel din stânga mai înalt. Între brațele crucii sunt ornamente aurii. Pe revers, tot într-un medalion rotund, cu marginea aurie, emailat alb, plasată sub coroana deschisă, monograma formată din inițialele încrucișate în săritoare ale mottoului latin al Ordinului: *Amantibus Justitiam, Pietatem, Fidem* (Pentru cei care vor iubi dreptatea, evlavie, credința). Panglica Ordinului era roșie cu lizieră galbenă.

Ordinul Sfânta Anna, clasa a III-a cu spade¹⁰⁰ și fundă (fig. 19-22) este asemănător cu cel de mai înainte, doar crucea broșează pe două spade aurii, încrucișate în săritoare, cu vârfurile în sus. Funda este fixată de panglica de culoare roșie cu lizieră galbenă, în culorile ei. Panglica este de formă triunghiulară, pentru prins pe piept.¹⁰¹

A fost decorat cu Ordinul „Sfânta Anna”, clasa a II-a: P. S. S. Arhimandritul Dionisie¹⁰² de

⁸⁹ Decret nr. 1.688/5 iulie 1918, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 85 din 8 (21) iulie 1918, p. 1242.

⁹⁰ Idem.

⁹¹ Idem.

⁹² Idem.

⁹³ Idem.

⁹⁴ Idem.

⁹⁵ Muzeul Jandarmeriei Române.

⁹⁶ Boneta frigiană = simbolul libertății; pentru școlarii din evul mediu era semnul caracteristic al independenței profesiei; Cte Alph. O’Kelly de Galway, *op. cit.*, p. 90-95.

⁹⁷ Măslinul = arbore fructifer din familia oleaceelor; este emblema păcii, a autorității, a bunăvoinței și a înțelegerii; ramurile de măslin erau oferite învingătorilor diverselor întreceri; Cte Alph. O’Kelly de Galway, *op. cit.*, p. 358; Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri*, vol. I, Editura Saeculum I.O., București, 2002, p. 252.

⁹⁸ Bernard Fitzsimons, *op. cit.*, p. 85; Elena Artimon, *op. cit.*, p. 171, fig. III/3; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 74-75, 91.

⁹⁹ „Monitorul Oficial” nr. 248 din 2 (15) februarie 1919, p. 4973.

¹⁰⁰ Muzeul Național de Istorie a României, inv. nr. 324470.

¹⁰¹ Bernard Fitzsimons, *op. cit.*, p. 86; Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, Tudor Martin, *Onoarea națiunilor. Ordine și decorații din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României – catalog*, vol. I, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, p. 154-155; Toma Rădulescu, *op. cit.*, p. 357; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 76-78, 92-93.

¹⁰² „Monitorul Oficial” nr. 22 din 27 aprilie / 10 mai 1918, p. 265.

la Sfânta Mitropolie din Iași.

A fost decorat cu Ordinul „Sfânta Anna”, clasa a II-a, fără spade: preotul econom Nazarie¹⁰³, șeful serviciului religios din Marele Cartier General.

Au fost decorați cu Ordinul „Sfânta Anna”, clasa a III-a, cu spade și fundă: preotul Simedrea Teodor¹⁰⁴, regimentul 36 infanterie; preotul Tudorache Gheorghe¹⁰⁵, regimentul 56 infanterie.

VIII. ORDINUL „SFÂNTUL STANISLAS” (*rusesc*)

Ordinul „Sfântul Stanislas” a fost instituit în 1765 de Stanislas al II-lea Poniatowski, regele Poloniei, în onoarea sfântului cu același nume, patronul Poloniei, ucis în secolul al XI-lea, în mijlocul unei slujbe și canonizat în secolul al XIII-lea. După Congresul de la Viena din 1815, cea mai mare parte a Poloniei a trecut la Rusia și țarul Alexandru I a păstrat Ordinul. În 1831, țarul Nicolae I l-a încorporat Ordinului rusești.

Ordinul „Sfântul Stanislas”, clasa a II-a, fără spade (fig. 23-24) se prezintă sub forma unei cruci de Malta, emailată roșu, bordată auriu, cu cele opt vârfuri terminate în câte o sferă mică, alungită, aurie, având pe centru, pe avers, un medalion rotund, emailat alb, încărcat cu o dublă literă „S” (Sfântul Stanislas) cu corpul îngroșat, cu marginile roșii și interiorul tot roșu, însă redat prin coduri heraldice prin linii verticale plasate la egală distanță între ele, cu extremitățile inferioare și superioare bifurcate, înconjurat de o ghirlandă din frunze de laur alternând verzi și aurii. Între brațele crucii, broșând parțial pe ele, stema Rusiei, de patru ori: acvila bicefală¹⁰⁶, de aur, redată în întregime și din față, cu cele două capete încoronate cu coroane imperiale, închise, terminate cu glob crucifer, având deasupra o a treia coroană asemănătoare cu cele de mai înainte, dar de dimensiuni mai mari, purtând pe piept un scut de tip francez modern¹⁰⁷, încărcat cu Sfântul Gheorghe, călare pe cal, străpungând cu sulita un balaur. Pe revers, un medalion rotund, cu bordura aurie, emailat alb, încărcat, din nou, cu aceleași dublă literă „S”. De brațul de sus al crucii, de un arc de cerc aurit (fiecare din cele patru brațe are, în deschizăturile „V”-ului, câte un asemenea arc), este atașat un inel metalic aurit care fixează inelul de care este prinsă panglica roșie cu dublă lizieră albă, poziționată orizontal.¹⁰⁸

A fost decorat cu Ordinul „Sfântul Stanislas”, clasa a II-a, fără spade: preotul econom Pocitan V.¹⁰⁹, de la Marele Cartier General (serviciul religios).

¹⁰³ „Monitorul Oficial” nr. 294 din 13 (26) martie 1918, p. 3584.

¹⁰⁴ „Monitorul Oficial” nr. 12 din 14 (27) aprilie 1918, p. 151.

¹⁰⁵ „Monitorul Oficial” nr. 258 din 30 ianuarie / 12 februarie 1918, p. 2934.

¹⁰⁶ Acvilă cu două capete.

¹⁰⁷ Scut de tip *francez modern* este un scut dreptunghiular cu baza în acoladă, inventat și răspândit de Bara la sfârșitul secolului al XVI-lea; Théodore Veyrin-Forrer, *Précis d'Héraldique*, édition revue et mise à jour par Michel Popoff, Larousse/SEJER, 2004, p. 15, 17, fig. 21.

¹⁰⁸ Bernard Fitzsimons, *op. cit.*, p. 86; Katiușa Pârvan, Cătălina Opaschi, Tudor Martin, *op. cit.*, p. 156-159; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Augustin Mureșan, *op. cit.*, p. 78-80, 93-94.

¹⁰⁹ „Monitorul Oficial” nr. 294 din 13 (26) martie 1918, p. 3584.

Fig. 1 - 2

Fig. 3 - 4

Fig. 5 - 6

Fig. 7 - 8

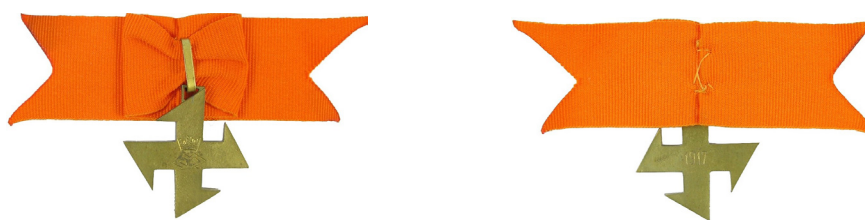

Fig. 9 - 10

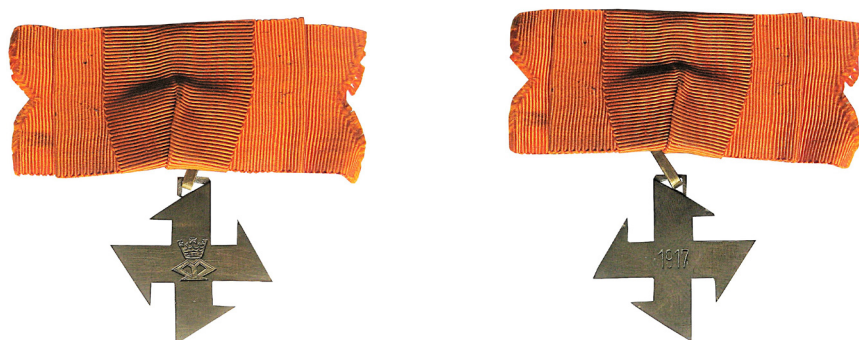

Fig. 11 - 12

Fig. 13 - 14

Fig. 15 - 16

Fig. 17 - 18

Fig. 19 - 22

Fig. 23 - 24

CONTRIBUȚII LA ISTORIA PARTIDUL COMUNIST DIN ROMÂNIA INTERBELICĂ. ORGANIZAȚIA JUDEȚEANĂ BIHOR

Gabriel Moisa*

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE COMMUNIST PARTY OF ROMANIA IN THE INTERWAR PERIOD. BIHOR COUNTY ORGANIZATION**

Abstract

Bihor County was one of the counties in which the communist activity was quite visible in the interwar period. The Communist organization here was, in many ways, the turning point of the Soviet capital infusion into the communist movement in Romania. Several important leaders of the Communist movement such as Eugen Rozvany, Breiner Béla or younger Szenkovitz Sándor (Alexandru Sencovici) and Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioros) acted here.

The Communist Party of Romania, the Bihor County Organization, was a political structure overwhelmingly dominated by the members of the Hungarian and Jewish communities. They made the law in the organization, and if someone disagreed with its conduct, it was quickly shot dead. This is also the case of Eugen Rozvany, who, when he had a different position from the local Communists in connection with the „self-determination of the peoples of imperial Romania”, he supported the idea of the Romanian national state, was unmasked out of the party momentarily whose fate was sealed.

Keywords: Romanian Communist Party, Bihor County Organization, Interwar period.

Ideologia comunist-bolșevică și-a făcut simțită prezența în Bihor încă la sfârșitul anului 1918 pe filiera budapestană, în condițiile frământărilor ideologice de acest tip generate de grupul socialist bolșevizat din jurul lui Kun Béla. În Oradea exista un grup socialist încă înainte de Primul Război Mondial. Liderul său era, în toamna anului 1918, Katz Béla.

Ideile bolșevice au fost adesea reperate pe teritoriul județului în perioada imediat următoare, facilitând constituirea unui grup comunist destul de important în anii interbelici¹. La sfârșitul anului 1919 în Oradea și-a făcut simțită prezența liderul socialist Eugen Rozvany, recent revenit de pe front², membru al Partidului Socialist din Transilvania și Banat. El a intrat în mișcarea comunistă încă din 1920, unde a ocupat un loc important până la plecarea sa în URSS în anul 1932, plasându-se în fruntea mișcării comuniste bihorene și chiar naționale.

În aceeași perioadă, în oraș mai activau câțiva lideri socialiști care au devenit lideri ai mișcării comuniste în următorii ani. Între aceștia îl amintim pe Breiner Béla, născut la Oradea în 13 februarie 1896, participant la revoluția bolșevică condusă de Kun Béla și membru al batalioanelor roșii maghiare care au luptat împotriva armatei române în primăvara anului 1919, în perioada în care aceasta elibera Bihorul și alte părți ale Transilvaniei. De altfel, într-una dintre aceste confruntări a și căzut prizonier. La moartea sa, survenită în anul 1940, ziarul *Scânteia* sublinia apăsător acest moment, menționând că Breiner Béla a luptat „*încă de la început în primele rânduri ale Armatei Roșii din Ungaria Sovietică pentru apărarea patriei proletare împotriva intervenției criminale a bandelor imperialiste. În lupta cu armata imperialistă română el cade prizonier în mâinile imperialiștilor români. Însă el reușește să fugă din captivitate*”³. Era o dovadă a modului în care comuniștii vedeau evenimentele din 1918-1919 și crearea statului național român.

Personalitatea cea mai importantă a fost însă cea a lui Eugen Rozvany. După numai câteva luni din momentul sosirii la Oradea, în februarie 1920, acesta s-a mutat la Cluj întrucât

* Universitatea Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, gabimoisa@hotmail.com.

** Studiul de față este un fragment dintr-o lucrare mai amplă dedicată Bihorului interbelic.

¹ vezi Gabriel Moisa, *Noiembrie 1918-aprilie 1919 o perioadă agitată din istoria Bihorului*, în Vasile Ciobanu, Sorin Radu (coordonatori), *Unirea din 1918 act fundamental al istoriei României*, Sibiu, 2009, p. 123-135; Idem, *Clarificări ideologice și naționale la socialiștii români din Ungaria, Transilvania și Banat în toamna-iarna anilor 1918-1919*, în vol. *Gheorghe Buzatu. In memoriam*, coordonatori Marusia Cîrstea, Sorin Liviu Damean, Lucian Dindirică, Târgoviște, 2014, p. 346-352.

² Iuliu, Szikszay, Marin Popa, Ion Bulei, *Eugen Rozvan*, București, 1971, p. 48.

³ *Scânteia*, 24 martie 1940, p. 3.

fusese ales secretar însărcinat cu problemele organizațiilor socialiste provinciale în cadrul Partidului Socialist din Transilvania și Banat⁴. Cu toate acestea, a fost adesea prezent la Oradea cu diverse ocazii, cum a fost în campania electorală din mai-iunie 1920 pentru alegerile parlamentare generate de căderea guvernului Al. Vaida Voevod în martie 1920⁵. În perioada premergătoare scrutinului, grupul socialist orădean a organizat mai multe adunări publice la care a fost prezent și el. Una dintre cele mai mari a avut loc la 25 aprilie 1920⁶. Cu acest prilej a ținut și un discurs, unde a anunțat că va candida pentru Adunarea Deputaților în circumscripția electorală Marghita. Deși a fost de mai multe ori prezent în circumscripție, acesta nu a fost ales deputat⁷.

Grupul socialist bihorean era controlat de Eugen Rozvany și Breiner Béla. Alături de ei s-au format noi lideri care au virat spre comunism în foarte scurt timp, precum Szenkovitz Sándor (Alexandru Sencovici) și Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioroș). Dintre social democrații cu state mai vechi în partid, activau la Oradea Emil Bösörmény și Iosif Hübsenberger. La 15-18 august 1920, la Cluj, a avut loc Congresul Partidului Socialist din Transilvania și Banat⁸. Acolo au fost prezenți lideri socialiști din București în frunte cu Gheorghe Cristescu, cel care urma să devină primul lider al Partidului Comunist din România. Unii dintre participanți, între care și Eugen Rozvany, au ajuns la concluzia că mișcarea socialistă din România trebuie să se afilieze bolșevismului sovietic⁹. La încheierea lucrărilor, a fost ales membru al Comitetului Executiv al Partidului Socialist din Transilvania și Banat și reprezentant al acestuia la viitorul congres al Partidului Socialist din România, care trebuia să voteze afilierea la Comintern sau Internaționala Socialistă. În ultima zi au mai fost nominalizați cei doi reprezentanți ai Partidului Socialist din Transilvania și Banat care să facă parte din delegația socialiștilor români care urma să plece în Rusia sovietică pentru a-și oferi serviciile Moscovei și a deveni secție a acestei structuri comuniste supranaționale. Alături de Eugen Rozvany a fost nominalizat și Ion Flueraș. De altfel, în momentul nominalizării aceștia erau pe drum spre Oradea, de unde aveau să treacă în Cehoslovacia, Austria, iar de acolo în Germania, Suedia pentru a ajunge în Rusia. Agenții Siguranței au raportat această situație afirmând că Ion Flueraș și Eugen Rozvany au părăsit Clujul în direcția Oradea Mare pentru a pleca apoi pe traseul indicat la Moscova și a lua parte la Congresul Internațional al III-a Comuniste (Comintern)¹⁰. Era același traseu controlat de agenții Moscovei din România și care a fost utilizat apoi de mulți comuniști în întreaga perioadă interbelică pentru a pleca în Uniunea Sovietică¹¹.

Din grupul care s-a deplasat la Moscova la sfârșitul lunii august 1920 au făcut parte Gheorghe Cristescu, Constantin Popovici, Eugen Rozvany, Ion Flueraș, Alexandru Dobrogeanu-Gherea și David Finkelstein-Fabian. Interesant este faptul că la negocierile de afiliere la Comintern a lipsit Ion Flueraș care, pe motiv că făcuse parte din Consiliul Dirigent și participase activ la actul de la 1 Decembrie 1918, a fost trimis acasă întrucât era incompatibil cu una dintre condițiile afilierii la Comintern referitoare la dreptul proletariatului de a se separa de statele naționale, dacă doresc acest lucru¹².

Eugen Rozvany s-a întors în țară, iar la Cluj a ajuns în 19 ianuarie 1921. Din acest moment a militat deschis pentru transformarea socialiștilor români în comuniști, după modelul sovietic. În aceste condiții a intrat în coliziune cu liderii socialiștilor transilvăneni precum Ion Flueraș și Iosif Jumanca care nu vedeau cu ochi buni transformarea socialiștilor români în marxiști¹³. Eugen Rozvany a plecat din fruntea organizației socialiste din Transilvania și Banat. El a participat totuși la lucrările Consiliului General al Partidului Socialist și al Sindicatelor din 30 ianuarie-3 februarie 1921, care urma să pregătească viitorul Congres al Partidului Socialist

⁴ Iuliu Szikszay, Marin Popa, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 49.

⁵ Ion Mamina, Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 35-36.

⁶ *Tribuna socialistă*, 1 mai 1920, p. 1-2.

⁷ Iuliu Szikszay, Marin Popa, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 52.

⁸ Sorin Radu, *Ion Flueraș (1882-1953) social-democrație și sindicalism*, Târgoviște, 2012, p. 100 (în continuare Sorin Radu, *Ion Flueraș...*).

⁹ *Tribuna socialistă*, 29 august, 1920, p. 3.

¹⁰ Sorin Radu, *Ion Flueraș...*, p. 101-102.

¹¹ Stelian Tănase, *Clienți lu' tanti Varvara. Istorie clandestine*, București, 2005, p. 165-199

¹² Marin C. Stănescu, *Moscova, Cominternul, Filiera comunistă balcanică și România (1919-1944)*, București, 1994, p. 19.

¹³ Iuliu Szikszay, Marin Popa, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 57

unde avea să se aleagă calea de urmat. La lucrările Consiliului s-a lansat ideea intrării în Comintern, idee care trebuia transpusă în practică printr-o decizie a viitorului congres. În acest fel s-a deschis calea spre bolșevizarea socialiștilor români. Acest lucru se va produce la Congresul Partidului Socialist din 8-12 mai 1921, când cea mai mare parte a celor prezenți au votat afilierea la Comintern. În acest fel s-a produs sciziunea în mișcarea muncitorească din România. O mare parte a delegaților la congres a fost arestată de autorități care erau informate de direcția în care urma să meargă mișcarea socialistă, devenită comunistă, din România. Printre cei arestați a fost și liderul comunist orădean Eugen Rozvany. El a fost eliberat în iunie 1922, asemeni celorlalți arestați¹⁴.

Oradea și Bihorul au jucat un rol important în mișcarea comunistă națională. Acest lucru este demonstrat de faptul că după cel de-al II-lea Congres al Partidului Comunist din România, desfășurat în 1922, mișcarea comunistă din țară a fost organizată în opt secretariate regionale. Unul dintre acestea era la Oradea¹⁵.

După un periplu brașovean și clujean, în octombrie 1923 Eugen Rozvany a revenit în Oradea. În jurul său a construit un grup comunist destul de consistent, format între alții din Breiner Béla, Sándor Ullman, Jénő Kovács, Miklós Gyármati, Francisc David, Szenkovits Sándor și Armin Reder cu care a organizat o serie de acțiuni. Până la sosirea lui Eugen Rozvany la Oradea, Breiner Béla a fost elementul catalizator al mișcării comuniste locale¹⁶.

În anul 1924, Partidul Comunist din România a fost scos în afara legii¹⁷. Chiar dacă nu mai puteau activa în cadrul Partidului Comunist din România, comuniștii s-au manifestat plenar în cadrul unor structuri controlate de ei, precum Blocul Muncitoresc-Țărănesc. Acesta a fost înființat în 1925 și a fost foarte activ în Oradea și Bihor. Altă organizație a fost Sindicatele Unitare. Existența Blocului Muncitoresc-Țărănesc este certificată printr-un comunicat publicat în *Facla*, ziarul stângist controlat de N.D.Cocea, în data de 28 octombrie 1925, semnat de Eugen Rozvany și Ludovic Czeller¹⁸, în contextul pregătirii campaniei electorale pentru alegerile comunale din Bihor, din februarie 1926. Înființarea Blocului Muncitoresc Țărănesc, organizație legală controlată de comuniști, a fost, spunea Eugen Rozvany, o consecință a „politicii reacționare a guvernelor conduse de generalul Averescu și I.I.C. Brătianu, care au desființat existența legală a unui partid revoluționar de clasă”¹⁹.

Conștienți că singuri nu vor putea reuși, cu prilejul alegerilor comunale din februarie 1926, liderii Blocului Muncitoresc-Țărănesc în frunte cu Eugen Rozvany, au intrat într-un cartel electoral numit Blocul opoziției unite alături de Partidul Național, Partidul Țărănesc, Partidul Poporului și Organizația Sionistă. Din cele 26 de persoane de pe lista pentru alegerile din Oradea, 13 erau reprezentanți ai Blocului Muncitoresc Țărănesc. Cu acest prilej, Eugen Rozvany a fost foarte activ și acid în discursurile sale²⁰. Lista Blocului opoziției unite a fost declarată câștigătoare și chiar dacă alegerile s-au repetat, rezultatul a rămas același. În acest context, în consiliul comunal Oradea au intrat 8 reprezentanți ai Blocului Muncitoresc-Țărănesc. Aceștia au fost: Eugen Rozvany, Ludovic Czeller, Ioan Pelle, Nicolae Niculescu, Dezideriu Szántó, Friederich Gembatz, Alex Szabó, Iosif Hübschenberger²¹, toți membri ai grupului comunist orădean. Rezultatul a fost remarcabil, deoarece la nivelul întregii țări intraseră în consiliile comunale doar 27 comuniști încadrați în Blocul Muncitoresc-Țărănesc. Oradea avea 8 dintre aceștia, iar câte unul la Marghita, Salonta, Tileagd²². Cei opt reprezentanți ai comuniștilor din Consiliul comunal Oradea, dintr-un total de 30 consilieri, alcătuiau o forță de luat în seamă. Dealtfel aceștia au și emis dorința ca primarul să fie ales dintre ei, nominalizându-l în acest sens pentru această funcție pe Eugen Rozvany. Mai candidau Aurel Lazăr, Gelu Egri și Ștefan Sóos. Spre surprinderea generală cele mai multe voturi le-a obținut comunistul Eugen Rozvany, 7 voturi,

¹⁴ *Ibidem*, p. 69.

¹⁵ *File din istoria U.T.C.*, București, 1971, p. 116.

¹⁶ *Scânteia*, 24 martie 1940, p. 3.

¹⁷ *Adevărul*, 25 iulie 1924, p. 2.

¹⁸ *Facla*, 2 noiembrie 1925, p. 3.

¹⁹ *Dezrobirea*, 4 aprilie 1926, p. 1-2.

²⁰ *Tribuna*, 28 martie 1926, p. 3.

²¹ Ion Zainea, *Economie și societate...*, p. 266.

²² Iuliu Szikszay, Marin Popa, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 86.

urmat de Aurel Lazăr și Ștefan Sóos câte 6 și Gelu Egry 5²³. Situația era de neconceput și, la intervenția Ministerului de Interne, Consiliul comunal a fost dizolvat, fiind numită o Comisie interimară alcătuită din 11 persoane în frunte cu Gheorghe Popa. În noua comisie nu s-a mai regăsit nici un reprezentant al comuniștilor din Blocul Muncitoresc Țărănesc.

În calitate de lider al comuniștilor orădeni și bihoreni, Eugen Rozvany a luat decizia de a participa și la alegerile parlamentare din vara anului 1926. Lista comunistă, sub sigla Blocului Muncitoresc Țărănesc, a fost depusă simbolic la Tribunal la 8 mai 1926 când se împlineau cinci ani de la debutul congresului de constituire a Partidului Comunist din România. Grupul comuniștilor bihoreni avea mari speranțe că vor obține un rezultat foarte bun la nivel județean, având în vedere rezultatul de la alegerile comunale din februarie 1926. Se estima că vor obține în Bihor 20% din voturi fără campanie electorală, iar dacă vor fi lăsați să-și organizeze adunări populare vor putea obține și mai mult²⁴. În Bihor Blocul Muncitoresc Țărănesc a obținut un scor electoral bun, peste 9.000 de voturi, dintr-un total de 39.273 la nivelul întregii țări²⁵. Rezultatul mult sub așteptări la nivel național l-a pus pe liderul comuniștilor bihoreni în contradicție cu liderii naționali acuzându-i pe aceștia de lipsă de combativitate, mai ales că în București listele Blocului Muncitoresc-Țărănesc obținuseră doar 630 voturi. Acuzele erau reciproce, Eugen Rozvany fiind acuzat la rândul său de intelectualism și reformism. În aceste condiții, el a transmis, la 30 mai 1926, conducerii centrale bucureștene a Blocului Muncitoresc Țărănesc o scrisoare în care își anunță demisia din funcția de membru supleant al conducerii centrale a formațiunii, precum și din cea a secției bihorene a aceleiași structuri²⁶. Demisia i-a fost refuzată, iar el a continuat să activeze în mișcarea comunistă orădeană. La alegerile parlamentare din iulie 1927, din totalul celor 66.465 de voturi exprimate, comuniștii grupați în Blocul Muncitoresc Țărănesc au obținut 5.203 voturi, adică 7,3%²⁷, iar la cele din 1928 Blocul Muncitoresc Țărănesc a obținut și mai multe voturi, 7.332 reprezentând 8,7% din total²⁸. Lista Blocului a fost compusă din Eugen Rozvany, Toszer József, Munkácsi Samuel, Ullman Sándor, Csordás János, Kriszan János, Almási Lajos, Kosztin Gabor și Boldizsár Imre²⁹.

Succesele comuniștilor locali au contribuit la o foarte bună poziționare a liderilor lor în ierarhia Partidului Comunist din România. Astfel, Eugen Rozvany a fost membru supleant al conducerii centrale a Blocului Muncitoresc Țărănesc, Breiner Béla era ales în 1926 membru al Comitetului Central al Partidului Comunist din România³⁰, în timp ce Haia Lifschitz a fost aleasă secretară a Comitetului Central al Uniunii Tineretului Comunist din România³¹. În 1929, în cadrul Uniunii Tineretului Comunist din România își va face intrarea și Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioroș), născut la Salonta în anul 1911. În 1930 el a fost trimis la studii la Moscova la școala de cadre a Cominternului, devenind unul dintre agenții cominterniști de primă importanță din România, după reîntoarcerea lui în țară, în 1931. La puțin timp, a fost arestat pentru propagandă comunistă. Fiind judecat în stare de libertate, acesta s-a ascuns și a activat în cadrul Uniunii Tineretului Comunist până în 1935, când a fost din nou arestat fiind considerat un terorist deosebit de periculos³².

Un rezultat bun a fost obținut de comuniștii din Blocul Muncitoresc Țărănesc în alegerile locale din 16 februarie-16 martie 1930, cu predilecție în Oradea. Prezența la urne a fost foarte slabă. Din cei 18.853 înscriși pe listele de vot au fost prezenți doar 10.016 electori, iar Blocul Muncitoresc Țărănesc a obținut 2.390 voturi adică 25,8 % și un total de 8 mandate în Consiliul comunal³³. La nivelul județului au avut 37 consilieri, 5 primari și 5 ajutoi de primari. La Salonta au fost obținute de asemenea 1.121 voturi și 8 mandate. În Oradea au reușit să intre în consiliul

²³ *Tribuna*, 2 mai 1926, p. 5.

²⁴ Iuliu Szikszay, Marin Popa, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 92.

²⁵ *Ibidem*, p. 93.

²⁶ *Ibidem*, p. 95.

²⁷ Ion Zainea, *Constituirea organizației național-țărăniste din Bihor și participarea acesteia la alegerile parlamentare din iulie 1927*, în *Analele Universității din Oradea, Istorie-Arheologie*, 1998-1999, p. 128

²⁸ *Monitorul Oficial*, nr. 2, 6 ianuarie 1929, p. 16.

²⁹ *Nagyváradi Napló*, nr. 138, 23 iunie 1927, p. 2.

³⁰ *Scânteia*, 24 martie 1940, p. 3.

³¹ *Cazul din Oradea legate de activitatea Partidului Comunist Român*, Oradea, 1971, p. 11

³² Stelian Tănase, *op. cit.*, p. 263.

³³ I. Zainea, *Alegerile locale din 1930. Cazul județului Bihor*, în *Analele Universității din Oradea, Istorie-Arheologie*, 2000, p. 122.

municipal nu mai puțin de 8 reprezentanți ai Blocului Muncitoresc Țărănesc: Miklós Gyarmati, Ullman Sándor, Francisc David, Szenkovitz Sándor, Kovács Jenő, Iosif Borși, László Șandor, Paul Rado. După constituirea consiliului comunal, la funcția de primar al orașului Oradea a candidat din partea comuniștilor Szenkovitz Sándor însă nu a obținut decât cele 8 voturi ale tovarășilor săi. Primar a fost ales Aurel Lazăr cu 23 voturi, în timp ce candidatul liberal, Gelu Egri, a obținut tot 8 voturi³⁴. La alegerile parlamentare din iunie 1931 comuniștii bihoreni au candidat sub sigla aceluiași Bloc Muncitoresc Țărănesc³⁵.

Beneficiind și de o bună infrastructură organizațională, comuniștii au răspândit manifeste în mai multe localități ale județului, prin intermediul căruțelor țăranilor care transportau mărfuri de la angrosiștii din Oradea la băcăniile de la sate. Altă modalitate de distribuire a manifestelor era prin intermediul hainelor confecționate de muncitorii orădeni, soțiile acestora transportându-le în coșurile cu care mergeau la piață sau după cumpărături la sate, pe la rude, etc³⁶.

În perspectiva alegerilor parlamentare din iunie 1931, la Oradea a luat ființă un ziar comunist intitulat *Erdélyi Szikra* [Scânteia Ardealului]. Chiar dacă pe prima pagină nu era trecut faptul că este un ziar comunist, acest lucru era trădat de faptul că editorul responsabil era Miklós Gyarmati, iar redactor responsabil Mathé Ernő, ambii arestați în mai multe rânduri pentru activități comuniste. În paginile ziarului se aduceau elogii permanente Rusiei sovietice³⁷. Autoritățile au reacționat, iar la câteva săptămâni de la apariție a fost interzis deoarece avea un „*substrat subversiv și agitator*”³⁸. La începutul anului 1932 același Mathé Ernő a editat o altă publicație, *Szemle* [Observator], interzisă și aceasta în cele din urmă din aceleași considerente³⁹.

Autoritățile au interzis întrunirile electorale ale Blocului Muncitoresc Țărănesc, iar când acestea aveau loc fără autorizație erau luate măsurile legale. Așa au stat lucrurile cu ocazia unei întruniri din iunie 1931, care s-a desfășurat la Tileagd. Parchetul îi interzisese lui Eugen Rozvany, secretar județean al Blocului Muncitoresc Țărănesc și conducător al campaniei electorale a formațiunii, să vorbească locuitorilor. Eugen Rozvany figura al doilea pe listele electorale ale Blocului, după Imré Aladar, secretarul general al Uniunii Generale a Sindicatelor. Ignorând interdicția acesta fost arestat, alături de alți lideri, între care Mihály Boroș din Ginta și Miklós Gyarmati, organizator principal al adunărilor electorale din Episcopia Bihor, Santăul Mic și Sântion⁴⁰. Reacția autorităților față de diversele structuri comuniste era destul de fermă ca urmare a creșterii numărului de simpatizanți în perioada crizei economice. Acest fapt este certificat și de un raport întocmit de Direcția Generală a Siguranței Statului, care arăta că numai la nivelul județului Bihor numărul simpatizanților comuniști se ridicase, în lunile iunie-iulie 1931, de la 16.000 la 17.200, respectiv 4,24% din populația județului⁴¹. Ca urmare, Imre Aladár a fost ales deputat, însă mandatul său a fost invalidat pe motiv că nu era cetățean român⁴².

În anii 1927-1933, pe fondul crizei economice dar nu numai, se remarcă o activitate sporită a celulei comuniste orădene. Aceasta era una dintre cele mai active din România, având și o tradiție de luat în seamă pe tărâmul mișcării muncitorești⁴³. După încheierea acestei perioade, acțiunile comuniștilor orădeni au scăzut în intensitate. Pe de o parte intervenția în forță a autorităților de la începutul anului 1933 a liniștit spiritele în spațiul mișcării comuniste orădene și bihorene, iar pe de altă parte prin stingerea efectelor crizei economice, comuniștii au găsit tot mai puțin câmp de manifestare în rândurile muncitorimii orădene.

Supravegherea organizației bihorene prin intermediul Siguranței și a Serviciului Special de Informații a fost o constantă a perioadei interbelice. Aceasta se explica prin faptul că

³⁴ *Gazeta de Vest*, 24 iulie 1930, p. 2.

³⁵ *Idem*, 3 iunie 1931, p. 4.

³⁶ Aurica Broinaș, *Din amintirile unor vechi militanți bihoreni ai mișcării comuniste*, în *Semicentenarul P.C.R. în Bihor (1921-1971)*, Oradea, 1971, p. 112.

³⁷ *Gazeta de Vest*, 7 aprilie 1931, p. 4.

³⁸ *Idem*, 26 aprilie 1931, p. 8.

³⁹ *Idem*, 15 ianuarie 1932, p. 4.

⁴⁰ S. Cutișteanu, Gh. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 192.

⁴¹ *Ibidem*, p. 201.

⁴² Livia Dandara, *P.C.R. - Tradiția trădării neamului*, în *Cuvîntul de ambele sexe*, an 1, nr.1, 1990, p. 1.

⁴³ Gabriel Moisa, *Români, unguri și evrei în Oradea interbelică*, în Vasile Ciobanu, Sorin Radu (coord.), *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, vol. V, Sibiu, 2010., p. 146-159.

Oradea era o placă turnantă pentru spionajul sovietic în România și pentru alimentarea cu bani a mișcării comuniste de către Uniunea Sovietică pe diverse filiere. Astfel au stat lucrurile de fapt cu Procesul de la Cluj, din toamna anului 1928, unde 114 persoane, 76 prezente în boxă, au fost acuzate de participare la activități clandestine și de spionaj în favoarea Uniunii Sovietice⁴⁴. Fusesse destructurată o rețea care era controlată direct de Biroul pentru Europa de sud-est al Cominternului din Viena, prin intermediul șefilor Partidului Comunist din România aflați în emigrație. Printre cei judecați se aflau și liderii comuniștilor orădeni, Eugen Rozvany, Szenkovics Sándor, Dezideriu Szántó, Haia Lifschitz, Ullman Șandor, Ludovic Czeller. Liderul rețelei era Victor Aradi, un sociolog originar din Turda, cu studii la Budapesta. Acesta fusese un apropiat al lui Kun Béla, fiind adus de acesta funcționar în guvernul său în anul 1919, ca referent pentru Rusia al Ministerului Afacerilor Externe al Republicii Ungare a Sfaturilor⁴⁵. Prin intermediul rețelei intrau în România sume considerabile, care erau distribuite apoi organizațiilor comuniste și *revoluționarilor de profesie*. Sumele vehiculate erau uriașe. Numai asupra lui Victor Aradi s-a găsit la arestare suma de 500.000 de lei, una imensă pentru vremurile acelea, când primul ministru al României avea o leafă lunară de 60.000 de lei.

Oradea era unul dintre locurile prin care se făceau aceste operațiuni, fiind foarte aproape de frontieră, iar birourile de avocatură ale lui Eugen Rozvany și Dezideriu Szántó puteau servi excelent ca loc de transfer al sumelor. Procesul s-a lăsat cu condamnarea a doar 37 persoane, din cele 76 puse sub acuzare. Restul au fost eliberate. Între acestea și Eugen Rozvany, în favoarea căruia a depus mărturie inclusiv Aurel Lazăr, care îl caracteriza ca un om implicat în treburile urbei ca membru al consiliului local, fără să cunoască activitatea subversivă a celui achitat.

Procesul și condamnarea din 1928 nu au slăbit însă activitatea de spionaj și de difuzare a resurselor necesare menținerii activităților structurilor comuniste din România. Bihorul a rămas, din aceleași considerente, un loc de tranzit al acestora. La sfârșitul anului 1930 este destructurată o altă rețea condusă de inginerul orădean Pál Solomon. Acesta avea în subordine zeci de agenți, organizați în patru celule. Organizația era coordonată de spionajul sovietic din Viena⁴⁶. Pál Solomon, inginer cu studii la Berlin, a fost recrutat de spionajul sovietic după destructurarea rețelei lui Victor Aradi, în anul 1928. Acesta vorbea foarte prost românește, după arestare și la proces având nevoie de translator. În cazul său s-a documentat faptul că avea un salariu lunar pe filiera spionajului sovietic de 12.000 de lei, adică exact atât cât avea un judecător și un procuror în România anilor 30.

La puțin timp după arestarea lui Pál Solomon a fost arestat pentru practici similare și avocatul orădean Dezideriu Szántó, unul dintre liderii organizației comuniste clandestine orădene și un fost apropiat al lui Kun Béla, care-l numise în timpul regimului său director al transporturilor din Budapesta⁴⁷. Dezideriu Szántó a organizat o rețea de agenți și curieri pe relația Viena. Interesant este faptul că deși locuia în Oradea acesta nu a organizat trecerea frontierei prin județul Bihor, tocmai pentru a nu trezi suspiciuni autorităților. Trecerea frontierei se făcea prin localitatea Crăciunești din Maramureș, de unde se ajungea în Cehoslovacia, iar de acolo la Viena. Achitat în procesul care i-a fost intentat în 1931, acesta a plecat în URSS în anul următor, iar în 1938 a fost executat în contextul Marii Terori⁴⁸.

Breiner Béla a fost, la rândul său, un personaj important în cadrul acestor rețele clandestine. În decembrie 1932, numele său a apărut într-un scandal legat de transferul unor sume de bani dinspre Viena spre organizațiile comuniste din România. Breiner Béla era unul dintre cei nominalizați de agentul cominternist Gustav Arnold, arestat la intrarea în România, care ar fi urmat să-i înmâneze acestuia sume importante de bani. El era deja un important lider comunist din ilegalitate, fiind membru al Secretariatului Comitetului Central al Partidului Comunist din România încă din 1931, fiind ales în această funcție la Congresul al V-lea al partidului care a avut loc în 3-24 decembrie 1934 la Gorkovo, lângă Moscova. Urmare a acestei implicări, Breiner Béla a fost arestat și condamnat la trei ani de detenție.

⁴⁴ Stelian Tănase, *op.cit.*, p. 94.

⁴⁵ Tibor Hajdu, *op. cit.*, p. 11-23.

⁴⁶ *Universul*, 29 aprilie 1931, p. 2.

⁴⁷ Stelian Tănase, *op. cit.*, p. 144.

⁴⁸ *Ibidem*.

A fost închis la Văcărești, Jilava și Doftana, de unde s-a eliberat în mai 1935⁴⁹. La Doftana a jucat un rol important în coagularea grupului comunist de acolo, întrucât era obișnuit cu munca clandestină, Breiner Béla fiind, alături de Gheorghe Gheorghiu-Dej, printre cei care au organizat o consfătuire clandestină a deținuților politici comuniști din penitenciare, profitând de faptul că fuseseră adunați la închisoarea Văcărești deținuți din mai multe închisori, în calitate de martori la procesul muncitorilor ceferiști din 1934⁵⁰.

Breiner Béla a avut o ascensiune fulminantă în ierarhia Partidului Comunist din România, fiind printre cei care au luat atitudine împotriva celor care „caută să arunce și România imperialistă cu celelalte țări din Balcani și din Asia în războiul criminal, contrarevoluționar împotriva Uniunii Sovietice, pentru eliberarea clasei muncitoare și țărănimii de sub jugul burgheziei și moșierimii, pentru dreptul de autodeterminare până la dezlipirea de stat a naționalităților asuprite și pentru amicitia popoarelor din România cu marele popor sovietic, condus de P.C. (bolșevic) din U.S. în frunte cu tovarășul Stalin, conducătorul genial al poporului muncitor din lumea întreagă»⁵¹. Urmare a unei asemenea poziții din cadrul structurii comuniste ilegale din România, Bela Breiner a fost ales, într-o primă fază, în Secretariatul partidului⁵² și chiar în fruntea Partidului Comunist din România, în perioada 1939-1940, după plecarea în Uniunea Sovietică a secretarului general al partidului, Boris Ștefanov⁵³. Este perioada în care Breiner Bela a avut poziții fățișe împotriva Mișcării Legionare, fiind de acord că aceasta, nu regele Carol al II-lea, este principalul adversar al comuniștilor români⁵⁴. În întreaga perioadă de după eliberare, orădeanul Breiner Béla a continuat munca clandestină participând inclusiv la tentative de evadare a unor lideri comuniști din Doftana. Între aceștia și viitorul lider comunist Gheorghe Gheorghiu-Dej⁵⁵. S-a îngrijit îndeaproape și de bunul mers al educației tinerilor atrași spre mișcarea comunistă, luând parte activ la școlile de cadre care se desfășurau în clandestinitate. Într-una dintre aceste școli, desfășurată la Ploiești în lunile iunie-iulie 1939, l-a întâlnit și pe tânărul utecist Nicolae Ceaușescu⁵⁶.

În calitatea pe care o avea, Breiner Béla a gestionat și sumele venite din Uniunea Sovietică în anii 1939-1940, necesare pentru acoperirea cheltuielilor de funcționare a partidului. În condițiile în care Stalin se arăta din ce în ce mai dezinteresat de activitatea Cominternului, mai ales după declanșarea Marii Terori, sumele alocate inclusiv Partidului Comunist din România au devenit din ce în ce mai mici. La începutul anului 1939 mai erau stipendiați direct de Moscova, pentru calitatea lor de revoluționari de profesie, numai 26 de comuniști din România. Tocmai de aceea, în ianuarie-februarie 1939, Breiner Béla a făcut mai multe apeluri scrise Moscovei în care sublinia că dacă situația financiară nu se va îmbunătăți, nu se îmbunătățește nici munca partidului⁵⁷. Ca urmare a acestor intervenții, Ghiorghe Dimitrov, unul dintre liderii Cominternului, a deblocat suma de 1.000 de dolari pentru a susține activitățile comuniștilor români⁵⁸. Breiner Béla a încetat din viață în martie 1940, răpus de cancer în spitalul Colentina din București⁵⁹.

Ultimii ani ai perioadei interbelice au avut în fruntea celulei comuniste orădene pe Ullman Sándor și Miklós Gyarmati. Foștii lideri fie plecaseră în Uniunea Sovietică, cazul lui Eugen Rozvany și Aladár Imre, fie în structurile centrale ale Partidului Comunist din România (Breiner Béla) sau ale Uniunii Tineretului Comunist din România (Haia Lifschitz) și Senkovits Sándor. În aceste condiții cei doi, Ullman Sándor și Miklós Gyarmati, au devenit cei mai importanți

⁴⁹ *Scânteia*, 24 martie 1940, p. 4.

⁵⁰ *Muzeul Doftana*, București, 1960, p. 41.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Stelian Tănase, *op. cit.*, p. 466.

⁵³ *Ibidem*, p. 409.

⁵⁴ *Partidul Comunist din România în anii celui de-al doilea război mondial. 1939-1944, Ediție de documente*, Ediție de documente elaborată de Octavian Dascăl, Carmen Dobrotă, Afrodita Petrovici, Mihaela Tănăsescu, Alina Tudor-Pavelescu, București, 2003, p. 68.

⁵⁵ *Muzeul Doftana*, București, 1960, p. 41.

⁵⁶ Lavinia Betea, Cristina Diac, Florin Mihai Răzvan, Ilarion Țiu, *Viața lui Ceaușescu. Ucenicul partidului*, București, 2012, p. 192.

⁵⁷ T.A. Pokivailova, 1939-1940. *Cominternul și Partidul Comunist din România*, în *Magazin istoric*, nr. 3 1997, p. 45-49.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Lavinia Betea, Cristina Diac, Florin Mihai Răzvan, Ilarion Țiu, *Viața lui Ceaușescu. Ucenicul partidului*, București, 2012, p. 203.

comuniști. În jurul lor a gravitat un nucleu de aderenți. În ceea ce privește Uniunea Tineretului Comunist din Bihor, unii dintre cei mai importanți lideri au fost Balázs Emil și Minski Lajos, amândoi foști apropiați ai fostei lidere uteciste bihorene Haia Lifschitz.

Întrucât la nivelul întregii țări perioada crizei economice a generat oarecare creștere în amploare a mișcării comuniste, autoritățile au devenit mult mai atente cu aceasta, ca și cu alte mișcări politice extremiste.

În primele luni ale anului 1934, Bihorul a fost periat de organele Siguranței din Oradea, condusă de chestorul Valer Popovici și comisarul Nicolae Radovici⁶⁰. Efectele nu au întârziat să apară, fiind descoperite mai multe cuiburi comuniste în Oradea și Bihor. La începutul lunii februarie 1934, a fost devoalat un grup comunist în Oradea format din 45 persoane, condus de șoferul Fodor István⁶¹. Asupra lor s-a găsit un bogat arsenal propagandistic format din broșuri, manifeste, mașini de multiplicat și corespondență secretă. Cuibul comunist era organizat pe principii marxist-leniniste, așa cum sublinia presa, fiind „*organizată pe baze militare și era compusă din trupe de recruți, pionieri, având și o brigadă de muncitori*”⁶². În timpul anchetei s-a descoperit că aceasta era una dintre cele mai puternice organizații comuniste, având ramificații în numeroase localități din Bihor, o brigadă activă la căile ferate, alta la fabrica *Carmen* și alta formată din șomeri. Au mai fost arestați comuniști din Salonta și Marghita. Întregul grup a fost deferit Consiliului de Război de la Cluj. Procesul a avut loc în iunie 1934⁶³.

O altă organizație a fost descoperită la Beiuș, având în frunte pe Ioan Jurj. Percheziția domiciliară a descoperit la acesta numeroase manifeste. Anchetat, acesta a refuzat să spună de la cine a primit manifestele, afirmând că le are de la un necunoscut și că la un semnal primit de la tovarășii săi din Oradea urma să le distribuie în Beiuș și satele învecinate. A fost amendat cu suma de 1800 de lei. Întrucât nu a avut bani să plătească, a fost înaintat Perchetului⁶⁴.

Salonta beneficia, la rândul său, de o structură comunistă bine articulată, dând și un lider comunist foarte important, Mogyorós Sándor, născut în 1911 și activ în cadrul Uniunii Tineretului Comunist încă din 1929. În localitate apărea și un ziar „*comunisto-iredentisto-evreo-maghiar*”⁶⁵ intitulat *Szalontai Lapok* [Foaia Salontană], coordonat în anii 1930 de „*pana comuniștilor brevețați Remény Rozenblau și Székely Armin*”⁶⁶. Acesta ajuta foarte mult la distribuirea informațiilor de sorginte comunistă în oraș și împrejurimi. Tocmai de aceea autoritățile au fost foarte atente la mișcarea comunistă din Salonta. Într-un raport de la începutul anului 1935, poliția din Salonta făcea un bilanț al activității sale pe anul 1934. Între cele raportate erau și arestările din rândurile membrilor celei comuniste din oraș și cei condamnați de Consiliul de Război de la Cluj. Aceștia au fost: Bonczos István, 2 ani și 6 luni, Bagosi Ferenc, 2 ani și 6 luni, Bonczos Mihály, 5 ani, Fejős István, 3 ani, Gáll Iosif, 5 ani, Insberger Iosif, 2 ani, Kovács Mihály, 2 ani, Kiss Francisc, 2 ani și 6 luni, Rákóczi Ferme, 2 ani și 6 luni, Széll Mihály, 1 an și 6 luni, Tóth Iosif, 2 ani și 6 luni, Varga Sándor, 2 ani, Szatmari Mihály, 6 luni⁶⁷.

Oradea rămânea centrul acțiunilor comuniste din Bihor. Aici erau liderii celei județene, atât ai comuniștilor cât și ai uteciștilor. Aceștia din urmă erau de asemenea monitorizați de stucturile Siguranței și ale poliției, întrucât desfășurau acțiuni incompatibile cu legea. O asemenea acțiune, organizată de UTC din Oradea, era pregătită pentru 1 august 1934, când trebuia să se țină o mare manifestație muncitorească în care urmau a se distribui manifeste împotriva ordinii în stat și împotriva României. Autoritățile, prin agenți infiltrați în structurile comuniste, au luat la cunoștință de ce se pregătea și în dimineața zilei de 1 august 1934 poliția și agenții Siguranței au împânzit cartierele muncitorești de unde știau că aveau să se adune manifestanții. În aceste condiții toate acțiunile au fost oprite în fașă⁶⁸.

Atenția cadrelor Siguranței, poliției și jandarmeriei s-a menținut la cote ridicate deoarece se cunoștea faptul că Oradea era un nod important de translație dinspre Uniunea Sovietică,

⁶⁰ *Gazeta de Vest*, 4 februarie 1934, p. 1.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Idem*, 17 iunie 1934, p. 4.

⁶⁴ *Idem*, 18 februarie 1934, p. 4.

⁶⁵ *Idem*, 2 octombrie 1934, p. 4.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Idem*, 20 ianuarie 1935, p. 3.

⁶⁸ *Idem*, 3 august 1934, p. 6.

via Viena, a ideilor, materialelor de propagandă dar mai ales a resurselor financiare necesare dezvoltării mișcării comuniste din România. Liderii comuniști erau atent monitorizați și, chiar dacă nu erau arestați imediat, erau urmăriți în vederea depistării rețelelor pe care le coordonau. Erău arestați în primul rând cei care activau în teren. Așa s-a întâmplat în anii 1935-1937, în numeroase cazuri. În iulie 1935 au fost arestați și condamnați membrii unui grup de tineri uteciști din Oradea, coordonat de Cseköly Eremie și Névtelen József. Aceștia au fost condamnați la câte 2 ani de închisoare și plata unei amenzi de 10.000 lei. Alături de ei au mai fost condamnați Farkas László, 1 an închisoare, 5.000 lei amendă și 10 ani pierderea drepturilor politice, Kohn Mátyás, 8 luni și 10.000 lei amendă, Friedlander Ede, Roth Katalin, Wolf Andras, Kiss Sandor, la 3 luni închisoare și pierderea drepturilor politice pe 10 ani⁶⁹. În aceeași lună era condamnat Walmann Francisc la 2 ani de închisoare, 5.000 lei amendă și interzicerea drepturilor politice pe 10 ani, întrucât în locuința sa au fost găsite broșuri și manifeste comuniste⁷⁰, iar în septembrie 1935 au fost dictate alte două condamnări la Curtea de Apel Oradea. Cea mai de impact a fost cea a comunistului Andrei Fuchs, care sosise la Oradea în primăvara aceluia an de la Tg. Mureș pentru a organiza celule comuniste întrucât structurile orădene fuseseră destructurate rând pe rând de agenții Siguranței. Descoperit, acesta a fost arestat și condamnat, alături de cei pe care-i convertise, la 4 luni de închisoare⁷¹. Cea de-a doua condamnare a fost a unui grup de șase comuniști care au fost judecați pentru că au răspândit manifeste și au arborat steaguri comuniste pe coșurile fabricilor din Oradea. Aceștia erau: Steiner Gyorgy, Deutsch Elemer, David Oscar, Carol Ferenc, Lakatos Pál și Daro Sándor. Toți au fost condamnați la pedepse cuprinse între 5 luni și un an de zile și amendă între 5.000 și 10.000 lei⁷². În noiembrie 1935 au fost pronunțate noi condamnări ale Curții de Apel Oradea împotriva altor comuniști, Fried Eces, la patru luni de închisoare și trei ani de pierdere a drepturilor cetățenești pentru că a manifestat pe Bulevardul Regele Ferdinand și a strigat lozinci pro sovietice⁷³. Alături de el au mai fost condamnați alți 15 comuniști. În prima parte a anului 1936 a fost deferit justiției și condamnat pentru propagandă subversivă Matos Peter⁷⁴.

Un moment important din această perspectivă a fost arestarea, la începutul anului 1937, a unuia dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Eugen Rozvany. Este vorba despre avocatul Rudolf Kertész, cel căruia Rozvany îi lăsase cabinetul avocațial la plecarea în URSS. În anul 1934 acesta plecase în Uniunea Sovietică cu pașaport în regulă ca să-și viziteze soția, crainică la postul de radio-difuziune Moscova⁷⁵. Rudolf Kertész era cunoscut ca un militant comunist de frunte, făcând parte din conducerea celulei ilegale comuniste din Oradea încă din vremea în care aceasta era condusă de Eugen Rozvany.

Rudolf Kertész a fost prins când încerca să treacă ilegal frontiera cehoslovaco-română, în februarie 1937, cu acte false, pe filierele controlate de Moscova. Prins de autorități, acesta a recunoscut că din Rusia sovietică plecase în Polonia, iar de acolo prin Cehoslovacia în România. La interogatoriu, asupra lui s-au găsit acte false și documente subversive. La 18 februarie 1937, a fost adus la Oradea unde a fost internat în spital deoarece invoca probleme de sănătate⁷⁶. După însănătoșire a fost trimis în judecată și în aprilie 1937 a fost înaintat Consiliului de Război de la Cluj⁷⁷.

Autoritățile erau foarte atente cu liderii celulei comuniste orădene, Ullmán Sandor și Miklós Gyarmati. Acțiunile lor erau monitorizate îndeaproape, la fel ca și a celorlalți membri cunoscuți. Apropiindu-se campania electorală din toamna anului 1937, structurile administrative bihorene au luat măsuri speciale împotriva propagandei comuniste. Astfel, au fost interzise toate acțiunile organizate sub egida structurilor controlate de comuniști. Autoritățile județene și locale trebuiau să supravegheze toate întrunirile în care se adunau mai multe persoane, inclusiv cele de natură câmpenească, serate, baluri și chiar înmormântări. Se specifica faptul

⁶⁹ Idem, 11 iulie 1935, p. 5.

⁷⁰ Idem, 26 iulie 1935, p. 6.

⁷¹ *Știrea*, 20 septembrie 1935, p. 6.

⁷² *Gazeta de Vest*, 24 septembrie 1935, p. 1.

⁷³ Idem, 26 noiembrie 1935, p. 6.

⁷⁴ *Știrea*, 15 iunie 1936, p. 6.

⁷⁵ *Noua Gazetă de Vest*, 18 februarie 1937, p. 8.

⁷⁶ Idem, 19 februarie 1937, p. 8.

⁷⁷ Idem, 7 aprilie 1937, p. 4.

că era interzisă cu desăvârșire cântarea imnului Internaționalei a III-a Comuniste (Comintern), *Internaționala*, deoarece acest lucru putea crea prozeliti⁷⁸.

Rezultatul alegerilor parlamentare din noiembrie-decembrie 1937 a condus la instalarea regimului de autoritate monarhică al lui Carol al II-lea. Democrația tradițională interbelică românească lua sfârșit. După instaurarea noului regim, partidele politice au fost desființate, iar România intra încet într-o nouă zodie, aceea a regimurilor autoritare și totalitare, în care orice viață politică democratică a fost interzisă.

Partidul Comunist din România, organizația județeană Bihor a fost o structură politică dominată covârșitor, după cum se poate constata, de membrii comunităților maghiară și evreiască. Aceștia au făcut legea în organizație, iar dacă cineva nu era de acord cu conduita acesteia era rapid tras pe linie moartă. Este cazul inclusiv al lui Eugen Rozvany care, în momentul în care a avut o poziție diferită față de comuniștii locali în legătură cu „autodeterminarea popoarelor din România imperialistă”, el susținând ideea statului național român, a fost *demasc*at, scos din partid, moment în care soarta i-a fost pecetluită.

⁷⁸ *Buletinul Județului Bihor*, nr. 34, 26 august 1937, p. 1.

ACTIVITATEA POLITICO-IDEOLOGICĂ A „OAMENILOR MUNCII” ÎN ORADEA (1970-1989). CONTRIBUȚII DOCUMENTARE

Cristian Culiciu*

THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL ACTIVITY OF THE WORKING CLASS IN ORADEA BETWEEN 1970 AND 1989. DOCUMENTARY CONTRIBUTIONS

Abstract

The "working class" represents the main human element of socialism. Any communist regime is based on a (wanna be) solid number of workers, as well as farmers. In communist Romania, education, at any forms, was ruled by ideology, so pupils, students and any whom participated in a form of education was to know and follow many sorts of propaganda. The working class followed, in that period, both literacy and propaganda courses. These kinds of courses were held at the "Intercounty Party School" and in factories and institutions. Participation was mandatory for some of them, where political, historical and economical subjects were discussed.

Keywords: Romania, communism, Oradea, propaganda, workers, history of communism, agenda, institutions, courses.

Ideologia era o componentă esențială a sistemului comunist, ea stând la baza „luptei de clasă” desfășurate împotriva „exploatatorilor” (burghezia, bancherii, economiștii, vechii reprezentanți ai partidelor politice interbelice). „Lupta de clasă este lege a dezvoltării societății noastre”¹, se preciza în cadrul celui de-al doilea congres al Partidului Muncitoresc Român, idee reluată, desigur sub forme diverse, în cadrul următoarelor Congrese. Cei angrenați în „lupta de clasă” erau, de fapt, „înrolați” într-un război rece împotriva categoriilor de „dușmani” amintite mai sus². Pregătirea ideologică a muncitorului era crucială, în condițiile în care el era considerat elementul esențial, pionul principal al regimului.

Pentru pregătirea ideologică a „omului nou”, Statul totalitar ar fi urmărit să intervină în toate componentele vieții publice și private a cetățenilor. Reducerea contrastelor sociale, organizarea oamenilor în direcția servirii cauzei socialismului, reducerea posibilității de formulare a unor idei noi ar fi fost alte scopuri urmărite prin educarea politico-ideologică. Practic, regimul avea nevoie de sprijinul maselor, altfel puțin receptive la acesta, astfel optându-se pentru modelarea lor în direcția dorită³.

Perioada la care ne referim aici este cea următoare modificărilor produse în activitatea politico-ideologică în anul 1971. Pe parcursul aceluși an, au fost luate o serie de măsuri noi, influențate în principal de schimbarea de percepție a lui Nicolae Ceaușescu în acest sens, după vizitele oficiale efectuate în Asia orientală.

Discuții în această direcție au avut loc, la nivelul conducerii P.C.R., în cadrul teleconferinței din 28 iunie 1971. Activitatea din unele unități economice fiind considerată nesatisfăcătoare, N. Ceaușescu a cerut intensificarea activității politico-ideologice a muncitorilor, respectiv „intensificarea spiritului revoluționar”⁴. În această direcție, comitetelor județene de partid le-a fost solicitat „să analizeze fiecare toate aspectele ideologiei”⁵, pentru ca discuții concrete să poată fi purtate la nivel național în toamna anului 1971.

Între timp, pe 6 iulie erau publicate *Propunerile de măsuri pentru îmbunătățirea activității*

* drd. Universitatea Oradea, cristianculiciu@yahoo.com.

¹ Apud. Dinu C. Giurescu (coord.), *Istoria românilor*, vol. X, Editura Enciclopedică, București, 2013, p. 517.

² *Ibidem*.

³ Margarita Chabanna, „Metodele formării conștiinței sociale în statul totalitar: rolul manipulării psihologice”, în *Arhivele totalitarismului*, 2013, nr. 3-4, p. 185-186.

⁴ Mihnea Berindei, Dorin Dobrințu, Armand Goșu (editori), *Istoria comunismului din România*, vol. II, Polirom, 2012, doc. 97, p. 621-623.

⁵ *Ibidem*, p. 624.

*ideologice de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*⁶, document urmat de *Raportul privind activitatea ideologică, politico-educativă și cultural-artistică*, acesta cunoscut drept „Tezele din iulie”. Tematica lor era una extinsă, de la „rolul conducător” al P.C.R. în viața socială (gradul de penetrație, influența sa), la creșterea nivelului de pregătire ideologică a cadrelor de partid, inclusiv mai buna reprezentare a factorului ideologic și a activității muncitorilor în mass-media. Conform actului, „Educația comunistă a maselor” era principalul scop a noilor măsuri, organizațiile muncitorești având obligația organizării unor dezbateri privind „munca ideologică (propaganda – n.C.C.) și cultural-educativă de masă”, prin ultima înțelegându-se cultivarea științei de carte și înființarea echipelor culturale la nivelul întreprinderilor și instituțiilor, acestea alături de prezentarea periodică a conținutului documentelor prezentate în cadrul Conferințelor și Congreselor P.C.R.⁷. Accentul cădea în mare măsură asupra pregătirii muncitorilor și a tinerilor, fie aceștia angajați sau nu. Motivul principal al luării acestor măsuri ar fi fost creșterea influenței Partidului Comunist în cadrul societății⁸.

Programul ideologic, în forma definitivată cu ocazia Plenarei Comitetului Central al P.C.R. din 3-5 noiembrie 1971, a fost, mai târziu, aprobat în cadrul Congresului al XI-lea al P.C.R. din 24-27 noiembrie 1974. Măsurile de extindere a educației politico-ideologice a populației au fost luate cu atât mai mult cu cât conducerea P.C.R. a căutat să se legitimizeze în fața sa prin recursul la principalele momente ale istoriei românilor. Apariția curentului protocronist⁹ indica începutul naționalismului ceaușist, gândit ca o „replică la dominația sovietică”¹⁰. În acest sens, în perioada 1971-1974 s-au creat câteva sărbători, cum ar fi 375 de ani de la prima unire politică a Țărilor Române sub Mihai Viteazul sau 125 de ani de la revoluția de la 1848. Mai târziu, pentru anul 1980 se fixase sărbătorirea a 2050 de ani de la constituirea statului dac centralizat, în timpul lui Burebista. Tot în scopul ieșirii din umbra U.R.S.S., prin intensificarea propagandei ideologice s-a răspândit tot mai mult cultul personalității lui Ceaușescu.

La nivel național, activitatea politico-ideologică era discutată în cadrul Plenarelor, a Conferințelor Naționale și a Congreselor Partidului Comunist Român, respectiv era reglementată prin documentele interne ale P.C.R.. De asemenea, ideologia comunistă era propagată prin Consiliul Culturii și Educației Socialiste (C.C.E.S.), creat în subordinea C.C. al P.C.R. și al Consiliului de Miniștri¹¹.

De activitățile politico-educative se ocupau organizațiile de partid ale unităților economice și instituțiilor, în care membri erau angajați acestora. Totodată, sarcini în acest sens aveau sindicatele, organizațiile de femei, Uniunea Tineretului Comunist (U.T.C.) și „uniunile de creație” (entități cu profil cultural). Aceste organizații aveau obligația, dată de Conferința Națională a P.C.R. prin Frontul Unității Socialiste¹², să desfășoare activități de natură să promoveze și să fixeze în rândul angajaților date privind mișcarea comunistă, sistemul social și cel economic socialist, în termeni generali vorbindu-se despre construirea, în mentalul colectiv, a unei „concepții științifice despre lume și viață”¹³ (altfel spus, educație de tip ateist-științifică). La acestea se adăugau principii privind buna cooperare între etnii, „apărarea proprietății socialiste”

⁶ Nicolae Ceaușescu, *Propuneri de măsuri pentru îmbogățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii* – 6 iulie 1971. *Expunere la Consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative* – 9 iulie 1971, Editura Politică, București, 1971, 87p.

⁷ Mihnea Berindei, Dorin Dobrințu, Armand Goșu (editori), *op. cit.*, p. 640.

⁸ Dinu C. Giurescu (coord.), *op. cit.*, p. 519; Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu 1965-1989, geniul Carpaților*, Polirom, 2011, p. 155.

⁹ Edgar Papu, „Protocronism românesc”, în *Secolul 20*, nr. 5-6, 1974, p. 9.

¹⁰ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, Humanitas, București, 1994, p. 104.

¹¹ Adrian Cioroianu, „Cine a profitat de cultul lui Ceaușescu?”, în *Historia*, an X, nr. 99, martie 2010, p. 16

¹² *Decretul nr. 301 din 15 septembrie 1971 privind înființarea, organizarea și funcționarea CCES*, în *Colecția de legi și decrete 1971*, vol. III – 1 iulie – 30 septembrie, editat de Consiliul de Stat, colegiul redacțional al buletinului oficial al R.S.R., 1971, p. 99-103.

¹³ Frontul era principalul organizator, la nivel național, al acțiunilor de pregătire politică, ideologică, dar și profesională a angajaților, în subordinea sa fiind toate organizațiile politice și sindicale de întreprindere și instituție din țară. Vezi: *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Editura Politică, București, 1975, p. 139-141.

și sprijinirea economiei planificate sau privind familia, ca nucleu fundamental al societății¹⁴.

Principalul mijloc de expunere și asimilare a acestor „concepții” erau cursurile și seminariile. Documentele de partid, între care rapoartele privind activitatea P.C.R. prezentate de Nicolae Ceaușescu în cadrul Conferințelor Naționale și Congreselor, rapoartele acestor întruniri, deciziile lor cu privire la viața politică erau obligatoriu de prezentat în cadrul cursurilor¹⁵. Alături de acestea se țineau dezbateri, consultații, simpozioane, „răspunsuri la întrebări”, informări politice și discuții¹⁶. De asemenea, în locurile unde se țineau, de regulă, astfel de cursuri, se organizau „puncte de informare și documentare” conținând volume și documente specifice¹⁷.

Existau atât subiecte generale, abordate în toate localitățile și adunările ținute, cât și discuții pe teme particulare, specifice locului sau domeniului de activitate. De pildă, două teme generale se refereau la „eficiența economică și productivitatea muncii”, respectiv „afirmarea spiritului revoluționar, combativ” a membrilor de partid¹⁸.

Educarea politico-ideologică se făcea și prin organizarea formațiilor culturale ale întreprinderilor și instituțiilor, ele având posibilitatea participării la Festivalul Cântarea României¹⁹.

La nivel național, în anul 1972 erau circa 2,23 milioane de membri de partid²⁰. La nivelul județului Bihor, dacă în anul 1968 exista un total de 68.500 de membri de partid, în anul 1988, numărul acestora era de 101.726²¹.

Între membrii de partid „beneficiari” ai cursurilor, seminariilor și conferințelor de educație politico-ideologică, erau cei ce ocupau funcții administrative, politice, dar și propagandiști, alături de nemembrii de partid, membrii sindicatelor și simplii angajați. Desigur, cei care aveau carnet de membru P.C.R. erau cu atât mai mult obligați să-și însușească principiile dicatate „de sus” și deciziile luate de către forul superior.

Educația politico-ideologică era promovată ca „forță motrice” a schimbărilor sociale, aceasta din perspectiva transformărilor de mental pe care le-ar fi produs. Era o „armă” capabilă să „dinamizeze” societatea, dar a cărei putere nu era niciodată suficient exploatată, cum reiese din discursuri și pozițiile luate în presă. În propagarea culturii marxiste în rândul muncitorilor se făcuseră progrese, întotdeauna perfectibile²².

În cadrul comitetului județean P.C.R. Bihor, măsurile anului 1971 au fost discutate în prezența lui Dumitru Popescu²³. În mod uzual, dar mai ales în acel moment, discuțiile privind activitatea ideologică cuprindeau componenta „autocritică”, în care reprezentanții întreprinderilor vorbeau despre progresele și „neajunsurile” activității propriu-zise.

La nivelul județului Bihor a fost editată o broșură cuprinzând un *Program de măsuri* în acest sens²⁴. Între solicitări, amintim atragerea unui număr mai mare de muncitori din sectorul

¹⁴ *Conferința Națională a Partidului Comunist Român, 19-21 iulie 1972*, Editura Politică, București, 1972, p. 504.

¹⁵ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Editura Politică, București, 1975, p. 157-160.

¹⁶ *Conferința Națională a Partidului Comunist Român, 19-21 iulie 1972*, Editura Politică, București, 1972, p. 505; *Conferința Națională a Partidului Comunist Român, 7-9 decembrie 1977*, Editura Politică, București, 1978, p. 289-300; Nicolae Ceaușescu, *Raport cu privire la stadiul actual al edificării socialismului, la realizarea Planului național unic de dezvoltare economico-socială, la programele speciale și la măsurile pentru îndeplinirea cu succes a cincinalului, a hotărârilor Congresului al XII-lea al partidului prezentat la Conferința Națională a P.C.R., 16 decembrie 1982. Cuvântare la încheierea lucrărilor Conferinței Naționale, 18 decembrie 1982*, Editura Politică, București, 1982, p. 47-56.

¹⁷ *Scânteia*, anul LVII, nr. 14251, 14 iunie 1988, p. 3.

¹⁸ Idem, anul LVII, nr. 12791, 8 octombrie 1983, p. 4.

¹⁹ Idem, nr. 12991, 31 mai 1984, p. 1.

²⁰ *România liberă*, anul XLII, nr. 12220, 15 februarie 1984, p. 2.

²¹ *Conferința Națională a Partidului Comunist Român, 19-21 iulie 1972*, Editura Politică, București, 1972, p. 499.

²² Cristian Culiciu, „Structura organizatorică a Comitetului Județean PCR Bihor. Statistici 1968-1988”, în *Crisia*, XLVI, 2016, p. 168.

²³ „Asigurarea dezvoltării în ritmuri înalte a țării, mersul său accelerat pe calea progresului economico-social impun intensificarea puternică a activității ideologice și politico-educative de formare a conștiinței noi, revoluționare”. Vezi: *Scânteia*, anul LVII, nr. 14521, 14 iunie 1988, p. 1.

²⁴ Dumitru Popescu „Dumnezeu” devenise, în acei ani, omul de încredere al lui Nicolae Ceaușescu

industrial în structura „comisiilor și colectivelor obștești”, creșterea rolului adunărilor de partid în cadrul organizațiilor de bază, dar și verificarea anuală, de către comitetele județean, municipal, orașenești și comunale de partid, a activității tuturor organizațiilor de bază. Era, de asemenea, reglementată activitatea de control din cadrul organizațiilor, frecvența adunărilor generale a tuturor comitetelor de partid. Tematica pentru lectorii și propagandiștii care țineau cursuri și dezbateri urma să fie elaborată în cursul trimestrului IV al anului 1971 și trimestrului I, 1972, concomitent urmând să fie emise broșuri cu metodologia de organizare a acestora. Între temele principale abordate, amintim: popularizarea legilor statului, promovarea muncii, Constituția, drepturile și îndatoririle cetățenilor, „familia în socialism”, „creșterea vigilenței revoluționare” și a patriotismului ș.a. Conferințele, simpozioanele și celelalte activități de promovare ideologică erau organizate pentru diferite categorii de muncitori: femei, tineri, intelectuali, angajați din comerț, din domeniul sanitar etc. La sate se organizau cercuri de citit și vizionări de filme documentare de propagandă politică și ateist-științifică, iar pentru brigăzile artistice urmau să fie tipărite materiale informative privind modul lor de lucru.

O atenție deosebită era acordată pregătirii politico-ideologice a persoanelor de etnie maghiară. Alături de pregătirea propagandiștilor cunoscători ai limbii maghiare, în Oradea și în județ erau organizate cursuri în limba maghiară. Pe lângă entitățile care se ocupau, în general, de aceste lucruri, în organizarea lor intervenea Consiliul județean al oamenilor muncii de naționalitate maghiară. Astfel, în 1971 au fost ținute cursurile privind „Unele probleme actuale ale sociologiei culturii de masă”, cu participarea unor membri ai Academiei „Ștefan Gheorghiu”, „Contribuții la fundamentarea științifică a activității de difuzare în masă a științei și culturii” sau colocviul „Cartea – mijloc important în activitatea politico-educativă de masă”, destinat bibliotecarilor²⁵.

Entitățile organizatoare ale cursurilor și dezbaterilor din Oradea și Bihor erau Comitetul de Cultură și Educație Socialistă, Comisia de răspândire a cunoștințelor științifice de pe lângă Consiliul județean al Frontului Unității Socialiste, Comitetul județean U.T.C., Consiliul județean al sindicatelor, Comitetul județean al femeilor, toate aflate sub îndrumarea Comitetului județean al P.C.R.²⁶. Unitățile industriale, C.A.P.-urile și instituțiile aveau și ele obligația organizării acestora. Periodic, la Casa de Cultură a Sindicatelor și la Liceul „Emanuil Gojdu” din Oradea aveau loc întâlniri ale reprezentanților celor mai importante unități economice și instituții din Bihor, unde erau discutate probleme locale privind educația politico-ideologică, participanții având posibilitatea de a face propuneri pentru îmbunătățirea activității în entitățile pe care le reprezentau. Cabinetul județean pentru activitatea ideologică și politico-educativă avea rol de îndrumare și control lunar a tuturor acțiunilor de acest tip desfășurate în județ.

Cursurile, dezbaterile și discuțiile erau ținute sau moderate de lectori și propagandiști special designați și repartizați pe domenii de activitate. Aceștia erau pregătiți în cadrul unor cursuri anume destinate lor. În anul 1971, circa 98% dintre propagandiști ar fi participat la aceste cursuri²⁷, o parte a acestora fiind organizate la Institutul Pedagogic, anume cursul de filozofie marxistă și cel de socialism științific – politologie marxistă²⁸, iar restul la Școala interjudețeană de partid, în cadrul Universității politice. În categoria propagandiștilor intrau prim-secretarul, directorul și membrii secției de propagandă a Comitetului județean, membrii și activiștii Biroului Comitetului județean P.C.R., secretari și secretari adjuncți ai comitetelor orașenești și comunale de partid, vicepreședinți și secretari ai consiliilor populare, directorul pe județ a Securității, comandantul Miliției, la care se adăugau inspectori școlari, profesori,

pe probleme ideologice și de propagandă. Între 1971 și 1976 a fost președintele Consiliului Culturii și Educației Socialiste, fiind astfel unul dintre cei care au contribuit la construirea cultului personalității conducătorului statului. Prezent la Oradea, acesta a insistat asupra controlului pe care conducerea județeană de partid ar avea obligația să-l exercite în practica ideologică, socotind propagandiștii drept „militanți politici” cu răspundere mare. Vezi: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor (în continuare A.N.-S.J.Bh.), *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 1/1971, f. 204-217.

²⁵ Partidul Comunist Român – Comitetul Județean de Partid, *Program de măsuri privind îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*, Bihor, 1971, 29p.

²⁶ A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 1/1971, f. 195.

²⁷ Idem, dos. 3/1976, f. 93.

²⁸ Idem, dos. 1/1971, f. 178.

directori de întreprinderi și instituții, șefi de servicii, ingineri, contabili²⁹.

Prim-secretarul, membrii Birourilor și Secretariatelor comitetelor județean, municipal, orașenești și comunale de partid erau, în același timp, propagandiști și „profesori”, ținând cursurile de pregătire a propagandiștilor. Aceștia discutau, împreună cu cursanții, programa stabilită, în mare parte, la nivel național, cu obligația de a le distribui bibliografia, caiete documentare și alte materiale³⁰, „subliniind ideile de bază și căile de realizare pe plan local a sarcinilor ce revin organizațiilor de partid”, o oarecare adaptare a documentelor sosite de la București la realitățile bihorene, în măsura în care se putea³¹. Se abordau și probleme de metodică.

În anul 1979 existau, în județul Bihor, 19 centre de pregătire a propagandiștilor, din care 10 funcționau în municipiul Oradea³². Recrutarea și aprobarea propagandiștilor se făcea în perioada 15 iulie – 1 septembrie a fiecărui an, la momentul respectiv încercându-se creșterea, în rândul acestora, a ponderii muncitorilor³³. Tematica se stabilea până la data de 15 septembrie³⁴.

În lunile septembrie și octombrie 1979, propagandiștii au fost pregătiți în trei serii. Astfel, din prima serie făceau parte propagandiștii cadre didactice, instruiți între 2-8 septembrie. În cea de-a doua serie intrau propagandiștii de partid, din U.T.C., syndicatele orădene și din orașele bihorene Aleșd, Beiuș, Dr. Petru Groza, Marghita și Salonta, respectiv cei din fabricile și instituțiile din județ. Pregătirea lor s-a făcut între 10-22 septembrie 1979. În seria a III-a, pregătită între 1-14 octombrie, au intrat propagandiștii din unitățile agricole și F.U.S.³⁵.

Deși nu dispunem de date privind numărul propagandiștilor pe toți anii vizați în prezentul studiu, amintim totuși că, în anul 1985, în județul Bihor erau pregătite 565 de astfel de persoane³⁶. Acești propagandiști au ținut, pe parcursul aceluiași an, 8460 de cursuri, simpozioane, dezbateri pentru circa 990.500 de persoane, cumulată³⁷. Pentru pregătirea lor au fost organizate cursuri la nivel de județ, municipiu, orașe și comune, numărul lor fiind stabilit cu câteva luni înainte pentru fiecare caz.

Presa locală era văzută ca un vehicul de răspândire a principiilor socialiste către populație. Aici, revista de cultură *Familia* se evidenția în special prin articolele culturale, dar și prin cele de teoria și știința politicii și a conducerii, propunându-se abordarea inclusiv a unor teme de politică externă, acestea orientate către exploatarea laturilor negative ale sistemului economic capitalist³⁸.

Un rol mai însemnat în această direcție îl aveau cotidienele *Crișana* și *Faklya*, unde articolele dedicate ideologiei marxist-leniniste și „îndeplinirii sarcinilor profesionale” erau mai multe³⁹. Concret, în paginile ziarelor erau promovate activități cu caracter ideologic ale comitetelor de partid, dar și articole conținând exemple de realizare și depășire a planului de producție, respectiv texte critice la adresa celor care nu o făceau sau unde erau semnalate probleme de calitate.

Timp de două săptămâni pe an, fiecare redactor al celor două ziare avea obligația deplasării la Secția de propagandă a județenei de partid, respectiv zece zile lunar la o întreprindere, el urmând să scrie articole dedicate⁴⁰. Sinteze ale tematicilor orientative propuse pentru dezbateri erau publicate, periodic, în ziarele locale, de acest aspect răspunzând Secția de propagandă a C.J. al P.C.R..

²⁹ *Ibidem*, f. 187.

³⁰ *Bihoreanul*, nr. 797, 18-24 aprilie 2016, p. 6.

³¹ Acestea cuprindeau legi, Hotărâri ale Consiliului de Miniștri, ale Plenarelor C.C. al P.C.R., documente din cadrul Congreselor și Conferințelor Naționale ale P.C.R., discursuri, materiale referitoare la istoria României, ideologia marxistă etc.

³² A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 7/1979, f. 67.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, f. 75.

³⁵ *Ibidem*, f. 77.

³⁶ *Ibidem*, f. 76.

³⁷ *Idem*, dos. 11/1987, filă nenumărată.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Idem*, dos. 1/1971, f. 150-152.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 180; *Idem*, dos. 3/1976, f. 100.

În același timp, Comitetul Județean solicita centrelor de radioficare pregătirea de emisiuni despre activitatea întreprinderilor și a centrelor agricole, emisiuni care să combine informații de ordin economic cu idei politice⁴¹.

Conform raportului întocmit la finalul anului 1975, pe parcursul anului anterior cursurile și conferințele de educație politico-ideologică s-ar fi desfășurat pe baza documentelor Congresului al XI-lea al P.C.R., la care s-au adăugat discursurile ținute de N. Ceaușescu în cadrul vizitelor de lucru efectuate în țară. Astfel, în județul Bihor ar fi fost organizate un total de 5168 de cursuri, la care ar fi participat 212.537 cursanți, din care 63.671 membri de partid, 75.589 U.T.C.-iști, 55.986 membri de sindicat. Majoritatea acestor cursuri (1614) au fost organizate în întreprinderile industriale și prestatoare de servicii, restul fiind ținute în instituțiile de cultură și de învățământ, respectiv în cele administrative. Cei mai puțini cursanți erau la universitatea serală de marxism-leninism⁴². La acel moment, în județ existau 5949 de lectori și propagandiști, responsabili de ținerea cursurilor și dezbaterilor, din care 3107 aveau studii superioare.

În raport se menționează că propagandiștilor le-au fost organizate cursuri de instruire specifice, cu dezbateri, formularea de întrebări și răspunsuri la întrebări, vizite, schimburi de experiență, activități metodice etc. Aceste cursuri erau ținute de către membrii Biroului și ai Secretariatului Comitetului Județean de Partid. Pe lângă aceștia, expuneri privind unele teme istorie, „problemă națională” și politică externă au fost ținute de reprezentanți ai Comitetului Central al P.C.R. Propagandiștilor le erau distribuite, în acel an, broșuri informative ca de pildă: „25 de întrebări și răspunsuri despre Directivele Congresului al XI-lea al P.C.R.”, „Bihorul pe coordonatele socialismului” ș.a.⁴³.

La jumătatea anilor '70, între subiectele abordate în învățământul politico-ideologic din Bihor amintim: aspecte ce țin de politica externă a României prin prisma vizitelor bilaterale în alte state, „creșterea bunăstării materiale și spirituale a poporului”, acestea împreună cu „tezele” lui Nicolae Ceaușescu și „contribuția” lor, prin discursuri, la fundamentarea marxism-leninismului⁴⁴. Alte subiecte abordate în acea perioadă erau: „relația dialectică între general și particular, dintre baza materială și viața spirituală, dintre existența socială și conștiința”, „promovarea umanismului socialist”, „principiile fundamentale ale trecerii în viitor la societatea comunistă” și altele asemenea⁴⁵. Limbajul de lemn și ambiguitatea în care erau formulate aceste teme nu ne permite să înțelegem exact conținutul cursurilor. Manifestări cu caracter ideologic erau dedicate sărbătoririi zilei de 24 Ianuarie, Zilei Internaționale a Femeii, Zilei Internaționale a Muncii, celei de 23 August, Zilei Republicii, iar, mai târziu, zilei de naștere a lui N. Ceaușescu, 26 ianuarie.

Pe parcursul aceluiași deceniu, în Oradea erau organizate și alte evenimente de promovare a principiilor politice socialiste, a protocronismului și a cultului personalității. Între ele, expoziții „cu mesaj patriotic și caracter științific” la Muzeul Țării Crișurilor, la Filiala artiștilor plastici și la biblioteca județeană și spectacole tematice la Teatrul de Stat.

În cadrul plenarei lărgite a Comitetului Județean P.C.R. Bihor din 1976, s-a considerat că activitatea politico-ideologică desfășurată la nivelul județului în prima jumătate a deceniului, deși ar fi crescut ca intensitate, nu satisfăcea pretențiile conducerii de partid de la București⁴⁶. Principala nemulțumire era legată de folosirea, în prea mică măsură, a documentelor de partid ca sursă principală. De asemenea, numărul excluderilor din partid (788 în anii 1975-1976) ar fi crescut datorită unor insuficiențe ideologice contrare celor „oficiale”⁴⁷. Unele „nerealizări” de ordin economic, în ce privește producția totală, productivitatea muncii (inclusiv absențele de la serviciu), normele de consum sau chiar în ce privește activitatea artistică din întreprinderi, ar fi apărut, parțial, din același motiv⁴⁸. Tot ca urmare a slabei pregătiri de natură ideologică și

⁴¹ Idem, dos. 12/1977, f. 86.

⁴² Idem, dos. 4/1980, f. 74.

⁴³ Idem, dos. 8/1975, f. 271.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 273.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 276-277.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 71-72.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 82.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 88-89.

patriotică s-ar fi înregistrat câteva sute de cazuri de neglijență în serviciu, furturi și delapidări⁴⁹, iar numărul divorțurilor ar fi crescut de la 442 în anul 1972, la 1128 în anul 1975⁵⁰.

Pentru îmbunătățirea activității ideologice, Comitetul județean de partid a solicitat, în luna martie 1976, verificarea anuală a activității Consiliului de educație politică și cultură socialistă. Secretarii și secretarii adjuncți ce participau la cursuri de „instruire” erau apoi trimiși în vizite în fabrici și la „punctele de documentare politico-ideologică” (majoritatea, însă, abia în faza de amenajare⁵¹). În plus, fondurile destinate acțiunilor de propagandă urmau a fi redirecționate, cu prioritate, dinspre cheltuielile legate de cursuri către tipărirea de afișe și lozinci⁵².

Activitatea politico-ideologică se desfășura cu ajutorul unei bibliografii indicate de „județ”, alături de care, unde exista posibilitatea, se apela la mijloace audio-vizuale, precum hărți, diapozitive, diafilme, planșe, grafice⁵³. În unele cazuri, grupurile de participanți urmăreau la comun emisiuni sau discursuri transmise de televiziune sau radio. Aparent important pentru comitetul județean de partid era numărul întrebărilor formulate de către cei care participau la dezbateri, un număr mic sau inexistent de întrebări însemnând un oarecare eșec al cursului și dovada unui nivel redus de pregătire a formatorilor.

Ideologia comunistă era promovată și prin „manifestări cultural-artistice”, ținute de către formații organizate la nivelul fiecărei unități economice sau instituții mai mari, respectiv, în județ, în fiecare comună. Aceste formații aveau obligația să „promoveze în repertoriul lor lucrări cu mesaj profund patriotic, oglindind viața și eforturile oamenilor muncii pentru edificarea socialismului și comunismului în România”⁵⁴. În total, în anul 1975, în județul Bihor existau cel puțin 284 de formații artistice organizate prin sindicate, cu 3500 de membri. Acestea participaseră atunci la manifestări precum Festivalul național al artei amatorilor, Zilele teatrului de amatori, un concurs de poezie patriotică intitulat Poporul, patria, partidul, reuniuni corale sau de dans⁵⁵.

Printr-o hotărâre a Biroului Comitetului județean de partid Bihor erau înființate, în anul 1975, Consilii de educație politică și cultură socialistă. Totodată, în cadrul Institutului Pedagogic s-a înființat un „laborator de studii și cercetări” privind relațiile interumane la locul de muncă, conducerea județeană a P.C.R. obligând profesorii de științe sociale să se deplaseze în fabrici pentru a face echipă cu propagandiștii existenți deja acolo⁵⁶.

La nivelul anului 1979, în întreg județul Bihor s-ar fi desfășurat 6397 de cursuri de educație politico-ideologică, la care ar fi participat aproximativ 258.756 de persoane, între care 2600 de propagandiști⁵⁷. Pentru membrii de partid ar fi fost organizate 2518 cursuri, la care ar fi asistat 87.552 de persoane. În cadrul învățământului politico-ideologic organizat de către U.T.C., sindicate și F.U.S. s-ar fi ținut 3802 cursuri, la care ar fi participat 171.204 persoane⁵⁸.

Principalele teme abordate erau atât de ordin politic, cât și economic, accentul pus asupra celei de-a doua categorii crescând în acei ani, odată cu pretențiile de reducere a consumului oricăror resurse. Iar discuțiilor cu privire la reducerea consumului de materii prime și electricitate li s-au adăugat cele privind „folosirea fondului funciar”, în sensul creșterii suprafețelor cultivate⁵⁹. „Formarea conștiinței socialiste” trebuia să fie efectul cursurilor și în rândul cadrelor didactice și a celor sanitare⁶⁰.

Conform unui plan de măsuri asumat de comitetul județean Bihor al P.C.R., activitățile desfășurate în cadrul învățământului politico-ideologic din anii anteriori aveau să fie supuse analizei organizațiilor de partid pe parcursul verii 1979, pentru ca la 1 septembrie să poată fi definite grupele de studiu. Se analiza posibilitatea înființării unor filiale ale Universității politice

⁴⁹ *Ibidem*, f. 90, 101-103.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 91.

⁵¹ *Ibidem*, f. 92.

⁵² Idem, dos. 7/1979, f. 54v.

⁵³ Idem, dos. 12/1977, f. 89.

⁵⁴ Idem, dos. 8/1975, f. 276.

⁵⁵ Idem, dos. 3/1976, f. 103.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 173.

⁵⁷ Idem, dos. 12/1977, f. 86.

⁵⁸ *Crișana*, anul XXXIV, nr. 20, 25 ianuarie 1979, p. 2; A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 7/1979, f. 66.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 69.

în județ. Controlul acțiunilor de ordin politic și ideologic era sortat pe categorii și organizat pe trimestre. Astfel, pentru anul 1980, în trimestrul I era programat controlul cursurilor recapitulative și a desfășurării repertoriului artistic din instituțiile culturale pe stagiunea 1979/1980. Cotoarele privind desfășurarea activităților politico-ideologice de partid, ale U.T.C., sindicatelor și F.U.S. se țineau pe parcursul trimestrului II, iar altele privind programul de vacanță a elevilor și studenților aveau loc în trimestrul al III-lea. În trimestrul IV se organizau controale în instituțiile de învățământ, privind „aplicarea măsurilor” de „intensificare” a acțiunilor ideologice convenite în lunile anterioare⁶¹.

Un rol tot mai important era acordat, în preajma anului 1980, așa-numitelor *brigăzi științifice*, formate din activiști, cadre didactice ș.a.. Prin Comitetul de cultură județean și Comisia județeană de răspândire a cunoștințelor științifice, aceste brigăzi aveau obligația de a se deplasa în fabrici, C.A.P.-uri, pe șantiere, pentru a oferi sprijin informațional pe domenii precum istoria și științele exacte⁶². Se ajungea, pentru întregul an 1983 și primul trimestru al anului 1984, la circa 2500 de întâlniri ale acestor brigăzi cu angajații întreprinderi industriale⁶³.

Conform rapoartelor, „sarcinile economice” deveniseră cele mai importante în cadrul unităților agricole și industriale, ele „subordonând munca organizatorică și politico-educativă”⁶⁴.

La începutul anului 1980, în județul Bihor ar fi funcționat 1775 de organizații de bază, care ar fi discutat, în medie lunară, circa 1945 de subiecte de ordin ideologic și economic. Acestea ar fi avut circa 80.000 de membri la acel moment, iar prezența lor în cadrul adunărilor generale ar fi fost de 95,0%⁶⁵. Tot în medie lunară, în cadrul organizațiilor de bază s-ar fi ținut 1275 de expuneri, de 3745 de membri de partid, luând cuvântul puțin peste 10.000 de persoane. În ce privește secretarii de partid, aceștia ar fi participat, în medie, la 742 de adunări generale lunar, iar secretarii adjuncți pe probleme de propagandă, la circa 480 de anunțuri lunar⁶⁶.

În anul 1982, în urma desfășurării celui de-al doilea Congres al educației politice și culturii socialiste, Biroul comitetului județean Bihor al P.C.R. adopta un nou program de activitate pentru Consiliul județean de educație politică și cultură socialistă. În acesta era stipulat rolul său de coordonator al programelor de propagandă politică din județ. Un accent nou se punea, la acel moment, pe „autoconducerea și autoaprovizionarea” unităților economice (în contextul declanșării procesului de achitare a datoriei externe), principiul urma să fie dezvoltat în cadrul tuturor dezbaterilor economice. Consecvent, aspecte privind „devotamentul” față de partid, stat și conducătorii politici, dar și față de muncă și restul muncitorilor, „fără deosebire de naționalitate”, aveau să fie discutate alături de altele, „în spiritul ateismului militant”, acestea având să fie reflectate, între altele, prin „manifestări artistice”. În acest proces, instituțiile de învățământ aveau să joace un rol intermediar, între „județ” și colectivele muncitorești, iar presa își continua rolul de promovare a acțiunilor de tip politico-ideologic⁶⁷.

Dintre membrii comitetului județean de partid Bihor, cei care răspundeau de chestiunile privind educația politico-ideologică, în anii 1981-1982, erau Szantó Istvan⁶⁸, Ioan Vulturar⁶⁹ și Ioan Tincu⁷⁰, aceștia având obligația prezentării unor rapoarte de activitate în fața Biroului și a Secretariatului comitetului județean la date stabilite printr-un program⁷¹. În cadrul „dezbaterilor ideologice” ale anului 1982, erau programate mai multe teme, între care amintim: „Documentele Congresului al XII-lea al P.C.R.”, „Concepția P.C.R., a tovarășului Nicolae Ceaușescu privind rolul și locul educației materialist-științifice în formarea conștiinței socialiste a maselor”, dezbaterile „Din experiența comitetelor de partid în munca cu comisiile propagandiștilor și agitatorilor”, schimbul de experiență „Contribuția formelor și mijloacelor muncii politice de masă la realizarea sarcinilor din zootehnie și asigurarea ca fiecare gospodărie să devină crescătoare

⁶¹ *Ibidem*, f. 70.

⁶² *Idem*, dos. 4/1980, f. 74.

⁶³ *Ibidem*, f. 70.

⁶⁴ *Idem*, dos. 2/1984, f. 108v.

⁶⁵ *Idem*, dos. 3/1981, f. 179v.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 180.

⁶⁷ *Idem*, dos. 3/1981, f. 180v.

⁶⁸ *Idem*, dos. 6/1982, f. 232-233.

⁶⁹ Președintele Colegiului de partid pe județul Bihor.

⁷⁰ Secretar al Comitetului Județean P.C.R. Bihor.

⁷¹ Director al Cabinetului județean P.C.R. Bihor.

de animale”⁷². Aspecte privind vizita de lucru a soților Ceaușescu în Oradea și Bihor, dar și discursul din cadrul Plenarei lărgite a C.C. al P.C.R. erau, de asemenea, discutate în cadrul cursurilor⁷³, pe lângă obișnuita temă a actului de la 23 august 1944 sau a politicii externe a R.S.R.⁷⁴

Tot în anul 1982 erau programate mai multe spectacole și serbări în Oradea și în județ, pentru care comitetul județean a urmărit bifarea aceluiași repere ideologice. Exemple ar fi: Festivalul dansului popular bihorean Felix '82, Festivalul de muzică ușoară Cântecul tineretului, Luna culturii și artei bihorene Crisia ș.a.⁷⁵

Într-un alt program, elaborat de C.J. pentru Consiliul județean de educație politică și cultură socialistă pentru anul 1983, se preciza că toate entitățile angrenate în „intensificarea activității politico-ideologice” aveau obligația de a prezenta un raport activitate lunar cu acțiunile bifate. În graficul de ședințe al Consiliului pentru prima jumătate a anului 1983 mai figurau: „Modul cum au fost constituite și își desfășoară activitatea comisiile de propagandiști și agitatori în sprijinul realizării sarcinilor de plan”, „Preocuparea organelor și organizațiilor de partid pentru organizarea și desfășurarea dezbaterilor ideologice și a propagandei prin conferințe”, „Modul în care comitetul de partid, conducerea Institutului de învățământ superior Oradea și Consiliul A.S.C. acționează pentru intensificarea educației patriotice, moral cetățenești în rândul cadrelor didactice și a studenților”⁷⁶.

Următoarele date pe care le reliefăm aici sunt din anul 1984, an când au fost marcate patru decenii de la momentul 23 august 1944, respectiv anul în care a avut loc Congresul al XIII-lea al P.C.R..

În Bihor, în anul 1984, la cursurile și dezbaterile ideologice și economice ar fi participat 305.112 persoane⁷⁷. Tot la nivel județean, în 1984 s-ar fi desfășurat 397 de cursuri de tip cultural-științific și alte 269 tehnico-aplicative⁷⁸. Pe lângă acestea, erau organizate cercuri de ateism, cercuri „tehnice aplicative” sau cercurile „Prietenii adevărului științific”⁷⁹, în total circa 3000 de activități cu caracter științific⁸⁰. Totodată, din județul Bihor ar fi participat 106 cercuri de creație la Festivalul „Cântarea României”⁸¹. Dintre manifestările cu caracter ideologic/artistic și de propagare a cercetării științifice ale celui an amintim: „Săptămâna universitară”, ținută sub genericul „Cercetare – eficiență – aplicabilitate”; „Zilele Crisia”; „Istorie – educație - știință și civilizație” etc⁸².

În mediul rural aveau loc pregătiri ideologice și de ordin economic în cadrul Cooperativelor, dar și la căminele culturale, astfel încât „fiecare locuitor al comunelor, fiecare om al ogoarelor să-și judece propria activitate precum un economist. Adică să aibă clar în minte cât trebuie să lucreze într-o zi și ce influență va avea efortul depus de el asupra planului de producție”⁸³.

De coordonarea la nivel județean a activităților cu caracter ideologic răspundeau Ana Săndulescu⁸⁴ (avea în subordine toate tipurile de acțiuni), Dumitru Berinde⁸⁵ (activitatea Teatrului de Stat, a Filarmonicii ș.a.), Viorica Piscoi⁸⁶ (activități educativ-formative), Gheorghe Suciu⁸⁷ (activități cultural-științifice), Petru Demeter (respectarea sarcinilor de plan) și Nistor Ciordaș⁸⁸ (bazele materiale și bugetele căminelor culturale și caselor de cultură)

„Câștigul ilicit”, „individualismul”, „lăcomia”, „egoismul”, „grandomania” trebuiau, prin

⁷² A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 6/1982, f. 234-235.

⁷³ *Ibidem*, f. 235-236.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 237.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 240.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 238.

⁷⁷ *Idem*, dos. 4/1983, f. 43-44.

⁷⁸ *Idem*, dos. 5/1985, f. 28v.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, f. 29.

⁸² *Idem*, dos. 2/1984, f. 89-89v.

⁸³ *Ibidem*, f. 109; *Idem*, dos. 5/1985, f. 29.

⁸⁴ *Idem*, dos. 2/1984, f. 112v.

⁸⁵ Secretar al Comitetului Județean P.C.R. Bihor.

⁸⁶ Secretar al Comitetului Județean P.C.R. Bihor.

⁸⁷ Inspector școlar general la Inspectoratul Școlar Județean Bihor.

⁸⁸ Președintele Comitetului de Cultură și Educație Socialistă Bihor.

activitatea politico-ideologică, „combătute”⁸⁹. „Neajunsurile” muncii politico-ideologice din acel an au fost semnalate în cadrul plenarei C.J. P.C.R. Bihor din 1984. Între ele, unul dintre cele mai comune privea frecventarea cultelor neoprotestante și a evenimentelor organizate de acestea⁹⁰. Numărul persoanelor care făceau acest lucru ar fi crescut în mai multe unități economice, dar și în cadrul U.T.C., atrăgând după sine sancțiuni și chiar excluderi din partid. Un motiv în spatele situației ar fi fost lipsa, din bibliotecile întreprinderilor, a cărților cu conținut ateist⁹¹, dar și „neglijența” șefilor de organizații în această direcție. Tematica dezbaterilor nu ar fi fost, întotdeauna, adaptată nevoilor organizațiilor de bază⁹², iar numărul tinerilor angrenați în acestea și în întrecerile sportive ar fi fost prea mic⁹³. Activitatea formațiilor muzicale era, de asemenea criticată, îndeosebi pentru că ar fi cuprins prea puține compoziții cu caracter patriotic, „cu o tematică de educație materialist-științifică”⁹⁴. Un alt motiv de nemulțumire ar fi fost numărul relativ mare al absențelor de la locul de muncă, la nivelul județului Bihor adunându-se circa 657.000 de ore absențe nemotivate⁹⁵.

Prin urmare, între obiectivele învățământului politico-ideologic, stabilite de către comitetul județean de partid Bihor pentru anul 1986, amintim îmbunătățirea rolului coordonator al Consiliului Județean de Educație Politică și Cultură Socialistă în toate activitățile dedicate, generalizarea studiului unor discipline precum literatura, istoria și geografia la cât mai multe categorii de persoane, respectiv „legarea științei, învățământului cu producția”, iar repertoriile formațiilor artistice erau revizuite, în perspectiva „îmbunătățirii” lor⁹⁶.

Activitatea organizațiilor de partid, a sindicatului, presei și U.T.C. în domeniul propagandei era discutată în cadrul ședințelor de Secretariat, lunar, pe teme. În paralel, erau organizate dezbateri și sesiuni de referate și schimburi de experiență pe propaganda politică în domenii precum mineritul, energia, petrolul, transporturile⁹⁷. În anul 1986, responsabili pentru coordonarea acestor activități erau, din partea comitetului județean, Ana Săndulescu și Traian Bondar⁹⁸.

Între temele de conferințe propuse pentru 1986, amintim: „Doctrina Ceaușescu – strălucită contribuție la dezvoltarea creatoare a gândirii social-politice și filosofice românești, la îmbogățirea teoriei și practicii revoluționare contemporane” sau „Socialismul – singura cale de înlăturare a exploatării și asupririi maselor populare, a inegalităților sociale și naționale, de făurire a unei orânduiri cu adevărat umane, mai drepte și mai bune”⁹⁹.

Doi ani mai târziu, instituțiile de cultură din județ (Muzeul Țării Crișurilor, Biblioteca Județeană, Întreprinderea Cinematografică) propuneau, la rândul lor, manifestări ce cuprindeau, pe lângă componenta culturală, și una de tip ideologic-propagandistic. Unele dintre ele erau anuale/lunare, iar altele doar ocazionale sau unice. Dintre acestea amintim: „Muzeul – factor activ al educației socialiste, multilaterale a oamenilor muncii”, „110 ani de la proclamarea independenței de stat a României”, „Omăgiu și recunoștință personalității și activității tovarășului Nicolae Ceaușescu”, „Rolul cărții în formarea concepției materialist-științifice a oamenilor muncii”, „Săptămâna filmului social-politic”¹⁰⁰. Totodată, pentru anul 1989 au fost programate manifestări (spectacole, expoziții, concerte etc.) dedicate unor aniversări istorice: 130 de ani de la unirea Principatelor Române, 50 de ani de la „marea demonstrație patriotică, antifascistă și antirăzboinică” de la 1 mai 1939, 40 de ani de la declanșarea procesului de cooperativizare a agriculturii, 45 de ani de la eliberarea Oradiei de sub puterea germano-horthystă ș.a. Alte evenimente au fost dedicate, în acel an, Congresului al XIV-lea al P.C.R. Acestea toate erau

⁸⁹ Vice-președinte al Consiliului Popular Județean.

⁹⁰ A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 2/1984, f. 112v.

⁹¹ *Ibidem*, f. 92-94, 114v.. Prezent la plenara C.J. P.C.R. Bihor din 1984, Petru Enache, secretar al C.C. al P.C.R. pe probleme de propagandă exemplifica prin câteva organizații neoprotestante ce ar fi funcționat în județ: „Isus pentru lumea comunistă” sau „Cruciada creștină anticomunistă”. Vezi: *Ibidem*, f. 94.

⁹² *Ibidem*, f. 90.

⁹³ *Ibidem*, f. 113.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 115.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 116.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 89v.

⁹⁷ *Idem*, dos. 14/1986, f. 51.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 52-52v.

⁹⁹ Șef secție propagandă la Comitetul Județean P.C.R. Bihor.

¹⁰⁰ A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 14/1986, f. 52v.-53.

organizate de către Comitetul Județean de Cultură și Educație Socialistă, Consiliul Județean al sindicatelor, Muzeul Țării Crișurilor, Uniunea Artiștilor Plastici, filiala Bihor, Teatrul de Stat, Filarmonica de Stat ș.a..

Cifrele enumerate în documente arată că, în trimestrul întâi al anului 1988 s-ar fi ținut, în județul Bihor, 1175 de cursuri politico-ideologice și circa 2900 de cercuri tehnice și științifice în școli, organizate împreună cu instituțiile de cultură și unele fabrici¹⁰¹. În total, pe perioada anului de studiu 1987-1988, în Bihor s-ar fi ținut 9383 de cursuri, cu participarea a 317.512 persoane, adică peste 70% din populația majoră a județului¹⁰².

Într-unul din ultimele planuri de măsuri privind activitatea ideologică din județ, adoptat pentru perioada 1988-1989, se solicita analizarea tuturor activităților din anul precedent și corectarea greșelilor, organizarea instruirii secretarilor adjuncți cu propaganda în toate comitetele de partid, cu definitivarea numărului și tipurilor de cursuri, selectarea propagandiștilor. Programe de studiu aveau să fie prezentate Biroului C.J. și de către Universitatea Politică și de Conducere, urmând să se aloce fonduri pentru dotarea bibliotecilor cu bibliografie de specialitate. În acei ani continua trimiterea propagandiștilor și a profesorilor de științe sociale în unitățile industriale pentru a susține cursuri.

Exemple de activități din întreprinderi și instituții

La începutul anilor '70, activitatea propagandistică desfășurată în cadrul Trustului de Construcții Locale se făcea prin vizionări de filme în căminele de cazare, prin afișarea de fotografii cu principalele obiective date în folosință, dar și prin realizarea de scurtmetraje proprii în cadrul clubului muncitoresc și anchete, cu aspecte referitoare la munca de pe șantier. La nivelul Trustului era editată o foaie volantă cuprinzând articole de propagandă¹⁰³. La Întreprinderea Textilă „Crișana”, un sfert din cei circa 1000 de angajați erau angrenați în activități cu caracter ideologic, dezbaterile organizate referindu-se cu precădere la economie și protecția muncii¹⁰⁴.

S-a estimat că, la nivelul municipiului Oradea, circa 5000 de persoane, membre ale organizațiilor de partid, ar fi participat la dezbaterile privind activitatea politico-ideologică, un număr mult prea mic în concepția liderilor politici locali¹⁰⁵. Ca atare, s-a sugerat ca directorii de întreprinderi și instituții, șefii de secții, maiștrii, inginerii-șefi ș.a. să presteze și activități de propagandă politică, inclusiv discuții om la om cu fiecare membru de partid despre producție, viața familială, creșterea copiilor etc.¹⁰⁶

La Cooperativa „Lemnul” ar fi existat, în anul 1979, 19 astfel de cercuri, unde se discuta aspecte privind propaganda vizuală din secții, îmbunătățirea conținutului gazetei de perete, dar și aspecte ce țineau de activitatea economică, de producție și reducerea consumului de energie¹⁰⁷. Dezbateri privind folosirea la capacitate maximă a utilajelor și reducerea consumului de materii prime, odată cu creșterea calității produselor, s-ar fi ținut atunci și la întreprinderile Alumina, Combinatul de Prelucrare a Lemnului (C.P.L.), Sinteza sau Întreprinderea de confecții¹⁰⁸.

O serie de dezbateri au avut loc pe marginea „formării omului nou”, în toamna anului 1979. Micro-conferința „Contribuția muncii politice de masă la eliminarea rebutului uman și formarea omului nou” era organizată de către U.J.C.M. Bihor, cu participarea U.T.C. și F.D.U.S. și a reprezentanților cooperativelor meșteșugărești. O dezbatere privind corelarea muncii politice cu activitatea economică a întreprinderilor era organizată împreună cu propagandiștii, pentru ca aceștia să răspândească cele transmise la nivelul colectivelor de muncitori, în principal fiind vorba despre acțiuni de creștere a productivității muncii, control și împiedicarea „abaterilor de la normele eticii și echității socialiste”¹⁰⁹.

¹⁰¹ Idem, dos. 19/1988, file nenumerate; Idem, dos. 7/1989, filă nenumărată.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Idem, dos. 19/1988, file nenumerate.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ Idem, dos. 1/1971, f. 155-156.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 170.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 174.

¹⁰⁹ A.N.-S.J.Bh., *fond Comitetul Județean Bihor al P.C.R.*, dos. 26/1980, f. 152-153.

La finalul anilor '70, în fabricile din județ se creau așa-numitele „colective model de muncă și viață comunistă”. Ca exemple, la Înfrățirea funcționa unul la atelierul de mașini de găurit în coordonate, format din 54 de persoane, la C.P.L. exista unul la sectorul debitări masive, alcătuit din 50 de membri, la Alumina erau două colective, unul la secția de înaltă presiune, iar altul la secția evaporare, cu un total de 95 de membri. La I.A.S. Sere existau trei astfel de colective, cu un total de 135 de membri¹¹⁰. Conform documentelor, „colectivele model” de la uzina de alumina ar fi încheiat planul cincinal cu 80 de zile mai devreme, cu o depășire a celui anual cu 16.000 de tone de alumina, ar fi redus cantitatea de materii prime folosite și ar fi îmbunătățit productivitatea muncii cu 8%¹¹¹.

În anii '80, organizațiile de partid din fabrici și instituții au continuat să organizeze atât conferințe și dezbateri, cât și schimburi de experiență. Tendința accentuării importanței depășirii planului de producție paralel cu reducerea consumurilor de tot felul a rămas și s-a extins. Pe lângă rapoartele economice, alți indicatori ai, să o numim, reușitei sesiunilor era creșterea numărului de membri de partid, indiferent de organizație, reducerea numărului sancțiunilor și excluderilor sau reducerea numărului aderenților la cultele neoprotestante.

La începutul anului 1984, la Alumina era organizat un schimb de experiență pe tema „Societatea, omul și sănătatea – forme și metode ale educației materialist-științifice”, iar la Complexul C.F.R. unul cu tema „Stil și metode de muncă folosite de Consiliile educației politice și culturii socialiste în educarea materialist-științifică”¹¹².

Activitatea politico-ideologică era una de bază în instituțiile și întreprinderile bihorene, în anii '70-'80. Importanța sa era considerată crucială, era crescută artificial, în condițiile în care autoritățile de la București și P.C.R. aveau pretenția unor rezultate economice tot mai bune de la an la an. Toate acțiunile realizate sub comandă ideologică aveau menirea de a mobiliza populația, de a o îndoctrina, în final de a crea „omul nou”. Înafara unor accente educative, de alfabetizare, astfel de acțiuni nu au produs rezultate de niciun fel, utilitatea lor reală fiind inexistentă.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 166.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 167.

¹¹² *Idem*, dos. 2/1984, f. 72v.

DESPRE „BENEFICIILE” REGIMULUI COMUNIST ÎN JUDEȚUL BIHOR: SUPRAVEGHERE ȘI CONTROL

Gabriel Moisa*

ABOUT THE “BENEFITS” OF THE COMMUNIST REGIME IN BIHOR COUNTY: SURVEILLANCE AND CONTROL (1948-1989)**

Abstract

Under the conditions of the totalitarian state, Bihor, like the whole country, has always lived in a supervised space. In this respect, specific institutions have been created. The most important was the Securitate, which over time had several names and technical subordinations. On 28 August 1948, the Presidium of the Grand National Assembly adopted Decree no. 221 on the establishment and organization of the General Directorate of People's Security. The decree was published in the Official Gazette on 30 August 1948. It is the birth certificate of the police state. The present paper records a phenomenon present throughout the country, the supervision and almost total control of the society. The examples provided here fully demonstrate this reality.

Keywords: Bihor County, Securitate, Totalitarian state, Supervised space.

În condițiile statului totalitar, Bihorul, asemeni întregii țări, a trăit în permanență într-un spațiu supravegheat. În acest sens au fost create instituții specifice. Cea mai importantă a fost Securitatea, care de-a lungul timpului a avut mai multe denumiri și subordonări tehnice. La 28 august 1948 Prezidiul Marii Adunări Naționale adopta Decretul nr. 221 privind înființarea și organizarea Direcției Generale a Securității Poporului. Decretul a fost publicat în *Monitorul Oficial* la 30 august 1948¹. Este certificatul de naștere al statului polițienesc. În fruntea structurii a fost numit Pantelei Bodnarenko, devenit Gheorghe Pintilie, secondat de Alexandru Nikolski și Vladimir Mazuru. Denumită pe scurt Securitate, instituția a fost organizată încă de la început în mai multe centrale și regionale. Una dintre Direcțiile Regionale și-a avut sediul la Oradea, în fruntea ei aflându-se locotenent-colonelul Ludovic Czeller², adjunct fiind căpitanul Tamas Elekes. Deși de-a lungul timpului instituția a cunoscut transformări succesive ea a rămas cantonată în spațiul represiv, întreaga societate fiind atent supravegheată prin măsuri specifice.

Câteva luni mai târziu, la 23 ianuarie 1949 Poliția și Jandarmeria au fost desființate, locul lor fiind luat, după model sovietic, de o nouă structură de asigurare a ordinii publice interne numită Miliție. Denumirea oficială era aceea de Direcția Generală a Miliției. Primul comandant al Miliției a fost numit generalul locotenent Pavel Cristescu, care, potrivit unor autori, avea origini ruse³. Atribuțiile Miliției aveau și conotații de poliție politică. Printre îndatoririle sale era și aceea de a emite permise de rezidență, ceea ce-i facilita reglementarea mișcărilor de populație, de supraveghere a suspectilor regimului și de pregătire a deportărilor⁴. Primul șef al Miliției Bihor a fost maiorul Tógyer Francisc. El ocupase încă de la instaurarea guvernului Groza funcția de șef al Inspectoratului Regional de Poliție Oradea, dovadă a faptului că structurile Ministerului de Interne erau controlate de comuniști încă de la instaurarea noului regim. Tógyer Francisc s-a dovedit de altfel extrem de util autorităților în contextul declanșării colectivizării agriculturii și a represiunii mișcărilor anticomuniste⁵.

* Universitatea Oradea, Muzeul Țării Crișurilor Oradea, gabimoisa@hotmail.com.

** Studiul de față este un fragment dintr-o lucrare mai amplă dedicată istoriei Bihorului în anii regimului comunist.

¹ *Monitorul Oficial* al Republicii Populare Române, nr. 200/30 august 1948, p. 7245–7246, dosar nr. 2, f. 6–9

² Florica Dobre (coord.), *Securitatea. Structuri/cadre, obiective și metode, vol. I. 1948-1967*, București, 2006, p. X

³ W. Bacon, *Romanian Secret Police, în Terror and Communist Politics: The Role of the Secret Police*, Londra, 1984, p. 142

⁴ Dennis Deletant, *Securitatea și statul polițienesc în România (1948-1989)*, în Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente 1949-1989*, Iași, 2002, p. 31

⁵ Gabriel Moisa, *Colectivizare, rezistență și represiune în în vestul României 1949-1951*, Oradea, 1999, passim

Securitatea și Miliția au avut o istorie strâns legată, când au fost sub aceeași umbrelă a Ministerului de Interne când separate. În permanență vor fi însă sub controlul politic al Partidul Comunist Român, iar când exista spectrul ieșirii de sub control politic era repede adusă la ordine.

Cel mai dur instrument de control și represiune a fost reprezentat de Securitate, Miliția secondând-o în acțiunile sale. Instituția lăsa senzația de control și supraveghere ermetică a societății, frica instalându-se treptat în mentalul colectiv. Toate categoriile sociale și profesionale erau penetrate de ofițerii acestora începând cu elevii de școală generală și terminând cu oamenii din generațiile mai în vârstă, constituindu-și rețele de informatori care ajungeau în cele mai intime unghere ale sufletelor umane. Au fost create rețele informative inclusiv în rândurile elevilor, apropierea de aceștia realizându-se după o lungă analiză, dacă aveau „*sentimente patriotice*”⁶ și erau „*cinstiți și silitori la învățătură ceea ce garantează că va accepta colaborarea și ne va informa cinstit despre aspecte ce vom solicita*”⁷. Copiii erau puși să-și urmărească atât colegii „*care formează găști pentru a comite unele acte huliganice sau fac planuri de aventuri cât și profesorii care vor preda unele lecții denaturate*”⁸. Odată cu trecerea timpului acțiunile insidioase ale Securității coborau spre vârste tot mai mici ajungându-se, bunăoară, ca în februarie 1988 să fie recrutată o elevă orădeană de numai 15 ani, aceasta primind inclusiv un nume conspirativ în condițiile în care ofițerul de Securitate consemna că eleva „*a acceptat fără rezerve colaborarea cu organele noastre*”⁹. Putea fi un adevăr, dar în egală măsură și o formulă standard folosită în asemenea situații. Doleanțele Securității față de copii erau unele destul de complexe. Pe lângă spionarea și raportarea comportamentului colegilor de clasă, a profesorilor la ore, aceștia erau obligați să fie atenți la multe alte aspecte, cel mai des invocate erau în ultimii ani ai regimului comunist cele legate de posibilitatea urmăririi emisiunilor televiziunii maghiare de către colegii lor și dacă aceasta le schimba starea de spirit¹⁰. Trebuie spus însă că unii copii nu acceptau să devină informatori. Alții nu erau recrutați în ciuda posibilităților informative deoarece aveau o situație școlară precară, iar calitatea de informator iar „*putea crea greutăți în asimilarea materiilor școlare*”¹¹.

Situațiile de acest tip erau multiplicat la toate nivelurile societății, astfel încât nici o categorie socială nu scăpa nesupravegheată. Celor maturi li se cereau lucruri mult mai complexe cum ar fi de a surprinde starea de spirit a locuitorilor; să semnaleze manifestări dușmănoase la adresa conducerii de partid și de stat, să informeze despre persoane care ascultă și colportează știri transmise de posturi de radio străine precum Vocea Americii și Europa Liberă. În funcție de zona economică în care acționau, primeau misiuni specifice locului de muncă. Informatorii din rețea erau evaluați permanent, iar dacă instituția era mulțumită de activitatea lor erau menținuți mai departe. Cei mai merituoși erau recompensați cu sume importante de bani, acestea crescând odată cu trecerea vremii. Astfel, dacă în 1972 informatorul Fényes, primea pe semnătură suma de 300 de lei de la ofițerul de securitate¹², în 1977 informatorul Lucuță primea aceeași sumă „*cu ocazia zilei sale de naștere și a informațiilor bune pe care le-a furnizat, punctualitate la întâlniri, obiectivitate și corectitudine*”¹³. Lucuță s-a dovedit un foarte bun colaborator, sumele primite crescând de la un an la altul, astfel că la 31 martie 1981 primea pe semnătură 500 de lei¹⁴.

Existau și cazuri în care informatorii erau excluși din rețea, fie pentru că se dovedeau neserioși, nu mai ofereau date de interes operativ sau se pensionau, cum a fost cazul informatorului Fényes, pensionat la 1 aprilie 1983. În cazul acestuia din urmă ofițerul propunea abandonarea deoarece nu mai avea acces la informații, exprimându-și regretul întrucât de-a lungul activității sale, începută la 27 octombrie 1961 „*a dovedit atașament, sinceritate și interes pe parcursul îndelungatei sale colaborări cu organele de securitate....și a asigurat acoperirea*

⁶ A.C.N.S.A.S., *fond rețea*, dos. 125054, f. 5

⁷ *Ibidem*

⁸ *Ibidem*

⁹ Idem, *fond rețea*, dos. 130432, f. 1

¹⁰ *Ibidem*, f. 3

¹¹ Idem, *fond rețea*, dos. 125054, f. 2

¹² Idem, *fond rețea*, dos. 125527, vol. 21 f. 12

¹³ Idem, *fond documentar*, dos. 1213, vol. 15, f. 234

¹⁴ *Ibidem*, f. 154

*informativă a unor elemente dușmănoase din cadrul acestui cult*¹⁵.

Controlul prin intermediul rețelelor informative era dublat de alte metode operative precum filajul, perchezițiile secrete, interceptarea convorbirilor, anchete și interogatorii, urmăriri. Filajul era frecvent folosit în activități specifice fiind destinat atât unor cetățeni români cât mai ales celor străini care tranzitau sau stăteau în țară.

El a fost perfecționat de-a lungul timpului și tot mai mult aplicat, mai ales în cazul cetățenilor străini. Era vremea în care aproape toți cei care intrau în țară erau luați în filaj direct. Cum Bihorul era una dintre principalele porți dinspre occident, Securitatea din Bihor a recurs frecvent la asemenea acțiuni.

Sistemul era foarte bine pus la punct, iar „obiectivele” erau luate în colimator încă de la graniță sau, după caz, de la intrarea în județ. Toate mișcările lor erau supravegheate, știindu-se în fiecare moment unde se află și cu cine se întâlnesc. Toate acestea erau bine documentate și fotografiate. Așa au stat bunăoară lucrurile în cazul obiectivelor Hana și Silvia, ziariste din Republica Federală Germania, care au fost luate în filaj la orele 12.20 a zilei de 2 august 1988 la Piatra Craiului, supravegherea încheindu-se la ora 16.30 odată cu ieșirea din țară. Documentarea a fost laborioasă, fiecare întâlnire sau staționare fiind fotografiată de filaj¹⁶. Situații de acest gen se întâlnesc la fiecare prezență în județ a unor obiective străine.

Este sesizabil faptul că în 1989 Bihorul a fost vizitat de un număr tot mai mare de ziariști și turiști. Exista bănuiala că aceștia veneau cu „treabă” în zonă pentru a lua pulsul locuitorilor în condițiile adâncirii crizei regimului. Unii chiar erau ziariști în timp ce pentru alții această calitate era doar un alibi. Monitorizarea lor a scos la iveală faptul că de cele mai multe ori intrau în țară însoțiți de cetățeni ungari care îi acompaniau la întâlnirile din piețe, locuri izolate dintre blocuri, cu diverși cetățeni, membri ai minorităților. Așa au stat bunăoară lucrurile cu obiectivele Ene și Geta, doi ziariști americani de origine evreiască, care au inspectat în 24 iunie 1989, orele 09 -15.25, și 25 iunie 1989, orele 0.30-2 dimineața, mai multe locuri și piețe din Oradea, s-au întâlnit cu membri ai comunității evreiești la cantina proprie și la Sinagogă, dând apoi o fugă în zona Aleșd-Borod. Pe parcursul șederii lor la Oradea Ene și Geta au fotografiat, conform documentelor Securității, vitrinele goale, cozile la diferite magazine, vitrinele librăriei cu operele lui Nicolae Ceaușescu și mai mulți țigani cu care au intrat în discuții. Filajul s-a încheiat la orele 2 dimineața în data de 25 iunie 1989, când au intrat pe teritoriul județului Cluj, unde au fost preluați în filaj de Inspectoratul Județean de Securitate Cluj¹⁷.

În cele mai multe dintre cazuri ziariștii sau „ziariștii” se limitau la culegerea de informații legate de starea de spirit a locuitorilor, fiind lăsați în pace, însă atent supravegheați. În unele situații limită filmele le erau distruse la ieșirea din țară. Au fost și situații în care unii ziariști erau prelucați de Securitate prin intermediul celor cu care se întâlneau. Scopul era influențarea jurnalistului pentru a prezenta pozitiv situația din România. Era vorba mai ales despre oamenii de presă care veneau cu acreditări cunoscute și acceptate de autoritățile române. Un asemenea caz încheiat cu succes îl întâlnim în martie 1989 la Oradea, unde a sosit pentru informare un jurnalist al reputatului cotidian vest-german *Die Welt*. El a fost primit de cele mai importante oficialități ale județului și orașului, între care și primarul Gheorghe Groza. Ziaristul a fost însoțit permanent de către corespondentul local al TVR pe un traseu dinainte stabilit și gândit astfel încât concluziile să fie pozitive. La plecare, acesta s-a declarat încântat, cel puțin la nivel declarativ, de cele văzute subliniind că „*nu mai crede în poveștile ungurești privind sistematizarea ...fiind plăcut impresionat de tot ceea ce i-a fost prezentat, inclusiv de modul general de viață al românilor ...nefiind de acord cu denigrarea realităților din țara noastră*”¹⁸.

Perchezițiile secrete erau o altă armă a Securității în lupta du „dușmanii regimului”. Ele aveau loc atunci când se considera necesară o intervenție de acest gen. Principalii vizați erau străinii și oponenții regimului. Ziariștii erau cel mai adesea percheziționați la locurile de cazare. Autoritățile doreau să vadă corespondența lor cu ziarele care i-au trimis, fotografiile realizate și alte date care puteau conduce chiar la expulzarea lor. Exista suspiciunea întotdeauna că sunt în legătură cu serviciile secrete ale țărilor de proveniență. Americanii erau cei mai expuși,

¹⁵ Idem, *fond rețea*, dos. 125527, vol. 1 f. 108

¹⁶ Idem, *fond documentar*, dos. 17792, vol. 16, f. 5- 6

¹⁷ Ibidem, f. 97

¹⁸ Ibidem, f. 69-70

urmați de germani, francezi și englezi. Lucrurile erau luate foarte în serios de către organele locale de Securitate, acestea pregăteau cu meticulozitate desantul în camerele de hotel unde erau cazați. Înainte de percheziția secretă ofițerii serviciului de filaj cereau aprobarea șefului Securității județene în acest sens. Acesta elabora ulterior, în cazul în care aproba, un raport de propunere de percheziție, invocând argumentele în favoarea realizării ei¹⁹, iar mai apoi desemna ofițerul care va face percheziția. În intervalul percheziției cel/cei vizați erau urmăriți, astfel încât dacă erau în cameră ofițerul aflat acolo să părăsească zona.

Percheziția se făcea cu complicitatea conducerii hotelului precum s-a întâmplat în cazul celor trei ziariști americani prezenți la Oradea în septembrie 1989 în scopul cunoașterii realităților românești. Percheziția a avut loc în 10 septembrie 1989 și a avut aprobarea scrisă a șefului Securității județului Bihor. Raportul ofițerului reliefa faptul că în camerele celor trei ziariști cazați la Hotelul Dacia au fost găsite patru sacoșe cu efecte personale și mâncare. Într-una dintre acestea au fost găsite trei scrisori ale unor cetățeni români de etnie maghiară care trebuiau duse în Statele Unite ale Americii. Acestea au fost desfăcute, fotocopyate și lipite la loc. Au fost identificați desigur și autorii scrisorilor, doi erau din Oradea și unul din Timișoara²⁰.

Supravegherea cetățenilor din rațiuni politice a cunoscut metode diverse. Una dintre cele mai invazive tehnici era aceea a interceptării telefoanelor. În cele mai multe cazuri era vorba despre complicitatea serviciilor telefonice ale Poștei Române. Chiar dacă convorbirile erau efectuate din cabine telefonice din interiorul Poștei sau de la telefoane publice acestea erau înregistrate dacă cel care vorbea era în vizorul Securității²¹. Erau ascultate și telefoanele din incinta locuințelor. O atenție foarte mare era acordată și în acest caz cetățenilor străini care vorbeau la telefon sau în cadrul unor întâlniri private cu cetățeni români. Tehnicile de lucru erau sofisticate, așa cum o dovedește cazul ziaristului de la cotidianul german *Die Welt* care la 18 martie 1989 a purtat o discuție în limba germană în holul Hotelului Dacia din Oradea cu alți doi cetățeni. Toată discuția a fost înregistrată prin intermediul unor emițători alimentați de la o baterie, situați în apropierea celor care conversau²². Ziaristul era considerat favorabil regimului. Totuși, acesta a fost foarte atent monitorizat. Ofițerul de Securitate semnală faptul că asupra ziaristului planează încă îndoiala, deoarece era conștient că se încearcă cumpărarea sa „*ca să fac propagandă pentru comuniștii de la București*”²³. Totuși, cel care a realizat înregistrarea conchidea că sunt speranțe ca, odată plecat în Germania, să realizeze reportaje favorabile României.

Atunci când se considera necesar, Securitatea trecea direct la anchetarea și interogarea celor aflați în vizor. Dacă în anii stalinismului anchetele și interogatoriile erau dintre cele mai dure, anii '70-'80 au cunoscut o rafinare a tehnicilor de anchetă, renunțându-se în cele mai multe cazuri la relele tratamente corporale. Nu lipseau însă presiunile și intimidările psihice. Ele dădeau rezultate de cele mai multe ori. Erau supuse anchetelor toate categoriile de cetățeni care intrau în vizor, chiar și minori când se considera necesar. Sunt numeroase situații de acest gen. Copiii cedau cel mai ușor, așa cum a fost cazul unei eleve de liceu din Oradea anchetată pentru a se afla orientările religioase ale membrilor familiei sale. Ea a fost invitată în fața ofițerului pentru a da declarații chiar în mijlocul vacanței de vară a anului 1975, acest fapt marcând-o teribil întrucât a fost luată direct de la joacă²⁴. Totuși, când era vorba despre minori, înainte de a se lua măsuri coercitive directe împotriva lor Securitatea depunea eforturi în direcția „destrămării anturajelor” nefaste considerate că generează dizarmonie cu ordinea socialistă²⁵.

Avertizările în vederea destrămării unor anturaje și prietenii care duceau la încălcarea legalității și moralei comuniste erau frecvente în cazul minorilor. Astfel, în iunie 1983 un grup de elevi de la Liceul Iosif Vulcan din Oradea a fost atenționat să renunțe la anturajul „csoves-disco” care îi făcea să asculte muzică „decadentă” în internatul liceului²⁶. Odată identificați,

¹⁹ *Ibidem*, f. 23

²⁰ *Ibidem*, f. 22

²¹ *Idem*, *fond documentar*, dos. 1211, vol. 23, f. 96-99

²² *Idem*, *fond documentar*, dos. 17792, vol. 16, f. 60-62

²³ *Ibidem*, f. 62

²⁴ *Idem*, *fond informativ*, dos. 210983, vol. 1, f. 52-53

²⁵ *Idem*, *fond documentar*, dos. 1195, vol. 23, f. 171

²⁶ *Idem*, *fond documentar*, dos. 1198, vol. 117, f. 27

elevii au fost dați în răspunderea „factorilor educaționali din școală, a organizației UTC din școală pentru influențarea lor pozitivă”²⁷. Luna următoare, iulie 1983, era atenționat un grup de elevi de clasa a XII-a de la Liceul Industrial nr. 5 din Oradea care purtau discuții denigratoare la adresa tinerilor din România în contextul unor comparații cu tineri din „alte țări în care chipurile tineretul are o libertate deplină”²⁸. Pentru a se opri în fașa evoluții considerate antisociale, cei vinovați de proliferarea acestor activități ostile în rândul elevilor de liceu au fost avertizați. Unul dintre aceștia era tehnicianul de sunet al formației orădene de muzică rock intitulată Metrock²⁹.

Erau avertizați nu numai minorii ci și persoane de altă vârstă. În cazul lor motivele erau dintre cele mai diverse. Unii pentru că făcuseră politică legionară, național-țărănistă sau liberală între cele două războaie mondiale și fuseseră semnalati că discutau despre faptul că în perioada respectivă în România s-a trăit bine, spre deosebire de anii '80 când fuseseră luați în vizor, cazul preotului din Nimăiești sau a unor locuitori din Miersig³⁰, iar alții pentru că discutau contra regimului, cazul unui instalator din Oradea, a unui muncitor de la IFET Gepiș care dorea să fugă din țară sau a unui miner de la Borozel, acesta din urmă fiind considerat și un baptist fanatic. Un caz mai atent prelucrat în anii '80 a fost acela al unui lăcătuș auto de la Întreprinderea minieră Dobrești, domiciliat în Aștileu. Motivul era legat de „instigare la emigrare și afirmații cu conținut dușmănos la adresa țării noastre”³¹. Raportul ofițerului care a stat de vorbă cu toți aceștia sublinia că au fost avertizați pentru ultima dată să înceteze aceste activități, iar „elementele avertizate au recunoscut faptele imputate, le-au regretat și s-au angajat ca pe viitor să nu mai comită fapte împotriva securității statului”³². Securitatea avea metode mai blânde de acțiune chiar și în cazul unor elemente coagulate. Un asemenea grup, format dintr-un avocat pensionar orădean de 69 de ani, fost secretar al poliției legionare din Timișoara în perioada statului național legionar, un inginer agronom orădean de 71 de ani, fost, la rândul său, membru al mișcării legionare, un fost ofițer din armata regală de 69 de ani din Oradea și un medic pensionar de 71 de ani, au fost avertizați în septembrie 1983 de către șeful Securității bihorene să nu se mai întâlnească și să nu mai facă comentarii negative la adresa României comuniste, în caz contrar vor suferi consecințele legii³³. Aceste poziționări arată o schimbare de tactică a Securității. Asemenea acuzații ar fi fost pedepsite în anii '50 cu câțiva ani grei de închisoare, dacă nu erau executate pe loc.

Printre cele mai supravegheate teritorii în anii regimului comunist au fost cele ale cultelor religioase. Toate cultele erau luate în vizorul Securității. Unele au fost urmărite, considerate tolerate, în timp ce altele au fost de-a dreptul desființate, cazul Bisericii greco-catolice. Urmărirea cultelor a început încă înainte de înființarea propriu zisă a Securității, când funcționau Inspectoratele Regionale ale Siguranței. În fruntea lor se găseau deja oameni fideli comuniștilor din punct de vedere politic. În fruntea celui bihorean s-a aflat în perioada 1946-1948 Gavrilă Birtaş, comunist din ilegalitate, tâmplar de meserie. În 1947 erau semnalate deja acțiuni concrete împotriva unor ierarhi ortodocși. Într-un document semnat de Gavrilă Birtaş, datat 20 septembrie 1947, adresat Direcțiunii Generale a Siguranței Statului, acesta semnală atitudinea înalților ierarhi ortodocși din zonă față de puterea comunistă. Principalul vizat era episcopul de Oradea Nicolae Popovici. Alături de el se afla protopopul Sebastian Rusan, viitor episcop al Maramureșului. Episcopul Nicolae Popovici era considerat un filo-american și filo-englez care susținea că salvarea României nu putea veni decât de acolo. În plus, acesta ar fi având o atitudine șovină și „reacționară” și nu agreează regimul comunist³⁴. Supravegherea nu viza numai ierarhi superiori ortodocși ci și clerul mirean. Acest lucru era dat în grija birourilor locale de Securitate. Într-un document semnat de locotenent-colonel Ludovic Czeller și căpitanul Elekes Tamás, emis la 27 noiembrie 1948 de către Biroul de Securitate Marghita, este surprinsă dimensiunea supravegherii, una aproape totală și care

²⁷ *Ibidem*

²⁸ *Ibidem*, f. 36

²⁹ *Ibidem*

³⁰ *Ibidem*, f. 27

³¹ *Ibidem*, f. 36

³² *Ibidem*

³³ *Ibidem*, f. 44

³⁴ *Idem*, fond documentar, dos. 1222, vol. 4, f. 65

viza date despre toți preoții ortodocși ostili regimului comunist din zona Marghita³⁵. Ludovic Czeller era la ora respectivă șeful Securității bihorene, funcție în care fusese numit încă de la înființarea sa, și unde a rămas până în anul 1950³⁶.

Aflat în vizorul Securității, episcopul Nicolae Popovici a fost urmărit în permanență, fiind flancat de numeroși informatori care au dat note defăimătoare despre ierarhul bihorean. Într-una dintre acestea, datată 27 octombrie 1949, episcopul era caracterizat ca fiind un anticomunist convins³⁷, pentru ca o lună mai târziu, la 23 noiembrie 1949, într-un Raport al Direcțiunii Regionale a Securității Poporului Oradea către Direcțiunea Generală a Securității Poporului, semnat de căpitanul Iosif Paicovici și sublocotenentul Ștefan Litvin, episcopul Nicolae Popovici să fie zugrăvit ca un personaj dificil, aflat în conflict cu autoritățile comuniste centrale și locale³⁸. Consecința șicanărilor și presiunilor a fost eliminarea din scaunul episcopal și trimiterea lui în domiciliu forțat la Mănăstirea Cheia la sfârșitul anului 1950, unde a și încetat din viață la 20 octombrie 1960.

Urmărirea clerului ortodox, a unor asociații bisericești sau a simplilor enoriași ortodocși a fost un fenomen continuu până la căderea regimului comunist în 1989. Periodic se făceau analize și rapoarte ale Securității Bihor în care se discuta „starea de spirit a preoților ortodocși”³⁹. Ilustrativ din această perspectivă este cazul lui Traian Dorz, unul dintre liderii organizației ortodoxe *Oastea Domnului*, urmărit începând cu 1947 până la moartea sa petrecută în 20 iunie 1989. Dizolvarea organizației, considerată o sectă foarte periculoasă de regimul ateu de la București, a însemnat punerea lui sub un control total vreme de 49 de ani⁴⁰. Destinul său a fost crunt marcat de Securitate vreme de jumătate de secol⁴¹.

Nici greco-catolicii nu au scăpat de supravegherea Securității. Regimul comunist nu accepta ca o ierarhie bisericească românească să fie supusă unui for tutelar din afara granițelor țării așa cum era Biserica greco-catolică în relație cu Vaticanul. Tocmai de aceea un întreg cortegiu de acțiuni au vizat confesiunea înainte de „revenirea” la ortodoxie petrecută la sfârșitul anului 1948, act care a marcat desființarea cultului. Acest moment a însemnat începutul unei perioade negre a istoriei bisericii, cu arestări, atât din rândul ierarhilor cât și a credincioșilor de rând. Pentru a supraveghea și a controla cât mai bine viața comunității greco-catolice românești au fost folosiți pe scară largă informatorii din sânul preoților sau foștilor preoți care au acceptat să treacă la ortodoxie. Membrii săi trebuiau atent controlați și supravegheați. Unii informatori și-au făcut treaba cu sârg, dând informații calde despre destinul preoților și ierarhilor greco-catolici, precum a fost cazul informatorului Nero, fost preot greco-catolic, care oferea la 18 martie 1949 un amplu tablou al realităților din cadrul cultului în raport cu noile autorități comuniste și cu Episcopia Ortodoxă de Oradea⁴². Acesta susținea că „conducerea Episcopiei Ortodoxe de Oradea nu conlucra cu elementele achiziționate de la greco-catolici”⁴³, ceea ce pune sub semnul întrebării proiectul unificării susținut de regimul comunist. În plus, afirma Nero, masa credincioșilor acestei confesiuni rămasă fără preoți înclinau mai degrabă spre romano-catolici decât spre ortodocși⁴⁴.

Episcopii greco-catolici erau urmăriți prin intermediul informatorilor din imediata lor apropiere. Printre cei mai prolifici informatori aflați în vecinătatea episcopului Valeriu Traian Frențiu era Vespasianus, probabil un sfătuitor al acestuia, întrucât oferea detalii dintre cele mai precise despre episcop sau despre alți episcopi cu care venea în contact. Faptul că delataționistul era la cel mai înalt nivel este dovedit de o notă informativă din iunie 1948 când toți cei 7 episcopi greco-catolici s-au întâlnit în taină la Oradea pentru a stabili liniile de acțiune în contextul în care, la presiunile guvernului, mitropolitul Nicolae Bălan lansase la 15 mai

³⁵ *Ibidem*, f. 142

³⁶ Mihai Burcea, Marius Stan, Mihail Bumbăș, *Dicționarul ofițerilor și angajaților civili ai Direcției Generale a Penitenciarelor, Aparatul Central (1948-1989)*, vol. I, Iași, 2009, p. 181-184

³⁷ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 1222, vol. 4, f. 124

³⁸ *Ibidem*, 140-141

³⁹ *Ibidem*, f. 372

⁴⁰ *Idem*, *fond informativ*, dos. 4964, vol. 1, f. 21

⁴¹ *Ibidem*, f. 1-96

⁴² *Idem*, *fond documentar*, dos. 1222, vol. 4, f. 86

⁴³ *Ibidem*

⁴⁴ *Ibidem*

1948 îndemnul de unificare a ortodocșilor și greco-catolicilor. Autoritățile au aflat astfel că ierarhii uniți îl desemnaseră pe episcopul Iuliu Hossu să redacteze trei memorii, unul adresat clerului și credincioșilor, altul primului ministru și un altul președintelui Prezidiului Marii Adunări Naționale, în care să fie precizată poziția Bisericii față de tentativele de unificare cu Biserica Ortodoxă Română⁴⁵. Supravegherea informativă s-a amplificat foarte mult după acest moment, iar notele informative erau din ce în ce mai amănunțite. Una dintre acestea amintea, bunăoară, despre fiecare preot din zona Marghita, ortodox și greco-catolic deopotrivă, în legătură cu poziționarea față de unirea bisericească⁴⁶. Cel mai urmărit era episcopul Valeriu Traian Frențiu, acesta fiind încadrat de numeroși informatori. Cei mai prolifici au fost Vespasianus, Mihai și Marcu⁴⁷. Delațiunile mergeau până acolo încât vizau inclusiv conținutul serviciului religios din catedrala greco-catolică orădeană, scoțând la iveală momente emoționante din viața instituției. Un asemenea moment a fost slujba din 10 octombrie 1948 la care au luat parte episcopul Valeriu Frențiu alături de canonicii Augustin Maghiar și Coriolan Tămăianu. Nota informativă sublinia că discursul ținut de episcop i-a emoționat foarte tare pe credincioșii prezenți care au înțeles că episcopul își ia rămas bun de la ei. Două săptămâni mai târziu, la 28 octombrie 1948, Valeriu Traian Frențiu a fost arestat⁴⁸. Un ierarh foarte urmărit de structurile represive orădene ale statului comunist a fost și episcopul Ioan Suci, care a avut în jurul său mai mulți informatori. Între aceștia îi amintim pe informatorii Mihai, Ion și Costache⁴⁹. Arestarea lui Valeriu Traian Frențiu nu a însemnat sfârșitul prigoanei, ci mai degrabă începutul ei, în condițiile în care Securitatea constata că în rândurile preoților și credincioșilor greco-catolici începea o adevărată rezistență împotriva desființării cultului. În aceste condiții Direcțiunea Regională a Securității Poporului Oradea adresa nenumărate ordine către Serviciile Județene de Securitate subordonate, cele din Satu-Mare, Sighet și Zalău, prin care li se cerea să nu scape din atenție problema greco-catolică⁵⁰.

În cadrul problemei „culte-secte”, cum era denumită de Securitate, un loc important era ocupat de urmărirea informativă a ierarhilor și preoților romano-catolici. Asemeni celorlalte culte, romano-catolicii au intrat repede în vizorul Securității pentru a se descoperi „starea de spirit” existentă în rândul ierarhilor și membrilor acestui cult în condițiile în care imediat după preluarea totală a puterii în România se prefigura ruperea legăturilor cu papalitatea⁵¹. Securitatea a încercat să subordoneze total ierarhia romano-catolică, având parte chiar și de unele succese. Unul dintre acestea a constatat în edificarea unei organizații numite „Acțiunea Catolică”, în care intrau „preoții care s-au aliniat regimului comunist ca să preia controlul asupra Bisericii Catolice”⁵². Scopul era construirea unei biserici romano-catolice naționale. La începutul lunii septembrie 1950, Direcția Regională de Securitate Oradea primea ordine clare în această direcție. Câteva zile mai târziu, la 7 septembrie 1950, ofițerii raportau că episcopul romano-catolic de Oradea, Adalbert Schiffert, era ostil „Acțiunii Catolice” și că efectua demersuri pentru a zădărnici acțiunile acestei organizații controlate de comuniști⁵³. De-a lungul întregii perioade comuniste romano-catolicii au fost acceptați de regimul comunist ca religie oficială, ierarhii și preoții fiind însă atent supravegheați. Controlul s-a realizat atât cu informatori din cadrul preoților cât și cu alte mijloace. Majoritatea documentelor iterează atât situații în care asistăm la atitudini colaboraționiste din partea unor prelați, cât și la acte de opoziție precum cel al episcopului de Oradea, Adalbert Schiffert⁵⁴.

Nerecunoaște oficial de regimul comunist, cultele neoprotestante au fost mult mai aspru supravegheate, iar măsurile coercitive erau dintre cele mai dure. Practicanții acestor culte erau adesea arestați la ordinele Securității doar pentru că erau membri ai vreunui cult neoprotestant, agravantă fiind situația celor care făceau prozelitism. Într-o primă fază credincioșii

⁴⁵ *Ibidem*, f. 64-65

⁴⁶ *Ibidem*, f. 84

⁴⁷ *Idem*, *fond penal*, dos. 1151

⁴⁸ *Idem*, *fond documentar*, dos. 1222, vol. 2, f. 144

⁴⁹ *Idem*, *fond documentar*, dos. 8792, f. 62-64

⁵⁰ *Idem*, *fond documentar*, dos. 1192, vol. 7, f. 172-174

⁵¹ *Ibidem*, f. 1-3

⁵² *Ibidem*, f. 8

⁵³ *Ibidem*, f. 24-25

⁵⁴ *Ibidem*, f. 186-187

erau avertizați, la îndemnul ofițerilor de Securitate, de conducerile întreprinderilor unde lucrau. Așa au stat lucrurile bunăoară cu o angajată a Fabricii de Mase Plastice Viitorul din Oradea, reclamată conducerii că face prozelitism la 21 februarie 1964 de către „*un lăcătuș candidat de partid*”⁵⁵. Credincioasa baptistă era de altfel recidivistă întrucât mai fusese atenționată și în 1962 că propagă această religie. Cu acel prilej s-a angajat că va înceta această activitate. Întrucât nu a făcut-o, a intrat din nou în vizorul Securității⁵⁶. Acest caz este unul reprezentativ pentru modul în care Securitatea, subordonată politic Partidului Comunist Român, controla și supraveghea acest tip de activitate. Această credincioasă a fost urmărită decenii de-a rândul doar pentru că aparținea unui cult neoprotestant.

Pentru a dovedi apartenența la cultele neoprotestante, Securitatea efectua numeroase percheziții domiciliare în lipsă, fila și fotografia suspectii, înregistra discuțiile lor, adică aloca fonduri substanțiale, în condițiile în care în România anilor '80 criza economică era din ce în ce mai prezentă⁵⁷. Uneori cei urmăriți reacționau. Așa au stat lucrurile în cazul unui credincios care, în iunie 1983, a redactat un memoriu către conducerea Inspectoratului Județean Bihor al Ministerului de Interne, solicitând restituirea materialelor religioase confiscate cu prilejul unei percheziții din mai 1983⁵⁸.

Reformații nu au scăpat nici ei de control. Una dintre cele mai eficiente modalități de supraveghere a fost și în acest caz cea prin intermediul informatorilor, unii făcând parte inclusiv din ierarhia bisericească. Unul dintre cei mai longevivi colaboratori a fost informatorul Fényes. Preot reformat, acesta a urcat ierarhic până la calitatea de consilier economic al Eparhiei reformate de Oradea. Activitatea sa a fost prodigioasă, fiind recompensată periodic, inclusiv pecuniar, de organele de Securitate acoperind anii 1961-1983⁵⁹.

Au fost și preoți reformați ostili care nu au putut fi atrași și care au fost urmăriți întreaga perioadă. Unul dintre cele mai relevante cazuri a fost cel al preotului reformat Ferenc Visky⁶⁰. Preot în Paleu în ultima parte a activității sale, Ferenc Visky a început să fie urmărit încă de la instalarea regimului comunist, iar urmărirea s-a încheiat abia în 1989. În tot acest timp a avut deschise nu mai puțin de trei dosare de urmărire informativă pe numele său în 1952, 1969, iar ultimul în 27 iulie 1980⁶¹. Preotul Visky devenea din ce în ce mai periculos pentru regim întrucât la începutul anilor '80 acesta a fost vizitat de mai mult ori chiar de către reprezentanți ai ambasadei Statelor Unite ale Americii la București⁶². În aceste condiții, Securitatea a intervenit la conducerea Episcopiei reformate de Oradea pentru a-l pensiona, fapt împlinit în anul 1983.

Lumea satului a fost un teren de exersare a supravegherii extrem de larg utilizat. În primul deceniu și jumătate de la instaurarea comunismului, satul bihorean a și dat motive în acest sens, răscoalele țărănești din anul 1949 reprezentând doar vârful de lance al atitudinii anticomuniste a lumii satelor⁶³. Se dorea cunoașterea pulsului lumii satului în contextul demarării procesului de colectivizare a țăranimii. De altfel, majoritatea notelor informative făceau referire în primii ani la comentariile țăranilor privind schimbările din agricultură, poziția lor față de înființarea gospodăriilor agricole de stat, precum și despre revoltele țărănești din satele și comunele Bihorului și consecințele lor imediate⁶⁴. Bihorul rural a ajuns să fie foarte atent monitorizat, iar pentru aceasta s-au conceput planuri și s-au depus eforturi serioase. Un document al Securității din 25 mai 1950 vorbește clar despre necesitatea lărgirii rețelei informative prin creșterea numărului informatorilor⁶⁵.

⁵⁵ Idem, *fond informativ*, dos. 3923, vol. 3, f. 288

⁵⁶ *Ibidem*

⁵⁷ Idem, *fond informativ*, dos. 3923, vol. 6, ff. 67-68

⁵⁸ *Ibidem*, f. 118

⁵⁹ Idem, *fond rețea*, dos. 125527, vol. 1 f. 108

⁶⁰ Csongor János, *Procesul membrilor mișcării de reînnoire spirituală „Bethania”*, în Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu (coord.), *Forme de represiune în regimurile comuniste*, Editura Polirom, Iași, 2008, p. 318-338.

⁶¹ A.C.N.S.A.S., *fond informativ*, dos. 3923, vol. 7, f. 127

⁶² *Ibidem*, f. 127-128

⁶³ Gabriel Moisa, *Colectivizare, rezistență și represiune în vestul României (1948-1951)*, Oradea, 1999, 176 p.; Gabriel Moisa, Cristina Liana Pușcaș, *1949 în Bihor. Înlăturarea chiaburimii – o manifestare a luptei de clasă la sate*, Oradea, 2014, 189 p.

⁶⁴ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 1205, vol. 6, f. 64

⁶⁵ Idem, *fond documentar*, dos. 1205, vol. 11, f. 179-180

Specificul activităților Securității din mediul rural s-a modificat de-a lungul timpului, în schema operativă fiind angrenată și Miliția. Consolidarea sectorului agricol socialist a generat alte teritorii de analiză ale ofițerilor de Securitate. În anii '70-'80 obiectivele vizau tematici noi legate de realitățile economice și politice extrem de sumbre. Pe măsura apropierii sfârșitului regimului, munca operativă reflectă de fapt marile probleme ale societății românești. Astfel, un raport al Securității din 11 noiembrie 1985 referitor la starea de spirit din comuna Săcuieni reflectă faptul că erau monitorizate deplasările efectuate de locuitorii comunei în Republica Populară Ungară în contextul utilizării permiselor de mic trafic, relațiile localnicilor cu cetățenii străini care veneau în zonă, audierea și răspândirea știrilor difuzate de diferite posturi de radio străine dar și dacă pe teritoriul comunei cetățenii se manifestă împotriva regimului⁶⁶.

Doi ani mai târziu, atenția cădea asupra altor aspecte. Un raport din noiembrie 1987 semnat de informatorul Georgescu, domiciliat în satul Poiana, semnalează nemulțumirile localnicilor legate de întreruperile în furnizarea energiei electrice, care generau atât dificultăți în administrarea gospodăriilor cât și pentru elevii care făceau naveta. Remarcăm de asemenea că Georgescu semnala un fenomen din ce în ce mai prezent în viața sătenilor, lipsa aprovizionării cu pâine, în condițiile în care livrarea acesteia era condiționată de predarea cotelor de cartofi spre achiziții de către localnici⁶⁷.

Majoritatea nemulțumirilor lumii satului erau legate de deteriorarea nivelului de trai. Securitatea cunoștea foarte bine situația și o raporta. Ridicarea nivelului de educație în spațiul rural a determinat o distribuie mai mare a nemulțumirilor inclusiv în zone în legătură de legislația muncii. În martie 1983 era semnalată bunăoară o stare de spirit negativă în mai multe zone din Bihor cauzată de aplicarea Legii nr. 3/1982 referitoare la participarea cu părți sociale a oamenilor muncii din unitățile economice de stat la constituirea fondului de dezvoltare economică, aprobată de Marea Adunare Națională la 20.11.1982⁶⁸. Nemulțumirile erau legate și de creștea cheltuielilor legate de încălzire și de furnizare a apei calde acolo unde era cazul. Fenomenul era amplu semnalat pentru spațiul urban bihorean. Reducerile de personal din anumite instituții determinate de eficientizarea economică generau în egală măsură nemulțumiri, însă cele mai profunde proteste au fost față de modul în care au crescut obligațiile către stat ale membrilor cooperatori în paralel cu abuzurile referitoare la retribuirea membrilor CAP cu cantități mici de cereale în natură. La începutul anului 1983 cooperatorii au ridicat vocal problema creșterii numărului de norme agricole (o normă reprezenta o zi de muncă) la 80 de zile pe an de fiecare membru. Numărul de zile de muncă era considerat prea mare. Mai potrivită ar fi fost, în opinia lor, o cifră cuprinsă între 20-30 zile de lucru. O problemă ridicată în adunările CAP și semnalată de Securitate era obligativitatea prestării unor zile de muncă inclusiv de către sătenii care lucrau în industrie, în condițiile în care nu erau plătiți⁶⁹. În plus, cooperatorii nu puteau să nu observe faptul că tractoarele lucrau tot mai puțin pământul, locul lor fiind luat de țărani care făceau manual muncile agricole. Cauza era lipsa carburantului, de unde și creștea numărul de norme pentru țărani.

Constrângerile din lumea satului erau din ce în ce mai frecvente și apăsătoare ceea ce a determinat destule comentarii ale țăranilor⁷⁰. Într-un buletin informativ al Securității din 1984 erau reliefate opiniile negative ale sătenilor referitoare la reglementările Decretului nr. 70 din 1 martie 1984 privind contractările și achizițiile de animale, păsări și produse animale la prețuri impuse de stat. Conform acestuia, *„locuitorii din mediul rural și urban care dețin terenuri agricole au obligația, potrivit legii, să le cultive, să crească animale și păsări, în vederea obținerii produselor animale necesare acoperirii nevoilor proprii de consum, contractării și predării unor cantități sporite de produse pentru fondul de autoaprovizionare și pentru fondul de stat”*⁷¹. Decretul marca de fapt reintroducerea mascată a cotelor obligatorii pentru gospodăriile țărănești, dovadă a crizei profunde prin care trecea România. Fiecare gospodărie avea obligația să contracteze anual *„cel puțin 800 litri lapte de fiecare vacă și cel puțin 17*

⁶⁶ Idem, *fond documentar*, dos. 1223, vol. 39, f. 85-86

⁶⁷ Idem, *fond rețea*, dos. 1846, vol. 2, f. 4

⁶⁸ Idem, *fond documentar*, dos. 1198, vol. 117, f. 15- 16

⁶⁹ *Ibidem*, f. 15

⁷⁰ *Ibidem*, f. 68

⁷¹ *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România*, nr. 16 din 1 martie 1984, pe legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/28409

litri de fiecare oaie sau produse lactate în echivalent⁷² și cel „puțin 25 de oua pentru o gaina ouatoare, dar nu mai puțin de 250 de ouă anual⁷³”. Condiționările continuau cu alte produse din gospodărie.

Nemulțumirile legate de condiția economică a cetățenilor s-au perpetuat, fiind semnalate inclusiv în preajma și în timpul Congresului al XIV-lea (20 noiembrie 1989-24 noiembrie 1989). Astfel, la 10 noiembrie 1989, fuseseră semnalate nemulțumiri ale oierilor din zonele Cherechiu și Diosig⁷⁴ cauzate de „*obligațiile contractuale în natură*”⁷⁵. Crescătorii de oi se numărau printre puținele categorii sociale cu oarecare autonomie economică în România vremii, fapt reieșit inclusiv din rapoartele Securității care semnalau printre ciobani oameni cu avere importantă. Unul dintre aceștia, Veronica Maniu din Cherechiu, în vârstă de 60 de ani, avea în proprietate 1300 de oi, trei case în județele Alba, Sibiu și Bihor, precum și un autoturism ARO Diesel⁷⁶.

Criza economică afecta profund și sectorul zootehnic. Securitatea avea permanent sub observație fermele de animale. În ultimii ani erau semnalate tot mai multe accidente care conduceau la moartea unui mare număr de păsări sau animale. Principalele cauze invocate de informatori erau lipsa alimentelor, subnutriția și intoxicația. Mortalitatea în rândul păsărilor era foarte mare, astfel că numai în intervalul 5-12 februarie 1983 au murit, potrivit datelor instituției represive, peste 16.000 de pui la CAP-urile Uileacu de Beiuș și Cherechiu⁷⁷.

Cu câteva luni înainte de căderea regimului, nemulțumirile cauzate de lipsa alimentelor erau foarte prezente în lumea satului, fapt reliefat de informatorul Georgescu care semnala la 28 iulie 1989 nemulțumirile legate de rațiile de ulei, zahăr și alte produse, de lipsa pâinii, în locul ei vânzându-se la magazin colaci și împletituri, dar și de lipsa materialelor de construcții⁷⁸.

Instituția navetistului era din ce în ce mai prezentă în lumea satului. Navetiștii erau nemulțumiți în ultimii ani ai comunismului ca urmare a lipsei mijloacelor de transport către întreprinderile de la oraș. Raționalizarea carburanților și lipsa pieselor de schimb făcea ca autobusele utilizate pentru transportul la muncă să fie tot mai puține, rutele să nu mai fie respectate, iar defecțiunile să fie la ordinea zilei. În aceste condiții, navetiștii călătoreau în condiții mai mult decât improprii. Pe ruta Iteu-Marghita, bunăoară, în 1989 circula un singur autobuz cu o capacitate de transport, în două curse, de 120 de oameni. Numărul celor care se înghesuiau zilnic în mijlocul de transport era mult mai mare ridicându-se la 250-300 persoane, ceea ce făcea aproape imposibil transportul⁷⁹.

Nici teritoriul urban nu scăpa atenției Securității. Lucrurile erau aici mai complicate întrucât teritoriul de supraveghere era mai amplu. Tocmai de aceea atenția era îndreptată nu numai asupra claselor sociale foarte dragi comuniștilor, muncitorimea și țărănimea, ci și în direcția intelectualilor. Aceștia dădeau foarte multe bătăi de cap instituțiilor cu atribuții de supraveghere, așa cum s-a întâmplat în 24 ianuarie 1972 când studenții Institutului Pedagogic au organizat o manifestare dedicată sărbătoririi unirii Principatelor Române. Structurile de Securitate și Miliție au fost luate prin surprindere, ceea ce a determinat o anchetă pentru a se ajunge la organizatori. Utilizând rețeaua de informatori din rândurile studenților și profesorilor, Securitatea a aflat că în seara zilei de 23 ianuarie 1972, la îndemnul unor studenți din camerele 204 și 205 ale căminului de fete, în jurul orelor 24 au fost treziți mai mulți băieți, alături de care au constituit un nucleu al acțiunii⁸⁰. Alături de ei au venit și alți colegi cu care s-au adunat în curtea Institutului. Obținând aprobarea rectorului, au plecat în marș spre Teatru unde au încins o Horă a Unirii. A doua zi, 24 ianuarie 1972, la Institutul Pedagogic a avut loc o conferință dedicată Unirii Principatelor Române, la care a participat inclusiv Petru Fodor, secretarul Comitetului Județean al Partidului Comunist Român. El a atras atenția asupra faptului că manifestări de acest gen trebuie aprobate în prealabil organizația de partid altminteri pot apărea gesturi

⁷² *Ibidem*

⁷³ *Ibidem*

⁷⁴ *Idem*, *Fond documentar*, dos. 1193, vol. 3, f. 225

⁷⁵ *Ibidem*

⁷⁶ Gabriel Moisa, *Aspecte privind viața cotidiană din Bihor în ultimii ani ai regimului communist*, în *Crisia*, 2017, p. 203

⁷⁷ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. nr. 1198, vol. 117, f. 68-69

⁷⁸ *Idem*, *fond rețea*, dos. 1846, vol. 2, f. 10

⁷⁹ *Ibidem*, f. 16 v.

⁸⁰ *Idem*, *fond documentar*, dos. 16556, vol. 43, f. 147

necorespunzătoare ale studenților, așa cum s-a întâmplat cu acest prilej. Șansa studenților a fost că regimul politic manifesta atunci o deschidere spre național altminteri ar fi beneficiat de altă măsură, așa cum s-a întâmplat bunăoară cu manifestările de la Mănăstirea Putna ale studenților ieșeni din 1957 soldate cu arestarea principalilor organizatori⁸¹. Totuși, 10 studenți au fost chemați la Securitate pentru a da explicații⁸².

Pentru a preîntâmpina asemenea acțiuni, în anii următori au fost gândite planuri de măsuri, astfel încât desfășurarea activităților să fie strict controlată⁸³. Mediile intelectuale au fost tot mai atent supravegheate deoarece se considera că puteau produce daune majore de imagine și, mai grav, de constituire a unor curente de opinie ostile. Tocmai de aceea, orice fel de întrunire era monitorizată. Astfel, în 1978 au fost descoperite discuții neconforme ideologic ale membrilor Cenaclului literar Ady Endre din Oradea. Din acel moment s-au depus eforturi pentru înlocuirea conducerii cenaclului cu persoane „*competente care să corespundă din punct de vedere politic*”⁸⁴. Se pare că acțiunea a fost în acest caz un succes, printre cei care dădeau direcție grupului fiind infiltrat un om controlat de Securitate. Cenaclul a activat în continuare, fiind o preocupare permanentă a structurilor de securitate. La 21 mai 1980 Securitatea Bihor primea o notă de la Securitatea Cluj-Napoca în care era semnalată intenția membrilor cenaclului de a scoate o revistă în limba maghiară⁸⁵. Supravegherea operativa s-a intensificat, cu atât mai mult cu cât membrii cenaclului intrau frecvent în relație cu cetățeni străini, mai ales din Ungaria⁸⁶. Securitatea a aflat că în aprilie 1982 ar fi apărut primul număr al revistei cenaclului având un puternic „*conținut iredentist-naționalist*”⁸⁷. Titlul ei era *Ellenpontok* [Contrapuncte]. La 1 septembrie 1982 Direcția I a Departamentului Securității Statului transmitea șefului Securității Bihor ordinul de deschidere a unei acțiuni sub numele de cod Revista pentru a „*contracara prin acțiuni ferme a oricăror încercări de această natură*”⁸⁸, lucru care s-a și întâmplat de altfel.

Cele mai mari probleme ale Securității în anii regimului comunist erau determinate de greutatea economică ale populației. Cartelarea alimentelor în anii '50 genera cele mai ample comentarii la adresa regimului⁸⁹. Fenomenul a revenit în actualitate în ultimul deceniu al regimului comunist. Pe lângă aceasta, muncitorii erau nemulțumiți și de condițiile de muncă dar și de reglementările Codului Muncii adoptat la 8 iunie 1950. Lucrurile erau foarte greu de stăpânit, fapt relatat de altfel de rapoartele informative ale Direcției Regionale a Securității Poporului Oradea din decembrie 1950. Ele informau despre nemulțumirile muncitorilor în legătură cu cuantumul concediilor de odihnă, marile diferențe salariale dintre muncitori, funcționari și directori sau personalul de conducere. Altele vizau reținerile salariale și neplata orelor suplimentare. Securitatea a realizat o listă a celor mai vocali contestatari. Aceștia intrau în vizorul instituției, fiind avertizați și prelucrați atât pe linie sindicală cât și pe linia organizațiilor de partid. Cele mai multe nemulțumiri de acest tip au fost consemnate în Oradea și Salonta⁹⁰.

În Oradea era sediul Securității, în orașele județului existând birouri de Securitate. Toate dezvoltau rețele de informatori, ceea ce făcea ca instituția să fie omniprezentă. De-a lungul timpului metodele coercitive s-au schimbat și rafinat, fără a-și pierde însă din eficiență. Instituția informatorului rămânea una dintre cele mai eficiente metode de supraveghere, iar rețelele informative s-au dezvoltat foarte mult în diverse medii. Odată cu trecerea anilor s-a schimbat și tematica de lucru, urmărind evoluția societății în general. Tocmai de aceea, în ultimul deceniu comunist obiectivele au fost total diferite de anii '50, ca urmare a accentuării crizei economice. În ciuda propagandei oficiale care susținea superioritatea societății socialiste, Securitatea primea în paralel ordine să monitorizeze populația și să surprindă problemele reale ale unei populații cu un nivel de viață din ce în ce mai precar. Datele obținute de ofițeri și rețelele lor

⁸¹ Alexandru Zub, *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*, Iași, 2002, p. 38-59

⁸² A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 16556, vol. 43, f. 115

⁸³ *Ibidem*, f. 1-3

⁸⁴ Idem, *fond informativ*, dos. 210560, vol 1, f. 2

⁸⁵ *Ibidem*, f. 257

⁸⁶ Idem, *fond FCX (00110)*, dos.2456, vol. 11, f. 180

⁸⁷ *Ibidem*, f. 76

⁸⁸ *Ibidem*

⁸⁹ Idem, *fond documentar*, dos. 1205, vol. 8, f. 168

⁹⁰ *Ibidem*, f. 188-192

informative devoalau adevărul cotidianului comunist. Într-o notă sinteză din 24 martie 1984, întocmită de conducerea Securității Bihor, erau reliefate nemulțumirile cetățenilor în legătură creșterea taxelor pentru creșe și cămine, scumpirea articolelor de îmbrăcăminte, insuficiența locurilor de muncă și a oportunităților de dezvoltare profesională, dificultățile întâmpinate de familiile cu mai mult de 3 copii în aprovizionarea cu cele necesare traiului zilnic, modalitățile de supraviețuire ale unei populații din ce în ce mai alarmate de situația existentă și de perspectivele sumbre cu privire la educație și sănătate⁹¹. Asemenea buletine informative erau elaborate aproape lunar de organele de Securitate, dovadă că acestea cunoșteau bine problemele societății. Situația devenea din ce în ce mai gravă. Un raport din 1986 contura calvarul cotidian bihorean legat de programul foarte scurt de furnizare a energiei electrice, durata și frecvența mare a întreruperilor de curent electric, nerespectarea programului de furnizare a apei și căldurii, chiar și a celui publicat în presa locală. Erau subliniate și consecințele întreruperilor de curent traduse în scăderea productivității întreprinderilor, deteriorarea aparatelor de uz casnic, blocarea persoanelor în lifturi timp de 1-2 ore, frigul din locuințe, în iarna lui 1986 în apartamentele din Oradea fiind doar 6-15 grade, cheltuielile de întreținere nejustificat de mari în urma abuzurilor asociațiilor de locatari, lipsa alimentelor de bază, cozile mari în momentul distribuirii rațiilor la alimente și bunuri de larg consum⁹².

Securitatea raporta sistematic aceste probleme. Frecvența rapoartelor a crescut pe durata anului 1989 reliefând probleme din ce în ce mai mari. Astfel, spre exemplu, într-o notă a Securității din Oradea, datată 26 mai 1989⁹³, la numai o lună după discursul triumfalist de la Plenara CC al PCR 12 aprilie 1989⁹⁴ care anunța lichidarea plății datoriei externe a României, erau semnalate grave deficiențe în aprovizionarea populației cu produse agroalimentare. Nota făcea trimitere directă la „deficiențe în aprovizionarea populației cu produse agroalimentare”⁹⁵. Astfel, probleme majore erau în privința aprovizionării cu lapte. Gravitatea lucrurilor era semnalată de ofițeri care subliniau că „materia primă se realizează la nivel de 38% față de sarcina planificată pe județ”⁹⁶, ceea ce făcea ca populației să-i fie livrate zilnic „doar 58.000 litri lapte în zilele lucrătoare, precum și produse proaspete stabilite prin Programul Județean de Aprovizionare”⁹⁷. Lipsuri și mai grave erau semnalate de Securitate în spațiul produselor complementare precum „băuturi răcoritoare pe bază de zer și zară, batoane din miere artificială, brânză de vaci cu adaosuri, lapte praf cu must de malț”⁹⁸. Autorul documentului sublinia apăsător că „aceste produse complementare nu se realizează la nivelul sarcinilor stabilite, motivându-se lipsa repartițiilor de zahăr și a materiilor prime ce intră în componența produselor”⁹⁹. Acesta semnală și lipsa unor produse precum „brânza telemea, brânza de burduf, smântână, cașcaval, brânză de vaci în cantități care să satisfacă cerințele, iar laptele distribuit nu acoperă în toate cazurile necesarul”¹⁰⁰. Semnalul de alarmă era accentuat în ceea ce privește aprovizionarea unor creșe și grădinițe prin rețeaua unităților Alimentara care „se face în raport cu cantitatea de lapte primită și nu de numărul de copii existent”¹⁰¹, existând posibilitatea ca preșcolarii să nu beneficieze de hrană suficientă, fapt considerat nepotrivit chiar și de angajații Securității.

Neajunsuri erau conemnate și în aprovizionarea populației cu produse din carne. „Gama sortimentală este restrânsă și nedistribuită uniform cantitativ, predominând produse cu rentabilitate ca: salam de porc Mistreț, cîrnați Igriș, slănină afumată, oase”¹⁰², se spunea în document, iar materia primă era compusă din „carne cu valoare nutritivă redusă”¹⁰³. Deficiențele erau majore, fiind subliniate clar în documentația înaintată structurilor ierarhice superioare. Astfel, se spunea acolo, „întrucât nu se dispune de făină de soia, polifosfat de

⁹¹ Idem, *fond documentar*, dos. 1198, vol. 117, f. 81-82

⁹² Idem, *fond documentar*, dos. 1198, vol. 119, f. 67, 67v

⁹³ Idem, *fond documentar*, dos. 1193, vol. 2, f. 16-18

⁹⁴ *Scînteia*, 13 aprilie 1989, p. 1

⁹⁵ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 1193, vol. 2, f. 16

⁹⁶ *Ibidem*

⁹⁷ *Ibidem*, f. 16

⁹⁸ *Ibidem*

⁹⁹ *Ibidem*

¹⁰⁰ *Ibidem*

¹⁰¹ *Ibidem*

¹⁰² *Ibidem*

¹⁰³ *Ibidem*

sodiu și ulei, precum și de unele condimente ca: cimbru, chimion, maioran precum și de cantitățile sporite de grăsimi introduse, calitatea acestor produse era afectată. De asemenea, din lipsă de membrane adecvate, aspectul comercial lasă de dorit (se folosesc bășicile și membranele de ovine și cabaline). Au fost situații în care unele produse deficitare folosite în preparatele culinare preambalate, au fost înlocuite cu oase¹⁰⁴. Nici cantitățile de ulei nu erau suficiente. În consecință, se spunea acolo, „datorită stocurilor reduse de ulei, Centrala Uleiului București a emis cote care sunt sub cantitățile contractate de beneficiari Unele din acestea nu pot fi respectate de către Întreprinderea de Ulei Oradea. Până în ziua de 24 mai a.c., cota către ICRA Bihor de 208 tone, a fost realizată la nivel de 125 tone, din care la Beiuș – 2,4 tone, Salonta, 12,1 tone, Aleșd, 1,3 tone, iar la Marghita și Vașcău nu s-a livrat nici o cantitate”¹⁰⁵. Având se pare acces la datele naționale referitoare la această chestiune, cel care a elaborat documentul a subliniat faptul că județului Bihor, deși este un județ de graniță, i s-a repartizat o cantitate de ulei mult sub necesar și mult sub cantitățile oferite altor județe. Între cele enumerate ca făcând parte dintre unitățile administrative bine aprovizionate erau: Alba, Arad, Cluj, Hunedoara, Sălaj, Maramureș, neînțelegându-se care este cauza pentru care dintre toate județele din vestul țării Bihorul era defavorizat.

Deficiențe majore erau semnalate și în privința asigurării necesarului de zahăr, amintindu-se că „I.I.S. Zahăr Oradea, în luna mai va termina stocul de zahăr pentru fondul pieței, rămânând numai în rezerva de stat, cantitatea de 7000 de tone”¹⁰⁶, semnalându-se riscurile întrucât „unitatea aprovizionează cu zahăr beneficiari din 5 județe, necesarul de livrări pe lună fiind de 3000 tone”¹⁰⁷. Situația era precară și în privința aprovizionării populației cu ouă, semnalându-se faptul că „cantitățile de ouă puse în vânzare prin rețeaua comercială ICS Alimentara și ICSIF, reprezintă aproximativ 30% din necesarul populației”¹⁰⁸.

Nemulțumirile legate de condiția economică a cetățeanului s-au perpetuat de-a lungul anului 1989 fiind semnalate inclusiv în preajma și în timpul Congresului al XIV-lea (20 noiembrie 1989-24 noiembrie 1989). Ironia sorții făcea ca de la tribuna congresului să se anunțe marile realizări economice și creșterea nivelului de trai a populației. Conștienți de neadevărurile transmise structurile de forță primeau în paralel ordine să supravegheze în continuare populația, cu atât mai mult cu cât lucrările Congresului al XIV-lea trebuiau să se desfășoare fără probleme. Aceasta în condițiile în care în blocul comunist lucrurile scăpaseră de sub control¹⁰⁹. Așadar, în zilele premergătoare Congresului al XIV-lea ofițerii Securității urmau să evalueze sincer starea de spirit a populației județului Bihor. Concluziile aduceau în atenție aceleași probleme economice. Redactat în cea de-a doua zi a congresului, la 21 noiembrie 1989, raportul evidenția probleme ale românilor și diferența enormă dintre propagandă și realitate¹¹⁰, o realitate demobilizatoare așa cum de altfel semnalau rapoartele Securității. Ele nu ezitau să spună adevărul. Una dintre notele referitoare la situația din orașul Marghita chiar în perioada congresului adnota că în rândul populației „exista o stare de spirit necorespunzătoare determinată de restanțele mari în livrarea buteliilor de aragaz, lipsuri în repartitia locuințelor, neplata concediilor medicale, precum și de neajunsurile existente în aprovizionarea cu produse alimentare”¹¹¹. Cea mai mare problemă semnalată era legată lipsa celor necesare traiului zilnic. Raportul făcea o descriere a problemelor existente în octombrie și noiembrie 1989, fiind evidențiate diferențe uriașe între ceea ce fusese repartizat populației și cantitățile foarte mici primite în realitate.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 16-17

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 17

¹⁰⁶ *Ibidem*

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 17-18

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 18

¹⁰⁹ Adam Burakowski, Aleksander Gubrynowicz, Paweł Ukielski, 1989. *Toamna națiunilor*, Iași, 2012; Stelian Tănase, *Istoria căderii regimurilor comuniste. Miracolul revoluției*, București, 2009

¹¹⁰ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 79/1989, f. 1-132

¹¹¹ *Idem*, *fond documentar*, dos. 1193, vol. 3, f. 85

Produse	1989	Octombrie	Noiembrie
Carne	repartiție livrat	18 tone 4,7 tone	40 tone 4,1 tone
Preparate din carne	repartiție livrat	39 tone 10,7 tone	40 tone 5,9 tone
Conserve carne	repartiție livrat	13 tone 0 tone	13 tone 0 tone
Preparate culinare	repartiție livrat	7 tone 10,3 tone	7 tone 2,3 tone
Pește	repartiție livrat	1 tonă 4,5 tone	4 tone 2,3 tone
Conserve pește	repartiție livrat	3 tone 1,5 tone	3 tone 0,7 tone
Produse lactate - brânzeturi - margarină - unt	repartiție livrat repartiție livrat repartiție livrat	10 tone 0,35 tone 3 tone 4,9 tone 0 tone 0,2 tone	9 tone 0,2 tone 3 tone 2,3 tone 2 tone 0 tone ¹

După cum se poate constata existau mari probleme în aprovizionarea populației cu produse de primă necesitate. Situația era una generală pentru întregul județ Bihor și pentru întreaga țară.

Un alt raport al organelor de Securitate din 25 noiembrie 1989, la o zi după terminarea congresului, vine să consemneze starea de nemulțumire a populației pe durata întregului forum al comuniștilor români. Documentul este unul exemplar pentru ceea ce înseamnă transmiterea datelor din teritoriu de așa manieră încât, odată reales Nicolae Ceaușescu, să nu creeze disconfort, nici adresanților, nici celor care întocmeau adresa. Astfel, se sublinia acolo, în Bihor lucrările Congresului al XIV-lea au fost urmărite într-o „*atmosferă liniștită, lipsită de frământările și tulburările din alte țări socialiste (...), ceea ce demonstrează că politica generală a partidului și statului nostru este justă, urmată de încredere de întregul popor*”¹¹². Ori, se cunoaște faptul că în Oradea și Bihor în toamna anului 1989 au avut loc, chiar în perioada Congresului, nemulțumiri afișate față de situația din România¹¹³. În ciuda faptului că nota Securității dorea să escamoteze realitatea, din ea răzbat nemulțumirile populației. Raportul din 25 noiembrie 1989 sublinia că multele comentarii din perioada congresului „*vizează probleme legate de mai buna aprovizionare a populației cu produse agroalimentare și produse de larg consum. Aceasta cu atât mai mult cu cât în conținutul raportului se vorbește în mai multe rânduri de ridicarea nivelului de trai al poporului*”¹¹⁴. Ofițerii sesizau diferențele dintre propagandă și realitatea cotidiană, fapt surprins de altfel de raport. Este un indiciu că Securitatea atrăgea atenția asupra acestui fapt și sublinia că populația era nemulțumită afirmând că „*este inadmisibil ca după o recoltă atât de bogată, făina ca produs raționalizat să nu fie distribuită lunar, orezul să lipsească de mai mult timp din rețeaua comercială, lipsă resimțită mai acut în prezent în ajunul sărbătorilor de iarnă, carnea, preparatele din carne, produsele lactate, dulciurile și ouăle să nu se găsească în cantități suficiente în magazinele alimentare, iar unele produse din import, condimente să*

¹¹² *Ibidem*, f. 247

¹¹³ Gabriel Moisa, *Acte de revoltă anticomunistă în Oradea și Bihor în toamna anului 1989*, în Gabriel Moisa, Mircea Bradu, Radu Davidescu, *Revoluția română la Oradea. Documente, mărturii*, Oradea, 2009, p. 49-55

¹¹⁴ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 1193, vol. 3, f. 247 verso

nu se găsească deloc”¹¹⁵.

Securitatea bihoreană trăgea semnale de alarmă subliniind existența unei stări de nemulțumire generală. În egală măsură documentele semnalează faptul că oamenii aveau așteptări mari de la Congresul al XIV-lea constând în măsuri de corectare a problemelor¹¹⁶. Nemulțumite erau cadrele medicale care semnalau „lipsa unor medicamente de primă necesitate din spitale, farmacii și depozitele Centrofarm”¹¹⁷. Penuria de medicamente era o realitate cotidiană în societate, completând o altă realitate sumbră, lipsa mâncării. Toate contribuiau la grave deficiențe de sănătate cauzate de malnutriție și lipsa unei medicații specifice. Malnutriția afecta în egală măsură persoanele adulte și copiii putând chiar provoca dizabilități permanente și o predispoziție crescută la infecții. Realitățile cotidiene din România anilor '80 au creat această posibilitate, iar cozile din fața magazinelor erau „o reflexie a subdezvoltării și a resemnării cu mizeria etatizată”¹¹⁸. Cultura penuriei este un concept folosit adesea când se vorbește despre societatea românească a anilor '80¹¹⁹, făcând referire la modul în care indivizii și gospodăriile făceau față lipsei de alimente. Toate demonstrează încă o dată faptul că demagogia și propaganda regimului construiau o lume paralelă. În ciuda deficiențelor semnalate, în raportul său la congres Nicolae Ceaușescu susținea ideea creșterii substanțiale atât a nivelului de trai cât și a consumului alimentar. Astfel spunea acesta „consumul alimentar a crescut de la 1.800 de calorii zilnic pe locuitor, în 1950, la circa 3.300 de calorii în prezent, România înscriindu-se între țările cu un bun consum din punctul de vedere al necesităților fiziologice”¹²⁰. Întins pe șase ore, raportul prezentat la 20 noiembrie 1989 afirma marile realizări ale regimului și creiona o lume de basm.

În ultimii ani ai regimului Securitatea Bihor a sesizat o înmulțire a numărului ziariștilor străini care au vizitat județul. Unii și-au declinat calitatea, alții însă nu. În urma documentării realizate de ofițerii de securitate s-a ajuns la concluzia că numărul acestora a fost mult mai mare, cei mai mulți având acoperirea de turiști. Într-un raport din 17 octombrie 1988 întocmit de Serviciul III din cadrul Securității Bihor adresat Direcției a III-a din București, a reieșit faptul că în perioada ianuarie-octombrie 1988 au fost semnalati oficial pe teritoriul județului 6 ziariști străini. Neoficial însă, spunea același document, invocând calitatea de turiști, au mai fost alte 42 persoane. Aceștia au fost urmăriți pe întreaga perioadă a șederii lor în județ, constatările ofițerilor de Securitate întărind convingerea că prezența lor se datora inclusiv culegerii de informații. Aceștia erau interesați să strângă date despre cultele și credințioșii din România, destinul minorității maghiare și dacă există o stare de nemulțumire accentuată în rândul acestora, situația economică a țării și potențialul exploziv, sistematizarea rurală¹²¹. Se remarcă o insistență foarte puternică a acestor turiști pe starea de spirit a populației, aprovizionarea cu produse agro-alimentare, modul în care sunt respectate drepturile cultice, fotografierea cozilor de la magazine¹²². În unele cazuri s-a încercat compromiterea celor care veneau în țară. Așa a fost cazul unui cetățean turc angajat al Ambasadei Turciei la Budapesta, surprins „în compania unor tinere cu preocupări parazitare”¹²³. Odată prins, acesta a declarat că este dispus să facă servicii autorităților române numai să nu se afle despre cele întâmplate. Prezența din ce în ce mai mare a ziariștilor și turiștilor în Bihor era considerată alarmantă de șeful Securității bihorene. El afirma într-unul dintre rapoarte, că în condițiile internaționale deosebit de complexe din toamna anului 1989 este ciudată afluența crescândă a ziariștilor străini care se deplasau în Bihor folosind acoperirea de turiști individuali sau în grup, dar în fapt culegeau informații.

În aceste condiții, ceea ce s-a întâmplat în decembrie 1989 a venit aproape firesc și de la sine pe un fundal pregătit parcă înadins, inclusiv de structurile de putere existente atunci, politice, administrative și represive deopotrivă. Situația era, așadar, propice pentru a se declanșa evenimente majore, iar amorsarea exploziei s-a făcut pe un teren afânat.

¹¹⁵ *Ibidem*

¹¹⁶ *Ibidem*

¹¹⁷ *Ibidem*

¹¹⁸ Paul Cernat, *Cozi și oameni de rând în anii '80*, în Adrian Neculau (coord.), *Viața cotidiană în comunism*, Iași, 2004, p. 191

¹¹⁹ Liviu Chelcea, Puiu Lăteș, *Cultura penuriei: bunuri, strategii și practici de consum*, în *România anilor '80*, în Idem, p. 152-174

¹²⁰ A.C.N.S.A.S., *fond documentar*, dos. 76/1989, vol. 1, f. 35,

¹²¹ Idem, *fond documentar*, dos. 17792, vol. 16, f. 29-32

¹²² *Ibidem*

¹²³ *Ibidem*, f. 31

Note

IMPORTANȚA EDUCAȚIEI MUZICALE LA COPII, BAZATĂ PE CONCEPȚIA COMPOZITORULUI KODÁLY ZOLTÁN

Brugós Anikó*

THE IMPORTANCE OF MUSICAL EDUCATION TO THE CHILDREN, BASED ON THE CONCEPT OF COMPOSER KODÁLY ZOLTÁN

Abstract

According to Polybius, where there is a desire to sing, we may find peace in the family and social consensus. Plato claimed that the purpose to learn songs was to serve morals and praise the gods. Aristotle asserted that songs have a meaning of sentimental, emotional power. Throughout his teachings Kodály Zoltán always highlighted his agreement with Ancient Greek educational ideals, according to which music is liberating, encouraging, it also helps concentration, it improves both physical and psychological disposition and also acquaintances us with focus and discipline.

Through musical education we acquire several possibilities to find and use interdisciplinary relations. Therefore, subject interconnectivity should be emphasized, for instance literature with music, history with music, arts history with music, physics with music, etc. Physical-psychological research of musical activity has shown that in course of musical audition, as well as during singing, a complex phenomenon is produced with effects not only on spiritual proceedings, but also on mentality: in consequence, during singing the aptitude of analysis/differentiation grows to a superior level.

Keywords: singing, music, education, interdisciplinary, aptitude of analysis.

„La întrebarea: „Când ar trebui să începem educația muzicală a copilului ?”, eu răspunseseam: „cu nouă luni înaintea nașterii”. Pe moment s-au gândit că ar fi o glumă, dar mai târziu mi-au dat dreptate. La naștere, mama dă copilului atât trup cât și suflet...”

Intervenția de față este parte din teza noastră de doctorat, cu tema: *Az érmelléki és a nagyváradi magyar népzene és néptánc revival a 20. század végén - 21. század elején. Három néptáncgyűttes létrejötte és működése („Revivalul” muzicii și dansului popular maghiar din Valea Ierului și Oradea, la sfârșitul secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea – înființarea și activitatea a trei ansambluri de dansuri folclorice)*¹. Aceasta își propune să puncteze câteva direcții cu privire la importanța predării educației muzicale în instituțiile de învățământ, începând cu vârsta fragedă, pe baza viziunii compozitorului, etnomuzicologului, pedagogului, lingvistului și filozofului Kodály Zoltán.

Educația artei, în special cea a muzicii, își găsește loc în istorie, începând cu Epoca Antică. În secolul al V-lea î.Chr. grecii, descoperind efectul psihologic-emoțional al muzicii, au introdus materia *cântec* și *muzică* la școli.

Omul politic și istoricul grec Polibiul afirma: *„Unde există dor de a cânta, acolo găsim pace în familie și consens social”*. Filozoful Platon spunea că învățarea cântecelor are scopul slujirii moralei și lauda zeilor. La rândul său, fondatorul școlii peripatetice, Aristotel, enunța: *„cântecul înseamnă o putere sentimentală, emoțională”*.

Grecii susțineau că muzica are, pe lângă sistemul ritmic și melodic, un aspect psihologic și spiritual. Astfel, aceasta poate avea influențe pozitive sau negative asupra sufletului și trupului. Națiunea greacă considera cântecul a fi de mare importanță în educația tinerilor, ca un mare folos adus moralului societății.

Muzica este o materie specifică, ce contribuie la formarea psihologică a persoanei. În anul 1934 Kodály scria: *„Muzica nu este plăcerea singuraticilor, ci un izvor de putere spirituală,*

* Universitatea Creștină „Partium”, email: brugosaniko@yahoo.com

¹ Kodály Zoltán, *Visszatekintés I-II.*, Budapest, Zeneműkiadó, editat de Bónis Ferenc, 1974, p. 117

pe care fiecare națiune civilizată încearcă să o aibă ca tezaur public ... Fără muzică și cântec sufletul se epuizează, se contractă, iar ființa umană este atinsă de o amprentă specială. Această afecțiune este fără vindecare la adulți ...”².

Educația muzicală ca parte a predării artelor, își găsește un loc specific în sistemul de învățământ din România, de la perioada preșcolară la terminarea liceului. Acest tip de educație școlară are scopul formării individului care îndrăgește și înțelege muzica, îndeplinind concomitent următoarele funcții:

- *Funcția educativă* instruește prin două modalități: prin dobândirea cunoașterii muzicale coroborată cu folosirea acestora în diferitele etape ale vieții și prin folosirea forțelor morale ale muzicii pentru a educa personalitatea individului;

- *Funcția cognitivă* este foarte importantă, deoarece este transmițătorul sentimentelor, ea însăși, dând naștere sentimentelor și îmbogățind viața spirituală a individului;

- *Funcția socio-educativă* formează valori artistice, îmbogățește sentimentele – muzica și arta există nu sunt doar pentru talentați și profesioniști: „Nu poate fi bucuros cel căruia nu-i place muzica. Omul trebuie îndrumat spre această bucurie, deoarece singur nu poate ajunge la ea ...” spunea Kodály;

- *Funcția estetică*. Frumusețea producțiilor artistice generează bucurie și satisfacție atât interpretului cât și auditorului, deoarece naște sentimente umane. Prin cunoașterea valorilor estetice, individul dobândește noblețe sufletească. Cântatul este, totodată, o activitate psihologică care ajută la formarea biologică a corzilor vocale, a auzului muzical, a respirației sănătoase, deopotrivă la dezvoltarea memoriei și vieții spirituale.

În opinia noastră, în cadrul educației muzicale, materia predată la obiectul muzică la grădiniță și la clasele elementare ar trebui să aibă în componență următoarele:

- cântece din repertoriul folcloric al copiilor, ce constituie limba maternă muzicală și pilioanele culturale ale copilului, „provenite din izvoare pure”³;

- muzica clasică, prin care se dobândește o evoluție culturală, ce poate da elanul, inclusiv unei cooperări internaționale;

- jocuri ce au la bază muzica, prin care copilul îndrăgește munca, știindu-se că „jocul ocupă în viața copilului locul ce-l ocupă munca în viața adultului”⁴.

Muzica populară este înțeleasă „drept cântec de petrecere nu și exprimare a unei palete de sentimente ce indică marile probleme de viață”, de la naștere până la trecerea în eternitate⁵. Unul dintre figurile marcante ale culturii muzicale transilvănene din primele două decenii ale veacului trecut, folcloristul Seprődi János (1874-1923), a formulat, aproape în același timp cu muzicologul, compozitorul și muzicianul-interpret Bartók Béla, importanța studierii muzicii populare românești și maghiare ca și a folclorului popoarelor lumii. Volumul omagial dedicat muzicologului, apărut cu prilejul centenarului nașterii sale, conține scrieri reprezentative ale lui Seprődi, din perioada anilor 1906-1922, cele mai valoroase culegeri de muzică populară maghiară, precum și o recenzie a primei publicații de muzică populară românească, îngrijită de Bartók Béla: *Cântece populare românești din comitatul Bihor*⁶. Această culegere a fost publicată în anul 1913 de Academia Română, în seria de culegeri și studii „Din viața poporului român”, oglindind munca autorului dintre anii 1909-1910 când a înregistrat cu fonograful în 17 localități din zona Beiușului și Vașcăului.

Cel mai frumos și valoros instrument este vocea umană cu care, dacă ne ocupăm, atingem rezultate surprinzătoare: „Orîșicine are auz muzical, auz ritmic și talent natural este capabil să învețe să cânte”⁷. Vocea era considerată, încă din antichitate, o formă de manifestare a sentimentelor, ajutând la formarea psihicului. Muzica este un bun public, accesibilă pentru

² Teza a fost susținută la 25 octombrie 2018 la Școala Doctorală de Istorie și Etnografie din cadrul Facultății din Debrecen, Ungaria; revival = relansare, renaștere.

³ *Ibidem*, p. 39

⁴ Bartók Béla, *Cantata profana*, Budapest, Universal Edition, 1930, *passim*

⁵ Mota-Ionescu Ana, Tudorie Elena, Scornea Anton, *Metodica predării muzicii în școala generală de 8 ani*, București, Editura didactică și pedagogică, 1965, *passim*

⁶ Munteanu Gabriela, *Didactica educației muzicale*, Ediția a II-a, București, Editura Fundației România de Măine, 2007, p. 93

⁷ Seprődi János, *Culegere de scrieri muzicale și culegeri folclorice*, București, Editura Kriterion, 1974, *passim*

oricine. Cântatul și muzica în sine constituie un instrument de formare a personalității copilului, în vederea descoperirii frumosului și integrării în comunitate. Ideea s-ar putea realiza dacă, în timpul anului școlar, copiii ar cânta împreună în fiecare zi: la ora de muzică, în cor, în pauze, cu ocazia excursiilor, etc. Frecvența evenimentelor muzicale în viața copilului este, de asemenea, o condiție fundamentală în eficiența formării personalității acestuia.

Kodály, în afirmațiile sale, accentua mereu asentimentul lui cu idealul educațional grecesc, în care muzica ocupa un loc de seamă: „*Prin muzică nu învățăm doar muzică. Cântatul ne eliberează, ne încurajează, ne vindecă timiditatea. Ajută la concentrare, îmbunătățește dispoziția fizică și spirituală, induce chef de muncă; ne face mai apți, ne adaptează la atenție și disciplină; ajută la îndrăgirea școlii.*”⁸. Obiectivul educației muzicale este de a dobândi cunoștințe în domeniu și de a forma aptitudini care – în anumite situații socio-culturale – asigură imboldul spre ocupația muzicală, totodată, de a induce elevului o stare de a percepe muzica cu o anumită luciditate, eventual de a crea muzică.

În zilele noastre, datorită cantității foarte mari, aproape infinite, de informație, considerațiile cu privire la importanța educației muzicale revin, din nou, în prim-plan. Astfel, pentru ca școala să țină pasul cu dezvoltarea rapidă a științelor, trebuie schimbat radical sistemul de învățământ. O categorie de specialiști sunt de părere că elevii sunt suprasolicitați și că singura posibilitate de a mai reduce din aceste încărcări ar fi restrângerea materiilor de artă, în general a celor cu specific umanist. Această concepție unilaterală pare a fi contrazisă de psihologi care vin cu argumente, precum: restrângerea materiilor din domeniul artelor ar duce la dezechilibrul educației, ar fi în detrimentul dezvoltării armonice. Viața spirituală și cea intelectuală trebuie educate în egală măsură.

Performanțele elevilor din clasele experimentale cu program muzical intensiv s-au dovedit superioare la toate materiile, inclusiv la sport. S-a constatat că educația muzicală este mai benefică inteligenței decât învățarea limbilor străine, deoarece, elevii socotesc mai bine, citesc mai fluid și scriu mai frumos, mai citeț, mai precis.

Prin educația muzicală avem multe posibilități de a găsi și folosi relații interdisciplinare. Trebuie, deci, să se acorde atenție conectivității materiilor, de exemplu literatură-muzică, istorie-muzică, istoria artelor-muzică, fizică-muzică etc. Un exemplu ar fi analiza structurilor asemănătoare: gramatică-muzică (voce/cuvânt, cântec/frază, frază/vers etc.).

Cercetările fizico-psihologice ale activității muzicale au dus la rezultatul că la audiția muzicală, de altfel și în timpul cântatului, se produc fenomene complexe cu efecte nu doar asupra proceselor sufletești ci și asupra gândirii: astfel, în timpul cântatului aptitudinea de analizare/diferențiere crește la un nivel superior. Ascultarea premeditată a muzicii dezvoltă concentrația, memoria, dar și aptitudinea de a recunoaște identități, analogii sau diferențe. Cum ora de muzică înseamnă relaxare, înviore psihică și fizică, aceasta poate ușura învățatul la școală, de zi cu zi.

La formarea și dezvoltarea personalității copilului, educația muzicală își lasă amprenta asupra a trei categorii psihologice importante:

- *factori emoționali*: sentiment patriotic, social, prețuirea culturii, simțul estetic (cântatul în sine), urmarea modelului ales (aptitudinile marilor muzicieni: sânguința și capacitatea de muncă a lui Johann Sebastian Bach, voința puternică a lui Ludwig van Beethoven, multilateralismul și multinaționalismul lui Bartók Béla);

- *factori de voință*: autodisciplină, independență, perseverență, conștiinciozitate și acomodabilitate;

- *factori de inteligență*: memorie (învățare după auz sau după note), concentrare (ascultarea muzicii, dicteu), divizarea atenției (exerciții polifonice) etc.

„*Elementele muzicii sunt unelte educative, chiar și separate unele de celelalte. Ritmul ajută concentrarea și fermitatea, melodia trezește simțurile, timbrul ajută la îmbunătățirea auzului*” – mai susține Kodály⁹. Cântatul este forma cea mai naturală a activității muzicale. Acesta și cunoașterea notelor sunt accesibile pentru oricine, din ele evoluează voința de a cânta în ansamblu.

Cântatul și muzica au un loc specific în cadrul revelației estetice a copilului. Cântecele,

⁸ Bodza Klára, Paksa Katalin, *A magyar népi énekiskola I.*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1992, p. 11

⁹ Kodály Zoltán, *op. cit.*, pp. 304-306

întâi redat de o persoană, este ascultat de copii, după care vor cânta împreună. Conținutul unui cântec își face efectul asupra psihicului, plăcerea de a asculta muzica, fiind fortificată de către relația dintre copil și profesor sau educator, respectiv relația dintre copii. La grădiniță și în clasele elementare, educația muzicală (cântatul) ar putea avea loc în context de joacă: mișcare-cântec și vers sincretic. Trăirea rolurilor din cântece, exprimarea gândurilor și sentimentelor cu mișcări ale corpului, împreună cu cântatul, sporesc fericirea copilului. Educația muzicală nu trebuie limitată doar la activitățile obligatorii, ea ar putea întreprinde munca didactică din întreaga zi și binedispune viața unui grup. Scopul principal ar fi îndrăgirea muzicii și trezirea dorinței de a cânta împreună. Acceptarea muzicii de către copii se desfășoară în modul firesc: melodia ascultată, de mai multe ori, se înmagazinează în memorie, după un timp se reamintește și se prezintă. Capacitatea de exprimare a copilului fiind limitată, acesta își exprimă gândurile și sentimentele mai ușor prin cântec decât prin grai.

Concluzionăm prin a spune că educația muzicală are un rol specific formativ. Cântecul și muzica acționează asupra simțămintelor copilului, însă, detaliile nu au o importanță deosebită. Întregul o are. Copilul devine mai echilibrat psihic. Muzica, cântecul, jocul au un efect pozitiv asupra sentimentelor, mai mult, elimină tensiunea internă. Cântecele populare și cântecele pentru copii, fie triste, fie vesele, fie emoționale sau cu umor, nasc emoții și sentimente. Prin urmare, viața afectivă a copilului devine mai diversificată și mai profundă. Bineînțeles, cu tot cu aceasta, se dezvoltă și intelectul. Educația muzicală vizează, totodată, dezvoltarea dispoziției de percepere, de interpretare și de creație.

Recenzii

Helmut Kulhanek, *Mori în Reșița și împrejurimile mai apropiate*, Editura Doku-Verlag, Mechernich (Germania), 2016, 137 p.

Materialul redactat în limbile română și germană – inițiativă pe care o salutăm, având în vedere că este menită să ofere accesul la informație unui public cât mai larg – poartă semnătura profesorului de matematică, de fizică și de tehnica optimizării proceselor industriale, Helmut Kulhanek. Reșițean de origine, dar stabilit de mai bine de patru decenii în Germania, autorul revine cu o nouă lucrare dedicată locurilor natale. Volumul, care, pe înțelesul nostru, se intitulează „Mori în orașul Reșița și împrejurimile lui” se orientează spre șaptezeci și două de imagini reprezentând ilustrate din epocă, fragmente ale unor hărți militare austriece, planuri de situație, scheme de principiu, anunțuri publicitare și fotografii contemporane. Acestea propun spre vizualizare clădiri de moară, îndeobște, dezafectate și ruinate (o selecție de cel puțin treizeci și două de obiective care au funcționat succesiv, în decursul timpului), precum și elemente specifice ale mecanismului unei mori (roți de antrenare, pietre de moară cu și fără ferecătură, pâlnii din lemn etc.). De asemenea, cartea furnizează însemnări, analize și propuneri pertinente pentru viitoare destinații – în opinia noastră, realizabile dacă există voință suficientă – a cel puțin unuia din imobilele existente încă, imobil declarat monument istoric și arhitectural. Este vorba de fosta moară Juracsek, principalul obiectiv și laitmotivul studiului, azi o dărăpănătură locuită.

Circumscrișă unui demers interpretativ al istoriei locale, aici privitor la „orașul-uzină”, volumul nu are pretenția de a fi exhaustiv. Dimpotrivă, autorul susține ca bine-venite strădaniei sale „*observații critice, propuneri, completări și amănunte suplimentare*”, probabil din intenția tipăririi unei ediții revizuite și adăugite. Ca surse documentare s-au folosit, pe lângă hărți militare, planuri ale orașului și material ilustrativ în limita posibilităților, mărturii orale ale unor foști localnici de vârsta a treia răspândiți pretutindeni în lume.

În lucrarea sa, Helmut Kulhanek izbuteste să ne pună în temă cu subiectul prin prefața criticului literar Ada D. Cruceanu, autoarea unui număr însemnat de opere literare și traduceri. Aceasta apreciază studiul cercetătorului ca fiind „*un repertoriu adnotat și ilustrat, ce se va adăuga, cu siguranță, patrimoniului morilor din Banat dar, în primul rând, un „documentar” esențial pentru trecutul Reșiței, pornind chiar cu anul nașterii industriei sale*”. Materialul constituit în condiții grafice și de tipar deosebite este aranjat în următoarele capitole: *Cuvânt introductiv/ Notă explicativă* (pp. 7-8 și pp. 49-50); *Considerații generale* (pp. 9-11 și pp. 51-54); *Morile de pe Bârzava și de pe canalul lateral Eruga* (pp. 12-32 și pp. 55-77); *Morile din Valea Sodolului și din Valea Domanului* (pp. 33-38 și pp. 78-84); *Cazuri deosebite/Întrebări deocamdată fără răspuns* (pp. 39-41 și pp. 85-87); *Tabel centralizator* (p. 42 și p. 88); *Încheiere/ Mulțumiri* (pp. 43-44 și pp. 89-90); *Ilustrații* (pp. 91-134). Prima copertă conține o retrospectivă grafică cu nuanțe idilice, având în centrul atenției moara Juracsek. Coperta a patra cuprinde o succintă biografie a autorului, o trecere în revistă a contribuțiilor sale tematice din domeniul istoriei și o fotografie portret¹.

Chiar dacă scrierea nu dispune de aparat critic, remarcăm modul problematizării subiectului, obiectivitatea analizei, limitarea la informațiile de istorie obținute prin comunicare directă, la constatările și amintirile personale, deoarece acestea redau fapte concrete povestite altfel ori nerelatare până în acel moment, care merită și trebuie păstrate și ele în memoria colectivă.

Suntem de părere că autorul, legat sufletește de locurile natale, reușește, prin

¹ Din lucrările autorului apărute anterior, scoatem în evidență: *Construcții hidrotehnice de avangardă în Banatul Montan* (Timișoara, 2011) – o recenzie de carte am publicat-o în anuarul *Sargetia VI (XLII)*, 2015, pp. 371-372, a Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva; *Cartofilie reșițeană-Ilustrate istorice din patru decenii/1898-1938* (Timișoara, 2013); *Reșița – Poduri, podețe, punți, pasarele și pasaje de-a lungul timpului* (Mechernich-Germania, 2015) – o recenzie a acestei cărți, realizată de noi, este în curs de publicare, de asemenea, în anuarul *Sargetia* (2018).

această apariție editorială, să sublinieze rolul central pe care îl jucau cândva clădirile agricole în viața comunității: de la locuri încărcate cu o mulțime de semnificații la spații de întâlnire în care se prelucrau roadele muncii agricole de peste an. Acestor calități ale cărții am adăuga că volumul are misiunea să transmită generației mai tinere un imbold privind necesitatea aprecierii juste, prezervării și transmiterii pentru posteritate a valorilor culturale tehnice din țara noastră, cu referire la acelea care nu au căzut, încă, victime indolenței, lipsei de respect față de creatorii de valori și de civilizație tehnică ori luării unor decizii de casare și demolare!

Ronald HOCHHAUSER

Cristina Liana Pușcaș, *Rezistență anticomunistă în întrebări și răspunsuri*, Editura Eikon, București, 2017, 234 p.

Cartea publicată de dr. Cristina Pușcaș este o continuare a tezei de doctorat, apărută în anul 2014 (*Iadul roșu în orașul de pe Criș. Penitenciarul Oradea 1945-1977*, Editura Muzeului Țării Crișurilor). Este un volum de interviuri, realizate cu foști deținuți politic, realizate în perioada doctoraturii.

El se deschide cu o prefață de Radu Preda, directorul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (I.I.C.M.E.R.). Acesta face referire la „deficitul păgubos”, chiar „uimitor” de cunoaștere istorică (deci corectă/obiectivă) a perioadei comuniste din România, mai ales în condițiile în care utopia comunistă „fascinează încă pe foarte mulți”. Scoaterea în evidență a abuzurilor regimului este, în opinia sa, cea mai simplă și eficientă metodă de combatere a propagandei și a falsului care au înconjurat și mai înconjoară cele patru decenii de după război. Răul este ciclic și se instalează „treptat, neobservat de către cei mai mulți”, după cum afirmă R. Preda, acesta fiind, credem, argumentul suprem pentru cartea în discuție.

În *Argumentul* ce întâmpină interviurile, C. Pușcaș descrie câteva aspecte ale „laboratorului” cărții, cu accent pe importanța istoriei orale. În scopul surprinderii unor aspecte personale ale trecutului foștilor deținuți, a fost aplicată metoda chestionarului, respectiv au fost realizate interviuri înregistrate audio și video. Toate s-au bazat pe întrebări formulate simplu, dar deschis, astfel încât intervievații să poată descrie cât mai mult din ceea ce-și aminteau.

Chestionarele publicate în volum sunt în număr de 25. Toate cuprind numele complet al respondentului și data completării, conțin aceleași întrebări, dar și descrieri consistente ale perioadei și motivului detenției, bazate pe o bibliografie edită și inedită. Din chestionare reies date de primă importanță privind detenția, cum ar fi condamnarea, perioada, centrele de detenție, la care se adaugă o scurtă biografie. Între numele prezente în carte le amintim pe cele ale lui Traian Bodea, Nicolae Bordașiu, Ioan Brazdă, Dumitru Copăceanu, Aurora Dumitrescu, Cornel Onaca, Iuliu Papp, Vasile Rusu.

Întrebările sunt simple și respectă o cronologie valabilă pentru toți foștii deținuți, practic conform modului de acțiune a Securității din acea vreme. Astfel, de la întrebarea „Ce vă amintiți despre primii ani de comunism?” se trece la „Cum ați intrat în vizorul Securității?”, „De unde v-au arestat?” și „Unde v-au dus?”. Alte întrebări se referă la modul în care Securitatea a primit persoana în cauză și dacă a fost sau nu turnată. Chestionarele continuă cu întrebări privind ancheta (timpul, cine și cum a realizat-o) și modul în care arăta celula.

Aceste întrebări compun prima parte a chestionarului, urmând apoi altele, privitoare la închisorile unde respondentul a fost deținut. Pentru locul de detenție principal, întrebările fac referire la structură, gardieni (comportamentul lor, eventuale nume), regimul de detenție, caracteristicile celulei, regimul alimentar, activitățile zilnice, accesul la obiecte precum cărți, radio, hârtie, instrumente de scris, discuțiile dintre colegii de celulă. O serie de alte întrebări au fost formulate pentru descrierea succintă a condițiilor din alte închisori prin care a trecut respondentul. Întrebările ating și consecințele detenției: „Câte kilograme ați slăbit?”, „Ce boli ați contractat?”. Ultima întrebare este „Ce regretați?”, loc în care putem observa cât de mult a afectat detenția viața personală și familială a interviuatului.

În mai toate cazurile, acuratețea și numărul detaliilor cu care s-a răspuns la întrebări fascinează. Nume de persoane, zile, descrieri destul de exacte ale unor locuri și situații sunt de găsit de-a lungul întregului volum, prin aceasta devenind un instrument de lucru și resursă primă pentru cercetătorul sistemului carceral comunist.

Cristian CULICIU

Volumul cuprinde 15 articole reunite sub genericul *Tradiția patristică în culturile slave: receptare și continuitate* și îngrijite de Cristiano Diddi și Viviana Nosilia, ce au la bază comunicările prezentate la simpozionul organizat de Universitatea din Padova între 7-8 noiembrie 2016, la care au participat specialiști italieni și străini, la acestea adăugându-se 7 articole sub titlul *Studii și cercetări*, 2 *Puncte de vedere* și o *Amintire*, precum și 9 *Recenzii*.

„Să vorbim despre Părinții Bisericii înseamnă să reflectăm asupra amprentei moștenirii lor în tradițiile spirituale, culturale și literare ale popoarelor slave, într-un arc de timp care se întinde din vremea lui Chiril și Metodiu până în secolul al XVIII-lea”, spuneau cei doi curatori în cuvântul introductiv. Lucrările cuprinse în această primă secțiune a volumului, cea mai consistentă de altfel (314 p.), încearcă să demonstreze, din perspective și abordări metodologice diferite, diversitatea patristicii, concentrându-și îndeosebi atenția asupra momentului pătrunderii Părinților bisericii în tradițiile slave, datorat traducerilor, antologiilor și reinterpretărilor, și punctând îndeosebi continuitatea textelor și argumentelor la o mare distanță de timp, adaptate la noile contexte istorico-culturale. Primul articol, care îl are autor pe Zdzisław J. Kijas, intitulat *Lumea Părinților Bisericii între Occident și Orient*, încearcă să ne familiarizeze cu subiectul, oferind o privire de ansamblu în ceea ce privește rolul părinților bisericii în tradiția creștină, contextul istorico-teologic al apariției lor, calitățile necesare pentru a fi un părinte al bisericii, epoca în care au activat, metoda teologică, colecțiile de texte patristice. Marcello Garzantini, în studiul *Biblia și exegeza patristică în izvoarele paleoslave. Câteva reflecții metodologice*, analizează unele citate biblice și patristice din sursele chirilo-metodiene, precum și prima culegere de texte patristice slave, *Sbornicul lui Simeon*, sugerând câteva reflecții metodologice pentru studiul prezenței părinților bisericii la originea literaturii slave. Pe aceeași linie se înscrie și articolul lui Cristiano Diddi despre *Părinții bisericii în cultura literară paleoslavă, modalități de receptare*. Transferul culturii bizantine grecești și receptarea literaturii patristice de către slavi a avut loc după misiunea chirilo-metodiană în Moravia și ca urmare a intensei activități de la Preslav, Ohrida și alte centre minore. Studiul oferă o scurtă privire de ansamblu asupra etapelor receptării în Bulgaria până la sfârșitul secolului X, cu accente pe culegeri, adaptări și traduceri ale textelor în slavonă. Christian Hannick analizează *Tradiția slavă a scrierilor lui Nikon de la Muntele Negru*, concentrându-se îndeosebi pe ultima sa lucrare, *Taktikon*, redactată între sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea, și punctând importanța acesteia pentru înțelegerea textelor patristice de către slavi. Viacheslav V. Lytvynenko își centrează articolul pe motivația traducerii în limba slavonă a principalei lucrări a lui Atanasie, *Orationes Contra Arianos*, și a căilor de transmitere a acesteia în Rusia medievală. Adaugă și o descriere a tuturor manuscriselor, cunoscute astăzi, care conțin traducerea acestei opere, realizată la 907 în Bulgaria de către Constantin din Preslav. Textul scris de Barbara Lomagistro se axează pe receptarea textelor patristice în tradiția slavă medievală, îndeosebi a celor care tratează lemnul Crucii. Sunt analizate diferite tipuri de comentarii biblice din tradiția greacă, pentru a stabili care dintre acestea au fost preluate de tradiția slavă. Prin analiza modului în care citatele biblice funcționează în cadrul *Slovo o rasslablennom* (Predica despre vindecarea slăbănogului) și *Slovo o voznesenie* (Predica despre Înălțare) ale lui Kirill Turovskij (1130-1182), Francesca Romoli evidențiază modelul exegezei patristice. Aceasta își propune să verifice valabilitatea și stabilitatea „modelului funcțional” al întrepătrunderii dintre liturgia și literatura patristică, identificând un exemplu concret al unui astfel de model în Omilia 36 la Evanghelia după Ioan a Sfântului Ioan Gură de Aur. Marco Scarpa, în articolul *Filocalii slave în secolul al XIV-lea*, analizează o culegere de texte monastice datorate lui Grigore Sinaitul sau legate de ambientul monastic de la Paroria-Kilifarevo din jurul lui Grigore Sinaitul și a discipolului său, Teodosie de Târnovo, adevărate filocalii *ante litteram*. Marzanna Kuczynska se apleacă asupra unui subiect interesant privind *Omiletica lui Ioan Gură de Aur în scrierile lui Grigore Țamblac, influențe tematice și formale, cu privire specială asupra Predicii despre cinci zile*. Autoarea constată că învățătura amintită, cunoscută și ca *Predica despre Sfânta Împărtășanie*, a fost scrisă în primul

rând pe baza a două omilii ale lui Ioan Gură de Aur, *Cuvântări împotriva anomeilor. Cuvântul VI și Omilii la săracul Lazăr. Cuvântul III*, cum de altfel în cea de-a doua parte a predicii consacrate problemei întrupării lui Dumnezeu au fost folosite mai multe alte texte ale lui Ioan, Țamblac considerând lucrările lui Ioan Hrisostomul drept un model universal și valabil al omileticii creștine. În articolul *Corpus Areopagiticum în lucrările protopopului Avvakum Petrov*, Natal'ja Puminova încearcă să dezvăluie împrumuturile și dependența de textele lui Pseudo-Dionisie Areopagitul a lucrărilor unuia dintre liderii schismei din biserica rusă din secolul al XVII-lea – protopopul Avvakum. Pe baza analizei efectuate, autoarea concluzionează că în lupta sa împotriva nikonianismului, Avvakum a fost cel mai interesat de chestiunile teologiei apofatice și catafatice, de structura ierarhiei celeste și de problema relației dintre adevăr și ființă. Maria Grazia Bartolini investighează *Retorica martiriului în Ucraina secolului al XVII-lea și sursele sale patristice*. Articolul se limitează la discursul martiriului ortodox, așa cum este dezvoltat de predicatorii ucraineni din perioada barocă, care povestesc viața și moartea domnilor martirizați Boris și Gleb. Este abordată, totodată, și problema confruntărilor interconfesionale dintre ortodocși și catolici, prin evaluarea impactului „renașterii martirologice” din Europa post-Reformă, în contextul reconfigurării fundamentului religios ucrainean după reformele lui Petru Movilă. Viviana Nosilia își intitulează studiul *Părinții bisericii în controversele dintre catolici și ortodocși în părțile rutene (sfârșitul secolului XVI-mijlocul secolului al XVII-lea): o prezentare generală*. Ea investighează modul în care părinții bisericii au fost folosiți în polemicile interreligioase de către cei mai importanți autori ai unor lucrări de acest gen din ținuturile rutene în perioada de timp menționată. Din examinarea textelor, se remarcă, după cum afirmă autoarea, „tendința de constituire a unui tip de macro-text integrat...care trebuia să umple lacunele existente, punând la dispoziția cititorului un sistem de texte atent atât la ceea ce era produs în spiritul tradiției latine, cât și la ceea ce era disponibil tradiției slave”. Alessandro M. Bruni se lansează în *Observații paleografice despre un vechi codex rusesc din Colecția Mănăstirii Chudov* de la Muzeul de Istorie de Stat din Moscova, care conține traducerea în slavonă a celor *Șaisprezece Omilii* ale lui Grigorie de Nazianz, însoțită de o versiune ulterioară în slavonă a *Comentariilor* lui Niceta de Heraclea la aceste lucrări. Jan Stradomski analizează *Catehezele Sfântului Chiril al Ierusalimului într-un manuscris din secolul al XVII-lea, păstrat în Polonia (comentarii la codex BN 12228)*. La începutul secolului X, în Bulgaria, textul celor două cicluri de cateheze ale Sfântului Chiril al Ierusalimului adresate catehumenilor (omilii catehetice) și creștinilor recent botezați (cateheze mistagogice) a fost tradus din limba greacă în slavonă și copiat în mod repetat, devenind astfel parte din tradiția slavilor ortodocși. Acest articol oferă informații despre o copie mai puțin cunoscută a lucrării lui Chiril în manuscrisele chirilice din colecțiile Bibliotecii Naționale din Varșovia. M. Marcella Ferraccioli, Simonetta Pelusi și Gianfranco Giraudo prezintă *Incunabule și manuscrise conținând texte patristice în Biblioteca Muzeului Correr din Venezia*. După o introducere în care Gianfranco Giraudo punctează etapele constituirii principalelor fonduri documentare ale muzeului, de la Correr și Cicogna, ale căror colecții formează nucleul instituției muzeale, la donațiile Tron sau Donà delle Rose, M. Marcella Ferraccioli prezintă un catalog cu 30 de manuscrise, conținând texte patristice, comentarii, reflecții, controverse și vulgarizări, inclusiv un manuscris italian al dogelui Leonardo Donà ce cuprinde meditații asupra lui Grigorie de Nazianz și Teodoret al Ciprului. Simonetta Pelusi ne face cunoscut catalogul a 59 de incunabule, tipărite în cea mai mare parte la Veneția, legate de Părinții Bisericii, dintre care unul are o însemnare scrisă de mână, ce atestă circulația sa în Dalmația în timpul secolului al XVIII-lea.

Primul articol din secțiunea *Studii și cercetări* este dedicat de Andrea Ceccherelli *Imaginii Poloniei în Italia în secolele XIV-XVI*. Din analiza celor mai importante lucrări publicate atât în latină cât și în italiană, în principal literare și istorice, reiese că intrarea Poloniei în imaginarul colectiv s-a făcut lent și treptat, evoluând de la poziționarea într-un domeniu îndepărtat și sălbatic, dincolo de granițele lumii civilizate, la recunoașterea ei ca un stat puternic, respectat și admirat, capabil chiar să ofere străinilor modele de conducere politică și militară. Barbara Bibik emite niște *Considerații preliminare despre strategiile de traducere în poloneză a vechilor tragedii grecești*. Afăm de la autoare că începând cu secolul al XIX-lea au fost realizate aproximativ o sută de traduceri de către zeci de traducători polonezi, dar în timp atitudinea față de scrisul poeziei și al tragediilor s-a schimbat, la fel ca și cunoștințele despre teatrul și piesele

de teatru grecești, prin urmare întreg contextul istorico-social s-a modificat, cu impact relevant asupra stilului de traducere. Sergej Romanenko face o *Călătorie în spațiu și timp. Habsburgii și dinastia Karageorgev prin ochii lui Miroslav Krleža*. Articolul este dedicat uneia dintre cele mai interesante și mai complexe lucrări ale scriitorului croat Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiji* (Călătorie în Rusia), publicată în 1926. Subiectul articolului Claudiei Olivieri este filmul *Italiani brava gente* (Italianii, oameni de treabă), prima coproducție italo-sovietică semnată de regizorul Giuseppe De Santis, dedicată campaniei armatei italiene din Rusia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Prin prezentarea diferențelor dintre film și scenariul original și menționarea numeroaselor scenarii ale lui Serghei Smirnov și De Santis, păstrate atât la Moscova cât și la Roma, autoarea a dorit să sublinieze dificultatea cu care s-a ajuns la un compromis care să satisfacă ambele părți. Giulia De Florio se apleacă asupra *Receptării literaturii ruse pentru copii în Italia (1900-2017)*, analizând un corpus mare de volume, care i-au permis să concluzioneze că traducerile în italiană s-au realizat neîntrerupt pe parcursul secolului XX și începutul celui următor, chiar dacă au avut o relevanță mai scăzută față de alte literaturi străine pentru copii. Maksim Jujukin se ocupă cu *Reconstituirea și interpretarea unor vechi antroponime-tulpină în limbile slave*. Analizând originea mai multor nume de persoane menționate în izvoarele medievale și extrase din diferite limbi slave, constată că unele pot fi reconstituite pe baza derivatelor antroponimice și/sau toponimice. Lucrarea lui Stijepo Stjepović, *Antroponimie în districtul Rab în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, oferă o imagine de ansamblu și o analiză a structurii antroponimice a locuitorilor din zonele rurale ale insulei Rab și a celor din nord-vestul insulei Pag, din perioada medievală târzie.

În cadrul secțiunii *Discuții*, sub titlul *Traduceri și dialoguri: receptarea artei ruse în străinătate*, Silvia Burini prezintă comunicările susținute în cadrul conferinței internaționale organizate de Universitatea Ca'Foscari din Veneția în 25-27 octombrie 2017 și dedicate receptării artei ruse în Europa și Statele Unite, iar Antonella d'Amelia emite câteva opinii despre cultura contemporană rusă. Volumul se încheie cu evocarea profesorului Predrag Matvejević, trecut în eternitate la începutul lui 2017, scrisă de către Nenad Ivić, și cu recenziile a 9 cărți, întocmite de Cristiano Diddi, Andrej Šiškin, Ornella Discacciati, Marcello Piacentini, Persida Lazarević Di Giacomo, Jacopo Doti, Anna Giust, care dezvoltă diferite aspecte ale culturii popoarelor slave și ale relațiilor cu lumea occidentală, latină.

Volumul de studii, care tratează teme și subiecte variate, publicate nu numai în italiană și engleză, ci și în limbi de origine slavă, toate însoțite de rezumate în limba engleză pentru facilitarea accesului la informație, reprezintă o contribuție importantă la reliefarea raporturilor dintre Occident și lumea slavă, precum și la evidențierea moștenirii patristice în cultura țărilor din sud-estul Europei.

Florina CIURE